

Ба49661

БГ21

а

Цімка
Гартны

Ба49661

Цімка
Гартны

Крыж
Давыя
наліны

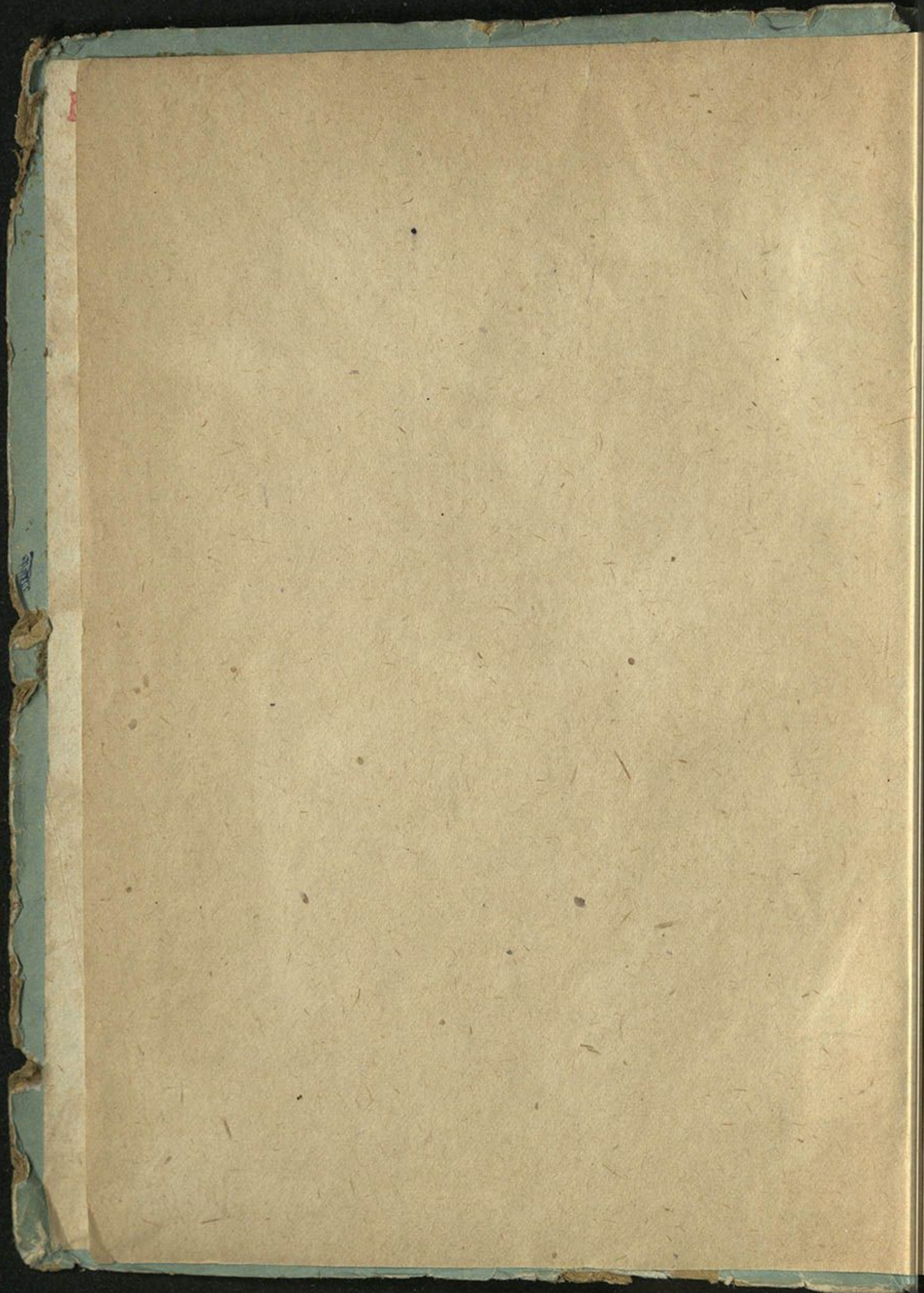
Ч.З

КРЫЖА
ДАВЫЯ

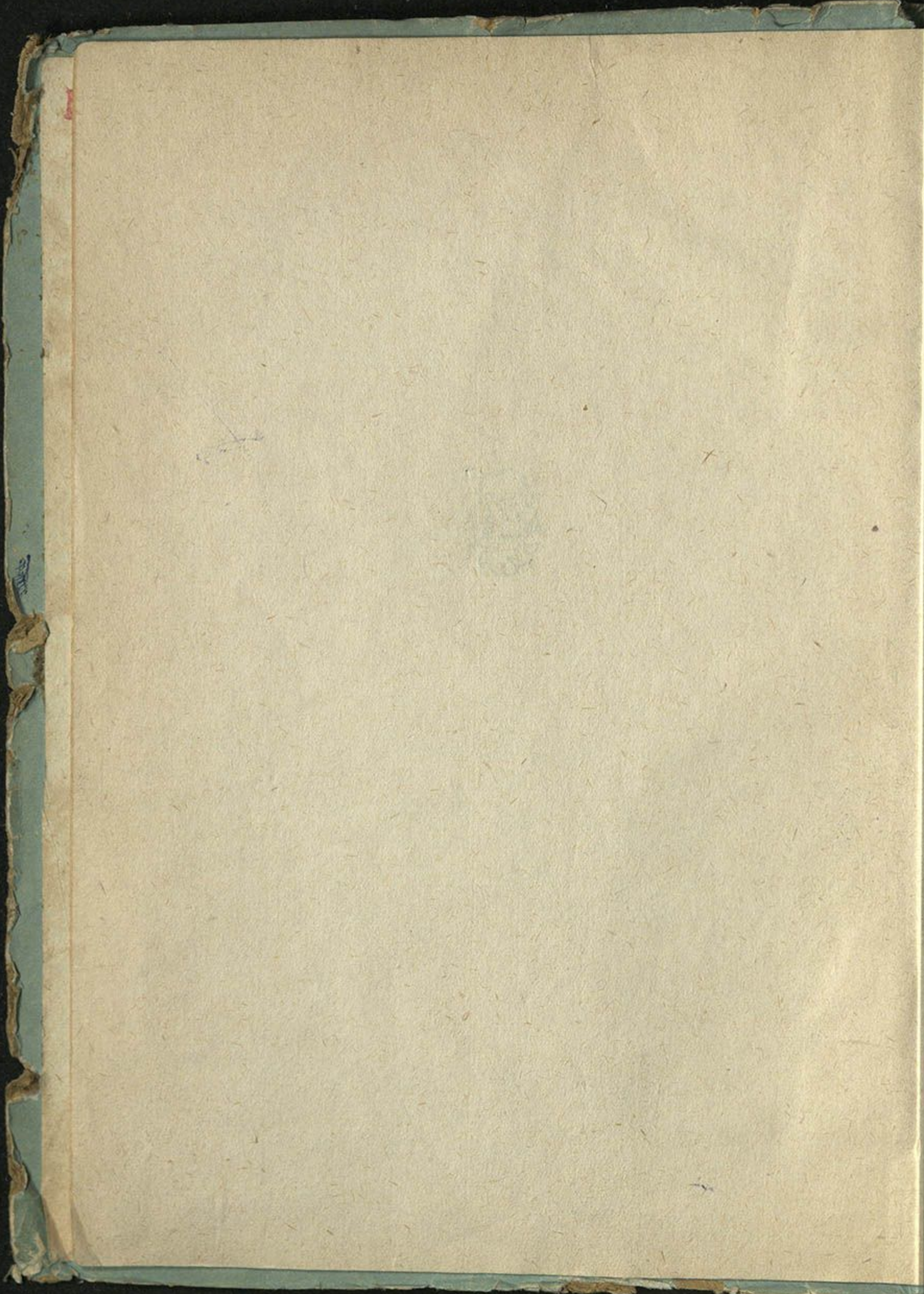

N

5 121

Б А 49661

Ц. ГАРТНЫ

812-3

СОКІ ЦАЛІНЫ

РОМАН У 3-х КВАДРАХ

III

КРЫЖАВЫЯ ДАРОГІ

Б А 49661

Бел. гадзел
1994 г.

БЕЛАРУСКАЕ ДЗЯРЖАЎНАЕ ВYДАВЕЦТВА
МЕНСК — 1930

9

№ 210.954

Sk. J. M. r. № 148.988. 3. x. 34.

Надрукована ў друкарні
Беларускага Дзяржаўнага
Выдавецтва
Галоўлітбел № 1835.
У ліку 3.000 экз.
Заказ № 705.
(34 арк.).

25. 11. 4. 2009

1881

I

РЫГОР АБУДЗІЎСЯ. Расплюшчыў вочы і паглядзеў: маленькая каморка, брудная і няпрыветная ўчора вечарам, зараз сьмяялася ветлівай гасьціннасьцю. Сьцены, аблезлае люстра, паломаны стол і крывы тапчан—мыліся бліскучым сонцам, плаўкім і празрыстым. Маленькае вакенца ў шэсьць няроўных шыбак—зіхацела, адбіваючыся рамамі на сьцяне...

А ў дварэ, тут-жа вось, за тонкаю ды старою дзеравяною сьцяною, моцна і рэзва гаманілі. Некалькі галасоў, грубейшых і танчэйшых, гульчэйшых і цішэйшых. Усе нэрвовыя, трывожныя, але трывогаю ня злою, балючаю, а лёгкаю ды звонкаю.

Гамонка перарывалася, пераскакала тонамі, на нейкі час спынялася, каб зноў пачацца...

Вось некалькі галасоў зьліліся ў адзін, разбавіліся, сталі крапчэйшымі, мэрам-бы хто набіваў абручы на жалезную бочку...

Раптам заіржэў конь і гэтак рэзка ды голасна, што заглушыў людзкі гоман і мэрам-бы крыху засмуціў сонца...

Што-б там гэткае?

Рыгор прыпадняўся:—не хацелася ўставаць—нядзеля—і паглядзеў. Наўскасяк акно, таму ў яго ваччу мігнулася колькі асоб, трасянуўшы поламі сівых сьвітак. Зразумела—былі сяляне. Кірмаш, местачковы, звычайны. Заехалі сяляне ў карчму, абступілі перакупшчыкі, каб купіць яек, жыта, ільну...

Смагін—тыя-ж Сілцы... Учора ехаў і зьлічаў—акурат. Вузкая, крывая вуліца. Пры хатах—садкі. У хатах—вячоркі: дзяўчаты, хлопцы. Прайшлі вуліцаю мужчыны ды з песьняю:

— Ой, у лузе, лузе...

А за акном гучней:

— Х-га-а-га-га-а! Гм-гы-ы!

Няўжо гэтакі ўпарты торг? Сяляне не здаюцца. Пацьвільваюцца з пакупцоў...

Зноў гоман, падобны гулу...

«Пагляджу!»

Рыгор раптам саскочыў з ложка, у бялізне, тут-жа абліты променем сонца—ачуўся каля акна. Але мігам адскочыў, засаромеўшыся. Захаваў постаць, а высунуў голаў і ўгледзеў:

Натоўп сялян. Яны стаялі каля воза і сумяціліся, тупалі, гукалі. Усе—адварнуўшыся к возу, на якім выдзялялася белая лугавіна. Рыгор прыгледзеўся, і калі адзін з сялян адышоў, зрабіўшы прагалак, угледзеў: на возе ляжала кабета; пад галавою—пульхная белая падушка на зялёным сене. Сагнуўшыся, кабета пільна глядзела перад сабою і балюча ойкала. Прытрымоўвала рукою грудзі, нібы зашпільваючы адзежыну.

— Вось, пане доктар. Не давязьлі, бачыце. Паражаніца на возе!

То казаў белабрысы, худаваты, з рэдкаю бародкаю і тонкімі простымі вусікамі, востраносы селянін. Ён быў заклапочаны і не адыходзіў ад доктара.

— Паруля, табе нядобра?—пытаў ён кабету.

«Радзіны».

Раніцою, пекным сонешным днём—па дарозе ў больніцу.

Рыгор пусьціў тварам вясёлую ўхмылку. Але тут-жа сутрымаўся. Адышоў ад акна і стаў адзявацца. Адзяючыся думаў, часткаю ўпослух: «Як хораша нарадзіўся чалавек! Хораша тым, што ўжо занадта проста і сьмела... На-хаду, так сказаць, у руху... Цікава!.. Помню, як Лявонаў Юзік... маці жала авёс, а ён пад сьвіст сярпа... Тут-жа—на дарозе... Цікавае нараджэньне! А якаво-ж будзе яго жыцьцё? Якімі выхіясамі пойдзе далей яго дарога, што пачалася ў гразкім карчомным дварэ? Доўгая дарога—паглядзеўшы наперад, хоць-бы працягам дваццаці пяці гадоў...»

Абарваліся Рыгоравы думкі—сяляне выяжджалі з двара. Адной абутай нагою, а другой босай—вярнуўся ён да акна, і праз сонца, гарачае ды зыркае, паглядзеў на сівыя сьпяны:

сяляне процэсіяй з доктарам ішлі за возам, гаманілі мяккім, як сьвежая трава, гоманам.

Рыгор шчыра схіліў голаў—гэтак даюць пашану вялікай за-служанай асобе—і даадзеўся.

Мыючыся, вярнуўся да перарваных думак: «Ня хочацца раўняць да сябе, не... Толькі само напрашаецца, прэ... Амаль ня год астрогу—падумаць!.. Ці разьлічвала маці, нарадзіўшы мяне, што прайду гэткую дарогу! Сілцы—Менск—сотні разоў; Рыга—Сілцы, Сілцы—Рыга і астрог. А радзіўся, ці не сьвяціла, як і тут вось, сонца? Цуда! Чалавек—дробнае стварэньне, здаецца, а падумаць, ды разабрацца—цэлы сьвет, вялікі і таемны. І вось, злучыцца сотня, тысяча гэтых ядынак, і якая знойдзецца сіла! Горы парушыць, зьнясе на сваім шляху най-большыя перашкоды. Пасьля гэтая сіла возьме і растане. Мэрамбы пыл разьляціцца ва ўсе бакі, раскідаецца... Астанецца тая-ж, складаная, забытаная, незразумелая ядынка, сама сабою... Гэтак час-ад-часу перагартэе жыцьцё людзкія слаі, ганяючы іх з канца ў канец, паднімаючы або прыціскаючы...»

На ўмывальніку зіхацелі разьлітыя кроплі вады, і тонкія ніткі сьвятла падалі на Рыгораў твар, сур'ёзны ды задуменны. Сонца выпякала на ім ранейшую сьвежасьць, пакрывала цьмянаю загараю. У бровах, пасмутнеўшых ад пылу і духаты ў заводзе, мянялі нядаўнія рысы маладое міны. Усе адзнакі працоўнага жыцьця—былі наповерху. Астрог, мукі няволі, высылка і доўгія пякучыя думкі пра мацэру, пра яе адзіноцтва—сьвяціліся ў вострым узроку, у лёгкім нахіле простае, роўнае постаці. Прыглядзецца—і нельга прыкмеціць ранейшага ўстою ды цьвёрдасьці... А мо', то часова. Прынамсі, Рыгор натхненна глядзеў у наступнае, лавіў вачамі яскравы промень і цешыўся нараджэньню чалавека, якое яго абудзіла.

Новае месца, куды Рыгор папаў міжвольна, яго ня смуціла. Ня думаў Рыгор пра тое, як і навошта жыцьме, калі ня ўстроіцца на рабоце. Ужо адзін выгляд Смагіна, ужо сама карчма, знаёмая, адна з дзесяткаў тых корчмаў, якія прамігаліся яму на шляху з Сілцоў у Менск, ужо свая блізкая салатжавая гутарка сялян,— ужо ўсё гэта папэраджала небясьпеку. Рыгор падсьвядома адчуваў, што тут, дзе зараз ён, тут ён дома. Але як яму наладзіць

будзе сваю працу? Ці нойдзеца для яго належны размах? Ці ўложыцца ён у вузкія рамкі мястэчка? Ці лёгка ўдасца перайначыць сябе водлуг новых умоў?

Было шкада Рыгі. Не як гораду, які падняў яго на гэткае ўзвышша, не таму, што ў ёй асталіся дарагія непазбыўныя перажыцці. Не таму, нават, што ў Рызе засталася вялікая праца, Наталя—таварыш і сябра, ды дзiesiąткі іншых таварышоў. Рыгор шкадаваў Рыгі, як месца, з якога яго выпхнулі, адарвалі ад рабочае гушчы, выслалі, заставілі пакінуць. Шкадаваў Рыгор і крыўдзіўся на самога, чаму ня сумеў адстаяць сябе, заперакрыць і ня здацца варожай сіле. Крыўда была глыбокаю і ўпичнаю.

Гэта-ж ён, Рыгор, ня так даўно разьюшаў тысячны натаўп людзей, сваімі словамі намагнічваў іх і заставіў выйсьці з пераможнымі песьнямі на вуліцу...

Цяпер-жа ён... А мо' таго ня было? Можа то выпадковы скіц на палатне жыцця... не пераказны ўдвойчы?

Так далёка ад яго, а так сьвежа і яскрава! Ні астрог, ні керамога над забастоўкаю, ні лёкаўты—у агульным жыцці, а ў прыватным—ні расстаньне з Наталяю, з мацераю, з самаю працаю ў Рызе—не зацьмілі яскравасьці ды сьвежасьці тых перажыткаў. Паўтарыцца—Рыгор быў запэўнены ў гэта. І ён быў увераны, як у стук колаў сялянскага возу, на якім ехаў у высылку. Калёсы тарахцелі па нерастаўшых лядзяках і аголеных камянёх; возік тросься, штурхаючы яго аб білы, а сэрца цюкала: ня мі-не-цца! Ня мі-не-цца! Адна бяда—гэта ў тым, што яго абыйдуць новыя рыскія здарэньні.

Рыга—кацёл на агні. Сённяя астыгшы, а на заўтра—зноў у поўным кіпеньні. Вось, здарыцца, закіпіць, а яму—ня бачыць. Гэта балюча і крыўдна... Ці-ж пажадаць, каб разьвіцьцё здарэньняў супынілася, пачакала яго звароту?

Дваццаць пяць вярстоў ад станцыі, ды ціхая язда. Перагутарыў бочкі з вазьніцаю і часу для думак засталася. Але на гэтае пытаньне Рыгор меў верны адказ: няхай здарэньні разьвінаюцца сваёю чаргою. Болей таго, няхай хутчэй выбухаюць здарэньні. Магутныя, вагромністыя, неабсяжныя. Разьліюцца іх хвалі, заліюць Смагін і паднімуць на сабе яго—Рыгора.

І па дарозе ў Смагін, і ўехаўшы ў мястэчка, Рыгор ня кідаў гэтых думак. Яны моцна запалі ў яго істоту і, як камін агонь, падтрымлівалі надзеі.

З гэтай надзеяй ён ачуўся ў карчме, з ёю прачнуўся і, ёю абданы, глядзеў усьцяж прыйшоўшаму дню, наступнаму часу.

II

СОНЦА ЎСТУПІЛА МЕСЦА для цені: на правай сьценцы пакою паказаўся цёмны востракутнік. Пукі променю скасілі ўлева. І белыя каплі, цуркі вады, што ліліся з капяжоў, з гэтага боку—пасерабрыліся. Ёх нават было менш, ды, відаць, ня з гэткаю рэзвасьцю, з куды меншай напружанасьцю падалі яны на зямлю. На сонцы, калі прабягала тоўстая рага вады, яе пырскі разьляталіся зыркiм галёнам ва ўсе бакі; драбнюткімі зоркамі адсвечвалі вабранае сьвятло і сьмяяліся подыху вясны.

Заглядаючы ў акно, Рыгор ахапляў сваёю ўвагаю ўсе праявы жыцьця. У яго істоце знаходзілася досыць пачуцьця, каб адарыць ім кожную рэч, малюпаткую крупiнку агульнага руху, што адбываўся ў яго перад вачыма. Гэты рух прыцягаў Рыгора да сябе, варажыў, прыкоўваючы к месцу і ў той-жа час—цягнучы ў свой вір.

Ён ня лічыў часу, колькі прастаяў каля ўмывальніка. Забыўся пра яду і не заўважыў, як чыесьці крокі падблізіліся да дзьвярэй пакою. Стук у дзьверы і запыт, якім гэты стук падмацаваўся, былі для Рыгора раптоўнымі.

— Слухайце-э! Га-а?

— Вайдзеце, калі ласка.

Рыгор адчыніў дзьверы.

Гаспадыня карчмы, грубая, высокая кабета, неахайна адзетая, з закасанымі па локаць мурзатымі рукамі, тоўстымі, як аслупкі, стала ў дзьвярах. Яе ветлівы твар, агорнуты мяккаю ўхмылкаю, ласкава глядзеў на Рыгора. Карчмарка мэрам-бы вывучала па-суседа, каб запамятаваць яго.

Некалькі часу абое маўчалі.

Рыгор спакойліва і ўважна глядзеў на нярупную гаспадыню і чакаў далейшых слоў. Не дачакаўшыся, праказаў:

— Папрашу гарбаты.

— Вас разбудзілі?—пасьпяшыла гаспадыня.

Сьмех абоіх зьліўся ў адзін. Карчмарка ад сьмеху павярнула бокам і запытала:

— Напэўна вас разбудзілі... Не ў пару... Сяляне, эх; якая ў іх можа быць далікатнасьць!.. Што і казаць... Досьвіткам—шусь у двор; паламалі вешніцы... Вунь! Чуць вокан не павыбівалі... Колькі крыку, ляманту!.. Разбудзілі ўсіх, напалохалі суседзкіх дзяцей... Кірмаш, цэлы кірмаш—ды годзе! Падума-аць! Вязьці ноччу цяжарную... Блізкі сьвет! Ці-ж нельга загадзя паклапаціцца?.. Нядбайства, уй. Як сьвіньня... Ці-ж то можа быць, каб з гэтага дзіцяці былі людзі! Куды там! Недарэчнасьць, адна, ой... Зломак выйдзе...

Карчмарка гаварыла, як грамафон: адкуль браліся словы; ня ў прыкмет варушыліся губы, а голас гучэў... Сама стаяла роўна, непарушна, нібы гутарка падпірала яе з усіх бакоў, не даючы варушыцца. Рыгор некалькі крокаў адступіў назад, разоў пяць кінуў галавою; азірнуўся ў акно, пашкадаваўшы выхаду сонца з пакою. Пасьля знарочыста паглядзеў на загарак, каб гэтым даць кабеце зразумець, што яму некалі слухаць. Але карчмарка на нічога не зважала ці не хацела зважаць... Яна на гэта мела свае мотывы.

Не пазваць-жа чужога чалавека, як сваё дзіцё ці мужа: ідзі, гэй, або як... Трэба, каб людзі паважалі і на другі раз не абмінулі...

І з захапленьнем казала далей:

— Думаеце гэта дарма—не, то з рашчотам. Нашы людзі-ы з рашчотам... Ды ня то, каб з рашчотам, а больш са скупасьці. Ого, нашы людзі!.. Ём пазваць доктара або купіць лякарства—лепш у воду кінуць тую саракоўку ці паўрубель... Ого! Ад веку... Мы-ж тут, па суседзтву—дык ведаем, дасканала ўсё ведаем... Налажыліся так... А адвучы, папрабуй—ой, куды-ы там. Ніякімі радамі. Хай табе ня хочацца... Так і прыходзіцца жыць... Кажаш ім часамі—не ганецеся так за грашыма... Ці-ж можна ва ўсім сабе

адказваць... Уталкуй ім гэта... Нізашта... ты ім радзіш, а яны з цябе сьмяюцца, пакепліваюць... Ня верыце-э?... Мы, дзякуй богу, каля пятнанцаці гадоў з сялянамі маем справу... Што казаць!

Яна перадыхнула:

— Думаеце выгадная рэч карчмарства? Вечна не дасьпіш, заўсёды на нагах; не спакоішся: то тое возьмуць, то тое паб'юць, то паломяць... Чыстаты ў хаце ня бачыш ніколі! А заробок? І-ых! На ворагаў казана—заробок... Што ты з нашых сялян возьмеш?... Кожны ідзе, заяжджае—нібы за ласку, па суседству... А заплаціць—дзе там! Уй! Толькі што лічыцца заробок. Гады-ў-рады заедзе адкуль чалавек, вось, як вы, і толькі. Хаця-б на тыдзень рублёў пяць наскрабаць... і то-б добра... А то... Няхай яно спрахне гэткае рамясло!.. і гэткае жыцьцё!.. На ўсю сям'ю, на яду ды адзежу, калі маеш якіх дваццаць рублёў у месяц—скачы. А прадасі якую рыбіну ці пляшку квасу—дык заробіш шастак, або чатыры грошы—напрадавайся, калі хочаш... Што казаць, што казаць!.. А яшчэ няпрыемнасьць заўсёды... Чалавек хацеў-бы адпачыць, а другі бессаромна варвецца ў хату або ў двор, наробиць галасу, ляманту і на табе... Цьфу!..

Карчмарка заварушыла сваю ўстойную постаць, замахала рукамі і змаўчала.

Рыгор крануў з месца і прайшоў да акна. Гаспадыніна споведзь, цягучая ды надазойлівая, раптам зьнікла, праляцела між вушэй. Ён вярнуўся думкамі да свайго стану. Нават забыў пра яду. Рупела зараз-жа адзецца і выйсьці на вуліцу.

Рыгор раптам зьняў з вешалкі паліто і павярнуў да дзвярэй.

Карчмарка пераняла яго:

— А гарбаты? Ах, я і забыла, што вы ня сьнедалі. Ой, даруйце маю блagую прывычку—люблю з чалавекам пагутарыць. Мой Шлёма лаецца на мяне за гэта—та што мне зрабіць, калі ўжо ўрадзілася балбатухай? Мо' ня праўду кажу? Кожны чалавек—пасвойму. Ой, чаму і мне ня трымацца свайго?... Бывае што... Дык вып'еце гарбаты?

— Дайце, калі ласка... І папрашу хутчэй, бо зараз-жа маю ісьці,—папрасіў Рыгор.

Карчмарка павярнулася і выйшла з дзвярэй, але не пайшла; тут-жа зноў адварнулася да Рыгора і запытала:

— А вы былі ўжо ў нашым мястэчку? Вам яно знаёма? Тут нічога асаблівага, прынамсі, няма. Балота—што можа ў мястэчку быць? Чыгунка далёка, фабрык—ніякіх; вось, жывом, як мурашкі ў муравейніку... Усё тут... Але кожнаму свае справы...

Яна з апошнім сказам вярнулася на ранейшае месца, абaperлася на вушак і, забыўшыся пра гарбату, загутарыла далей.

— Ліба-а! Га, Лі-ба-а! Ідзі-ы сюды-і!

Карчмарка рухава цяпанула цяжкімі плячыма, скрывіла міну і прамовіла:

— Вось-вось, ужо нешта ёсьць... Го-о, ёсьць! Ужо зноў набядакурылі... А-яй-а-яй!.. Бачыце-э, чуеце крык?.. Дачку заве...

Размахваючы рукамі, яна рушыла з месца і схавалася.

Рыгор зачыніў за гаспадыню дзверы і не пасьпеў адварнуцца, як пачуў з другога канца калідору:

— Я вось зараз прынясу вам гарбату...

Неўзабаве пастукалі ў дзверы.

— Уваходзьце!

— Адчынеце, папрашу.

Ён хутка адчыніў.

У каморку вайшла маладая, чарнявая, гадоў восемнаццаць дзяўчына з тацаю ў руках:

— Добры дзень!—прывіталася яна, паглядзеўшы на Рыгора:—выбачайце, што мама так доўга замарудзіла з гарбатаю... Яна ў нас ахвотніца гаварыць,—перапрасіла дзяўчына, гасьцінна ўсьміхнуўшыся Рыгору.

— Нічога, пасьпею выпіць,—адказаў ён, аглядзеўшы дзяўчыну:—я таксама люблю гутарку,—дадаў.

Але гэта было да слова. Дзяўчына-ж, пэўна, зразумела Рыгораў сказ іначай, бо, падаўшы гарбату назнарок замарудзіла з выйсьцем: яна перш атрапала настольнік, пасьля паправіла крэслы, пераставіўшы іх з месца на месца, далей стала ўсьцілаць ложак. Яна ўвішна вярцелася перад Рыгорам, какетліва паглядаючы на яго. Выгінастая, як стусінка, лёгкая, мэрам падбітая

пухам, стройная—дзяўчына знала сабе кошт; і яе местачковая натура, апешчаная ўвагаю мешчанчукоў, вымагала належнае ацэнкі з боку Рыгора...

— Вось, асталося толькі падмясьці і ўсё ў парадку,—выказала яна, правёўшы рукамі па ўладжаным ложку.

— Дзякую!—адказаў Рыгор.

Дзяўчына ўсьміхнулася.

— Ах, я і забыла, можа вам падаць малака?—схапілася яна.

— Не, досыць і гарбаты... Хіба ў абедзе...

— А вы калі прыдзеце абедаць?

— Гадзін праз дзве, думаю... Ды яно для мяне ўсёроўна...

— У нас абед калі хоць... Будзьце ласкавы...

Рыгор ізноў падзякаваў маладой гаспадыні.

Тая завярцелася, як белка, плаўка ды лёгка, і з ціхім напевам вышмыгнула з каморкі.

Рыгор правёў яе ўзрокам і падняўся з крэсла.

У шклянцы на сталі асталася недапітая гарбата, а на тарэцы—лустачка намазанае маслам булкі. У яго адняло апэтыт—штосьці мулкае і цёплае паднялося ў яго нутру, падышло да сэрца, і ў буру раскалыхала прыцятае пачуцьцё. Рыгор ня ў моцы быў, каб не паддацца новаму, салодка-бурліваму, і ў той-жа час, цягуча-прыкраму настрою. Шырокаю лентаю з бліскучымі плямамі на яе палатне панясьліся перад ім успаміны. Зося, Ганна, Наталя... Сілцы... І, наадварот: Сілцы, Наталя, Ганна, Зося... Якая з іх траіх пакінула ў ім найглыбейшы сьлед? Ці ня так даўно цешылі яны яго сваёю жывасьцю, рэзвым лётам перад яго ваччу? Дзе і калі перакажацца тое зноў? Толькі з воддалёк, на адгоне, урыўкамі, перабоямі? Пакажацца—і патухне? Выблісьне і схаваецца?..

Ужо сонца пакінула Рыгораў пакой. Толькі адна сьцяна мылася яго адсьветам. У карчме пабольшваўся гоман: між яго пакою нясупынна тупалі людзі. Некалькі раз прачыняліся ў яго пакой дзьверы і прасоўваліся незнаёмыя твары. Разварушаныя думкі астудзілі жаданьне хутчэй выйсьці ў мястэчка, і Рыгор яшчэ доўга прабыў сам-на-сам у пакоі з адноўленымі вобразамі перажытага.

БЫЛО А ДВАНАЦАТАЙ ГАДЗІНЕ ДНЯ, калі Рыгор пакінуў свой пакой. Перарваўшы думкі, ён выйшаў з карчмы і пайшоў усьцяж вуліцы, напрамкам да рынку.

Сьвяціла сонца, не атуманенае, зыркае і прамяністае. Дыхала блізкаю вясною. Па бакох вуліцы, рундучкамі, шпарка бурлілі джаролы. Гнядая каламутная вада балбатала вясновым голасам адраджэньня. Яна нясла прыгожую вестку пра наступнае цяпло, зелень, развой жыцьця. Бурья, назратыя кучкі зацалелага каля прызбаў сьнегу падмываліся вадою і ў вачавідкі асядалі, меншалі. Сярэдзінай вуліцы, забруджанай густым пластом гавяжага гною, вытыркалі лобікі каменяў, ужо падсушаных сонцам. З поля падыхала прыемным, мяккім ветрыкам; мэрам-бы ён, гэты ветрык, быў разбаўлены тым подыхам зямлі, асалоджаным вызвай, які выпускалі яе рэдкія чорныя плямы. І цёмны лес, азалочаны сонцам, прыветна паглядаў на мястэчка. Год назад тое самае: мінулая казка вясны калыхалася ў новым нараджэньні няўміраючай чароўнасьці. Гэта яе калыханьне выразна адчувала ўсё жывое. Слухалі буркаценьне вады крыклівыя, з пачырванелымі грабянямі куры, растрасаючы пружыністымі лапамі смуродлівы бруд. Прыслухоўваліся да подыху ветру выпушчаныя з хлявоў каровы і авечкі; рыкалі і мэкалі ўбок поля, убок лесу, настрэчу пачарнелых прастораў.

Доўгая чарада фурманак выцінала калёсамі па бруку ды па рэштцы лёду аднатонныя гукі. Рагаталі рэзвыя канякі, забруджаныя ў дарозе, з палахмачанаю шэрсцю. У жоўтых, пахучых дубняком, кажухох, у драп'ястых хустках, пілявыя, гаваркія, варушыліся ў саломе на вазох сяляне, сялянкі. Кожную фурманку лавілі пяць-шэсьць перакупшчыкаў; яны перапынялі каня, накідаліся на воз і мацалі рукамі прыхаваныя мяшкі, кошыкі, кублікі. Раз-ад-разу зграмаджалася ў кучу некалькі фурманак, і сярод вуліцы адчыняўся кірмаш, з крыкамі, лаянкаю і, урэшце—з гандлёвымі акцыямі...

На голых падгалістых дрэвах, што старажылі амаль ня кожную хату, сакатала вараньнё. Ужо ім будаваліся гнёзды, ішла вясновая варкатня...

На хібох стрэх, на вешалах пад стрэхамі хат—мармыталі галубы.

З двара ў двор, у марцовым пудзе, ганяліся каты, пішчучы, як ашалелыя. Каля хат, пры вярэях, стаялі мяшчане, акідаючы дбайнымі ўзрокамі гародчыкі.

Уся гэта шумлівая, рухавая, трапяткая суматоха выглядала нейкай прыемнай, забыўнай, п'янай бяседаю. Кожнае жывое стварэнне, чалавек і жывёла, смагна пілі з аднаго каўша малады сок жыцьцёвай прагі. Гэта прага п'яніла, гайдала, варушыла драбнейшыя сустаўчыкі кожнай постаці, прыдаючы ёй задзёр, варухлівасьць, імпэт. У зьлітнай ды бязьмежнай радасьці, якую нясла з сабою вясна, выглядала векавечнае хараство, бурлівы вір нястухаючага бытаваньня, незапляменае вялічча няўміручага сусьвету.

Рыгор ня мог не захапіцца настроем прадвесны. Ён мо' выразней усіх, каго бачыў перад вачыма, адчуваў яе калыханьне. Ён адчуваў утройчы за іншых і сваю незалежнасьць, яшчэ нядаўна скутую тоўстымі сьценамі вастрогу, і сваю сувязь з акаляючым яго жыцьцём. Ідучы, ён аглядаў нізкія, старыя, часта пахіленыя хаткі, расчыненыя двары. У дробных вокнах адбівалася сонца і здавалася Рыгору, што і ў гэтых хатках так-жа вольна, весела і незалежна, як і на дварэ. Яму не хацелася ўспамінаць высокіх герадзкіх муроў—павявала холадам ад аднае думкі і пра вастрог. Няўжо-б яго гмахі маглі ўстаяць вось тут, у гэтым рэзвым, шумлівым, вольным мястэчку? Ніколі. Зразумела! Бо хто сумее скаваць гэты рух? Гаману яго хто можа перапыніць?..

Незаўважна, разам з цугам фурманак, Рыгор уліўся ў рыначны вадакрут і пайшоў да крам. Чаго і што—ён сябе ня пытаўся і не задумоўваўся. Ішоў, разглядаў у бакі, цікаваў.

Сяляне таўхаліся, церлі яго кажухамі і халатамі, перапынялі і путалі, але ён не злаваўся.

Каля крамнага раду яго зацікавіла грамадка людзей. Усе з местачковай цікавасьцю абгаварвалі прылепленую на сьцяне абвестку.

Рыгор прашыўся наперад і прачытаў таксама.

Абвестка паведамляла пра беларускі спэтакль, які меў давацца наезнай трупай аматараў пад загадам Лучынскага.—«Будзе пастаўлена «Сватаньне» і «Па рэвізьи».

«Сватаньне», «Па рэвізьи», «беларускі спэтакль» было навіною для тых, хто таўхаўся перад абвесткаю, углядаўся ў чорныя высокія яе літары, па некалькі разоў сьлібізуючы дзеканьне.

Нейкі мешчанчук, у жукетцы з блішчастымі гузікамі і ў шапцы з машастовым аколыхам, круглатвары і рэзвы, незадаволена матаў галавою ды пацьвіліваўся з «беларушчыны». Казаў, азіраючыся вакола, як-бы шукаючы спагады.

— Бе-а-ла-арускі-ы, па-дду-ама-аеш! Ххі-а-хха-а! Хха-ах! Палякі хітруюць, ве-эрце-э... Ппа-а-ны-і! Чэснае слова. Нашага брата, муж-жыка дурачыць... Выдумалі...

Адным вокам ён хітра падмігіваў сваім суседзям і нецярпліва крывіў губы, мяняючы выраз твару ад неспагады іншых.

— А паглядзець, усё-ж такі, цікава,—не згаджаўся сярэдніх гадоў мужчына, у кажусе, рыжавусы.

Яго спакойлівы тон асадзіў рэзвага мешчанчука, які раптам азірнуўся на свайго апонэнта і зрабіў зьдзіўленую міну.

— А пэўна, паглядзець цікава,—дадаў трэці з тых, што стаялі перад абвесткаю.

Памалу, слова за словам паднялася спрэчная гутарка. Яна зьбірала ўсё большую ды большую грамаду. Вочавідкі гутарка дзяліла людзей на два станы, нязгодныя між сабою. Але можна было заўважыць, што беларускі спэтакль меў за сабою пераважную большасьць з тых, хто спрачаўся пра яго сутнасьць.

Рыгор нейкі час слухаў моўчкі; прыглядаўся да кожнага, хто прымаў удзел у гутарцы, пасья ўмяшаўся ў яе сам.

— А чаму, браце, ты думаеш, што гэта панскія хітрыкі?—абярнуўся ён да мешчанчука:—мне думаецца, што тут зусім ня так. Тут абвяшчаецца звычайны спэтакль на беларускай мове, і ўсяго.

Усе абярнуліся на Рыгора. Яго хоць бедны, усё-ж гарадзкі быгляд, яго цьвёрдасьць і рашучасьць у вымаве ўнясьлі нечаканую струмень у спрэчкі. Стала ясьнейшай сама тэма, вакол якое ішла гутарка, і Рыгоравы словы гульліва разышліся па гра-

мадзе. Многія падозрана паглядзелі адзін на другога, як быццам-бы правяраючы нагаворанае імі пры афішы. І тут-жа рыжавусы мужчына шырока ўхмыльнуўшыся, спачувальна паківаў галавою. Другі-ж селянін, у шэрай суконнай жукетцы, з манчжурскаю шапкаю на галаве, многазначліва праказаў:

— Ні з чога ня трэба сьмяяцца, каб на сябе не аглядацца.

Хутка за спэтаклем была амаль ня поўная спагада.

І як быццам-бы таму, што гэта спагада падышла ў пору, пасьля спрэчак, ды захапіла добрых паўтара дзсятка чалавек, далей было лішнім стаяць перад абвесткаю. Усе разам зарухалі і хто куды—сталі разыходзіцца.

Рыгор не агледзеўся, калі астаўся адным, ня думаючы куды і што пайсьці. Ён прастаяў момант адзін; пасьля падышоў да абвесткі, яшчэ раз прачытаў яе ад слова да слова і вярнуўся ў сялянскую гушчу, адкуль і прышоў.

Абвестка навеяла яму розных думак і ўспамінаў. Пасьля бліскучых гарадзкіх тэатраў Рыгі, з іх шаломнаю грою, ад гэтае абвесткі веяла нечым мізэрным, бедным і шэрым. Але побач з гэтым, як у абвестцы, так і ў яе зьместу хавалася шмат цікавага і хвалюючага сваёю навіною. Кожны аматарскі спэтакль, якія раней адбываліся ў Сілцох, часта пры яго ўдзеле, аднаўлялі яму мунілья вобразы юнацкага задору і чыстых імкненьняў. Мясцэчка і тэатр! Ласьне, малое сьвята? Што і казаць—бударажыла людзей, паднімала на ногі маладога і старога, праганяла сон, застаўляла на момант забываць пра вечны цягучы ды ліпкі клопат... Вось-вось, паміж літараў абвесткі выразна паўстаюць героі п'ес «На дне», «Яўрэі», спрытна загрыміраваныя кудзеляй, крэйдай ды сажай замест крамных муль. Сёмка, Волька, студэнт Эрдэль, Ляйнэрт ды іншыя... «А ўсё-ж даўно»—прамігнула ў Рыгоравай галаве, і ён крута павярнуў направа.

— Стой!—раптам пераняў Рыгора чыйсьці зычны огук.

Рыгор прыпыніўся і паглядзеў на чалавека, які з шырокай ухмылкаю падыходзіў да яго.

— Не пазнаеш?—запытаў ён Рыгора.

— Не!

— Сроль, давай пазнаемся!

Рыгора здзівіла.

Адкуль, і што, і як?

Некі час ён ня ведаў, што сказаць, пра што запытаць таварыша. Прыглядаўся ў Сроляў твар. Брала сумненне ў праўдзівасці вочавідкага факту. Разам з тым забірала задавальненне ад нечаканай, зусім выпадковай, але прыемнай стрэчы. Прымха нейкая, ды годзі!

І чорная бруднаватая бародка клінком на вуграстым твары Сроля, і абвішшыя рэдзенькія вусікі, што дужкаю апускаліся да бародкі, вяжучы яе ў адзін грушападобны малюнак, і капляюш на галаве, і дасканалы гарадзкі чорны гарнітур, белы каўнерык замест заўсёдашняе рубашкі бордо, і палачка ў руках,—усё гэта ня ладзіла ў памяці Рыгора з тым партрэтам, які маляваў Сроля пры разьвітанні.

— Цябе цяжка пазнаць!

— Няўжо?

— Сапраўды. Вось гляджу на цябе і ня веру...

— Сьмяешся... Рыгор... Пройдам...

Яны завярнулі між левага боку крамнага чатырохкутніка ў бок майдані.

— Дык якім-жа ты чынам папаў сюды, Сроль?—цікавіўся Рыгор.

— А ты?

— Я зусім выпадкова, брат!

— Тое-ж самае і са мною.

— Цікава!

— А то-ж не?

— Кажы спачатку, Сроль!

Той азірнуўся назад, паглядзеў у бакі і пачаў у агульных рысах аповесьць, як і што разьвіналіся здарэнні ў яго жыцці, чаму, як і калі ён папаў у Смагін.

Цэлы зьнізак выпадкаў—цікавых ды каразьлівых, рашучых ды сьмелых—перапляліся між сабою і зьвілі поўную гісторыю сролевага вандраванья за апошні год.

Рыгор з аповесьці таварыша дазнаўся, што Сроль у два месяцы пасля яго ад'езду ў Рыгу мусіў пакінуць Сілцы, каб ня стаць ахвяраю паліцыі. Два разы прыходзіў станы са стражні-

камі на кватэру, трасьлі, адымалі кніжкі, састаўлялі пратаколы пра наведваньне. Яўных доказаў, важкіх ды сур'ёзных, каб на іх падставе заарыштаваць Сроля, у паліцыі ня было. Але паліцыя не магла супакоіцца на тым, каб пакінуць Сроля ў спакоі. Ведаў станы, ведаў ураднік і шмат хто больш ведалі, што падваліна сілцоўскага соцыял-дэмокрацтва — гэта гарбар з Віцебску, Сроль Доўгі. І паліцыя пільна чакала здатнага выпадку, каб ціха, бясшумна расправіцца з ім. Сролю аставалася адно—уцячы з Сілцоў. І вось Сроль адной цёмнаю ноччу, а другой гадзіне па поўначы, пакінуў Сілцы. Ён накіраваў на Ліцк. А канчатковай станцыяй меў Слонім. Прабыў у ім тыдзень, пасля падаўся далей і, вандруючы з мястэчка ў мястэчка, апынуўся ў Смагіне...

У Смагіне ёсьць некалькі гарбарскіх майстэрняў, налічваецца ў іх да трыццаці чалавек рабочых. Паміма гарбарскай прамысловасьці, ёсьць у Смагіне і дзьве сьлясарскіх майстэрні, невялічкая ткацкая, каля дзесятку шчаціначных.

У Смагіне Сроль ужо болей двух месяцаў. Увайшоў у мясцовую арганізацыю, папаў у сябры камітэту, і вядзе спорную, як і ў Сілцох, працу.

Глеба для гэтае працы вельмі лагодная—шмат людскога матэрыялу. Цікавасьць працы падкрэсьліваецца яшчэ тым, што ідзе вялікі перабой паміж бундаўцамі і іх, соцыял-дэмакратычнай, арганізацыяй. Аднак, перавага за імі—соцыял-дэмакратамі. Галоўнае таму, што маецца крэпкая база на вёсцы.

Між іх арганізацыяй і арганізацыямі іншых раёнаў наладжана цесная сувязь; часта мяняюцца прамоўцамі, а некалькі разоў удавалася рабіць сумесныя сходкі ў ляску за рэчкаю, у пяці вярстох ад мястэчка.

Увогуле, па словах Сроля, абставіны ў Смагіне былі-б вельмі добрымі, каб ня шпегства, якое ў апошні час стала пагражаючым для мясцовых, а мо' і суседніх арганізацыяў. Дзякуючы прадаўніцтву аднаго сябра бундаўскай арганізацыі, грозіць правам многім адказным таварышом. Праўда, яны прынялі належныя меры, але ўжо справа зайшла далёка і, можна баяцца, што з часуна-час паліцыя навядзе пагром... Гэтая прычына вельмі азадачыла таварышоў з арганізацыйнага актыву, і некалькі з іх ужо на мінулым тыдні пакінулі мястэчка.

19954
р

Ён, Сроль, таксама знаходзіцца пад уплывам гэтых настрояў і мо' праз дзень-другі, у сваю чаргу, будзе вымушаны адлучыцца на некі час са Смагіна.

— Вось чаму я вельмі здаволіўся, калі напаткаў цябе. Гэта значыць, што ёсьць каму рабіць справу за нас...

Рыгор усьміхнуўся.

— Чаму-б ня так. Але...

— Што але?

— Я зараз скажу, пачакай.

Абое спыніліся.

IV

ПАСТАЯЎШЫ ХВІЛІН ПЯЦЬ моўчкі, яны рушылі далей, у бок касьцёлу. Шырокі пляц, які запаўняўся падводамі ды людзьмі толькі раз у тыдзень, у аўторак, калі адбываліся ў Смагіне таргі, зараз пуставаў. Некалькі фурманак стаяла ля паркану зачыненага чырвонага касьцёлу; да іх з боку плябані цягнулася пяцера здаравенных адкормленых кароў. Кожны дзень яны тое і робяць, што шнайдараць па рынку, ад падводы да падводы і жывяцца зусім нячэсным спосабам—кражаю чужога сена з вазоў.

Між шэрагу хат, якія складалі сабою бок вуліцы, адмяжоўваючы майдань ад лагавое вуліцы, праходзілі рэдкія пешаходы.

Час-ад-часу Сроль паглядаў у іх бок, як быццам-бы вызнаючы кагосьці. Рыгор-жа спакойліва цікавіўся кожнай мясьцінаю, кожным будынкам, дрэўцам, адлеглымі за мястэчкам пэйзажамі. Гэта адцягала яго ўвагу ад чаканага Сролем адказу на апавяданьне, і ён упічна праказаў да Рыгора:

— Чаго-ж маўчыш?

— А што?

— Кажы пра сябе.

— Ведаеш, забраўшы мяне настрой не дазваляе варушыцца языку. І хочацца казаць, і ёсьць многа-многа пра вошта паведаць, а чамусьці так прыемна памаўчаць.

— Кінь, кажы...

Яны зрабілі яшчэ некалькі крокаў наперад, пасля завярнулі ўлева. Рыгор на павароце праказаў:

— А ты думаеш, Сроль, што я дабрахвоць ачуўся тут?

— Нічога ня думаю, а таму і пытаю. Якім чынам, кажы?

Ён зьнізіў тон і азірнуўся.

— Няма каго баяцца.

— Ды я не баюся.

І сам азірнуўся вакола.

— Мяне, брат, выслалі сюды ў адміністрацыйным парадку пасля васьмімесячнае адседкі ў астрозе. І, пэўна, паліцыя будзе мець за мною пільны нагляд. Так што справа з маёю заменаю другіх—ня гэткая простая, як табе здаецца. Трэба абдумаць гэта пытаньне ўсебакова... Зразумела, што я не адкажуся ад працы, не магу адказацца... Ты, брат, пэўна чуў, як і што рабілася мінулым летам у Рызе? Ох, якая вялікасьць здарэньняў! Што за ўздым! І вось я, прызнацца, адыгрываў у ім не апошнюю ролю... Разумееш, організаваў дэманстрацыю рабочых, выступаў з прамовай, прымаў удзел у сутычках з паліцыяй... Высунуўся, ведаеш, у першыя шэрагі партыйнае арганізацыі... Але разбурыла паліцыя і забастовачны камітэт і арганізацыйны камітэт... Колькі было арыштаў ды высылак! Яшчэ, можна сказаць, я лёгка адплаціўся, а другія разасланы, хто ў Сібір, хто ў Архангельск, Туркестан... Справы, бачыш...

Рыгор углядаўся ў Сролеў зацікаўлены твар.

— І, ведаеш, братка Сроль,—казаў ён далей,—усё маё жыцьцё перавярнулася ўверх дном. А складалася яно, бачыш, надзвычайна цікава. Пазнаўся з цэлым шэрагам таварышоў... Меў добра знаёмых дзяўчат... Ха-ха-ха! Апошняе сьмешна? Так, у разгар барацьбы, скажам... Людзі, браток... Сапраўды... Неяк нечакана, само сабою зьвіталася ў калаўрот здарэньне за здарэньнем, яскравыя, блішчатыя, буйныя па размаху і глыбокія па сутнасьці... Вось так... Жыцьцё—калейдаскоп зьяў... І вось, прыехаў сюды бяз грошы. Чужы кут, а выпадзе так, што доўгі час ня будзе працы, тады як?.. Каб я адзін, а то-ж дзесьці гаруе па мне маці. Пяць месяцаў ня пісаў ёй—старая заплачацца. А мо'—хто ведае,—што здарылася там з ёю, адкуль пачуеш?.. Ты, часамі, Сроль, не перапісваўся з Сёмкам ці з іншым кім?..

Сроль адмоўна паматаў галавой.

— Выехаў і кончана? Сілцоў як і ня было?

— Вядома... А як-жа інш... Напішаш—будзе сьлед для паліцыі.

— І то праўда...

Рыгор памаўчаў.

Яны падбліжаліся да пажарнае, што стаяла на адгоне некалькіх сажняў ад паўднёвага ярусу крам.

— А я, ведаеш,—зноў пачаў Рыгор:—думаю як-кольвечы пабываць у Сілцох. Цягне адведаць...

— Гэта, памойму, небясьпечна. Там напэўна на цябе зубы точаць,—перасьцярог Сроль:—ці варта?

— Плёвая справа—няхай точаць; і наточаныя можна будзе выбіць... Ведаю...

— Расхрабрыўся, бачу!—засьмяяўся Сроль.

— Якое там храбрасьці трэба! Падумаеш!

Ён махнуў рукою, зрабіў два-тры крокі моўчкі і дадаў:

— Гэта яшчэ ў проекце, вядома... Мала што можа стацца за гэты час!.. Пэўна, што цікавей бліжэйшае, тое, з чым вось заўтра мушу спаткацца...

— Пра вошта гэта ты?

— Ды хоць-бы аб працы... Скажы, браток Сроль, ці можна як-кольвечы ўстраміцца ў гэтым Смагіне на работу? Хоць-бы з малага, якіх рублёў дваццаць у месяц зарабіць, га? А там—як кажуць—бог бацька...

— Я думаю, што можна будзе. Казаў-жа,—няўжо забыў?—што тут ёсьць некалькі майстэрняў па тваёй профэсіі. Заўтра зранку запытаю таго-сяго, а вечарам—угледзімся... Ты дзе спыніўся?

— У Крамніка... або я ведаю, дзе лепш!

— Не, нічога і там. Усюды аднакава. Не спадабаецца—можна будзе перамяніць... Так... А вось, наконт грошы як? Кажы.

— Краплюся пакуль,—неахвотна адказаў Рыгор.

— Дык чаго саромецца?

— Пэўна, тым болей перад табою... Вось пасьнедаў на саракоўку, а то яшчэ і абед заказаў...

Ён паглядзеў на гадзіньнік:

— Ужо да вячэры блізіцца... Ды пэўна-ж, скажу, як прыпрэ...

— Ня хопіць—Крамнік паверыць... людзі добрыя.

Сроль зьнізіў голас і дадаў:

— І свае. Дачка ў організацыі... Бачыў, мо'?

— Так, яна падавала мне гарбату і прыбірала пакой... Прызнацца—цікавая дзяўчына...

Сроль адказаў на гэта ўкрадліваю ўхмылкаю.

— Кажаш, кінулася ў вочы, га?

— Заслугоўвае таго...

— Дык ведай, што мне яна даўно ў ваччу стаіць... Ха-ха-ха!

Наскочыў, брат... Выпадкова, як бачыш. Мо' ня праўда?..

Апошнімі сказами хлопцы абмяняліся пры самым будынку пажарнае.

Гурт дзяцей, што таўпіліся перад варотамі будынку, падняў зычны галас. Якісьці мужчына адганяў іх ад століка, за якім прадаваліся білеты на абвешчаны ў афішах беларускі спэтакль.

— Во, бачыш, што тут іх чаўпецца,—паказаў на дзяцей Сроль:—гэта-ж тут будзе сёньні беларускі спэтакль...

— Я ўжо абвестку чытаў. Цікава наведасьць...

— А вядома—навіна...

— Дык я ўжо адчуваю: мяшчан зацікавіла. Чуў, як дыскусіравалі перад абвесткамі.

— Няўжо?

— Сапраўды. Напэўна, людзям цікава, што за спэтакль беларускі?..

— Я думаю... А нам з табою няцікава?

— Вось тое і ёсьць... Жыцьцё, браток Сроль. Законы—з пакон вякоў нарасталі, блыталіся, і вось табе. Разьвязвай. З часам, вядома, усё гэта зьменіцца... Чалавецтва парве ўсякія межы і граніцы... А пакуль... на нашых абавязках ляжыць вясці гэту працу... Соцыялізм...

Сроль тузнуў Рыгора за рукаў і перабіў яго гутарку.

Рыгор аглядзеўся:

Да пажарнае падбліжаўся паліцэйскі стражнік.

— Пойдзем да хаты?

— Давай!

Сроль адварнуўся, каб ісьці.
Рыгор перапыніў яго запытаньнем:
— Дык мо' зойдзеш па дарозе на спэтакль?
— Чаму-ж не...
Яны разышліся.

V

РЫГОР НЕ ДАЧАКАЎСЯ СРОЛЯ і рашыў ісьці на спэтакль адным. Ён ня думаў, што Сроль ня пойдзе, і дагадаўся, што можа яго тая ці іншая прычына заставіла праўцом, не заходзячы да яго, ісьці ў пажарную. Няхай—яны ўжо спаг-каюцца на спэтаклі.

Выйшаўшы на ганак, Рыгор быў спыняты воклічам:

— Можа на спэтакль?

Яго пытала маладая карчмарка.

— Так. Можа маеце ахвоту?

— Калі не паперашкоджу вам...

— Што вы, што вы...

— А ўжо так ці іначай, а правяду вас...

Бацька правёў дачку незразумелымі Рыгору мараламі.

— Я ведаю, не клапацецеся,—адказала яна.

Рыгор памаўчаў, пакуль сыйшлі з ганку, пасьля праказаў:

— Бацька непакоіцца?

— Ці-ж патураць яму?—адмахнулася дзяўчына.

Каб адцягнуць яе ўвагу ад гутаркі з бацькам, Рыгор перамяніў тэму:

— Я чакаў тут аднаго таварыша. Выпадкам стрэўся—але нешта ён не зайшоў.

— З таварышам спаткаліся? Я бо гляджу, што вы і абед замарозілі... Гэта ўдачліва. Вы, пэўна, тутака бывалі ўжо калі-кольвечы?

— Прызнацца, не. Ё не спадзяваўся быць, а вось таварыш найшоўся.

— Цікава, хто такі!? Я-ж тутака ўсіх ведаю.

— Ёсьць гэткі...

— Вы робіце з гэтага сакрэт?

— Ніякага, паверце. Тым болей, што мой знаёмы цікавы і для вас.

— Што-о вы, сапраўды?.. Хто-ж бы ён быў?

Дзяўчына настаражылася і з узмоцненай цікавасьцю чакала Рыгоравага паведамленьня.

— Вы знарок?—не дачакалася яна.

— Я жартаў ня люблю, калі яшчэ ды пры першым знаёмстве.

— Кажэце каму ды ня мне. Мужчыны...

— А вам вельмі цікава?

— Прашу.

— Вы Сроля Даўгога чулі?

— Ласьне ён вам знаёмы?—з зацягам праказала дзяўчына.

— Ня верыце?

— Ня маю падставы... Але...

Яна крыху памаўчала і няўверана папрасіла Рыгора:

— Даруйце, як-жа вас зваць?

— Рыгор Нязвычны...

— Гэта-а вы-і, Рыгор Нязвычны?

Дзяўчына акінула Рыгора ўзрокам з галавы да ног, мэрам-бы запэўняючыся ў яго словах.

— Пры вас ён самы... Чаму так дзівіцеся гэтаму, цікава?

— Так-так, ваша імя я ведаю. Мне Сроль многа разоў дапамінаў пра вас... Ды ён вас шануе! У яго вачох—вы ідэальны чалавек... Ён хваліць вас заўсёды... І я так рада, што з вамі спаткалася!.. Ды яшчэ гэтак цікава спаткалася...

— Дазвольце мне зваць па фаміліі... Здаецца Крамнік, калі ня мылюся?

— Так, Ліба Крамнік... Але скажэце мне...

— Гэта пасьля, а цяпер...

З-за рагавое хаты прагучэў рэзкі воклік: ні то хтосьці каго зваў, ні то проста, займа здароў, нехта пракрычаў. Ёх гутарка спынілася. Ліба знаходзілася пад уражаньнем спатканьня з Рыгорам, пра якога многа наслухалася, і які, дзякуючы гэтаму, мэрам-бы астудзіў яе нядаўнюю рэзкасьць. Але яна адчувала тое пачуцьцё ўміленьня, якое яе местачковая непасрэднасьць абудзіла ў Рыгору.

Рыгору не хацелася думаць пра заўтрашнія захады наконт працы—спакой васеньняе ночы апоймаў яго асалодаю новага знаёмства. Гэта казытала яго істоту, засьцілаючы мяккаю ўтульнаю ўслонаю жорсткія хвіліны нядаўніх перажыткаў.

— Прыйшли,—паведаміла Ліба.

— Можа яшчэ рана?—запытаў Рыгор.

Запытаў назнарок, бо было відаць, што спэтакль яшчэ не пачаўся. Пра гэта сьведчылі гурткі людзей, што стаялі перад варотамі будынку, шолам, крыкі дзяцей; сьведчылі няпрычыненыя вароты, з якіх выплівала шырокая палоса сьвятла. Але разам з гэтым чуўся ў пажарнай перапеў музычных зыкаў: музыкі наладжвалі інструманты. Пачатак спэтаклю набліжаўся.

— А ці нас месцы не разлучаць?—пажартаваў Рыгор.

— У мяне дзесьтага раду—хто будзе глядзець!

— Вы дазволіце сесьці побач?

— Які вы, Рыгор... Калі ласка! Абы не мяшала вам!

Яна хацела яшчэ нешта сказаць, але яе паклікалі:

— Ліба!

— А, гэта ты, Сроль? Прабірайся сюды...

Праз хвіліну Сроль стаяў каля іх.

— Што так запазьніліся?—пытаў ён.

— Чаму, яшчэ-ж не пачыналася,—адказала Ліба.

— Зараз пачнецца... А ты хочаш прыйсці ў палавіне спэтаклю?

— А чаго гэта па гразі таптацца...

— Падумаеш!.. Ідзем у сярэдзіну, Рыгор?

Яны прашыліся праз грамадку мяшчан і вайшлі ў памяшканьне пажарнае.

У пажарнай было сьветла і прыбрана. Па сьценах вілася дзераза. У куткох, між сьцен, і перад сцэнаю стаялі стройныя ялінкі. Ралкі елак былі паўтыканы ў траму і бэлькі. Зьлева перад сцэнаю, якая была зьбіта з новых смалістых дошчак і завешана заслонаю з дамашніх тканін, сядзелі музыкі; іх было шэсьцера. З другога боку, пры дзэвярох на сцэну, шумліва таўпілася грамадка моладзі. На расстаўленых доўгіх, няўстойных лаўках, разап'ятых ад сьцяны да сьцяны, сядзела ўжо чалавек з паўтара ста мяшчан. Чалавек дваццаць стаяла на «галёрцы», бач

у месцы, адгароджаным ад лавак тоўстаю жэрдзінаю, а ад па-
пярочнае сьцяны—пажарнымі драбінамі. З дзесятак хлапчукоў
тарчала на бочках ды насосах, што стаялі ў кутку за драбінамі...

Пакуль Рыгор з Лібаю ды Сролем знайшлі свае месцы,
музыкі загралі якісьці гучны, какафонны марш, і гэтым пера-
цягнулі з вуліцы ў пажарную рэштку публікі. Моладзь, што
грамадзілася пры дзьвярох на сцэну, хутка расьсеялася: частка
яе апынулася на мясцох, частка зьнікла за кулісамі.

Кароткі марш закончыўся бразгатнёю трупцявага званка, за
некалькімі ўдарамі якога заслона няўдалым скруткам пакацілася
ўгору.

Прыбраная зеленню сцэна, прадстаўляючы сабою сялянскую
хату, пацягнула да сябе сотні пільных, настарожлівых вачоў.
Яшчэ вастрэй праразалі глядачы густы змрок «салі», калі хата-
сцэна ажыла ад рэзвых гутарак і порсткіх павертаў артыстых
прыбранных у вопраткі сялян ды сялянак. Белья сьвіткі і магеркі,
паласатыя спадніцы пад чырвонымі чалмамі хустак, свая, хатняя,
надворная ды палявая мова—востра імпоніравалі прытоенай,
зьлітай у адным непарушаным маўчаньні «салі». На тварах гле-
дачоў гуляла дзівовае ўхмылка і рэзвая суцеха. Многія перагля-
даліся адзін з другім, ківаючы галовамі... Калі дзея паглыбля-
лася, разгартуючы сюжэт і сэнс п'есы, на «галёрцы» паднімаўся
сьмех і выгукі, якія стрымліваліся з месцаў.

Рыгор пільна сачыў за сцэнай, але публіка раз ад разу ад-
цягала яго ўвагу на сябе. Яе падвышаны настрой і вострая
зацікаўленасьць моцнаю сілаю ўплывалі на яго пачуцьцё, на-
даючы прыемнасьці і некага, дагэтуль неадчуванага, натхненьня.
Захоплены ім, падуладны раскалыханай умільнасьці, ён сьціраў
перад сабою шурпатыя рысы провінцыяльнага аматарства, сука-
ватыя павароты мужчын і сантымэнтальныя рэплікі жанчын.
Усё здавалася яму добра наладжаным, дапасаваным, мастацкім,
канцы якога вязаліся з бліскучымі эфэктамі гарадзкіх спэк-
такляў. Болей таго, ён як памятае, ніякі бляск электрыкі ў га-
радзкім тэатры, ні шам шаўковых убёраў, ні хараство сцэны ня
ўплылі на яго падобнаю цяплынёю казытнае непасрэднасьці.
Але Рыгор ня спыняўся ў час дзеі над разгадкай гэтага. Было-б

святаякрадзтвам парушаць нутраны адпачынак. На гэта будзе свой час, а пакуль...

Ён з неаслабнай увагай цягнуў сачыць за разьвіцьцём п'есы. Яе просты, незамыславаты сюжэт кампэнсаваўся для Рыгора асалодаю напеўных дыялёгаў.

Ужо набліжаўся антракт, калі яго настарожанасьць прарвала знаёмая гутарка новага пэрсоналу на сцэне. Гэта гутарка належала артыстцы, што грала ролю нявехны.

Ён натужыў сваю памяць і атрымаў пацьвярджэньне знаёмасьці ў характары яе знадворных рысаў. Ён здзівіўся: як тое можа быць, каб на сцэне чакала яго неспадзяванка?

Заслона важна пала на падлогу, і яе стук зьліўся з словамі Рыгора, накіраванымі да Лібы і Сроля:

— Я прайду за кулісы, а вы пачакайце мяне тут...

На яго пытальна паглядзелі з абодвых бакоў.

— За кулісы-і?—прагучэла ў Рыгора над вухам. І чэцьвера вачэй перакрываваў яго пытальнымі ўзрокамі.

Бляск гэтых узрокаў, аднак, ня стрымаў Рыгора, і толькі супакойваючы мах рукі правёў паветраную рысу перад вачмі яго суседзяў.

Праз хвіліну, ня болей, Рыгорава постаць зьнікла ў натоўпе шумлівых глядачоў, што густою сьцяною адрэзалі сцэну ад салі.

Паўторны ўздых заслоны прадстаўляў перад імі здзіўленых нечаканым посьпехам артыстых.

Тая, чый голас і чыя постаць прыцягнулі Рыгора да сцэны, ажно трэці раз з часу сканчэньня дзеі прадэманстравала перад неўгамоннай саляй.

Яна, напэўна, не пасьпела пакінуць сцэны, з пукам кветак у руках, калі першы сыгнал абвясціў пра набліжэньне другое дзеі.

Густы трупцявы гук званка справадзіў Рыгора назад на яго месца.

— Чаго ты там ня бачыў?—пацікавіўся Сроль.

Расчырванелы Рыгораў твар таіў у сябе лёгкае недаваленьне. Адчуваючы гэта, Ліба чакала яго адказу.

— Ёсьць справа.

— За кулісамі?

— Уявецце сабе, што так, за кулісамі...

— Вось гэта нумар...

— Нявехну грае знаёмая асоба...

— ??

— Няйначай... І гутарка, і постаць, і нават манера паваротаў мне дапамінаюць... Гэлю...

— З Рыгі?

— З Сілцоў... Няўжо я абманьваюся?

Рыгор не адцягваў свае ўвагі ад гэтага пытання на працягу ўсяго спектаклю.

Рупасьць хутчэй праверыць сябе падганяла хаду ігранья.

І толькі зарухала ў няроўным суваю драпястая заслона, каб затуліць сабою зацягнуты, але памятны для смагінцаў спектакль, як наўскосная прагаліна да войскця за сцэну аддзяліла Рыгора ад Сроля і Лібы.

Разьвітальныя воплескі глядачоў, як падзяка артыстам, шчодро расьсеяліся па ўсёй «салі» і паплылі ў густую цемь вясновае ночы.

Апоеныя імі, паважна, лёгкім цугам ішлі за імі артыстыя, хаваючыся ў імпазантным акружэньні глядачоў.

— Які я, аднак, цудны...

Недавыказанае сумненьне згасла перад пыталым узрокам, накіраваным да Рыгоравага твару маладою жанчынай.

— Рыгор?

Знаёмы, а цяпер наяўны Гэлін вокліч рушыў Рыгора з месца

— Гэля?..

— А ты адкуль гэта, і чаго?

Як назнарок, глядачы адрэзалі іх ад сьветлае палосы чырвонага променю, што незатухшыя лампы кідалі яго ў расхляпешчаныя вароты пажарнае.

Чорны цалун ночы атуліў іх густым змрокам неразгаданай выпадковасьці.

— Хоць-бы на цябе паглядзець, Рыгор! Давай на сьвятло... Чаго хаваешся ад мяне... Хі-ха-а-хх!

Гэліна пруткая рука, яшчэ ня зусім адвыклая ад крутых паваротаў з сярпом ды плугам, сцапілася з Рыгоравай у локцяным загібе.

Яны павярнуліся ўправа, туды, дзе толькі што ляжала сьвятло, і зьнячэйку наткнуліся на пару людзей, чуць ня стукнуўшыся лбамі.

— Выбачайце!

— Рыгор? Ты блудзіш?

Сроляў вокліч спыніў іх на адгоне двух шагоў адных ад другіх.

— Якая цемень!..

— Далучайцеся да нас і мы павядом да хаты Лібу?

— Вось падзівіся на Гэлю, калі хочаш...

— Гэлю Сідараўну? Што-а-і ты кажаш-ы!

— Будзь апосталам Фомкам, і...

Здаровы малады сьмех, у якім патанула каразьлівая нечаканасьць стрэчы, зьліўся ў адну гармонію са звонкімі адбоямі крокаў, веерам рассыпаных у акіяне ночы, і мяккім хрустам падмерзлае гразі.

За сьмехам разьліўся квартэтны пераплёт ажыгленае гутаркі, якая паходзіла на бурлівае цячэньне вады ў перапоўненых вясною джаролах.

У іх гутарцы зьніклі пісклівыя скрыпы зачыненых варот пажарнае, і недаўменны трэск вартавое брашчоткі.

— Пара спаць!—пачуўся з боку чыйсьці ўпічны голас.

— Рады слухаць,—адказаў Сроль.

Яго жартаўлівы тон тут-жа зьліўся з сур'ёзнаю прапановаю Лібы:

— Сапраўды, пара ісьці па хатах...

Яны падзяліліся, і праз некалькі хвілін згубілі адны другіх з ваччу.

На мястэчку рабілася ціша, якая ўдзячна яго жыцьцю позьнімі начамі ранніх вёснаў.

Дзесьці ў ваколіцах, у бок патухаючых жоўтых агеньчыкаў, чулася старэнная конкурэнцыя ў брэху двух сабак.

Далей, за згонам іх брэху, вынікалі перабойныя гукі невядомай натуры.

— Гэта твая гаспадыня?

— Слаўны яна чалавек!

— Ужо пасьпеў разьведаць?

— Ці доўга пазнаць харошага чалавека!

— Ды яшчэ табе.

— Кожнаму... Гэля, ну скажы-ж ты мне, калі ласка, гісторыю гэтых нечаканых перамен у тваім жыцці... Я ўсё яшчэ пад іх уражаньнем...

Да дзесяці крокаў яны ступілі моўчкі...

— Паверыш, Рыгор, вось ужо столькі часу, як я думала над гэтым... Думаю, і не магу сабе ўявіць, што са мною сталася... Мне ня верыцца, што трапіла на сцэну, што я пераехала мо' з дзесяць розных мястэчак ды гарадкоў... Ня верыцца, што я іду вось з табою не па Сілцох, а па нейкім Смагіне...

— Ну, хто-ж усё-ткі табе парадзіў гэта, або прымусіў цябе пайсьці?..

— Маўчы лепш,—перабіла Рыгорова запытаньне Гэля:— тут не знайсьці канцоў... Вінаваты бацькі—ты-ж іх добра ведаеш! Вінаваты мой муж, вінавата і сама... Болей сама... Дзявочая слабасьць нарабіла ўсё... Пятрусь паехаў і змоўк... Я на чамі ня спала—думала і дратавалася... Чаму такі ён астаўся гэтакім няўдзячным да мяне!.. І мэрам-бы на злосьць яму—бо іначай не зразумець маёй выпадковай парыўчатасьці—я звязалася з Вусікам... Прыехала ў Сілцы трупа і на спэтаклі, вось як з табою сённяя, стрэлася з ім... далей-болей—і бачыш. Артыстка-а! Ххі-хі-хі! Артыстка!.. Хоць-бы бацькі словам папярэчылі—з богам, абы збыць...

— Дык ты замужам, Гэля? Дазволь павіншаваць...

Рыгор знайшоў у цемнаце Гэліну руку і намерыўся поціскам яе перадаць сваё таварыскае павіншаваньне.

Але яна раптам вырвала руку і зрабіла ёю адмоўны мах:

— Ня трэба! Ня варта віншаваць!

— У чым справа?—недаўменна запытаў Рыгор.

— Я ня ведаю, да чаго прывядзе маё замуства... Так... Мой чалавек... Хтосьці ідзе за намі?

Яны сьцішылі хаду і замаўчалі.

Наганяўшы чалавек сыгнальна кашлянуў...

— Гэта ён,—прашаптала Гэля і конвульсыўна ўздрыганула.

Рыгор настаражыўся.

— Гэля! Ты-ж куды?—пачулася збоку іх.

Гэля стала і прытрымала Рыгора.

— Будзь знаёмым, Лазар, з маім земляком: Рыгор Ня-
звычайны.

Мужчыны моўчкі, але ветліва паціснуліся рукамі.

— А я быў на кватэры і, не знайшоўшы цябе, думаў, што ты...

— Якая клапатлівасьць! Ххі-хі-хі! Бачыш, Рыгор...

— На дварэ, апоўначы—і ўсе на месцы, а ты...

У тоне Лазаравых слоў прагучэў калючы ўпik, так дасканала
вывучаны Гэляю.

— Сутрымайся хаця перад чужым чалавекам!—пераняла яна
мужа.

— Папрашу бяз ушчункаў... Самой трэба ведаць, што
нянькі...

Гутарка брала прыкры напрамак. У ёй гучэла ўкосная дэмон-
страцыя супроць Рыгора. Каб ахаладзіць вочавідкую растрое-
насьць Лазара і выбавіць Гэлю ад далейшых няпрыемнасьцяй,
Рыгор перарваў іх супярэчкі заявай:

— Дазвольце пажадаць вам добрае ночы!

— Што так раптоўна?—з фальшывым далікацтвам запытаў
Лазар.

— Я першы дзень у чужым месцы.

— Хаця-ж не заблудзі, Рыгор...

Адышоўшыся мо' на двое сажняў, Рыгор быў пераняты
воклічам Гэлі.

— Дык мы чакаем цябе заўтра ў нас... Перадай, калі ласка,
Сролю, каб і ён зайшоў... Кланяйся яму і перапрасі ад мяне, што
я забыла яго пазваць... Мы спыніліся ў Брэхмана — каля
касьцёлу...

— Дзякую—добра...

Яго нягромка сказаныя словы заглушыла потайкам наблі-
жаная амаль не да самага вуха брашчотка вартаўніка.

VI

У «ГОТЭЛІ» БРЭХМАНА было як на рынку. Стаяў
шолам, галас. Шасталі дзьверы, як на вакзале, з пакою ў пакой
нясьціханна бегалі мужчыны, жанчыны. Адны з іх напявалі

розныя арыі з беларускіх песьняў, іншыя вывучалі ролі; хтосьці граў на дудзе, выцінаючы жаласьліва-мінорныя тоны; адзін з артыстых, стоячы на калідоры, барабаніў купалаўскія вершы. Какафонія зыкаў густым струменем выбівалася з вокан «готэлю», разьлятаючыся па майдані.

Кучкі дзяцей грудзіліся пад вокнамі, найшоўшы сабе забаву і ўцеху перад дагэтуль ціхім «готэлем» Брэхмана.

Гаспадар готэлю, Міхель Брэхман, тупаючы па двары, задаволена паціраў рукі ды пачэсваў бараду: госьці былі нязвычайныя, гарадзкія, раскашэлістыя; яны някупа давалі зарабіць. Па некалькі разоў на дзень заказвалі самавар. Патрабавалі піва, віна і закускі... Жонцы, і дачцэ, і служанцы Міхеля—работы па горла. Госьці былі рэдкія. І Міхель Брэхман, даўшы свой дом амаль ня ў поўную ўладу артыстым—ня дбаў больш ні пра што, як толькі пра тое, каб яны чым найдаўжэй у яго прастаялі. Выходзячы з гэтага, ён ня ўмеру расхвальваў суседзям сваіх гасьцей, даказваў вялікую карысьць ад іх спэтакляў для Смагіна, хоць сам ня быў ні на водным. Кожнага, хто праходзячы зазіраў у вокны «готэлю», Міхель пераймаў гутаркаю:

— Што-о за людзі-ы!.. Такіх я на вяку сваім ня бачыў... Ды ня толькі я, а наш Смагін наогул... Гэта мне іх бог паслаў... Ой,—і паціраў рукі.

Яшчэ гасьціньней сустракаў Міхель таго, хто заходзіў наведць артыстых—пераймаў на вуліцы і са зьнятаю шапкаю праводзіў праз двор да дзвярэй.

Рыгора з Сролем Брэхман сустраў мо' за паўганоў ад «готэлю», гасьцінна прывітаўся і дагадліва запытаў:

— Вы пэўна да нас?

Пачуўшы, што да «іх»—вярнуўся і правёў у самы «готэль».

— Вас ужо зранку чакаюць...—папярэдзіў ён:—вы стукайце і яны вас пусьцяць.

Міхелева дбайлівасьць пратрымала яго каля парогу «готэлю», ажно пакуль госьці артыстых не апынуліся ў адным з пакояў.

Шумлівае акружэньне іх артыстымі дапомніла пра канец яго місіі. Палішчаны гэтым, Міхель вярнуўся за сваёй справай, на посьпех якое, ён ведаў, зробіць свой уплыў і госьці артыстых.

Гэля з мужам з самае раніцы прыбраліся да стрэчы гасьцей,
і гутарка іх з Міхелем вывела абоіх з пакою.

— А мы ўжо думалі, што вы ня прыдзеце... У нас гэткі
вэрлах! Выбачайце—цыганскае жыцьцё...

— Грэх было-б выбачаць перад намі... Кіньце...

— Ну, вы-ж такія госьці, што хто-б мог думаць вас прымаць
у гэткіх умовах...

— Трапляецца...

— Ой, не кажы, Рыгор...

Гэля аберуч хапілася за голаў.

— Кінь! Ты ўсё яшчэ, я бачу, ня можаш прывыкнуць да
абставін нашага жыцьця!..—папракнуў яе Лазар, увіхаючыся каля
накрытага стала.—Бацькаў запечак ня досыць намуляў бакі...

Усе засьмяяліся на Лазараў сказ...

— Давайце, сябры, разам... Гэля, запрашай гасьцей...

— Калі ласка, Рыгор, Сроль, займеце месцы... Выбачайце
ўжо... Няхай наша спатканьне скрасіць недахопы нашага па-
частунку...

— Кінь, Гэля... Гэта ня ў Сілцох...

— І хто-б то мог спадзявацца... Я ўжо казала Рыгору... Ці
ня праўда, Сроль?

— Чалавек з чалавекам—не гара з гарою,—адказаў Сроль.

Лазар падняў налітую чарку і агаласіў:

— За нечаканую стрэчу?

Але ніхто не пасьпеў адказаць, як раптам адчыніліся
дзьверы і ў пакой прасунуўся загіб бляда-ружовага, груба нагры-
міраванага носу:

— Можна?

— У чым справа?

— Выбачайце! Я думаў мы зрэпэтуем гэту сцэну яшчэ раз...

— Пасьпеем,—падаў Лазар і адварнуўся да кампаніі.

— У вас яшчэ мае быць спэтакль?—запытаў Рыгор.

— Сягоньня пакідаем Смагін... Разьбярэш з імі...

— Так хутка?

— Знача за стрэчу і за растаньне?

Сроль кіўнуў Рыгору, і ўсе ўчацьвярых выпілі налітыя чаркі...

— Закусеце! Прашу вас... Бо калі зноў сустрэнемся—няве-
дама...

— Сустрэнемся, Гэля,—перабіў Рыгор:—нябось, ты ня
думала пра Смагін, а між тым...

— Паверыш, ніколі ня думала...

— Дарогі крыжуюцца...

— І заплятаюцца вузламі.

— Паверыце, сьмяялася, калі Сёмка перадаваў табе, Рыгор,
уклон:

«Угледзіш, Гэля, і прасі яго, каб ён забраў мяне»...

— Гэта Сёмка так?

— А то-ж бо то... Зямля вымусіць... Мо-ж памятаеце, як
ён біўся з бацькам над сваім мізэрным гаспадарствам. Мука
адна...

— Соцыялізацыя запазьнілася,—пажартаваў Сроль.

Яго сказ астаўся незразумелым ні для Гэлі, ні для Лазара,
і ён тут-жа заліў яго сэнс чарговаю чаркаю.

— За лепшую будучыню!

— Дачакаешся!

— Што за ныймавер'е, Гэля!—папікнуў Рыгор.

— Калі мяне ня радуе нічога.

— І твае посьпехі на сцэне?—запытаў Сроль.

— Вот ужо жывое насьміханьне.

— Дайце рады—нікольнікі...

Гэля з адбіткам самаздавальненьня на твары ўстала з месца,
паправіла на сабе скамечанае адзеньне і падліла ўсім у шклянкі
піва.

— Не саромейцеся...

— Нашла каго сарамаціць...

— Я думаю... А Сёмку, хлопцы, трэба выручыць... Яго Сілцы
засуць дарэшты...

— Але, памойму, ён ня здатны іх пакінуць... Каб на іншага,
ужо даўно можна было-б на іх махнуць рукою.

— Ня кожны гэта можа зрабіць.

— А ты?

— За яе—мяне дзякуйце,—пахваліўся Лазар.

— А то-ж ня праўда?—ветліва паглядзела на яго Гэля.

— Не чакаць-жа Сёмку, пакуль знойдзецца добры ангел і вынесе яго на сваіх скрыдлах з Сілцоў...

— Так, яго пільна сьцерагуць гэтыя ангелы...

— Якія такія ангелы?

— А ты-ж хіба, Сроль, ня ведаеш, што з Сёмкам было?

Усе настаражыліся.

— Ты не жартуеш?

— Чаму вы мне ня хочаце верыць?

— Адкуль ты ўзяла?..

Гэля расказала гісторыю з Сёмкам, якога, незадоўга перад яе выездам з Сілцоў, паліцыя арыштавала і пад канвоем прывяла з поля ў мястэчка.

Гэта навіна востра зацікавіла і Рыгора і Сроля. Яны рэшту часу, праведзенага ў гасьцях у Гэлі, не астаўлялі Сёмкі без свае ўвагі.

Кожны стараўся лепей вымеркаваць плян, калі-б і як перацягнуць Сёмку з Сілцоў у горад.

Але ўрэшце ім не ўдалося спыніцца ні на акрэсьленым часе, ні на пэўным горадзе.

І Рыгор, і Сроль пакуль мала арыентаваліся ў сваім наступным. Перад адным і перад другім аднака губіліся няясныя перспектывы іх будучыні.

У адносінах да Сёмкі пры іх аставалася ўсяго добрае сэрца і цёплае пачуцьцё таварышоў—ды ці-ж з гэтым адным можна было ўступаць у вайну з-за таварыша з жорсткім жыцьцём?

Для Гэлінага, гонару, аднак, хапала таварышовага завярэньня, і яна з самаздавальненьнем сустрэла ўспыхшае ў сабе жаданьне паведаміць пра гэта Сёмку.

Але ўжо праз некалькі хвілін пасля гэтага, калі нечакана для ўсіх пад вокнамі загрузацелі падводы, а па «готэлю» ўдвоілася ад'езная сумятлівасьць, Гэля забылася мімалётнага парыву,—праўдзівей—ён затушыўся ў яе нутры няпрыемнай выявай сапраўднасьці.

Гэта-ж сапраўднасьць вочавідкі пляміла чорнаю хварбаю халоднага растаньня цэплату і бляск зьнянацкай мілай стрэчы...

Хлопцы выразна адчувалі прыкры настрой пераддарожжа,

што раптам заваладаў Гэляй. Яны з няцэрпам чакалі зьнікшага з пакою Лазара, каб разьвітацца.

— У цябе панашаму, Гэля,—мяркуючы разьвеяць яе сум, спачувальна праказаў Рыгор:—тут сядзіш, а тут паднялася і ляці.

— Ой, я ўжо так стамілася ад гэтых пералётаў, што яны мне, як нож у сэрца.

— Толькі бяз распачных думак... Я бачу, што ты ёмка прыстасавалася да падарожнага жыцьця.

— Ты хіба сьмяешся?

Гэля адварнулася ад адчыненага куфэрка, у якім на зьдзіў шуэтра гаспадарылі яе ўвішныя рукі, і ўпічна паглядзела на Сроля.

— Усяго і ўцехі, што ў прыказцы: «голы зьбірайся—голы гатоў».

— Готова?—не зразумеў яе ўляцеўшы ў пакой Лазар.

— Наробяць пажару, як на цягнік сьпяшучы,—вылаяўся ён, бегаючы па пакоі.

Пасьля спыніўся, каб прыняць ад гасьцей падзяку, і разьвітаўся з імі.

— Даруйце, што ў гэткую пару мы запрасілі вас,—выбачыў ён.

— Шкадуем, што мы не маглі вам адплаціць тым-жа!—адказаў за дваіх Рыгор.

— Хіба ўжо пры чарговым спатканьні,—пажартаваў Сроль.

— А гэта не безнадзейна!

— Калі ня суджана будзе вам вярнуцца ў Сілцы! Га-а, Рыгор?—дадала Гэля.

І, адарваўшыся ад упакоўкі, яна пачакала Рыгоравага адказу на запытаньне.

— У гэтым не магу цябе запэўніць,—няўпэўнена адказаў Рыгор.

— Усё-ж я буду прасіць цябе, калі здарыцца наведць Сілцы—не забудзь перадаць маім бацьком пра наша спатканьне...

— Ці-ж варта дапамінаць...

Магчыма іх гутарка зацягнулася-б яшчэ хвілін на дзесяць-

дваццаць—вострасьць яе, як звычайна бывае перад растаньнем, хутка ўздымалася, але Міхель абарваў іх сваім уваходам у пакой.

Заклапочаны ад'ездам артыстых, ён не абмінуў паскардзіцца Рыгору з Сролем на сваё пагоршанае ў зьвязку з гэтым становішча.

— Вось так і жывеш—выпадкамі, толькі выпадкамі,—разьвёў стары рукамі:—бог прынясе добрых людзей—і з тэю-ж раптоўнасьцю іх забірае... Каб у яго было болей літасьці да мяне старога—магчыма-б і я мог крыху акрыяць... А то... І мне добрыя людзі трэба, трэба яны і Крамнікам, ды яшчэ іншаму каму... Ці-ж гэта не вядомая рэч?..

Ня стрэўшы адказу, ён абярнуўся да Лазара:

— Вось вам, калі ласка, рахунак...

Толькі праз акно Лазар прыкмеціў беглае прамігненьне пары перкі і пачаў нешта лічыць. Лічачы, ён не заўважыў, калі Рыгор з Сролем выйшлі з пакою. Праляцелі ў яго між вушшу і апошнія пажаданьні посьпеху, пасланья імі Гэлі...

Толькі праз акно Лазар прыкмеціў беглае прамігненьне пары чорных кропак—якія прадстаўлялі голавы Рыгора і Сроля. Яны схаваліся за сьцяною ўправа, у бляску расчырвоненага променю, што, паказваючы на мароз, сонца ліло яго ў разварушаную каморку.

VII

КАЛІ РАЗЫХОДЗІЛІСЯ ПА ХАТАХ, Сроль паабяцаў Рыгору яшчэ з тым-сім пагутарыць пра месца для яго.

— А ты мне паведаміш пра вынікі твае гутаркі?

— Можна нават і сёньня.

— А, сапраўды, заскоч вечарам.

— Пастараюся.

Думкі аб працы чамусьці нямоцна мулялі Рыгорава сэрца. Праведзены ў Гэліным пакоі час разагнаў буднія клопаты. Ён вострасьць пасабляла згладжваць і тое, што Рыгор меў выпадак напаткаць у Смагіне Сроля. У выпадку зацяжнага безработьця—ён ведаў—Сроль нойдзе магчымасьць выручыць яго. Праўда, Сролевы намёкі на небясьпеку з боку паліцыі сулілі іншы паварот у справах. Але яго сёнешні настрой не паказваў на сур'эзнае

становішча. Ды застаньня яно Сроля зьнянацку—Рыгор патрапіць абмацаць цвёрдую глебу пад нагамі.

Прынамсі, ідучы да сябе, Рыгор не адчуваў жаднае трывогі за блізкае наступнае. Наадварот, навеяныя праведзеным днём думкі сьмела пераносіліся праз паліцэйскія перашкоды ў шумлівыя асяродкі рэволюцыйнага руху. На фоне пазалочанага неба выросталі памятныя вобразы рыскіх падзей, праломленыя ў Пецяярбургскія інтэрпрэтацыі.

Пецяярбург!

Перад Рыгоравымі вачмі, як з-пад зямлі, вырасла здаравенная постаць паліцэйскага стражніка. Блішчастыя масяндзовыя гузікі адбівалі праменьне павісшага над лесам сонца. Зьмяіным узрокам пракаломі Рыгораў твар шэрыя стражніцкія вочы. Але мясістыя яго губы гультайна ляжалі адна на другой, і дубовае аблічча выглядала лётаргічна спакойна.

— Выбачайце!

Стражнік не паварушыўся, і Рыгораў дзюрпаты башмак трапіў у заскарузлую тоненькім ільдом калдабоіну.

І толькі тады, калі Рыгор стукнуў нагою па падсохлай дошцы, каб выліць з башмака ваду, стражнік паважна абярнуўся, прамерыў вачмі адгон ад сябе да Рыгора і спакойліва рушыў у бок, куды ішоў.

— Чучала!—паслаў яму Рыгор удагон, і ў момант выпусьціў з памяці паліцэйскага.

Але пры ўзыходзе на ганак карчмы яму дапомніла пра яго Ліба.

— Вы мелі прыемную стрэчу?..

— А менавіта?

— Хіба-ж не напаткалі стражніка?

— Так, меў шчасьце.

— Ён ад нас.

— Ласьне?

— Меўся вас наведаць.

— Хто яго прасіў!..

— Напэўна ёсьць інтэрас.

— Да ўжо-ж...

— Бацькі перапужаліся; вы сущэце іх, калі пытацьмуць...
Вы будзеце абедаць?

— Калі ласка.

Рыгор прайшоў да сябе і ўспомніў, што яму трэба было наведаць стан.

Было ясна, што стражніку ўсяго і было да яго справы, як пытаньне прапіскі. «Гэта, зразумела, дробязь, усё-ж павявае агідай,»—праказаў сам сабе Рыгор, і тут-жа рашыў азнаёміць Лібу са сваім становішчам.

Калі Ліба прынесла яму абед, Рыгор выпайніў сваё рашэньне.

Ліба стрэла яго паведамленьне зусім спакойна і толькі папрэдзіла:

— Бацьком, аднак, прашу вас нічога не казаць.

Гэта папрэджаньне было лішнім—Лібіных бацькоў цяжка ўдавалася абмануць у гэтых рэчах.

Старая не дала Рыгору скончыць абеду, як прынесла яму сваю дараду:

— Вам ня варта адкладваць прапіскі. Навошта злаваць гэту сволач. Вы заўтра-ж раніцою і наведайце стан... А пры сабе таксама ня варта нічога пакідаць... Ня ровен час... Людзі з гэтага жывуць...

Тое, што Рыгор спакойліва выслухаў старую, яе сцешыла і здаволіла. Не разводзячы далейшае гутаркі, яна пакінула яго аднаго, завесіўшы на выхадзе фіранку...

— Навошта, каб зайздроснае вока ўглядалася...

Філёзофія карчмаркі, досыць трапная, аднак не пакінула сьлядоў на Рыгоровым настроі. Ён хутка адцягнуўся думкамі ад дробнага інцыдэнта з паліцэйскім і вярнуўся да Гэлі. На самоце новы Гэлін партрэт стаяў перад ім ва ўсю сваю паўнату. У смуглых рысах адроднага загару, гадамі ліцованага палявымі ветрамі, пяском ды сьпякотаю, штучна скрадаліся лёгкаю ружай парфумы. Празрыстыя цёмна-шарыя вочы яшчэ глыбей западалі ў орбіты, абведзеныя чорнымі кругамі фарбы. Усё-ж ні парфума, ні застарэлыя пласты мазкай фарбы, ні балючая чуласьць раздражненага грымам твару не хавалі сабою Гэлінага недаваленьня сваім лёсам. Нацягнутасьць адносін паміж ёю і мужам, няўтойная знарочыстай ласкавасьцю, выпірала на поверх і цесна лыгалася.

з абрыдлаю сумятлівасьцю вандроўнага жыцьця. Смуглым водсьветам пахвільных сучэх, што ўздымалі іх невымагальныя местачковыя гледачы сваёю ўвагаю да яе, як да артысткі, Гэля ўсяго і рознастайніла свае настроі. Чаму і што гэта жыцьцёрадая мяшчанка-земляробка апынулася ў сучасным стане—цяжка было разгадаць. Тут, напэўна, адыгралі ролю прычыны, пра якія бывае ня варта казаць... У кожным выпадку Рыгор стаяў да Гэлінай долі на стыку цьмянае загадкі.

У іншым аспэктэ паўстаў перад ім Сёмка. З гэтым чалавекам Рыгора лучыла глыбокае пачуцьцё таварыскай блізкасьці, цеплата кампаніі ў юнацкія гады. Ён ведаў яго наскрозь, разумеў, як сябе. Сёмкаў вобраз заўсёды запаўняў сваёю прысутнасьцю сьвет Рыгоровых успамінаў і лісьціў шчыраю адданасьцю яму.

Рыгор упарта змагаўся з наплывамі забыўчывасьці, якую расьцілі вакол яго разухабістыя хвалі жыцьця. Яскрава адзнаная павіннасьць выцягнуць Сёмку з местачковай зацьвілі, не пакідала Рыгора. Абы толькі ён адчуваў сябе моральна задаволеным—варочаўся да Сёмкі і шныпарыў у вакольных абставінах, шукаючы магчымасьцяй выбавіць таварыша.

Сёмкава развага, яго хоць і непаваротлівыя, але сьветлыя і простыя думкі, выразнае ўспрыяцьце соцыялістычных ідэй, зычлі рабочай справе адданага абаронцу.

Расказаны Гэляй выпадак з арыштам Сёмкі засьведчыў Рыгору таварышаву паслядоўнасьць. Рыгор ня выказаў, але адчуў прыемнасьць ад Сёмкавай гісторыі. Гэта вымусіла яго праверыць свае магчымасьці сустрэцца з Сёмкам. Сілцы былі астатнім месцам для гэтага, ну ўсё-ж пры спрыяючых акалічнасьцях нельга было адкідаць і іх... Тым болей, што там—

Маці...

«Што думае старая пра свайго сына? Выплаквае балючыя вочы і тупіць безнадзейную веру ўбачыцца? Цяжкім крыжам ляжыць на яе плячо мая разлука з ёю і дратуе сэрца доўгая невядомасьць пра мяне. Нельга адмаўляцца ад завабнага настрою наведць Сілцы. Няхай яны з невялікай гасьціннасьцю чакаюць мяне; ды ці-ж я для Сілцоў, а не для маці і хоць для малой, але прыязнай жменькі людзей? Выпадзе зручны момант і я...»

Вобраз стражніка, мігнуўшы ў раскалыханым выябражэнні, дапоўніў Рыгору пра ўмоўнасьць яго хаценьняў. Над ім вісела дазорнае вока дбайнага начальства. І двухдзеннае ўхіленьне ад стрэчы з ім не выбаўляла яго ад пільнага дагляду... Сёнешні візыт паліцэйскага дапомніў пра той агідны хвост, які цэгся з Рыгі да Смагіна.

Можа тым, што ехаў Рыгор, а можа і папярэднім цягніком, ішлі ў Смагінскі стан датычныя Рыгора адносьнікі. У сухіх ад запечаных мук і цярпеньняў радкох вучастковых дакумантаў ляжалі сьляды жоўтага будынку рыскага астрогу. Яўка для прапіскі—вязацьме Рыгора прыгатаванымі ланцугамі няволі.

Тут мусіць ставіцца на карту мужнасьць і адвага. Бо ён прыехаў у Смагін не для адпачынку, а для працягу барацьбы. Няхай яе памеры, яе пэнт і характар шмат сыцішлейшыя ад рыскіх, але ідэёвая сутнасьць адна-ж і тая...

Сроль учора пасьпеў намякнуць Рыгору аб прыгатаванай яму ролі ў гэтым змаганьні... Яго ня спыніць паліцэйскае вока...

— Ваходзьце!

— Вы адпачывалі? Даруйце, што я так нахабна...

Міхелева кудлатая галава чуць выдзялялася разьбеглай у змроку сівізною.

— Чакайце, я засьвячу лямпу.

— Мне ня доўга... Калі ласка...

Міхель прастаяў з працягнутаю паперкаю ў руцэ, пакуль Рыгор ня справіўся з лямпаю.

— Вось вам ад тае артысткі, дзе вы гасьцявалі.

— Яны ўжо выехалі?

— Гадзіну таму...

Міхель падозрана аглядзеўся на дзьверы:

— Шкада мне іх... Гэта былі людзі, якіх мне доўга прыдзецца чакаць. Такіх людзей пасылае бог... А вы?..

Хтосьці прайшоў калідорам. Міхель выпусьціў з рук паперку і выйшаў ад Рыгора.

Ужо з вулічных дзьвярэй данёсься яго павышаны голас разьвітаньня.

Рыгор ухмыльнуўся запозьненай ветлівасьці старога і падняў прынесенае.

У ненадпісаным конверце ляжала трохрадковая запіска Гэлі і змяты, пажайцелы ліст.

Запіска змяшчала ў сабе наступныя словы...

«Перасылаю атрыманы мною ад Зосі ліст. Забыла перадаць днём. Думаю, што табе ён не бясцікавы. Бывай здароў. Гэля».

Рыгор, не саступаючы з месца, прачытаў прынесенае.

У сваім лісьце Зося паведамляла таварышку пра апошнія здарэнні з свайго прыватнага жыцця. Ліст напісаны сьлязамі пакутнага чалавека. Няроўныя літары адбівалі ўтомленае сэрца жанчыны. Берагі давялі Зося да таго, што яна ня выцерпела і зьбегла ўпрочкі. Бацькі беспагадлівы: іх адносіны—нявытрымныя здзекі. «Цёмныя думкі не пакідаюць мяне ні на хвілю. Я гублюся ў іх, як запалоханая белка. Памажы мне, дарагая, знайсці незваротнае выйсьце».

Зосіна трагедыя хвілін пяць непарушна трымала Рыгора на адным месцы. Ён чуў, што нябачныя ніткі яе шавяляцца пад грудзянаю клеткаю, але не хацеў паддавацца сантымэнтальнаму настрою.

Патушыўшы лампу, ён выйшаў з пакою.

— Вы скоро вернецеся?—пераняла яго на калідоры гаспадыня.

— Не забаўлюся... А я вам трэба?

— За вамі ў даўгу гарбата.

— Памятаю... не дарую...

Гаспадыня ветліва паківала галавою, праводзячы пасуседа ўмільнымі ўзрокамі.

«Разумная галава», паатэставала яна Рыгора і мэрам-бы спалохалася, пачуўшы зьнянацку стук дзвярэй.

Знадворку вайшло трое чалавек, з якіх адзін быў Рыгор другі Сроль і трэці—Павал Памыйка рабочы з майстэрні Шульца.

Яны ў адзін голас прывіталіся з гаспадыняй і прайшлі ў Рыгораў пакой. Цішыня, што ахутвала яго бяз Рыгора і пры Рыгору—патанула ў рэзвым маладым гомане.

З гэтага гоману выплыў Рыгораў жарт, пасланы да гаспадыні:

— Папрашу ваш доўг з процантам.

РЫГОР СТАЎ НА ПРАЦУ ў дзесяты дзень па сваім прыездзе ў Смагін. Яго прынялі ў слясарскую майстэрню немца Карла-Людвіга Шульца.

Майстэрня Шульца лічылася першаю ў Смагіне і па вартасці вырабу і па якасці ўнутраных распарадкаў. Яна была і эаномічна мацней ад іншых. Гэта асаблівасць зьяўлялася скуткам растаропу і пракіднасці яе гаспадара. Спачатку Шульц цяреў ад недахопу кліентаў, але хутка яго справы пайшлі ўгору. У кароткі тэрмін найшлося шмат заказчыкаў, праца разгарнулася, пагнаўшы майстэрню на рост.

Ужо на сходзе першага году Шульц ня мог справіцца з заказамі і пераняў ад сваіх калегаў-гаспадароў дваіх чаладнікаў.

На другі год яго майстэрня вырасла яшчэ на дваіх чалавек.

За кароткі час Шульц меў магчымасць гатаваць некаторую колькасць прадукцыі ў запас. Гэтак, ён заўсёды меў гатовымі каля пяці балясаў, шмат замкоў, нажоў і іншага дробнага гаспадарчага начыння.

Дзякуючы сьмікалцы і зваротлівасці, Шульц апрацаваў асобыя правілы ўзаемаадносін з сваімі падмайстрамі. Умеючы з імі ладзіць, ён выкарыстоўваў усякім чынам іх працаздольнасць, не шкадуючы плаціць болей сваіх конкурэнтаў.

Адыгрывала, вядома, пэўную ролю і тое, што ён быў майстар загранічны, болей адукаваны, практычны, бачыўшы сьвет і знаўшы слабы бок правінцыяльнага падмайстра.

Шульц ніколі і сам не раставаўся з напільнікам ды молатам. Цэлымі днямі стаяў ён побач з чаладнікамі, адукуючы іх у неаўважных дробязях трыманьня молату, нахілу напільніка, згіну плячука пры варстаце; галоўнаю якасцю ў адукацыі чаладнікаў Шульц лічыў навук і руплівасць да чыстаты ды акуратнасці. На гэты конт ён чытаў падмайстрам цэлыя лекцыі і натацыі, апавядаў шэрагі анекдотаў і казак, не забываючы падганяць у працы. І сам ён стараўся захоўваць чыстасць, ні на хвіліну не растаючыся з белым каўнерыкам. Гэта асаблівасць Шульца

вайшла ў пагаворку смагінцаў, якія заўсёды ў гутарках паклада-ліся на «немца».

Чаляднікі ганарыліся вучэньнем і працаю ў Шульца. Тыя-ж, што працавалі ў іншых майстэрнях, квапілі на «немца», лічачы сваіх гаспадароў «партачамі».

К таму часу, калі Рыгору трапілася спаткацца з Шульцам—немец меў пяць чалавек чаляднікаў і некалькі пахвальных лістоў за сваю вытворчасць. Пра яго ведалі ня толькі ў сваім павеце, а чуць не ва ўсёй губэрні.

У сэзонны час, летам, работу да яго прывозілі з далёкіх ваколіц.

Шульц служыў асобнаю адзнакаю мястэчка. Многія судзілі пра Смагін па «сьлясарнай майстэрні немца Карла-Людвіга Шульца».

У сваім местачковым жыцьці смагінцы лічылі гонарам выбраць майстра Шульца ў паверанага, ці ў хадайніка па тых ці іншых справах. Сустрэкаючыся з ім, яны прыветна зьнімалі шапкі; часта хадзілі да яго за радамі. Той ад смагінцаў, якому выпадаў лёс наняцца на працу да майстра Шульца—фанабэрыўся гэтым і хваліўся сваім суседзям. Шульц плаціў даражэй ад іншых і падабаўся сялянам за тое, што ўгаварваў іх рабіць цішэй, а з канём абыходзіцца ласкава. Кожны дзень ён вылучаў гадзінку часу ў абед, і прыходзіў у гарод наведаць работніка, пагутарыць з ім, а то і пазнаёміць з зямельна-гаспадарчаю працаю ў Нямеччыне.

На майстра Шульца падказвалі, як на дасьціпнага гаспадара і талковага чалавека. Мала хто не разьбіраўся, чаму і што яму шанцавала ў жыцьці, удалося нажыць кавалак зямлі дзесяцін у дзесяць ды абсталявацца харшымі будынкамі. Нітка да гэтага цягнулася з мураванага будынку, у якім працавала пяцера чаляднікаў. На гэты будынак і тыкалі смагінцы пальцамі.

Домік і майстэрня Карла-Людвіга Шульца стаялі на Лясной вуліцы, якая паўдугою цягнулася ганоў на двое на поўдзень, як-бы ўцякаючы ад асноўнай масы местачковых будынкаў.

З гэтае вуліцы ішла дарога на другое мястэчка, Галубку, якое славілася двума ткацкімі майстэрнямі і добра абсталяванай лесапілкаю.

Ужо хат за дзесяць ад цэнтру, па Лясной вуліцы, пачыналіся гароды і сады. Яны цягнуліся шырокаю лентаю да найбольшага і багацейшага саду Карла-Людвіга Шульца. Шульцаў гарод з лугам упіраліся ў бераг нелапое рэчкі Жаўранкі.

Дзякуючы гэтай рэчцы, бач яе вясновым разьлівам, руніста буялі мурожныя паплавы і прыносілі багатыя ўраджаі гароды.

Сьясарная Карла-Людвіга Шульца хавалася за купчастым дубам на адгоне сажняў ста ад дому, і была павернута вокнамі да Жаўранкі. Дым з нявысокага коміну заўсёды калыхаўся над рэчнымі хвалямі, а іскры танулі ў іх рабаценьні.

Вечарамі, калі вясна ці восень слалі над зямлёю свае чорныя цалуны, іскры, што шугалі з коміну сьясарні, пярэсьцілі мяккі мошаст адвячорку пукамі гарачага конфэці.

Стукі малатоў і бразг жалеза, рытмічныя скрыпы напільнікаў перакідаліся ад майстэрні за рэчку і нясьліся ў бярозавую дуброву, што адмяжоўвала сабою палоскі смагінцаў ад шырокіх галаў узорнага маэнтку пана Каструбіцкага.

Налева, куды нясла сваю воду Жаўранка, цягнуліся даўжэразныя панскія мурагі; вярстоў за пяць яны ўпіраліся ў нявысокае ўзгор'е.

Зусім недалёка ад дому Карла-Людвіга Шульца быў перакінуты праз рэчку Жаўранку мост. Мост служыў любімым месцам для гулянку смагінскае моладзі. Кожны дзень па ім тупаў шумлівы натоўп, у якім знаходзілася і дачка Шульца, Маргарыта, знаёмая Сролю і Лібе па ўдзелу ў местачковай соцыял-дэмакратычнай арганізацыі. Маргарыта была політычна падгатаваным чалавекам і карысталася павагаю з боку соцыялістычнай моладзі. З ёю зьвялі Рыгора Сроль і рабочы Шульца—Памыйка. Цераз гэта знаёмства Рыгор і астаўся на працу.

З першых дзён працы Рыгор зрабіў на Шульца выгаднае ўражаньне. І пэўна таму, што ў Рыгоры ён бачыў сьвядомага чалавека і практычнага майстра; далейшая праца пайшла гладка.

Падабаўся Рыгор і рабочым Шульца. Дзень за днём адносіны яго з імі шчырэлі, рабіліся таварыскі ўсталенымі.

На працягу першых двух тыдняў працы Рыгор вывучыў характар, нораў і духовы склад кожнага з іх. Разам з гэтым стала яму вядомым і іх політычнае крэдо.

За гэты тэрмін поўнасьцю высветлілася перад ім і асоба гаспадара—Карла-Людвіга Шульца.

Чаляднікі, як і заўсёды, складалі з сябе досыць рознастайных тыпаў. Былі сярод іх двое зусім адсталых у духовым развіцьці, якія любілі вышць, мала аддавалі ўвагі свайму клясаму стану. Другіх двое—процілежалі першым: ім нячужа была газэта і рэдкая, бяз выбару, кніжка; але побач з гэтым другая двойка з завісьцю марыла пра жыцьцё Карла-Людвіга Шульца, як гаспадара, «самому над самім пану». Гэта двойка капіравала гаспадара ў паводзінах, беражлівасьці і акуратнасьці і часта наведвала яго дом. Пяты чаляднік—Павал Адамаў Памыйка, выдзяляўся ад усіх агульнаю пісьменнасьцю і політычнаю сьвядомасьцю. Як майстар, ён таксама быў лепшы за ўсіх, але меў хвабраблівасьць на падкрэсьленае апрашчэнства. Павал месяцамі ня брыўся, тыднямі не мяняў бялізны: адзежа яго ніколі ня бачыла шчоткі, а ногі—цэлых башмакоў. У ім, як у люстэрку, адбіваліся найменшыя калываньні політычнага жыцьця і як ад слоўніку, можна было даведацца ад яго пра ўсе навіны кніжнага рынку. Да выйсьця ў сьвет «Праўды», ён доўгі час выпісваў «Дзень».

Стрэўшыся з Памыйкам, Рыгор ні разу ня бачыў яго без далікатна згорнутага ў трубку чарговага нумару «Правды». Пасьля Памыйка адкрыўся Рыгору, што ён зьяўляецца карэспандэнтам некалькіх сталічных і провінцыяльных газэт.

У бок гэтага таварыша Рыгор і накіраваў пачуцьцё свайго сяброўства. Ён уверана і смела выяўляў яму самога сябе, і гэтымі сваімі адносінамі да Памыйкі выклікаў ад яго стрэчныя прыязныя пачуцьці.

Павал Адамаў Памыйка хутка ўвёў Рыгора ў гісторыю Шульцавай майстэрні і ў сутнасьць узаемаадносін між Шульцам і рабочымі. Хоць і ня зусім неспадзявана выявілася перад Рыгорам сваяасаблівасьць Шульцаўскай сям'і. Сам Шульц называў сябе «соцыял-дэмократам па-за партыяй»; сын Рудольф, студэнт Пецябурскага унівэрсытэту, фактычна быў актыўны.

сябра студэнцкай соцыял-дэмакратычнай групы; дачка Маргарыта... пра яе Рыгору паведамлілі раней. У доме Шульца часта адбываліся патайныя сходкі, якія часткаю аберагала яго гаспадарскае становішча.

Гэта акалічнасьць згладжвала ў Рыгору першачасовую неабыкласьць смагінскіх умоў. Але паступова іх упарты націск шчыльніў Рыгора да местачковага жыцьця, заблытваючы ў пераплёты яго інтарэсаў. З гэтых інтарэсаў выплывалі пытаньні і задачы, з якімі ён быў звязаны як соцыялісты і змагар.

IX

РЫГОР НЕ АГЛЯДЗЕЎСЯ, як ён стаў шрубкаю новае машыны. Дзень-у-дзень гэтая шрубка мусіла закручвацца, каб не парушалася праца ўсяго мэханізму. А сёмай гадзіне раніцы Рыгор ішоў у майстэрню, тупаючы па выбітых дошках тротуараў, абмінаючы знаёмыя хаты і сустракаючы адных і тых-жа людзей. А дзiesiąтай ён варочаўся дамоў, у карчму Крамнікаў, адкуль не хацеў выбірацца і якою быў задаволены поўнасьцю. Ліба акуратна да яго прыходу ўбірала яго пакоік і праз хвіліну па ўваходзе стукала ў дзьверы, прыносячы сьнеданьне. Некалькі далікатных сказаў адно другому папярэджвалі Рыгору яду...

А пасья гадзіны, адданай на сьнеданьне, зноў Рыгор бег на работу, працаваў да трэцяй гадзіны дня, ішоў на абед, варочаўся з абеду і канчаў свой дзевяцігадзінны працоўны дзень а сёмай гадзіне ўвечары.

Пасья працы Рыгор каля гадзіны чытаў газэты і кніжкі, затым пісаў лісты ці хадзіў да Сроля, да Памыйкі, або адзін прагульваўся ў поле, за мястэчка. Ляжала яшчэ на ім агідная павіннасьць зьяўляцца праз два дні ў стан на мальдунак. Яго першачасовая асьцярожнасьць у паводзінах, рэдкае пападаньне на вочы паліцыі пасобіла зьлёгка занядбаць наглядом за ім.

Карыстаючыся гэтым, магчыма знарочыстым папускацельствам з боку паліцыі, Рыгор на трэцім тыдні свайго жыцьця ў Смагіне ўжо сьвядома наведваўся ў стан толькі праз тыдзень.

Аднак, дазваляць сабе поўную свабоду ён пакуль ня зьбіраўся. Рыга яго навучыла быць асьцярожным і тактоўным. Папасьціся яму другі раз у рукі паліцыі азначала не зрабіць і таго, што ён мог рабіць пры асьцярозе. Аднак, паступова, незалежна ад сваіх меркаваньняў, Рыгор цалкам увайшоў у партыйныя справы, заняўшы сваім няпэўным становішчам. Гэтаму значна пасабляла тое, што ён жыў у карчме. Пад выглядам папойкі, за пляжкаю піва хлопцы больш-менш спакойліва вырашалі пытаньні бягучае працы. Тым болей спрыялі гэтакія абставіны яшчэ і таму, што гаспадар карчмы і ўся яго сям'я, ведаючы ў чым рэч, самі аберагалі гэтакія пасяджэньні моладзі. Набліжэньне вурадніка ці стражніка, або проста чужога чалавека, сыгналізавалася старымі гаспадарамі карчмы загадзя. Організацыя так званых карчомных паседжаньняў належала цалкам Рыгору і вельмі прыйшла да спадабы яго смагінскім таварышом.

Праўда, што аднымі паседжаньнямі іх палітычная праца вычарпацца не магла. Яе трэба было шырыць сярод местачковых падмайстраў і пераносіць на вёску. Знаходжаньне больш адказных гэтаму мэтодаў магло адбівацца на посьпеху працы. І тут пасобіў Рыгор: па яго думцы рэшана было організаваць у Смагіне публічную бібліотэку з правам разданьня кніжак вясковым чытачом. Першым кніжным фундам згодна рашэньню камітэту меўся быць фонд з сабраных самімі сябрамі організацыі кніжак. Выбар ад начальства дазволу на права адчыненьня бібліотэкі складала справу найцяжэйшую. Сярод сяброў організацыі не знаходзілася чалавека, якому-б хоць крыху даварала паліцыя. Рыгор падаў думку зьвярнуцца да Шульца, каб той выбраў на сябе правы на адчыненьне і номінальнае загаданьне бібліотэкай. Шульц безадгаворна згадзіўся.

Такім чынам справа з бібліотэкаю стала на рэйкі і хутка рухала наперад, прыкрываючы сабою, політычную чыннасьць. Дзякуючы Рыгору, была праведзена паўлегальная кампанія збору падпіскі на газэту «Правда» і ахвяр у яе жалезны фонд. Па ініцыятыве-ж Рыгора наладжвалася некалькі спэтакляў з пераносам іх у бліжэйшыя да Смагіна вёскі, каб праз гэта навізаць сувязь з сялянскаю моладзьдзю. Усё гэта ўнясло ў смагінскае жыцьцё новы струмень асьвяжэньня. Тыя, што былі адкінуты

цяжкаю рэакцыяй ад грамадзкае працы, абудзілі прыбітае па-чуцьцё і з ахвотаю выпаўнялі ўскладзеныя на іх паўграмадзкія, паўполітычныя абавязкі.

Вочавідкі расла актывізацыя сярод местачковага рамесніцтва. Па гарбарнях ды сьлясарнях, сярод краўцоў, шапачнікаў ды шчотачнікаў пайшлі гутаркі наконт ўрачыстага сьвяткаваньня Першага Мая. Сталі чуцца галасы за тое, каб у гэты год май адзначыць маніфэстацыяй. Для абгавору майскага пытаньня адбылося некалькі досыць шумлівых сходак па майстэрнях.

Рыгор яскрава адчуваў набліжэньне цікавых і прыемных падзей. Як-ні-як, а ў іх вызначалася і яго доля стараньняў. Праўда, ён добра разумеў, што не ад яго залежыла разварушыць местачковае жыцьцё і надаць большага тэмпу ў працы смагінскае соцыял-дэмакратычнае арганізацыі. К яго прыезду ў Смагін расійская сапраўднасьць выяўляла агульны ўздым рэволюцыйнага руху. З усіх канцоў вагromністае краіны даносіліся радасныя весткі пра эаномічныя канфлікты і політычныя выступленьні. Пад націскам агульнага ажыўленьня ўскалыхнуўся і Смагін. Але няма гэткае ідэі, якая-б не прайшла ў жыцьцё праз людзкую існасьць. Чалавек зьяўляецца правадніком думак і імкненьняў свае клясы. З гэтага пункту гледжаньня Рыгор меў падставы гардзіцца сваёю чыннасьцю ў Смагіне. Ён таксама з неаслабнай цікавасьцю сачыў за далейшым яе разьвіцьцём. Набліжэньне першага мая рэгулявала гэта разьвіцьцё, адбіваючы яго калываньне, як градусьнік тэмпэратуру.

Мястэчкам прабягала ўзрастаючая затрывожанасьць. І па хатах і на вуліцы гутарылі пра падзеі, што іх гатовяць соцыялістыя. Зданьні нядаўняга мінулага луналі над агойтанымі ў клопотах мяшчанами. Паўставалі незабытыя з часу 1905 году пажары ў маёнтку пана Каструбіцкага, казацкія экзэкуцыі над смагінцамі і тая мьртвасьць мястэчка, якую нагналі новазьяўленыя паліцэйскія стражнікі.

Больш падуплыўная бацьком моладзь асьцярожлівей паглядала на западазроных у соцыялістычнасьці таварышоў.

Дбайней ды рухавей зрабілася паліцыя. Закінутыя вуліцы ўсё часьцей сталі наведвацца стражнікамі. Гэтых-жа стражнікаў

позьнімі вечарамі можна было бачыць пераадзетымі па-пад вокнамі хат.

Паліцыя не забывала і Рыгора—яго прапіска зноў вярнулася да двухдзённага тэрміну.

Агульны настрой захапіў сабою і местачковую інтэлігенцыю. Яна «дбайліва» вуснамі Шульца перадавала «хлопцам» свае папярэджаньні наступнага зместу:

— Вы гатовіцеся да першамайскай маніфэстацыі,—казаў «па-за партыйны соц.-дэм.» Карл-Людвіг Шульц Рыгору і Паўлу, запрасіўшы іх адным вечарам да сябе:—гэта рэч карысная: трэба паказаць паліцыі, што яе сьвята пакуль не надзейна... Дзевяцьсот сёмы і восьмы гады даўно асталіся пазадзе.... Але разам з тым вы павінны ўсебакова абдумаць, які выгляд сьвяткаваньня будзе карысьнейшым і для спраў рэволюцыі і для вас саміх... Нельга, забываць, што паліцыя ня супыніцца перад самымі жорсткімі рэпрэсіямі. Яна з асалодай чакае поваду зрабіць крываваю расправу... Мне вядомы некаторыя яе захады да гэтага... Вось чаму не павінна пакідаць вас ні тактычнасьць, ні асьцярожлівасьць. Меней задзёру і больш арганізаванасьці... Дзевяцьсот пяты год менавіта праваліў справу з-за адсутнасьці сьвядомага кіраўніцтва рэволюцыяй. Я-б радзіў вам падумаць пра так званую мірную маніфэстацыю... Зьбярэцця на майдані і спакойліва, бяз песьняў і выгукаў, пройдзеце мястэчкам... Ня думайце, што ў маўчлівым паходзе мала эфэктунасьці... Я памятую, як яшчэ перад дзевяцьсот пятым годам...

Рыгор ня даў гаспадару дасказаць, рашуча не згадзіўшыся з яго прымірэнчымі дарадамі.

— Мне здаецца,—адкрыў ён сваю настойнасьць:—вам і гутарыць інтэлігенцкая сантымэнтальнасьць... Карл Людвігавіч, даруйце-э мне, толькі зусім не ў інтарэсах рэволюцыі стрымліваць размах баявога настрою. Я ня думаю, каб гэта пайшло і на нашу карысьць... Ад гэтага можа выграць выключна перапалоханае цёмнае абыватальства... Мы мусім распаляць малейшую іскрычку недавальненьня і чым найвышэй паднімаць уздым рэволюцыйнага энтузіязму...

— Вамі грае экзальтацыя маладосьці,—па-бацькаўску маралізаваў Шульц:—выгук «далоў самадзяржаўе!» з адказам на

яго пяцьцю арыштамі ды высылкай, наўрад ці апраўдае сябе. Яшчэ меней апраўданьня дасьць выпадковы стрэл у паліцэйскіх: яны адплацяць на гэта залпам і ваш задзёр каштавацьме жыцьця некалькіх чалавек...

— Мы ня лічым ахвяр, якімі плацім за шчасьлівую будучыню... У белых рукавіцах, Карл Людвігавіч, рэволюцыі ня зробіш... Найпакнейшым словам не праб'еш гнілое вастрожнае сьцяны...

— Ня думайце, што вастрожныя сьцены падаюць ад неарганізавана накіраваных да іх удараў... Так, памойму... А ўвогуле, я прыватна, за найплёнейшыя skutкі перамог, якім-бы шляхам тыя не разьвіналіся...

У гэткай адлегласьці зацягнулася супярэчнасьць паміж Шульцам ды Рыгорам на адгоне двухгадзіннага кавалку часу.

Але ўгаворная дарада Шульца ўдала разьбівалася аб Рыгоравы ўпартыя доказы за перавагу рашучых мэтодаў у рэволюцыйных выступленьнях. І надыходзячому першага мая не гразіла апаска прымірэнчага зацямненьня абяцанай урачыстасьці.

— Няўломныя вы людзі,—заклучыў Шульц, задумаўшыся над Рыгоравай рашучасьцю.

І яго двухсэнсоўны ўзрок мякка прайшоўся па маўчлівым твары Памыйкі.

Было дармо: Рыгоравымі вуснамі гаварыў ня толькі Памыйка, а і весь местачковы камітэт. Можна было ручаць, што і рамесьніцкія колы Смагіна не пайшлі-б зараз па сьлядох Шульца і тых добра разумных людзей, чые погляды ён узяўся адстаяць.

Памыйка ўверана запэўняў Рыгора ў праваце яго пазыцый і ад шчырага сэрца выказаў яму сваю павагу.

Пасьля гэтай гутаркі Рыгор выглядаў у ваччу Памыйкі загартаваным ваякам і дасканала падгатаваным абаронцам рэволюцыйных прынцыпаў змаганьня. Ён абегла раўняў Рыгора з Шульцавым сынам Рудольфам і выводзіў, што апошняму далёка да першага. У Рудольфа, не зважаючы на яго тэорэтычную падгатоўку, выразна гучэлі бацькаўскія ноты. Дробнаўласніцкае пахаджэньне згладжывала вострыя рубы клясавае проста-лінейнасьці.

Аднак, і Рыгора і Рудольфа шліфавалі абставіны буйных рабочых асяродкаў. Свой вопыт, веды і рэволюцыйны стаж набылі яны там.

І ў Памыйкавым нутру, помеж з пашанай да Рыгора, мулялася і пачуцьцё завіды ды хаценьня самому прайсьці падобную школу.

Праводзячы таварыша ад Шульца да кватэры, ён многа разоў парываўся выказаць гэтыя пачуцьці, але іх адпыхала на задні плян жаданьне выліць Рыгору сваё прызнаньне і павагу.

— Ты гэтак трашна папаў да нас, што ўдвойчы цяжка чакаць падобнага зьбегу абставін...

— Не пераацэньвай толькі мае працы...

— Я не ад сябе аднаго, Рыгор. Мы не аднойчы гаварылі пра гэта з шэрагам таварышоў і ўсе аднае думкі,—прызнаваўся Памыйка:—калі-ж ты хочаш ведаць мае да цябе адносіны:—дадаў ён,—то паверыш, я ні з кім дагэтуль так блізка ня сродзіўся, як з табою... У жыцьці людзей бываюць рэдкія выпадкі знаходзіць шчырых прыцеляў. Ёх вельмі мала, Рыгор. Я да цябе быў адзін... і без цябе астануся ў тым-жа стане... Хіба стукне такі момант, калі я бязбольна парву з сваім сьгоньняшнім жыцьцём... Але для гэтага патрэбны адпаведныя здарэньні... Я не перавялічу, сказаўшы, што ты стрэнеш гэтыя словы ад многіх хлопцаў... Сроль першы...

— Я Сроля ведаю некалькі гадоў.

— Ласьне?.. Я-б хацеў таксама... Ты ня думаеш нас хутка пакідаць?

— Усё залежыць ад абставін... Я прывык да Смагіну, хоць і цягне мяне Пецярбург. Трывожыць думкі і маці, пакінутая адной на радзіме... Абяцаў старой на выездзе цэлыя горы, а вось каля году ня мог і сухога лісту напісаць... Толькі надоечы сабраўся паведаміць яе і таварыша ў Пецярбурзе...

— Так, дарогі крыжуюцца... І хто ведае, на якім месцы яны зводзяць людзей... Ну, я-б хацеў не расходзіцца з табою.

— Дзякую за таварыскае прызнаньне...

Шчырасьць Рыгоравага пачуцьця перадалася Памыйку ў цёплым паціску рукі.

ПРЫВЕДЗЕНАЯ СЯБРОЎСКАЯ ГУТАРКА з Памыйкам узьняла ў Рыгору многа чуласьці і сямейнае прывязьні да новага месца і яго людзей.

Рыгора лісьціла іх увага і пашана да яго. Ён разумеў, адкідваючы ўсякую лісьлівасьць, што кожнаму глухому месту патрэбны такія людзі, як ён.

Багатыя вопыт і практыка ў рэволюцыйным руху, якія ім набыліся за час жыцьця ў горадзе, дадатна ўзьнімалі яго над узроўнем смагінскіх таварышоў.

Нават Сроль, каторы год таму назад стаяў значна вышэй за іншых, зараз далёка адставаў ад Рыгора.

Розуму і ведам Памыйкі выразна не хапала гарадзкае фабрычнае шліфоўкі. І таму, што паказаныя асаблівасьці местачковага жыцьця былі Рыгору відавочны, ён шкадаваў разлучацца з Смагінам, не пасобіўшы таварышом як найбольш у іх справах, што былі і яго справамі. Ён ваходзіў у іх стан, і яскрава адчуваў у кожным слове Памыйкавай гутаркі шчырае жаданьне бачыць яго ў Смагіне, як найдаўжэй. Памяталася Рыгору, калі ён жыў у Сілцох: як радасна, бывала, спатыкалі сілкоўцы прыезджых таварышоў! Як шчыра і ўважліва прыслухоўваліся яны да кожнага слова, што і шло з-за межаў іх мястэчка! І як ім шкода было праводзіць гасьцёў! Ім тады валодала непаборнае пачуцьцё—кінуць Сілцы і ехаць туды, адкуль прыяжджалі таварышы, каб цалкам нырнуць у тыя ўмовы, якія гэтых таварышоў гадуюць.

Смагін мяняў ролі: чатыры апошнія гады Рыгоравага жыцьця ажыцьцяўлялі яго жаданьні. Зараз ён выяўляў у Памыйкі, у Лібы, у іншых смагінцаў падобнае пачуцьцё завіды яму, як гарадзкому таварышу. Чаму-ж ня ўдэшыць іх сваім даўжэйшым прабываньнем з імі?

З гэтых матываў Рыгору рабілася прыемным адцягнуць момант свайго ад'езду з Смагіна. Ён-бы аддаў у ахвяру гэтаму і прыніжэньне перад паліцыяй, і жаданьне пабываць у Сілцох, і хачэньне ўглядзецца з Пятрусём. Але шкадаваў Рыгор аднаго—разгону і вялікасьці рэволюцыйнае працы ва ўмовах гораду. З гэ-

тага выключна пункту гледжаньня плянаваў ён свой час, і гэта адно вымушала яго скарачваць сваю пабыўку ў Смагіне.

З дня на дзень газеты прыносілі ўсё цікавейшыя весткі пра настрой рабочых і грамадзянства. Політычнае жыццё, наколькі ён разбіраўся ў яго комбінацыях, нясупынна заблутвалася. Падзеі на бліжнім усходзе займалі надзвычайную ўвагу політыкаў. У паветры насіліся іскры надыходзячага выбуху. Кожнаму больш-менш пасьведчанаму ў міжнародную політыку было вочавідкі, што так званае балканскае пытаньне да добра не даядзе. Многія бачылі немагчымасьць мірнага вырашэньня балканскага пытаньня, зьлепленнага з лапікаў інтрыг, падбоеў і хітрыкаў з боку так званых вялікіх дзяржаў.

Калі і што надыйдзе рашучы момант—Рыгор ня мог прадугадаць, як не зрабіў-бы таго і профэсіянальны політык. Але набліжэньне казытала і дражніла яго рэволюцыйнае пачуцьцё.

Рыгору паступова рабілася нецяярплівей аставацца ў Смагіне. Ён што дзень, чым бліжэй да мая, усё настойней пачаў абдумоўваць плян свайго ад'езду. Нават да яго закрадалася сумненьне ў тым, ці варта чакаць Першага Мая. Для падгатоўкі к яму Рыгор зрабіў многае што, і з гэтага боку сумленьне магло быць чыстым... А ў горадзе, магчыма, яшчэ прыгадзяцца яго энэргія і організацыйная здольнасьць.

Але, успамінаючы пра Першае Мая, Рыгор усё-ж не хацеў яго засмуціць для смагінскіх таварышоў сваім раптоўным ад'ездам. Ён верыў у таварыскасьць і шчырае да сябе пачуцьцё з іх боку, аднак, ня ручаўся, што яго перадмайскі ад'езд не навея на іх непажаданых думак. Ён плянуючы пра астаўленьне Смагіна, ён паступова схінуўся да думкі адкласьці гэта на пасьямайскі час. За гэты тэрмін, разьлічваў ён, выразней акрэсьляцца абставіны, як у адносінах да Пецярбургу, гэтак і датычна Сілцоў.

Калі для Рыгора гэта рашэньне стала бяспрэчным, ён падзяліўся ім з бліжэйшымі таварышамі—Сролем ды Памыйкам. Першы спакойліва паглядзеў на гэта, другі прыняў Рыгорава паведамленьне з пачуцьцём незадаваленьня. Памыйка не хаваў гэтага ад Рыгора і час-ад-часу дапамінаў яму пра тую страту, якую мецьме ў Рыгоравым ад'ездзе Смагін.

Памыйку рабілася цяжка і горка таіць гэту навіну ў сваім пугры, тым болей, што яму самому перадстала пасабляць організацыі непажаданага ўчынку з боку таварыша. Ды што-ж, сапраўднасьць не гадзілася з яго пачуцьцямі. Рыгор не па сваёй волі, а выпадкова зусім апынуўся ў Смагіне. Адзін паварот у іншы бок губарнатарскае думкі—цураў мястэчка ад гэтага карыснага яму чалавека. Аставалася пакорліва мірыцца з нямінучай разлукаю з ім. Болей таго, на іх, Рыгравых таварышоў з Смагіна, лажыўся таварыскі абавязак ухаваць яго ад магчымых няпрыемнасьцяй нелегальнага выезду.

Памыйка поўнасьцю адзнаваў усю супярэчнасьць паміж неабходнасьцю і сваімі жаданьнямі, тым ня меней шкадаваў Рыгора. Ён ведаў пра рупятлівасьць падгатоўкі паліцыі да Першага Мая і сачыў за рамесьніцкімі коламі, якія зацягла дэбатавамі найвастрэйшыя формы пратэсту.

Складалася палажэньне, у якім чакалася шмат неспадзяванак.

А, між тым, Рыгор з адплюшчанымі вачыма ішоў ім на спатканьне. І ўсе пляны яго, усе яго намеры віселі на валаску.

Валасок павінен быць падмененым тоўстымі аборкамі. Ня можа пляма сораму адзначыць нядбайнасьць смагінцаў у абароне Рыгора.

Памыйка дзяліўся пра гэта сваімі меркаваньнямі з Сролем, з другімі сябрамі камітэту, з камітэтам уцалку. Забываючы тое, што абставіны хавалі ў сабе аднолькавую няпэўнасьць у адносінах да ўсіх удзельнікаў святаваньня, ён канцэнтравваў таварыскую ўвагу на адным Рыгору. Чамусьці таксама сур'эзнае становішча Сроля амаль не непакоіла Памыйку—ён нават знаходзіў смеласьць упікаць яго ў роўнадушшы да таварыша.

Але ў гэтым Памыйка перастарваўся. Яго самазабыўная адданасьць Рыгору тапіла ў сабе пачуцьцё ўмеркаванасьці. Сроль далёка стаяў ад таго настрою, у якім западозрываў яго Памыйка. Тым болей бязупыннымі з гэтага боку былі іншыя сябры камітэту. Рыгор на ўсіх іх зрабіў аднака выгаднае ўражаньне і данілі яго ўсе аднака высока. Толькі неведомасьць многім таварышам пра Рыгравы пляны і намеры хутка пакінуць Смагін мэрам-бы зьніжалі цяплыню ўвагі да Рыгора.

Ды, апроч Памыйкі, ніхто гэтага не западозываў. А Рыгор—той-бы вылаяўся, каб яму гэта сказалі. Ён па-ранейшаму прымаў удзел у бягучай працы. З усвойнымі яму рашучасцю ды натхненнем выступіў ён з абаронаю сваіх поглядаў на першамайскім пасяджэнні камітэту.

Ахапіўшае некаторых камітэтчыкаў сумненне ў правасьці папярэдніх пастаноў пра майскія выступленьні, сустрэла ад Рыгора рашучы адпор.

Яго прмова вярнула хісткім таварышом рэволюцыйную загартаванасьць.

Ні ў кога не знайшлося довадаў яе абвергнуць ні нават астудзіць навеянае ёю ўражаньне.

— Мы не павінны калывацца пад уціскам абыватальскіх настрояў!—даводзіў Рыгор у сваёй прамове:—ні аптэкар, ні дантысты, ні нават Карл-Людвіг Шульц з яго дзьмутаі соцыялістычнасьцю—з намі не па дарозе. Мышы патрабуюць цішыні—няхай яны астаюцца ў норах. Усякія спробы зьнізіць сьвятошні ўздым рабочых—праступак, прадажа нашае справы паліцыі. На гэта, я думаю, з нас ніхто ня пойдзе. І хай не ад Смагіна залежыць вырашэньне канчатковай перамогі—агульня вынікі складаюцца з дробных эпізодаў.

Камітэт ахвяраваў небясьпекай і заключыў пасяджэньне галоснымі воплескамі па адрасу Рыгора.

Памыйка ўмільна паглядзеў на яго пачырванелы твар і задаволена паківаў галавою.

Ч А С Ь Ц І Н А Д Р У Г А Я

I

ХТОСЬЦІ, НАПЭЎНА блудлівы паўночны ветрык, украдкаю адчыніў няпрышчэпленое акно ў Рыгравым пакоі, і сьветлая раніца заліла яго майскім сонцам. Дыхала параным пахучым паветрам. Сіняе неба ветліва атульвала старыя стрэхі смагінскіх будынкаў. Непарушныя дрэўцы маўчалі ў асалодзе квітучага бытаваньня. Руцянеючы мох на страсе суседняе хаты хаваў шэрань беднаты, так няпрыметнае ў гэты ясны, празрысты дзень.

Рыгор ня быў гаспадаром сваіх думак: яны пакінулі яго істоту і расплыліся ў шырокім гале вясновага дня, разьліўшыся па дрэўцах, па моху, у трапяткіх хвалях паветра. Павольна цякала сэрца, як-бы адбіваючы подых сусьвету, прыгожага да чараваньня, вялікага да дзіву і магутнага да недасяжнасьці...

Вось яно—жыцьцё, цяганіна сусьветнага процэсу бясконцых зьмен, нясупыннага віраваньня і векавых перафармаваньняў. Навакола, у крупінках эфіру, носяцца частачкі матэрыі, складаюцца, дробяцца і родзяць новае ды новае ў бязьмернасьці вякоў.... Чалавек-жа....

— Страляюць?!—рушыў з месца Рыгор і хапіўся за рамы акна:—няўжо дэманстрацыя? Ах, таварышы!.. Навошта яны мяне ізолявалі. Да чаго іх спачуваньне ў час барацьбы?..

Яму стала балюча няёмка. Унутры згрудзілася цяжкае туманнае пачуцьцё ні то ўпічышча, ні то агіды і злосьці...

Ён пастаяў колькі хвілін, пакуль ураўнаважыўся, і тут-жа выявіў перад сабою апошняе пасяджэньне камітэту. Здарэньні накіравалі ў чаканы бок.

«Сапраўды, мы не памыліліся ў сур'ёзнасці першамайскага выступлення. Камітэт усебакова выявіў перад сабою магчымыя нечаканасці ў павароце падзей... Толькі пры чым тут мая бяспечнасць?..»

Рыгораву думку абарвалі новых два стрэлы. Ён прасунуў голаву ў акно і паглядзеў на двор. Направа не заўважыў нікога; але толькі павярнуў узрок налева, як перад ім мігнулася двое асоб.

— Стральяніна! Як-жа так, што я яшчэ ў хаце!—папкінуў сябе Рыгор і хутка быў гатовы да выйсьця. І толькі ён хапіўся за клямку ў дзвярах, як пачуў іх націск з калідору.

— Можна, Рыгор Міхасевіч?—адчыніўшы дзверы, запытала растрывожаная Ліба.

— Прашу вас, Ліба! Хто страляе?..

— Перастрэлка!.. Я знарок прыбегла да вас, каб вы нікуды з хаты...

— Я? Чаму гэта?

— Нядаўна прыблягаў Памыйка і прасіў мяне... Я сьцерагла, каб у хаце ніхто ня стукнуў. Заперла браму...

— Ах, да чаго ўсё гэта? На вуліцы дэманстрацыя, а я...

Рыгор зноў рвануўся да дзвярэй, але Ліба перагарадзіла яму дарогу.

— Прашу вас астацца ў хаце... Няўжо вы думаеце, што бяз вас рэволюцыя згібне?.. Я толькі-што з майдані. Дэманстрацыя скончылася і зараз адбываюцца лятучыя маніфэстацыі. Дэманстранты разьбіліся на гурткі, рассыпаліся па вуліцах і маніфэстуюць неарганізавана...

— Але-ж паліцыя страляе?

— Не адна паліцыя, а і нашы...

— І нашы? Братва!.. Усё-ж я не дарую вам, што вы мяне захавалі ад дэманстрацыі.

— Я выпаўніла просьбу ці дырэктыву ўсяго камітэту.

— Так, так!—нездаволена праказаў Рыгор.

— Можа гэта да лепшага...

Рыгор нічога не адказаў і прыслухаўся... Да іх даняслося яшчэ некалькі аддаленых, прыглушаных стрэлаў. Стрэлы рушылі Рыгора з месца і ён рупліва пару разоў прайшоўся па

пакоі. Ліба ўважліва правяла яго пільнымі ўзрокамі і намерылася выйсці.

— Адну хвілінку. Вы не на вуліцу?

— Выйду. Можа вам?..

— Пачакайце каля хаты мяне. Я цераз хвіліну...

Ліба пакінула Рыгора аднаго. Ён хутка перагарнуў зложаныя на сталае паперы і выйшаў з пакою.

— Чакайце, Рыгор, прашу вас...—замахала настрэч яму рукою Лібіна маці.—Каля хаты спыніўся стражніцкі патруль... Прайдзеце на кухню... В-во-а, бачыце...

Дваром між вокан прабегла некалькі чалавек. Лопат іх шагоў адбіўся глухім рэхам па пакоях карчмы...

— Дзе-ж Ліба?.. На яе ліха, як вецер, носіцца сюды-туды...

Старая рухава затупала па калідоры.

Угледзеўшы Лібу, якая ў гэту хвіліну порстка варвалася з надворку ў хату, яна накінулася на дачку з востраю лаянкай:

— Скруціш, дачушка, голаву дачасна... Пракуратая!.. Чаму табе больш трэба, як усім? Дабегаешся! Сядзі вось у хаце, а то...

— Што з вамі, мама?—не сьцярпела Ліба:—Сябе пільнуйце. Найшлі...

— Кіньце гармідар! Хрума, Ліба!—падаў з бакавога пакою стары Крамнік:—майце розум...

Ліба дабегла да дзвярэй і прагукала да Рыгора.

— Патруль паехаў да рынку. Давайце пройdam...

— Куды-а т-табе-э ісьці... Ліба!

Старая Хрума нэрвова замахала паднятымі ўгору рукамі.

— Хоць-бы раз паслухалася мацеры... Ббожжа-а...

— Ды кінь-жа ты, нарэшце, няпрытомніца,—вылаяўся Крамнік,—вось ускруціцца, ускруціцца і цэлую раніцу...

Карчмар неасьцярожліва правёў рукою між носу і скінуў з яго пагнутыя, нядобра зачэпленыя за вушы акуллары. Гэта старога раззлавала, і ён моцна затупаў па дзюрпатай падлозе.

— Вы мяне дачасна ў магілу загоніце-э. Гусі кручаныя... Хай-бы ўжо хутчэй вы пакідалі адна другую... Ай, ай-яй! І што-а гэта ро-о-біцца-а!..

Рыгору было няёмка. Фактычна сварка паднялася з-за яго. Ліба зразумела яго каразьлівае становішча і кінулася разьнімаць бацькоў.

Якраз ёй пасобіў у гэтым уваход Памыйкі. Старыя раптам змоўклі і разыйшліся па пакоях.

— Рыгор дома?—запытаў Памыйка, не заўважыўшы адразу Рыгора.

— Я тут!

— Пастой! Ня выходзь на вуліцу. Ужо пачаліся арышты: дваіх гарбароў стражнікі адвялі ў стан... Трэба нешта думаць... Кожную хвіліну могуць наведаць да цябе...

— Ці ліха? А Сроль? Ты яго ня бачыў?

— Ня бачыў!.. Хоць-бы з ім ня здарылася чаго дрэннага... Можна нам склікаць лятучую нараду?.. Га?

— Зойдам да мяне і абгаворым...

Ліба асталася адна.

— Я павартую вас!

Яны пайшлі да Рыгора.

— Маніфэстацыя прайшла на-славу...—пахваліўся Памыйка:—Забастоўка захапіла ўсе майстэрні; крамы да аднае зачынены. Сьвята—разумееш... як мае быць! Повен рынак людзей... Настрой... Але некаторым дасталося ад стражнікаў. Аднаму нават порткі прастрэлілі... Добра, што ня ў ногу... Толькі, вядома, гэтым ня скончыцца, не... Трэба чакаць во-быскаў і, магчыма, арыштаў... Табе я раджу, Рыгор, пераначаваць начоў колькі дзе індзе... Як думаеш? Сролю тое самае... Паліцыя раззлавана, як зьвяр'ё...

Памыйкава дачысенне было прасякнута выразнай трывожнасьцю. Ён нэрвова бегаў па пакоі і аглядаўся на Рыгора.

Рыгор некі час маўчаў, задумаўшыся над словамі таварыша.

— Трэба адшукаць Сроля і парадзіць яму пра асьцярогу... Са мною, магчыма...

— Пашкадуюць? Самаўдеха! Кінь, Рыгор... Мне-та напляваць.

— Чаму так?

— А што я маю згубіць?..

— Волю! Ты, пэўна, яшчэ не перажыў пачуцьця гэтае страты... Ня так лёгка...

— Бадай што...

— Я табе кажу...

Памыйка раптам спыніўся і паглядзеў у акно.

— Добра! Пасьля пра гэта будзем думаць, а зараз я цябе пакіну і пайду шукаць Сроля.

— Яму абавязкова на некі час трэба зьнікнуць ад паліцэйскага вока.

— Рацыя.

Гэта слова было сказана Памыйкам ужо за дзьвярыма Рыгоравага пакою.

Сьпешныя крокі яго пацягнулі за сабою скардлівыя гукі тупату.

Праз незачынятыя дзьверы Рыгор пачуў некалькі сказаў, якімі наляту Памыйка абмяняўся з Лібаю.

— Цікавы чалавек! Эпікурэец сапраўдны. Бесклапотны што да сябе, як птушка. Гэткіх жыцьцё песьціць... Ну, а са мною?

Кінутая ў прагальле наступнага, думка хутка пакінула Рыгорава адзінаньне. Ём завалодала глухая нядбайнасьць да ўсяго, што магло гразіць яму небясьпекай ці простай няпрыемнасьцю. Сталёвым калпаком навісла ўпартая нячуласьць, за якой мужнела яго істота.

Каб ня Ліба, якая ізноў прыйшла пазваць Рыгора праісьціся ў мястэчка, ён-бы праседзеў адзін у пакоі бязмоўна і безварухна чалавекам, каторы скончыў сягоньяшні вурок і дае адпачынак напружаным нэрвам.

— Над чым задумаліся?

Рыгор устаў і засьмяяўся.

— Якраз-та нічога ня думаў.

— Знача, як ёсьць вольны?

— Бачыце. Тады...

Ліба прыслухалася да прагучэўшага за дзьвярыма воклічу.

— Зноў маці расхадзілася. Яна ў нас сягонья асабліва сварлівая.

— Так, трэба яе ўлагодзіць.

— Ня вельмі лёгка... Старая... Можа маеце хэнць выйсьці на вуліцу?

— З ахвотаю... Але маці?

— Нічога... Ня думайце-э што... Хадзем.

Мацеры ня было ў хаце, калі яны прайшлі да выхаду.

— Пашчасьціла!—пажартаваў Рыгор.

— Вось табе то і тое...

На суседняй вуліцы, дзесьці за прычыненаю брамаю ў дварэ, разьліваўся малады звонкі рогат. На яго адгукваўся выразны бразг падкоў, ці то змораных за дзень мяшчанскіх коняў ці распуджаных стражніцкіх стаеньнікаў.

Не згаварваючыся, Рыгор з Лібаю накіравалі ўбок вуліцы, якая бегла ў поле да засмучанага пылам ветрака.

Насустрач ім, з дэманстрацыйным рыкам, сыпяшыла ў мястэчка лента выстраеных шэрагам кароў.

На вуліцы блізіўся вечар. У ціхім густым паветры насіліся кудлы пылу. Каля двароў хат, амаль ня спрэс, стаялі гурткі моладзі, горача абгаварваючы падзеі мінаючага дня. Чырванеючы захад залаціў зялёныя галы паплавоў, што разгарталіся перад прагнымі ўзрокамі Рыгоравага ваччу.

II

«НЯЎЖО СЕМ ГАДЗІН?»—зьдзівіўся Рыгор, працягваючы руку за гадзіннікам.

У пакоі было сьветла і ціха. Спаць не хацелася ні званьня. «А калі і раней сямі? Учора весь дзень адпачываў—за ноч выспаўся».

Рыгор забыў паглядзець на гадзіннік і палажыў яго пад падушку, а сам стаў адзявацца.

«Напэўна госьці на мінулую ноч раздумалі аддаць візыту».

Ён абмыў твар і выйшаў на вуліцу. Пастушкі толькі-што займалі гавяду. Дзесьці каля цэркві чуўся зык берасьцянкі. На яго адзываліся глухія стукі вешніц і траскучыя скрыпы варот.

Над шчытамі хат працягаліся чырвоныя касьнікі променю—ім таксама залаціліся верхавіны блізкага гайку і трапяткія

лісьця разгацістага вязу ў дварэ суседняе хаты. Па стрэхах хат і на тым-жа вязе вароны спраўлялі вяселье.

Учарашняе трывогі, хваляваньня—ні сьледу. Нівошта не дапамінала пра маніфэстацыю, патрулі, страляніну. На адгоне вярсты, за востраю страхою школы, высілася вежная надбудова паліцэйскае цытадэлі.

«Няўжо ў ёй сядзяць заарыштаваныя ўчора гарбары? А мо' да іх далучаны, чаго добрага, Памыйка або Сроль? І ўзброены стражнік адмярае вартавыя крокі? Ці той-жа спаккой, які справодзіў мой сон, быў уласным для ўсіх жыхароў мястэчка, пачынаючы ад Сроля з Памыйкам і канчаючы станавым з стражнікамі?»

Адказаць было некаму.

І Рыгор моўчкі накіраваў у абход мястэчка, пастаўнікамі, да майстэрні.

Загінаючы за рог канцавое хаты, ён паглядзеў на гадзіннік: было без дваццаці сем. Рыгор зьмерыў вачыма адгон да Шульцавага гароду, адлажыў прыблізных дваццаць хвілін для ціхае хады і прысеў на плоце.

Ад маладое травы на пастаўніках нясло мядовым водырам. Было лёгка дыхаць. У нутро надыходзіла рэзкае натхненне, ткучы шаўкавістую тканіну ўзьнёсных, палкіх думак і намераў. Жыцьцёвая сіла таўхала ў бок ад штодзенных клопот існаваньня. Майстэрня, сувязь з Сідцамі, думкі пра Пецярбург, блізкія знаёмыя і дарагія таварышы—усё гінула, расплывалася ў маладзенькай руцяной зелені пастаўнікоў, у срабрыстым галёне празрыстай расы. Ці думаў хто пра яго ў мінулую ноч, ці не памыкаўся на яго паліцэйскі намер? А калі ды так—якое, сапраўды, яму дзела да таго цяпер, вось, у гэтую хвіліну нутранага ўздому!..

Уверсе, над галавою, неабмежны прастор блакітнага неба, аздобленага бруштынавым сонцам, а ногі на мяккім дывану поплаву... Побач—дэсані рознастайнай загарадзі: шастаколу, пералазу, плятніку, драцяных нітак; за загарадзьдзю—зялёныя дрэвы, у маладым сьветазялёным лісьце, а то і ў белым прашыве нераспушчанага цьвету. Не адарвацца вачом!

Але яму трэба ісьці.

Асалодна пацягнуўшыся, Рыгор зрабіў рукамі вольнае расьпяцьце, зяхнуў і пайшоў да рэчкі.

Заваленая лёгкаю павуцінкаю луні, Жаўранка выпірала яму вострае калена свайго залому і далей наўскос кіравала да Шульцавага поплаву. Адкуль яна вынырала—цяжка было выявіць, бо густыя кусты лазы ды алешніку хавалі яе ўлоньне. Толькі мо' на паўварсту ўлева вынікаў з травы яе невялічкі кавалак, сінім вокам пазіраючы на Рыгора.

Рыгор павярнуў направа і накіраваў берагам успадарожжа вадзе.

Там, дзе Жаўранка бліжэй усяго падыходзіла да плоту, ён спыніўся.

На гадзінніку паказвала палова восьмае.

Рыгор пералез на пастаўнік і вузенькаю сьцежкаю пайшоў праўцом да задымленага з невялічкаю трубою цагельнага будынку.

Яго настрой крута змяніўся; думкі панясліся ў майстэрню, уздымаючы вобраз яе ўнутранага зместу.

Мігнулі шэрыя вобразы будзёншчыны. Учарашні дзень бліснуў празрыстаю маланкаю і згас. Зараз, вось, радком у шэсьцярых, пад наглядам Шульца, прыгнуцца яны над варстатамі і заскрыпяць па жалезе вострымі напільнікамі... Шулец завядзе свае моралы... Пачне/пытаць пра ўчарашняе. Магчыма папикне ці пагіранізуе над чым.

— Рыгор на хвілінку,—пачуў ён ззаду сябе.

То якраз быў Шулец.

Ён нагнаў Рыгора, прывітаўся з ім і ня спыняючыся пайшоў побач.

— Значыць, рашылі такі выспрабаваць няпрыкрытую дэманстрацыю? Не хапіла цярплівасьці...—пачаў першым Шулец, заглядаючы Рыгору ў вочы.

— Як ведаеце... А чым было дрэнна?

— А памаёму, дрэнна... Трэба было ўтрымаць... Нябось, чуў мо', што ноччу адбыліся трухі чуць не па ўсяму мястэчку... Я проста здзівіўся, калі зьянацку цябе стрэў. Глядзі адно, каб не наведала паліцыя сёньня і да цябе... Ня шкодзіла-б пераначаваць у мяне. Вось і з Памыйкам невядома.

— Можа стацца...

— Сроль Доўгі—дык той хітрэйшы... Ён гэту ноч начаваў у нашай майстэрні.

— Ласьне?

— Так... Нават у нашага Стаўбуна трасьлі каля гадзіны... Э-за хаты паказаўся Памыйка.

— Цэлы, глядзі!—пасьмяяўся Шульц:—вам пашанцавала.

— У агні не гарымо, як кажуць, і...

— Не запэўняйся... Трэба лепш прысьцерагчыся, браце... Яны падышлі да майстэрні. Шульц прапусьціў Рыгора ў дзьверы, а сам вярнуўся назад.

У дзьвярах Рыгора пераняў Сроль.

— Мне Карл Людвігавіч паведаміў, што ты ў гасьцях...

— Чакаю больш паўгадзіны...

— Толькі?..

— Сплючы, ня думаў пра нікога.

Да іх падышоў Памыйка.

— Цэлыя?

— Мы не гаршкі, каб...

— І гаршчок да пары воду носіць...

Карыстаючыся адсутнасьцю Шульца, яны выйшлі з майстэрні і адышліся да кустоў агрэсту.

— Ведаеце што, таварышы,—паведаміў Сроль,—я надумаў сёньня ноччу пакінуць Смагін. Стаўбун, напэўна, тое самае зробіць... Яго-ж трасьлі... Забралі ўсе кніжкі, пісьмы.. Чаму не заарыштавалі—дзіва!.. Вось ня ведаю, як і што было ў мяне на кватэры—не наведваў... Хіба папрасіць Лібу Крамнік... даведацца?

— Куды-ж надумаў ехаць?—запытаў Памыйка.

— Радзьмасы ў траіх—гэта-ж агульная справа... Ды... Тут усё агульнае; а можа па-вашаму пакуль і ня сьлед ехаць? Ліха яго ведае... Кажэце...

Хлопцы хвілін з пяць думалі.

— Едзь, браце,—парадзіў Рыгор.—Нашаму брату ня можна доўга заседжывацца на адным месцы... Годзе—папрацаваў. Перакідайся, пакуль цэлы... І ў другім месцы людзі па-трэбны...

— Ды ўжо-ж, не прывыкаць да пераездаў...

Памыйка спагадліва паглядзеў на сур'езны, задуменны твар Сроля і прамаўчаў.

— Ну, а па-твойму, Павал?

— Памойму?.. Памойму... Я не паеду—гэта першае; а табе... магчыма Рыгор праў... каціся ў Вільню... Усё далей ад Сібіру ці Архангельску...

Ён уголас зарагатаў, пасля раптам стрымаўся.

— Я люблю цябе, Павал, за тваю бяспеку... Але—давай бяз жартаў...

У гэтым Сролевым сказе і Рыгор і Памыйка адчулі лёгкае нутранае ваганьне—няпэўнасць у тым, адобрываюць хлопцы яго намер ці толькі выпрабавуюць яго цвёрдасць.

— Я магу гэтак і так,—дадаў Сроль.

— Ня можа быць іншага выйсця—едзь,—у адзін голас пастанавілі Рыгор з Памыйкам.

І рашучасць іх слоў мігам адбілася на Сролевым твары: хлопец ураўнаважыўся, заспакоіўся і перайшоў да іншых пытанняў.

— Архіў і пячатку я пакіну ў Сімена Галаса... Надзейнейшы чалавек... Кравец з майстэрні Шамеса... Яго Павал ведае. Я скажу, каб ён да Рыгора прыйшоў. А вы, браткі, глядзецца за організацыяй... Ты, Павал, асабліва... Рыгору пакуль нельга адкрыта, а ты...

— А мне пляваць... Чым даражыць?..

— Як-бы сабе ня было, а жыўцом аддавацца ў рукі—ня сьлед... Ды ты ня так паліцыі патрэбен, як ёй партэбна спаралюшаваньне твае працы.

— Мы ўжо паспыталі гэтага, кажаш, не навіна,—пасмяяўся Рыгор...

— Як-бы сказаць...

— А калі едзеш і з кім?

— Я на змроку забягу да Крамнікаў... Трэба зрабіць так, каб як найменш людзей ведала пра гэта...

Хлопцы заўважылі Шульца і вярнуліся ў майстэрню.

— Пара, хлопцы, да варстату,—паслаў Шульц ім удагон і азірнуўшыся навакола, дадаў...—Нечага загаловы ладзіць...

— Ідом!—праказаў Памыйка...

— Пільная праца: сячкарыню з маёнтку прывязьлі рапараваць... На сёньня павінна быць гатова...—папярэдзіў Шульц і зацікавіўся кустамі.

Сроль правёў таварышоў да майстэрні і павярнуў на сьцежку, па якой прыйшоў Рыгор.

Стук малатоў і бразг жалеза ў сьлясарнай справодзіў яго няўвераную хаду ўбок да Жаўранкі.

III

— РЫГОР МІХАСЕВІЧ! Прымха, ды годзі! Вы бачыце-э? Лістоў, як да якога комэрсанта... Во... Адзін, другі, трэці... Сёньня ад вас належыць...

Ліба працягнула насустрач Рыгору зложаныя веерам лісты. Яе маці, старая Крамніха, седзячы на ўступах ганку, сцешна паглядзела на вяртлявую дачку і нешта прамармытала сабе пад нос.

— Абед гатовы?—справілася ў яе Ліба.

Рыгор пераняў ад Лібы лісты і пасьпяшыў да сябе. Клубок раптоўных, загадкавых думак занасіўся ў яго галаве. Выбражэньне стала пасьпешна плясці рознастайныя камбінацыі зданых вобразаў. Яны затулілі настроі, з якімі Рыгор пакінуў майстэрню. Астыў узьюшаны доўгай працай і сьвежым паветрам апэтыт.

— Сапраўды—прымха,—паціснуў Рыгор плячыма, ачуўшыся адзін на адзін.

— А абедаць?—пачуў ён з-за дзьвярэй, але не адказаў.

Ліба з хвіліну недаўменна паглядзела ў няпрычынетыя дзьверы і, не дачакаўшыся адказу, цішком адышла.

Рыгор заняўся лістамі. Ён дастаў іх з конвэртаў і паглядзеў на характар пісаніны. Гэта яму нічога не сказала. Тады ён прыняўся чытаць.

Першы ліст быў ад Гэлі...

Яна пісала пра справы свае трупы, пра спэтаклі, якія ёй прыйшлося разам з трупаю адыгрываць у цэлым шэрагу мястэчак і гарадоў.

Сур'ёзна і з замілаваньнем паведамляла яна пра той шум-лівы посьпех, які справодзіў у розных мясцох іх спэтаклі і... яе выступленьні. З натхненьнем апісвала Гэля спэтакль «Паўлінка» ў адным прамысловым мястэчку, дзе рабочыя гарбары падаравалі ёй пару выцяжак і букет красак за яе здольнае выкананьне ролі Паўлінкі...

Але, чамусьці, сьледам за бадзёрымі сказами пра гэтыя здарэньні Гэля з сумам пераходзіла да сваіх суадносін з мужам. Яна рэкомэндавала яго Рыгору чорстым, халодным, бязудзельным да справы тэатру і да яе, як жонкі, чалавекам.

Яе ліст канчаўся ўспамінамі пра Сілцы, пра гутаркі з Рыгорам. У апошніх радках яго Гэля выказывала спагаду таму, што «жыцьцё раскідала іх па розных кутках, паставіўшы кожнага ў розныя ўмовы».

«Напішы адказ на Беласток—да выпатрэбаваньня»...

Другі ліст пісаў Рыгору Сёмка...

Па размашыстым характары, што распаўзаўся ломанымі літарамі па бруднай, плямістай паперы, выяўна адбівалася змардаваная рука таварыша-хлебароба. Ад лісту нясло кіслым паўбульбяным хлебам ды пясчанаю, няўроднаю зямлёю. Між радкоў мігаліся беглыя ўзрокі гаспадарнага ваччу Сёмкі.

Ліст адцягнуў да сябе ўсю Рыгорува ўвагу. Перад ім выраслі вобразы мінулага. Вось ён бачыць Сёмку на полі пры ворыве. Пільнае вока заўзятага дбайніка-гаспадара аглядае кожную мясьцінку вузкае палоскі. Раз-ад-разу Сёмкаў узрок сягае ў бакі, дзе сьцелюцца шырокія галы ніў, якія сьціскаюць яго шнурок да памераў вузкае межкі... Ліст прысьвечаны амаль ня цалкам грамадзкаму жыцьцю Сілцоў. У ім падносіцца Рыгору суцэльная схэма сучаснага стану мястэчка ў водзьвеце політычных настрояў. Сілцаўцы ня дрэмлюць... Варушацца... Знайшлося шмат новае моладзі, якая згуртавалася ў некалькі колак з мэтамі самаадукацыі. Удалося адчыніць бібліотэку-чытальню і правясьці зборы на політычных ссыльных... Сам ён, Сёмка, менш як раней аддае часу грамадзкай справе—зацягнуты ў бросьню будзённага жыцьця, заўсёды пад шчыльным наглядам паліцыі—аднак, «не адарваны ад змаганьня»...

Ён жаніўся з Волькаю, і гэта крыху звузіла яго грамадскую працу.

Пятрусь піша Сёмку лісты і ў кожным пытае пра Рыгора. Хацеў-бы бачыць яго хутчэй у Пецярбурзе, у асяродку рабочае гушчы... Сёмка дзівіцца, як трывае Рыгораў настрой, пасья бурліва перажытых дзён...

«Ці асвойтаўся ты ва ўмовах ціхага местачковага жыцця, ад якога гэтак уцякаў».

Рыгора ўспамінае і Зося... «Выпадкова праз жонку дазнаўся, што атрымала ад цябе ўклон. Была здзіўлена і разам-жа зарадавана. Але... Ёй не да гэтага... Жыццё тузае і яе, бедную, як знарок аброчаную на пакуту. Жыве на дзеве хаты: у Берага і ў бацькоў. Больш у бацькоў. Амаль што ня кожны месяц прочкі, сваркі... Прасіла кланяцца... Горкім дакорам мінулая абмылка».

«Твая маці доўгі час хварэла... Многа плакала ў распачы, у разувер'і ў тое, ці хаця жыў ты, ці хутка адгукнешся»... «З якою радасьцю пазвала мяне чытаць твой ліст! Якім шчасьцем было для яе атрымаць ад цябе грошы!»

«Я заўжды суцяшаю старую, абнадзейваю».

«Не патрабуў большага—ад сілы пасабляю».

І, нарэшце Сёмка крануў хваляваўшага яго пытаньня—пра выезд у горад. «Думаю пра горад... Ведаеш—чым гусьцей сплятаюцца жыццёвыя сеткі, тым большая прага вырвацца з Сілцоў. Але ці будзе на гэта магчымасьць, ці прыдзе час?..»

«Пра хатнія навіны піша маці... Пішы надалей! Твой Сёмка...»

Рыгор дачытаў і паглядзеў у акно. Зьмяркалася—у ваччу бегалі мурашкі.

Вакольнае жыццё было адгарожана ад яго неасяжным прагам... Рыгор жыў ня ў Смагіне, а ў Сілцох, за соткі вёрст ад яго. Асалода адчуваньня гэтага прагнала ўсякую ахвоту да яды.

Як прыемна, што ніхто ня трывожыць яго ў гэтыя хвіліны!..

«Ага... У мацерыным лісьце хатнія навіны».

Ён падышоў бліжэй да акна, абапёрся локцямі на падаконьнік, а лобам—да гладкае халоднае шыбы...

Шэрае сьвятло адвячорку разганяла літары. «Хто пісаў мацерын ліст? Сёмка? Не пазнаць—мэрам другі зусім характар. Ды ці ў гэтым справа?»

«Мой даражэнькі, сыночак мой залаценькі, любы Рыгорка! Ластаўка мая лёгкакрылая»,—пачынала маці.

«Як я рада, што цябе госпад захаваў і ты адазваўся на мае модлы... А столькі ўжо я папагаравала, столькі папапрасіла бога, каб ён цябе крыў... За гэты час я многа чаго працярпела, сыноч мой! Здароўя без таго няцікавае, а тут яшчэ гэты мітрэнгі... Дык сэрца гэтак ные, гэтак пятрае, што, здаецца, вось, сарвалася-б з месца і паляцела-б нямаведама куды... За край сьвету выбралася-б... Людзям замінаю, вузкі дарожкі, цесна... Дзякуй ім—адны Сёмкавы не адцураліся мяне... Сёмка—ну і да залаты-ж чалавек!.. Які ён, сынку, добры твой таварыш!.. Суджана было Вольцы сустрэць гэткага чалавека... Пашукаць падобнага ў сьвеце і не знайсці... Я, бывала, плачу, гарую—ён прыдзе і, здаецца, здыме камень з грудзей:—мэрам ты сам пакажашся... Можна праз гэта і вытрымала...

«Твой-та ліст, Рыгор, уваскрасіў мяне, дальбог-жа, сынку мой мілы. Паверыш—ляжала як забітая, а адкуль узяліся сілы—паднялася і насустрэч паштальёну. Зусім не спадзявалася, што ад цябе... Жарты—і столькі часу—няведама і нязнана, жарты-і!

«Пазвала Сёмку і, моцна плачучы з радасьці, праслухала некалькі разоў. Паляцела-бы да цябе, Рыгорка... Паняслася-бы ветрам, сынку. Даруй, што доўга ня пісала... Сёмка езьдзіў у дарогу. Волька занятая, да Зосі ісьці—ня зручна. Заблыталася—а час прамінуў... І толькі цяпер, вось, калі Сёмка вярнуўся, сабралася напісаць... Два вечары засаб пісалі...

«Што-ж табе сказаць пра маё жыцьцё? Цяжка жыву, дарагі сыноч. Прыехаў-бы—паглядзеў. Але, ці можна табе наведць мяне? Так, тыдзень дастала твае грошы. Дзякую, сыноч, каб табе бог пасабляў... Аднаго не хапае — ня разам... Каб гэта, ды як у іншых людзей... Сёмка заўжды пры бацькох, Саўка... Другім іначай, а табе іначай... Зразумела, ня наша воля ды сіла ня наша, каб перайначыць... Мабыць, ужо нам суджана ня

ўгледзецца больш. Усё-ж, калі будзе як,—не забывай... Ты ведаеш, што я адна... У мяне ты—любвы Рыгорка, і больш нікога, суздром нікога... Не магу пісаць—сълёзы заліваюць паперу... А цяпер яшчэ дапішу навіны... Слухай, сынку, мо' не пазьней, як тыдзень таму, я гэтак прыўстала сяк-так з полу, зазірнула ў акно, а ў двор завярнула нейкая дзяўчына... Хто-б яна — думаю і чакаю. Бачу — ідзе ў хату. «Дзеньдобры» — «дзеньдобры». «Ці тут хата Рыгора Нязвычайнага?» — пытае. Тут,—кажу... — Далей разгаварыліся. Сама з Рыгі, завецца—Ганна. Была ў сваіх раднякоў каля Ліцку і знарок заехала да мяне. Расказвала пра цябе... Цікавілася, дзе ты зараз... Пытала адрасу, але, прызнацца, я пабаялася даць... Яна думала, што ты ў Пецяярбурзе, і хацела, вэўна, бачыцца з табою, бо прызналася, што хутка мае ехаць туды сама. Яе хтосьці—ня прыпомню, сыноч, усяго,—запрасіў да сябе. А можа і не... Забыла ўжо... Яна пахавала надоечы сваю маці, згубіла службу і едзе ў сьвет... І ведаеш, сынку,—на адыходзе дае мне пяць рублёў... Не хацела я, аднеквалася—з якое-такое ласкі—а сілаю ўсучыла... Мусела ўзяць... Ці паверыш? Якое было шчастье! Без капейкі ляжала... І зьнянацку... Папрашу цябе, Рыгорка, калі часамі напаткаеш яе, перапрасі і падзякуй ад мяне старой. Дай ёй, божа, чаго яна сама хоча... Узяла ад бацькоў Пятрусёў адрас...

«Ну, а вось, слухай далей—толькі ўчора Пятрусёў надаслаў чарговы ліст да бацькоў і піша ў ім, каб ты неадкладна ехаў да яго... Як быццам-бы ён найшоў добрае для цябе месца... І я плачу, што ты зноў выбарашся ў вялікі, далёкі горад, не пабачыўшыся са мною... А ў гэтых гарадох—колькі розных неспадзяванак, сыноч мой дарагі... Яшчэ раз дзякую табе, што не забыў старое мацеры... Дзякую за тое, што выратаваў мяне ад цяжкае распачы і надаў мне ахвоты да жыцця... Дык цалую цябе шчырым матчыным пацалункам!.. Цалую ў шчокі, цалую ў вусны, рукі твае цалую!.. Не забывай, дарагі сынку, памятай пра мяне!..

Дакладаю, вось, Пятрусёў адрас...

Твая маці—С т э п а.

Апошнія радкі лісту расплыліся ў шэрані, і Рыгор прачытаў іх пачуцьцём.

Плойма разгойданных, пудлівых, нечаканых думак закруціла яго голаў. Зрабілася цесна ў пакоі, і хацелася выбегчы на вуліцу, на сьвежае паветра, пацягнула да знаёмых, каб перадаць ім зьмест атрыманых лістоў, роджаных імі думак і ўзьнятых плянаў. Ён схапіў шапку і рушыў з пакою.

— Вы ўжо прачнуліся?—перапыніла яго за дзвярыма Ліба.—Вас закалыхалі навіны. Я шкадавала вас будзіць— а вячэра застаялася. Даруйце, Рыгор Міхасевіч. Я вось зараз падагрэю...

Ліба мігам схавалася на кухні, і не паспеў Рыгор вырашыць, ці ісьці, ці вярнуцца ў пакой, каб павячэраць, як яна зноў ачулася перад ім, ужо з ежаю ў руках.

Ён вярнуўся да сябе і прысеў за вячэру.

IV

РЫГОР НЯ СКОНЧЫЎ ВЯЧЭРЫ і далёка не перабраў усіх настойна лезшых у голаў думак, як Ліба зноў убегла ў пакой. На гэты раз без папярэджаньня, як заўсюды, і без перапрашэньня—яна падбегла да стала і праказала:

— Рыгор Міхасевіч, вас Сроль просіць.

— Сроль? Чаму-ж ён не заходзіць да мяне?

— Ён чакае вас у маім пакоі.

Рыгор мігам падняўся з-за стала і пайшоў за Лібаю.

У пацёмку на калідоры стаяў Сроль, і толькі Рыгор выйшаў з дзвярэй, як ён хапіў яго за крысо і прытрымаў.

— Еду... разам з Якавым Стаўбуном... Ён пайшоў за магілкі, усьлед балаголу, а я вось забег па цябе. Правядзеш?

— А Павал дзе?

— Павінен зараз тут быць... Пачакай квадранец, а я забягу яшчэ на хвіліну да Сімена Галаса...

— І я пайду з імі... Ёх трэба вывесці абочнымі сьцежкамі.

— Абавязкова... Але ці ня будзе за многа ў чацьвярых?

— Мы разаб'емся па дваіх...

Сроль памкнуўся выйсці, ды Рыгор яго прытрымаў:

— На хвілінку... Ведаеш, браток, у мяне за сёньнешні дзень усе карты пераблыталіся...

— Чаму?—здзівіўся Сроль.

— Прыдзецца ісьці тваёю-ж дарогай... Пятрусь заве ў Пецяярбург... Знайшоў нават мне месца... І наогул,—сёньнешні дзень для мяне, браце мой, нешта надзвычайнае... Тры лісты і трыста навін... Кланяецца табе Сёмка і яго жонка—Волька... Чуў?.. Уклон і ад Гэлі... Ну, але не затрымоўваю... Бяжы да Галаса... Да нас не вяртайся, мы зараз ідом...

Сроль порстка выбег з карчмы.

Праз пару хвілін выйшлі на вуліцу Рыгор з Лібаю.

Цёмная зорная неба нізка-нізка апускалася над смагінскімі будынкамі. Местачковае жыццё замірала.

— Сролю спрыяюць абставіны,—цішком перадаў ён Лібе.

— Цемра абманчыва!—адказала тая.

— Вы правы. Можа па Сролявых сьлядох крадзецца не адзін паліцэйскі сабака.

Ліба міжвольна абярнулася назад і па бакох, правяраючы таемнасьць свае чыннасьці.

— Пойдзем па задвор'ю—запрапанавала Ліба.

Хутка яны схаваліся за дворнаю брамаю і прайшлі на гарод. У стадоле забрахаў сабака.

— Вы асьцярожна, а то можна наткнуцца на калы...

— Пройдам гарод і выйдзем на сьцежку, а там на школішча і праз адрэзкі да магілак,—расказала Ліба і першаю апынулася за пералазам.

Хвілін праз пяць яны ўжо ішлі няроўнаю грудастаю сьцяжынкаю толькі-што засеянага гароду.

Рэдкія гумны цямнелі чорнымі камякамі між нізкіх платоў. За гародамі, управа і наперадзе, адкуль глядзела пяць вялікіх залітых сьвятлом вокан школы, даносіліся сьмех, выгукі і тупат. На рынку, што знаходзіўся наўскасяк, між школішча і цэркві, шоргалі жалезныя вакяніцы крам. У ваколіцах, напрамак да магілак, рагаталі коні начлежнікаў; адтуль-жа далятаў заліхвацкі губны сьвіст.

Сьвіст не канчаўся, пакуль яны ня выйшлі на школішча.

Толькі яны апынуліся на яго роўным брукаваным пляцы, як іх сустрэла шумлівая грамада людзей. То былі яўрэі, якія выходзілі з школы ні то пасьяля модлаў, ні то пасьяля сходу. Пэўней апошняе, бо Ліба растлумачыла Рыгору, што гутарка ішла пра перавыбары духоўнага рэзьніка...

У школе паступова гасла сьвятло... Апошні яго прамень пасьпеў перад іх вачыма асьвяціць кавалак вуліцы каля рагавога дому, за якім яна загінала да могілак. Яны зацішылі хаду, каб абысьці роў, і моўчкі мінулі першых дзьве хаты. За імі ўкрадліва нясьліся зацішаныя водгукі чужое гутаркі. Але, апроч таго, вакол усё маўчала. Рыгор вярнуўся ў думках да лістоў, і яму захацелася паведаміць Лібе некаторыя вычытанья ў іх навіны.

— Так, у мяне сёньня багата навін,—выказаў ён і на гэтым абарваў гутарку.

Ліба тузнула яго за рукаў і шапнула на вуха перасьцярогу. Рыгор пачуў стук крокаў, якія раптам ачуліся ззаду і хутка набліжаліся да іх.

— Дзе-ж та Павал дзеўся?—запытала Ліба, забыўшы, пэўна, што сама супыніла Рыгора.

— Можа ён пойдзе адзін?..—адказаў Рыгор зусім не заклаваўшы за гэта на Лібу.

Іх нагнала двое мужчын. У цемні ночы нельга было разгледзець, хто яны; ды ні Рыгор, ні Ліба не стараліся на іх углядацца.

Мужчыны абыйшлі іх і мо' праз хату далей пачалі прарвавую гутарку.

— А вось глядзі, мо' то і ёсьць Павал з кім-кольвечы другім?—дагадліва запытаў Рыгор.

— Мне паказалася, нібы Сролева хада,—з свайго боку ўсумнілася Ліба.

Іх сумненьне паглыбілася, калі яны ўскорылі хаду і ўгледзелі, што мужчыны непадалёк ад могілак з правага боку вуліцы перайшлі на левы.

Яны падышлі да курганца на рагу агароджы і прыгледзеліся наперадзе сябе.

— Няма нікога?!—няўверана праказала Ліба.

Рыгор не пасьпеў адказаць, як збоку іх, пры паркане, пачуўся ціхі сыгнальны кашаль.

— Во дзе!—адазваўся Рыгор.

Зрабіўшы некалькі крокаў наперад, яны прымецілі балагольскую будку і некалькі людзкіх фігур. Хтосьці па іх адрасу выказаў:

— Нарэшце—прышлі.

Сышоўшыся, усе разам адышліся за прыпарканныя кусты гладзіньніку і пасталі для разьвітаньня.

— Чаму так доўга?—папікнуў Памыйка.

— Выбачайце,—перапрасіла Ліба:—мы не сьпяшаліся, бо думалі, што ні Сроля ні вас яшчэ ня будзе.

— Вось бачыце... як вы бяспечна...

— Ну, кінь, кінь,—пераняў Рыгор.

— Наперадзе нас ішло пара чалавек і мы не маглі выдаваць сябе...

— Падумаеш,—не здавальняўся Памыйка:—ішлі і прайшлі...

— Годзе вам... Пара ехаць...

— Так... Давайце разьвітвацца...

Сроль першым падышоў да Рыгора і расцалаваўся з ім.

Тое зрабіў і Стаўбун.

— Будзеш ехаць—ня мінай,—праказаў Сроль да Рыгора.

— Напэўна хутка... Пішы, брат... І толькі ня думай, што я без цябе не хачу заставацца ў Смагіне... Умовы так складаюцца...

— Кінь... Галас заменіць...

Сроляў голас зьліўся з асьцярожлівым воклічам балагола.

Хутка праважатыя пачулі глухі стук калёс, пацягнуўшыся ў глыб цёмнае ночы.

V

МАЙСКІЯ ЗДАРЭНЬНІ выклікалі зацяжныя трухі па ўсім Смагіне. Каля дзесятку рабочых-падмайстраў і сялян адведала халоднае. Допыты кожнага арыштованага справодзіліся пагрозамі высылкі і астрогу. Станавы пакладаў многа стараньняў, каб вымусіць у кожнага арыштаванага прызнаньня ў

яго належнасьці да соцыял-дэмакратычнай арганізацыі. У існаваньні яе станы не сумняваюся, але яўных доказаў не знаходзіў. На допыце ён выпытваў іх адносіны да Сроля і да Памыйкі. У Сроля на кватэры быў зроблены старэнны трух і апытана сям'я гаспадара кватэры. Але ні да Рыгора, ні да Памыйкі паліцыя ня трапіла. Гэта здзіўляла іх абодвух. Рыгор рабіў усялякія дагадкі: ён разьлічваў, што гэтаму пасобіла яго адсутнасьць на вуліцах у дзень дэманстрацыі, альбо тут адыграў некаторую ролю Шульц. Аднак, гэту акалічнасьць Карл Людвігавіч тлумачыў выключна «лібэральнасьцю» прыстава, «які трухі і прыводы ў халодную зрабіў для блізіру, абы не скомпроматаваць сябе перад павятовым начальствам». Праўда, тлумачэньняў Шульца зусім нельга было апраўдаць шэрагам іншых рэпрэсіяў з боку «лібэрала» станавага. Распараджэньнем апошняга была зачынена грамадзкая бібліятэка з канфіскацыяй кніг. Былі забаронены чарговыя спэтаклі, і ўведзена нешта накшталт ваеннага становішча, з разьвязнымі начнымі патрулямі, якое цягнулася болей двух тыдняў. Не казаў у карысьць станавага і праведзены перапіс рабочых.

Аднак, факт незачэпнасьці Рыгора аставаўся фактам. Гэты факт як найлепей спрыяў далейшаму рэволюцыйнаму руху ў Смагіне. Памыйка, які ўвесь час выказваў поўнае нядбайства да небысьпекі, зараз пасьмялеў і стаў да дзержкасьці адкрытым.

Ужо на другі тыдзень пасья Першага Мая ён зьявіўся да Рыгора з думкаю склікаць местачковы актыў і абгаварыць плян наступнай працы.

— Паліцыя не зачэпіць!—увяраў ён, суцяшаючы Рыгора і сябе разам.

— Арганізацыя мусіць мець сталае кіраўніцтва. Няровен час! Кожную хвіліну трэба чакаць чарговага выбуху...

Рыгор іначай глядзеў на паднятае Паўлам пытаньне.

— Трэба некі час пачакаць...

— Каб паліцыя адумалася? «Сем бед адзін адвет»... Ды табе што... Праз дзень-другі мы будзем праводзіць цябе, як праводзілі Сроля... А нам тут сядзець, пакуль ня вышлюць... Табе, я ведаю, не сядзіцца ўжо... Куды-ж там! І месца, і таварышы, і сталічны размах працы і... Ганна... А мы павінны

варушыцца... Па маштабу... Мне дзіва, Рыгор, што ты на гэты раз забыў пра сваю ранейшую настойнасць...

Апошнія словы Памыйкі і тон, якім яны былі выказаны, прыняліся Рыгорам за лёгкі ўкор. Гэта было чужь упяршыню з боку Памыйкі. Ранейшыя яго прызнанні ў адданасці Рыгору, хоць і нясьлі некаторай вычварнасцю, усё-ж не абяцалі таго, што Рыгор пачуў зараз.

— Ты на некага злы, а на мне спаганяеш злосьць,—суха адказаў Рыгор.

Памыйка ўлавіў Рыгораву незадаволенасць і збянтэжана пачаў выбачацца.

— Няўжо такі і ў праўду ты пакрыўдзіўся? Калі так—прашу дараваць. Я ніколі ня думаў гэтага... Я добра разумею, што ты падаў мне раду з добрымі намерамі... Ну, ты-ж ведаеш, што я не з-за сябе ўзьняў гарачку...

Інцыдэнт паміж імі паступова згладзіўся і праз нейкі час Памыйка зноў прызнаваўся Рыгору ў сваіх цёплых пачуццях да яго. Рыгоравы пропозыцыі вярнулі ў Памыйкавым разуменьні прызнаную ім таварышаву непаграшымасць.

Дзякуючы гэтаму абое бяспрэчна сышліся на тэрміне скліканьня сходу, на канец мая.

Але на перакор абодвым здарэнні самі пераставілі тэрмін, адначасова перамяніўшы і разьвіццё падзей. Зусім неспадзявана, каля дваццаціга мая, прыехаў з Пецярбургу Шульцаў сын Рудольф. Сам Шульц зьвёў сына з Рыгорам ды Памыйкаю на другі дзень пасля яго прыезду. Расказаныя Рудольфам навіны захапілі вострасьцю і Рыгора і Паўла. Яны запрасілі Рудольфа зрабіць даклад на сходзе мясцовай організацыі. Рудольф ахвотліва згадзіўся.

— Організуйце і—завеце мяне,—сказаў ён.

З прычыны важнасці дакладу, рэдкага для Смагіна, справа са сходам ішла згаворана, пагоджана і латва.

Бліжэйшаю суботаю, адвячоркам, пацягнулася смагінская моладзь рознымі дарожкамі і сьцяжынкамі ў памешчыкаў лес, вярстох у трох ад мястэчка. На сход сыйшлося да сотні чалавек.

Сходу быў прыдадзены характар маёўкі.

Рудольфа прывялі з сабою Рыгор з Памыйкам. Яго здзівіў настрой сходу; суцяшала таксама і колькасьць яго ўдзельнікаў.

Разложаная між кустоў на зялёнай мураве ежа сьведчыла аб прадугледжанасьці арганізатараў.

Рудольфу, якому даводзілася вярцецца больш усяго сярод студэнцкіх колаў, імпонавала даверлівая ды натхненная местачковая рамесьніцкая і сялянская моладзь.

Да дзесяці чалавек сталых, сур'ёзных мужчын, укрэпленых у яе, прыдавалі сходу паважную сталасьць і цвёрдасьць.

Рудольф адразу запаліўся натхненьнем і сказаў сваю ўдала ды стройна пабудаваную прамову як-бы прачытаў верш у прозе. Прамова наэлектрызавала сход, які ў пазбыве небясьпекі прывітаў Рудольфа зычнымі воплескамі.

За прамоваю пачаліся пытаньні. Наперабой кідалі іх «таварышу аратару» ўдзельнікі сходу, і прагна лавілі яго адказы.

Пецяярбург вырастаў у ваччу кожнага прысутнага ў нешта вялікае, магутнае і неабсяжнае. Падзеі з рэволюцыйнага руху, перавязаныя з махрастымі камбінацыямі праяў агульна-грамадзкага жыцьця, паказваліся казачнымі і настолькі моцнымі, што нараджалі сабою здзіў, плаваўшы па тварах натхненнае моладзі і сталых.

У цікавасьці ды намалёванай Рудольфам рэволюцыйнай сытуацыі танула Смагінскае Першае Мая.

Напружанасьць становішча на Балканах, вакол якога завязваўся моцны вузел супярэчак паміж вялікімі дзяржавамі—на чым умела і тлумачна спыняўся Рудольф,—яшчэ болей раскалыхала ўдзельнікаў сходу.

На ўзвароце ў мястэчка толькі і было тэмы, як пра здані вайны. Разьбіўшыся па двое, па трое—усе былі злучаны аднастайнасьцю гутарак.

Але Рыгор да іх не далучаўся. Яго абыходзіла і расьцягнутая пахвальба смагінскаму актыву, што пасылаў яе Рудольф. Размову на гэту тэму з Рудольфам Рыгор уступіў Памыйку. Ён ухіляўся ад Лібінага спадарожніцтва таксама. Штосьці адрывала яго ад усяго завольнага і на скрыдлах думак пераносіла ў Пецяярбург. Развой рабочага руху, і месца, што знайшоў яму Пятрусь,

і цэлы шэраг іншых акалічнасьцяй віхрам насіліся над буйнай сталіцай.

Сам горад-вялікан паўставаў перад ім у зданых вобразах, у нямоўчным гулу людзкога натаўпу, у гудзеньні сырэн, у бляску электрыкі.

З сумных муроў вытыркаў халодны, акураны гмах вялізарнага заводу, ацятага агністым поясам вокан. Лахматыя камякі дыму кружацца між небам і зямлёю. Вось-вось—лезе сопуха ў ноздры, у рот, труціць чадам, гар'ю. І не перашкаджае гэтаму ні чыстата ляснога паветра, ні водыр хваёвае смалы, разьлітае навакола.

Зрэдку, у развоі думак, Рыгор уголас пераконваў сябе:

— Пара і мне ехаць адгэтуль, пара. Я ўжо тут сваю справу скончыў.

Памыйка касіў на яго вочы, ківаў галавою і кідаў сказам: «Ды ўжо-ж, ты часовы госьць». Шкадаваў. І між гутаркі з Рудольфам гадаў: «У сьвеце набліжаюцца вялікія здарэньні, а я астаюся ў глухім мястэчку».

У Памыйкавых думках паўставаў Сроль, прамігваў Стаўбун. Ёх абліччы паступова зьліваліся з тварам Рудольфа, да якога Памыйка шчыльна прыціскаўся. Рудольф лавіў яго цёплым ўзрокі, але прапускаў іх задумёнасьць, як і зацятая раздумы Рыгора.

Рудольфа атуляў настрой праведзенага сходу. Ёдылія сялянскае ночы, пікантнасьць нелегальнасьці справы, яе пяршыня для яго ў падобных умовах—імпанавалі Рудольфу. Гарадзкія сходкі цьмелі на фоне местачковага мітыngu; іх інтэлігенцкая кіпучасьць згладжывалася перад цнотнасьцю пазываў местачковых рабочых. Наогул—студэнты, з якімі Рудольф больш усяго меў справу,—далёка стаялі ад гэтых, вась, людзей. Там, здавалася яму, зусім ня чулася тае беспасрэднасьці, якая дыхнула на яго на смагінскім сходзе. Калі яны апынуліся ў мястэчку, Рудольф прызнаўся:

— На мяне ваш сход зрабіў вагромністае ўражаньне. Смагін так вырас, што я ня веру, калі ўспомню хоць леташняе...

— Гэтаму многа пасобіў таварыш Нязвычны,—парэкомэндаваў Памыйка.

— Мэрам-бы чалавек кіруе падзеямі, а не наадварот. Эх, Павал!

— Не заварочвай у філэзофію... Толькі, вось...

Памыйка сьледам хацеў паведаміць пра Рыгораў ад'езд, але стрымаўся.

— Я вельмі задаволены, што вы пад'ехалі да нас,—загладзіў ён папярэдні сказ.

— Ну, я не надоўга...

— Лепей, як ніяк...

— Перацэньваеце, таварыш Памыйка,—не схаваў ільсьці-васьці Рудольф.

— Не ў маёй натуре: я люблю выказваць тое, што думаю.

Яны падыходзілі да Крамнікавай карчмы, калі трое конных стражнікаў галопам прамчаліся ў бок поля.

— Няўжо дазналіся?

VI

ЧАТЫРЫ СЬЦЕНКІ маленькага пакою губілі свае абрысы ў цёмным зроку ночы. Ды ці былі то, сапраўды, сьценкі, ці то самы змрок адгараджаў адно ад другога чуць прыметныя стол, крэслы, ложак,—цяжка было разабрацца.

Ціша, якая панавала ў будынку і па-за яго сьценамі, яшчэ болей паглыбляла на ўздзіў глыбокую цемь. Шасьцішыбнае акно ледзьве прыметна адзначалася блядою шэраньню. У яго цяжка было запымеціць досыць празрыстае мірганьне зорак. Здавалася, што густы зьлепак ночы давіў на ўсё жывое. Ды яго не заўважна было нідзе ўблізу Рыгора. Ці то мо' ён мала прыслухоўваўся, будучы адданым ахапіўшым яго думкам.

Болей гадзіны нівошта не адцягнула да сябе Рыгоравай увагі. Ён ляжаў адзетым на непасланай пасьцелі, як у магіле. Чуў, мэрам-бы яго думкі ажыцьцяўляліся і шоргалі ў галаве поўзаньнем мухі. Тэю-ж зданьню падыхала і ад створаных яго выябражэньнем многалікіх вобразаў.

Раптоўны зычны трэск за сьценкаю падняў Рыгора на ногі. Ён настаражыўся.

«Няўжо хто стукае з надворку?» усумніўся ён і тут-жа заключыў, што таго не павінна быць: «было-б так, ужо-б даўно брахаў запёрты ў хляве сабака».

Рыгор зноў прылёг. Але ўжо яго настрой зламаўся. Скрытная ўтома дапомніла пра спаньне. З выразных думак асталіся цьмяныя, блытаныя ўрыўкі. Калі Рыгор патужыўся звязаць іх у адно цэлае і праверыць—не хапіла цярпеньня.

Тады ён увішна прыладзіў пасьцель, разьдзеўся і лёг. І толькі задрамаў, як узнятыя на вуліцы крыкі яго абудзілі. На гэты раз—ня было сумненьня—штосьці здарылася. Сабака заліваўся нахабным брэхам.

Мігам адзеўшыся, Рыгор выбег з хаты. На ганку ўжо стаяў стары Крамнік.

— Вам ня варта выходзіць, пажар дзесьці за школішчам,— паведаміў ён Рыгора:—Во-а!—паказаў Крамнік на суседнюю страху.

Чырвоны промень разразаў чорны цалун ночы. Яркія іскры веерам нясьліся ўгару, гінучы ў камякох ружовага дыму.

На вуліцы расла гвалтоўная сумятлівасьць. Трывожна стукалі ў кожнай хаце дзвярыма, перагукваліся людзі і беглі ў бок променю, пакідаючы па сабе гулкі тупат.

У канцы вуліцы і за гародамі выгуквалі аднастайнае цягучае «па-жа-арр! ппа-а-жарр!»

Рыгор пакінуў старога Крамніка аднаго і пабег за іншымі.

Ён не абмінуў і двух хат, калі зазванілі на гвалт. Частыя ўдары звону важка падалі ў ціхае паветра, віснучы над мястэчкам пераліўным медным гулам. Водгукі ўдараў нясьліся далёка ва ўсе канцы, не знаходзячы сабе граніцы.

Апынуўшыся на майдані, Рыгор стрэў пажарны абоз. З грукатам і траскатнёю прамчалася між яго некалькі падвод з насамі і бочкамі, з прыстаўленымі на іх дымнымі факеламі.

Удагон падводам гарністы выцінаў надрыўнымі тонамі трывожную мэлёдыю.

І нязмоўкны гук звону, і трапятаньне цудоўных зданых ценяў на сьвятле факелаў, і плакучы гук пажарнага сыгналу, і разьюшаны, сумятлівы бег людзей зьліваліся ў якуюсьці таёмную жудасную какафонію, у ажыцьцёўленае ведзьміна вясельле.

Роўнае, стромкае полымя пажару, сьвечкаю ўзнятае ўгору, зусім, здавалася, не вымагала ўзнятае трывогі.

Калі Рыгор апынуўся на пажары—гарэла старая, зусім ізоляваная будыніна якогасьці сьвіронка. Спакойная пагода аднімала небясьпеку пераносу агню.

Натаўп мяшчан, адсаджаны паліцыяй на сажняў дзесяць ад пажару, даваў разгарненьне дружнай працы пажарнікаў. Ад іх напору паціху асядала прагарэўшая страх і няўстойна калыхаліся сьцены.

Польмя вочавідкі меншала, згушчаючы вакол сябе цалунны змрок.

Але разварушаныя галавешкі рассыпалі пукі тоўстых іскраў, якія не дазвалялі пакуль аставіць без дагляду бліжэйшыя будынкі. На кожным з іх сядзелі людзі з вёдрамі вады і залівалі падаўшыя іскры.

Пажар не цягнуў за сабою вялікіх страт і, мэрам-бы, быў знарок зроблены для правэру людзкае дбайнасьці.

Разбуджаныя на яго людзі, вярнуліся-б па хатах бяз жаднага спачуваньня пагарэўшым, з адным лёгкім незадавальненьнем на дарэмны неспакой, каб раптам пажар не набыў іншы зварот.

Ужо Рыгор абыходзіў парадзеўшы натаўп мяшчан, мяркуючы ісьці на кватэру, як яго хтосьці тузнуў за падол жукеткі. Ён азірнуўся і ўгледзеў Сімена Галаса.

— Ты куды?

— На кватэру.

— Пачакай хвілінку, тут хлопцы гатовяць маленькі сюрпрыз.

— У чым справа?—занепакоіўся Рыгор.

Сімен не пасьпеў адказаць: хлынуўшы натоўп зьбіў іх з месца і адапхнуў на некалькі крокаў назад.

Калі яны паглядзелі на пажар, то ўбачылі пук узьнятых іскраў ад бразнуўшай убок паліцыі здаровай галавешкі.

Напуджаны станы кінуўся ўцякаць.

Яго адрывісты сьрдзіты голас адбіваў некія распараджэньні.

У адказ на гэта натоўпам перабеглі ажыўлёная гутарка і ўкрадчывы сьмех.

— Хто гэта надумаў?—запытаў Рыгор у Сімена.

Той задаволена разрагатаўся і прашаптаў Рыгору на вуха:

— Памыйка!

— Ну, да чаго гэта было?

— Добра! Маўчы... Цяпер можна ісьці па хатах.

Рыгор разьвітаўся і павярнуўся да завулку; ён не зрабіў і пяці крокаў, як некі зычны бразг адцягнуў да сябе агульную ўвагу. Сьледам адзін за другім пачулася некалькі стрэлаў.

Натаўп мігам расьсеяўся з поля сьвятла, і дагараўшае пажарышча асталося адно...

— Хавайцеся ў цёмнае!—папярэдзіў яго прамігнуўшы побач мужчына.—Стражнікі страляюць у людзей!..

— З якое прычыны? — кінуў Рыгор запытаньне ўсьлед уцякаўшаму.

Той нічога не адказаў і зьнік за высокім кастром паколатых дроў.

У завулку, што вёў на школішча, Рыгор нагнаў пару хлапчукоў. Адзін з захапленьнем расказваў другому, як з даху суседняе да пажару хаты хтось кінуў у паліцыю бляшаное вядро з вадою. Напалоханыя стражнікі ў адказ на гэта адкрылі страляніну. Хлапчукі пацяшаліся над цікавым для іх здарэньнем з паліцыяй, экспронтам складаючы анекдот на тэму, «як стражнікі расстралялі пажар».

Данёшыся ззаду іх чыйсьці прарэзьлівы крык перапыніў хлапчукову рэзвую гутарку.

— Што там гэткае?—абярнуўся адзін з іх да Рыгора.

— Ня ведаю, браце.

Хлапчукі сарваліся з месца і панясьліся стралою ўбок пажару.

Рыгор паскоранай хадой пайшоў усьцяж ціхае вуліцы.

Вярнуўшыся на кватэру, ён застаў яе незапёртаю. Яго ўкрадчывы ўваход не прайшоў незаўважаным з боку старога Крамніка.

— Гэта вы, Рыгор?—праверыў ён Рыгора з бакоўкі.

— Так, я.

— Што там за страляніна была, скажэце?—пацікавіўся стары.

Рыгор расказаў карчмару пра гісторыю з галавешкаю ды вядром, і цішком прайшоў да сябе.

У акне яго пакою яшчэ сьвяціўся патухаючы промень пажару, але поўнач брала сваё. На вуліцы, як і ў карчме, аднавіўся перадпажарны спакой.

Рыгор цішком разьдзеўся і ўлёгся ў ложак. Нядаўняя санлівасьць яго пакінула, і ён доўга нэрвова вярцеўся з боку на бок, ніяк ня могучы заснуць. Толькі на золку яго адолела змора.

І тых дзьве гадзіны, што асталіся да гудка, ён праспаў, як забіты.

Ён не прачнуўся-б сам, хоць-бы стралялі над ім з гармат.

Усё-ж праспаць працоўны дзень было залішняй роскашшу, і Ліба ўзяла на сябе смеласьць яго абудзіць.

Асьцярожлівы яе стук мусяў перайсьці ў гучныя ўдары, пакуль Рыгор адазваўся.

— Пара ўставаць, Рыгор Міхасевіч! Чвэртка восьмае.

— Так позна?

— Пазнавата, як бачыце.

Рыгор сьпешна адзеўся і выйшаў з пакою.

Настрэчу яму Ліба нясла сьнеданьне.

— Назад, назад, таварыш,—кранула яна Рыгора тацаю.

Лыжка забарашчэла па шклянцы, і вымусіла Рыгора па-собіць Лібе прытрымаць тацу.

— Яшчэ бяды набяруся.

— Толькі таго! Я ня гэтага баюся...

— А чаго?—здзіўлена запытаў Рыгор.

— Хаця-б учарашняя гісторыя не пацягнула за сабой дрэнных вынікаў.

— Вы ўжо пачулі?

— Усё мястэчка, як у бубен б'е, гаворыць пра гэта... Трэба-ж было гэта дзіцячае мудрагельства...

Яна прычыніла дзьверы і шэптам даказала:

— Я не чакала гэтага ні ад Памыйкі, ні ад Галаса. Абое сур'ёзныя хлопцы, а дзіцячае спаганяюць... Вам трэба выгаварыць ім гэта. Рыгор Міхасевіч...

— Ды ўжо позна...

У адчыненае акно ветрык вагнаў густы струмень цёплага наветру. Ліба адсаплася і паглядзела ў двор.

Яна не пасьпела адыйсьці ад акна, як на ім мігам апынуўся прыгожы ў рудыя яблыккі аблавухі сабака. Працягаючы на пакой сваю вострую морду з адвіслаю верхняй губой, ён умільнымі вачыма аглядаў Рыгорава жыллё.

— Няхай ён прабяжыцца з вамі да Шульца.

— Калі ласка.

VII

ГУДОК МАЙСТЭРНІ спаткаў Рыгора пры выйсьці на вуліцу. «Няўжо я так спазьніўся?»—хапіўся ён і, каб праверыць сябе, паглядзеў на гадзіннік: было без васьмі хвілін восьем. Рыгор у падбежкі накіраваў да майстэрні.

Таварышы толькі-толькі падпяразвалі фартухі, калі ён пераступіў яе парог.

Шульца ў майстэрні ня было.

— Пачынаеш пазьніцца?—жартаўліва праказваў Памыйка.

— Як бачыш... А ты ўжо даўно тут?

— Пасьпеў фартух падперазаць.

Таварышы весела зарагаталі.

— На пажары застаяўся?

— Абавязкі пажарнага...

— Цікавыя абавязкі...

Рыгор намекліва маргнуў вачыма і паківаў галавою.

Памыйка зразумеў у чым справа і хацеў пасупярэчыць Рыгору. Шульц перабіў яго намеры.

Хлапцы ўзяліся за працу. Застукалі малаткі, зашоргалі пілы. Шульц разьдзьмуў мяхі і ўправіў у агонь кавалак жалеза.

У невялікай майстэрні адчувалася поўная сур'ёзнасьць вялікага заводу. Прынамсі, Рыгору чамусьці асабліва прыемнымі былі рэзкія гукі малатка ў руках Памыйкі і аднастайныя ўспыхі мяхоў. Бяссонная ноч не пакінула сьледу на яго рухавасьці. Ён не адчуваў жаднае ўтомы, ніякага суму. Працаваў старанна, з упартай заўзятасьцю. Ём заваладаў некі асаблівы імпэтны настрой. Дзякуючы гэтаму настрою, кожная рэч, што праходзіла праз яго рукі, здавалася яму блізкаю, неад'емлімаю часьцінай яго істоты.

Памыйка падмячаў стараннасьць і дзівіўся, паглядаючы на таварыша. Але маўчаў.

Чамусьці гэтай раніцай насупярэч звычайнаму, усе маўчалі. Нават калі з майстэрні выходзіў Шульц, ніводзін з іх не выкарыстоўваў выпадку для гутаркі. І пасья сьнеданьня, і пасья абеду, наогул, весь дзень амаль ніхто ня выраніў слова.

Тым ня меней, ён прайшоў для Рыгора хутчэй за другія.

Пакінуўшы майстэрню, Рыгор адчуў вострае жаданьне прайсьціся ў поле, і запрапанаваў гэта Памыйку.

— Чаму не,—згадзіўся той:—Зойдам да Сімена, запросім Рудольфа і разам... Але-ж павячэраць трэба...

— А я-б і без вячэры, разумеш...

— Няўжо так смачна ў абедзе накармілі? Ці ты аброкся сеньня пасьціць?

— Як табе сказаць... Аброку даваць няма каму... Праўдзівей, ня хочацца чамусьці...

Усё-ж ён згадзіўся з Памыйкам і пайшоў на кватэру.

Вячэра адняла болей гадзіны. Гэтым часам на дварэ пачало хмурыцца, і цяга да поля ў Рыгора аслабела. Усё-ж, калі да яго зайшлі Памыйка з Сіменам, Рыгор ахвотна выйшаў з імі.

— Можа Лібу запросім з сабою?—запрапанаваў ён.

Хлопцы згадзіліся.

Рыгор вярнуўся ў карчму і праз хвіліну выйшаў з Лібаю. Яна ішла і аглядалася назад, чуючы незадаволеную гутарку мацеры. Гэта яе асьцярога паслужыла тэмаю для кпінаў з Лібы. Ліба злавалася і некалькі раз асякала хлопцаў востраю лаянкаю. І толькі калі намерылася вярнуцца дахаты, хлопцы суняліся.

— Досьць вам!—палікнуў Рыгор.

— Просім выбачэньня!—абярнуўся Памыйка да Лібы.

Каб згладзіць ніякавасьць, гутарка была пераведзена на іншую тэму. Памыйка перайшоў да пагоды—якраз насувалася хмара і раз-по-разу зьмяіліся ў ёй празрыстыя маланкі.

— Нам не шанцуе,—паскардзіўся ён.

— Гэта за тое, што вы з мяне пацьвільваецеся,—пажартавала Ліба.

Каля мосту яны перайшлі да пытанняў грамадзкага характару, якія незаўважна для іх пераклучыліся ў культурныя. Абгавору падпалі зачыненая бібліятэка і забароненыя спектаклі.

Учарашні сход паглядаў на кожнага з іх чорнаю сьцяною аддаленага лесу... Жаўранка, абапал яе зялёныя паплавы, далей панскі маёнтак, жытняе поле ўбіралі яго хараством квітнеючай вясны.

— А ведаеце, дажджу ня будзе,—раптам абарвала Ліба ажыўленыя спрэчкі пра наведваўшую Смагін беларускую трупы.

Усе паглядзелі на поўдзень. Сапраўды—хмары ня зьніжаліся, а хутка радзелі і ўздымаліся ўгору. Гнедае прасьцірадла іх раптам адкалолася ад чорнае кажуры і выпусьціла наверх сонца.

— Можна зайці па Рудольфа?—запытаў Рыгор.

— А ці варта?—усумніўся Памыйка.

Рыгор не паслухаў і павярнуў да Шульцавай хаты.

— Вы не адыходзьце далёка, я зараз,—папярэдзіў ён.

І не пасьпеў падыйсьці да дваровай брамы, як Рудольф выйшаў з хаты.

— Я ўгледзеў вас праз акно... У поле?

— Надумалі. Вясна цягне...

— Я са здавальненьнем. У Пецярбурзе гэтага не атрымаеш...

Рыгор уважліва паглядзеў на Рудольфа. Сын гаспадара лашчыў мяккасьцю сваіх вачэй і ласкавасьцю свайго голасу. Калі бацька яшчэ ва многіх рысах свайго я хаваў дасканалую нямецкую сухасьць, зьмешаную з сур'ёзнаю дзелавітасьцю ды пэдантызмам, дык Рудольф далёка адышоў ад гэтага. На ім ужо выразна адбіліся краёвыя ўмовы з выразнай рахманасьцю ды спакоем беларускае натуры. У гэтай рахманасьці танулі задзёр і фанабэрыя студэнта, гонар і самаўцеха прадпрыемцавага сына. Рыгор адмеціў гэта ўжо пры першым спатканьні з Рудольфам. Зараз ён яшчэ болей праканаўся ў сваіх заключэньнях.

Рудольфава выступленьне на сходзе і яго гутарка з Памыйкам па дарозе з лесу абудзілі ў Рыгору поўнае к яму давер'е.

— Вы пра ўчарашняе чулі?—запытаў ён Рудольфа.

— Гэта пра гісторыю з станавым?—засьмяяўся Рудольф.

— Але.

— Так, хтосьці выдумаў спрытна.

— Думаеце хто?

— Ня ведаю.

— Вось яны!

Рыгор паказаў пальцамі у бок Памыйкі і Сімена, якія прымоўце іх чакалі.

— Ласьне?

Рудольф покатам зарагатаў.

— Малайцы.

— А я ўсё-ж іх не пахваляю.

— Нічога дрэннага. Хлопцаў можна павіншаваць.

Падышлі да мосту.

Ад рэчкі нясло вільгацьцю. Асеўшы пыл ня труіў паветра. У яго нярухомасьці мігали тысячы мошак. Густы водыр жытняга красаваньня калыхаўся над руньню зялёнае травы.

Рудольф прывітаўся з Памыйкам, як са знаёмым. З Лібаюды з Сіменам яго Рыгор пазнаёміў.

Пяршыня знаёмства не адбілася на цяплыні таварыскага збліжэньня, не перашкодзіла яно і іх ажыўленай гутарцы.

Гуляючы ў жытніх палетках, Рудольф пераказаў кампаніі шмат эпізодаў з рэвалюцыйнага жыцьця Пецярбургу. Яго ўважна слухалі, распытвалі, цікавіліся дробязямі больш важнейшых мясцоў з апавяданьня.

Незаўважна для сябе яны прагулялі каля дзвёх гадзін і калі вярнуліся к мосту, было ўжо цёмна. Местачковае жыцьцё глухла ў сьценах хлявоў за сенешнімі ды хатнімі дзвярмі. Толькі з рынку даходзіў нечы крык. Гэтаму крыку ўторыў жабін хор у паплавах і перакрыкі перапёлкі ў жыце.

У Шульцавай хаце сьвяціўся агонь, а ў майстэрні дымела з коміна.

— Няўжо мой бацька ўсё яшчэ працуе?—падзівіўся Рудольф.

— А ён у вас руплівы,—адказаў Сімен.

Рудольф ня спыніўся каля дому, а пайшоў з усімі далей.

— Цікава, як пойдучь здарэньні ў міжнародных адносінах,—мяняючы папярэднія тэмы, праказаў Рудольф.

Гэта кампанію настаражыла.

Рыгор з цікавасьцю запытаў:

— Чаму? Вы сапраўды думаеце, што можа кончыцца вайною?

— Усё ідзе да таго.

Рудольф аглянуўся навакола і цішэйшым голасам дадаў:

— Мне пішуць з Нямецчыны, што там апошнімі днямі адкрыта гутараць пра вайну. Нядаўнае спатканьне Вільгельма з Францам-Язэпам цалкам было прысьвечана абгаворам пытанняў вайны.

— Так, гэта сымптоматычна...—згадзіўся Рыгор.

Тым ня меней паведамленьне Рудольфа зрабіла і на яго, як і на іншых з кампаніі, моцнае ўражаньне.

Знак вайны выглянуў перад усімі ставокім чудзішчам з цемні надышоўшай ночы.

Нявыразнасьць наступнага зьлілася ў дыме ды агні ваенных жахаў. Дзесьці, ні то недалёка за Смагінам, ні то каля Пецярбургу вырасла сьцяна, у якую стукнуліся думкі хвіліну назад бесклапотнай моладзі.

Што будзе? Што чакае рэвалюцыйны рух? Якім шляхам нажіруецца жыцьцё краю, іхняе жыцьцё?

І Рыгор, і Памыйка, і Сімен, і Ліба—кожны па сабе кінулі думкамі ў нетры гісторыі, якую яны праходзілі ў гуртку самаадукацыі і некалькі былі знаёмы з асабістага чытаньня. Навейшая эпоха гісторыі сьведчыла пра Парыскую Комуна і рэвалюцыю дзевяцьсот пятага году. Гэтыя рэвалюцыйныя выбухі яскрава выглядалі з далі мінуўшчыны, апырэджаныя ваеннымі жахамі.

Ліба дапомніла чуты ёю популярны сказ і з захапленьнем сказала:

— Вайна можа прынясьці рэвалюцыю. Чым горай, тым лепей. Падзяляючы яе настрой і веру, Сімен наводна ўсумніўся.

— Гэта твая тэорыя не заўсёды апраўдваецца жыцьцём.

Рыгор падтрымаў Лібу:

— Ліба праўду кажа. У некаторых выпадках...

— Вось-вось, толькі ў некаторых выпадках,—уставіў Памыйка.

— А голад у дзевяностых гадох—ласьня быў штуршком да рэвалюцыйнага руху?—акрылілася Ліба.

— Я кажу пра вайну...

Ліба асталася непарушнай у правовасьці сказанага ёю. Праўда, яна не без жаданьня выслухаць думку Рудольфа зазірнула яму ў вочы, толькі той нічога не сказаў. Ён якраз разьвітаўся. Тады Лібе зарупела запытаць яшчэ пра адно, хвалюючае яе пытаньне, ды Рудольф ізноў перабіў яе:

— Так, вялікія падзеі ідуць нам настрэчу. Яны становяць перад намі, таварышы, вагромністыя заданьні:

Рудольфава шапка апісала ў паветры няроўны круг, які аддзяляў яе ўласніка ад кампаніі.

VIII

— Я ЗАЙДУ ДА ВАС. Можна? Толькі на хвілінку.

Рыгор здзіўлена паглядзеў на Лібу.

— Чаму вы пытаеце?

На ганку сядзелі яе бацькі—было ясна. Старыя акінулі дачку недаверлівымі ўзрокамі і ў тахт перакіўнуліся галовамі. На іх тварах можна было прачытаць выразнае незадавальненьне паводзінамі дачкі. Заўважаючы гэта, Ліба наперакор бацьком дэманстрацыйна прайшла па калідоры побач Рыгора і схавалася за дзьвярыма яго пакою.

Старыя пачулі Рыгораў сказ:

— Калі ласка! Я вельмі буду задаволены вашым наведваньнем.

І сьледам—Лібін.

— Мне здаецца, што я вам надакучаю.

Старыя не маглі спакойліва ўседзець і прайшлі ў хату.

У дзьвярах іх стрэў зычны сьмех, што далятаў з Рыгоравага пакою.

Гутарка, узьнятая сьледам за сьмехам, вялася цішэй і ўжо мінала ўвагу старых.

— Вы, я бачу, моцна зацікавіліся Рудольфавым паведамленьнем?—пытала Ліба.

— Я, прынамсі, адчуваў усё сам.

— Але дагэтуль я ад вас нічога на гэту тэму ня чула...

— Кожны дзень усё больш абвострывае становішча. І да прыезду Рудольфа пра яго можна было казаць многа спакайней...

Ліба крыху памаўчала. Ухмылка, што бегала па яе твары, стулілася ў чуць прыметных ямках шчок.

— Так, так, Ліба Шлёмаўна, час не чакае...

— Мяне самую азадчыла. Я мелася ехаць у Вільню паступаць на акушэрскія курсы, а зараз...

— Ці-ж гэта звязана з сусветнай політыкай?..

— Нябось, вашы інтарэсы вы не адлучаеце, Рыгор, ад развіцця агульных падзей... Вось і зараз Рудольф сваім паведамленьнем пра вайну зусім збіў вас з панталыку.

— Чорт яго ведае! Ня хочаш, а жыццё прыпірае...

— А што, сазнаецеся самі!

Рыгор расьсьмяяўся і гэтым заставіў сьмяяцца Лібу.

— Ад жыцця не схаваешся...

— А намер маеце? Пецярбург не дае вам спакою—я ведаю..

— Зрэдку думаю пра яго...

— Усяго зрэдку і, можа, між іншым, скажаце.

Ліба адварнулася да акна.

— А мне вас шкода, Рыгор,—ціха прызналася яна

Рыгор то хадзіў, а то спыніўся. І калі зірнуў на Лібу, тая непарушна-спакойліва глядзела ў адну кропку.

Рыгор зноў рушыў хадзіць.

— Я разумею,—казала Ліба:—перад вамі стаяць складаныя задачы... А мы... што мы? Нам суджана вярцецца ў абмяжованых рамках... І гэта нас застаўляе чапляцца за людзей, якія нам могуць пасобіць у нашай працы... Выехаў Сроль... Ня будзе вас... А, чаго добрага, вынікне вайна... і што тады?..

— А Павал? А Сімен? Ды вы, нарэшце? Мы людзі выпадковыя ў вас...

— Кіньце... Паўла трымалі вы ды Сроль.

— Няпраўда. І адзін, і другі—людзі стойкія і шчыра адданыя справе...

— Магчыма... Але нешта нейкае сьвярдлуе маё нутро, калі я думаю пра ваш ад'езд. Паверыце, Сроль ехаў—менш рупела, а зараз...

Каля дзвярэй хтосьці прайшоў.

Ліба ўздрыгнула і падалася ад акна. У гэту хвіліну пачула бацькаў вокліч:

— Ліба!

— Скора!—адазвалася яна і праказала да Рыгора:

— Выбачайце...

Некалькі лёгкіх крокаў вынеслі яе з пакою.

Рыгор напружаным узрокам прабег за ёю. Пасьля адварнуўся і прысеў каля стала.

Гутарка з Лібаю закалыхала ў ім знаёмае пачуцьцё разлукі. Колькі разоў гэта пачуцьцё хвалявала Рыгора! Якіх думак не выклікала ў яго галаве! Якіх ня ўзьнімала намераў!

За апошнія дні думка пра неадкладны выезд скондэнсавалася ў яго ў цвёрдае рашэньне. Перад гэтым рашэньнем адыходзілі на задні плян і рызыка нелегальнага ўцёку і небясьпека быць перанятым паліцыяй. Памыйкава думка пасабляла ўдасканаліць організацыю выезду. І вось, раптам, зьявілася Ліба з сваімі ўгаворамі. Яна нечакана і ўмела падкралася да самага балючага месца. І з халоднаю роўнавагаю ў настроі раскалыхала яго заспакоенае пачуцьцё. А, бач, ён ні разу і не падумаў, што гэта можа быць. Прыпамятаваў, што ніколі з належнаю ўвагаю не паглядзеў на яе, як на жанчыну. Стрэў сролевым таварышом і паступова ставарышкаваўся сам—вось і ўсё... А гэта...

Рыгоравы думкі выпархнулі з галавы і перанясьліся да жоўтага будынку рыскага астрогу, дзе ён пакінуў Наталю. Праз момант яны прынясьлі Зосін вобраз. Сьледам мацерын ліст радзіў Ганну.

Расстаўшыся з Рудольфам, калі той названіў яму пра Пецябург, Рыгор у комплексе пецябурскіх вобразаў напаткаў яе. Стройна і мілая, часта задуменная, Ганна глядзела на яго з руні сілцоўскіх паплавоў.

І маці...

— Досьць! Я перад ад'ездам, якога ня мінеш!—праказаў Рыгор, і крута павярнуў думкі на апрацоўку пляну ад'езду. Калі і што ды як пакінуць яму Смагін? Па якой дарозе накіравацца, каб ня даць паліцыі напасьці на сьлед? Як і што паглядзіць паліцыя на яго зьбег? Няўжо такі яна насур'ез наладзіць за ім пагоню? Ці можа станава аднясецца да гэтага спакойліва? Трывожны час адцягне яго думкі ў іншы бок? Цікава, як справіцца

Памыйка з пашпартам?—падумаў Рыгор і праверыў прысьвечаных у яго ад'езд.

«Няўжо адзін Памыйка? Бязумоўна і Сімен... і... пэўна, Ліба? Навошта ведаць Лібе? Яна ўжо ведае...»

Рыгор пачаў хадзіць па пакоі...

«Ды і ўсёроўна-ж яму праз Лібу прыдзецца мець справу з яе бацькамі. Ад'езд цягне за сабою разьлікі за кватэру і харчы, разьвітаныне.

Трое, і гэтым павінна абмежавацца».

Стук у дзьверы перабіў яго развагі.

— Прашу!—пазваў Рыгор.

— Вячэраць будзеце?—пытала Ліба.

Рыгор адчыніў дзьверы.

— У вас цёмна, як у лесе. Я прыкмячаю, што вы любіце быць у цямне.

— Я зараз, вось, запалю лямпу.

Ён пабег да стала і пачаў мацаць рукамі па засланай паперы.

— Не найду запалак.

— Я прынясу вам!

Ліба ў поцемках паставіла на стале вячэру і вышмыгнула з пакою.

Праз хвіліну яна вярнулася з запаленаю сьвечкаю.

— Вось вам сьвечка,—можа ў лямпе няма газы.

— Давайце. Дзякую.

Рыгор спакойліва пераняў з лібіных рук сьвечку, паставіў паміж двух талерак і сеў есьці.

— Прыемнага апэтыту!—пажадала Ліба і выйшла.

Рыгору, аднак, ня прыйшлося і дзесяці хвілін прасядзець аднаму.

Ён не пасьпеў павячэраць, як да яго зьявіўся Памыйка.

— Не чакаў, думаю,—пасьмяяўся ён.

— А, бадай, што і не.

— Ёсьць справы.

— Неспадзяваныя?

— Як табе сказаць: і неспадзяваныя і разам—спадзяваныя.

Памыйка прычыніў дзьверы і падблізіўся да Рыгора.

— Канчай вячэру, я пачакаю.

— Кончыў, кажы ў чым рэч.

Памыйка яшчэ раз азірнуўся на дзверы і, упэўнены, што ў пакоі яны ўдваіх, падаў Рыгору чорную маленькую кніжачку.

— Маеш—на цэлых пяць гадоў.

Той паглядзеў і засьмяяўся.

— Ты стараешся як хутчэй мяне выправіць са Смагіна.

— Так складаюцца справы... Бачыш, едзе ня Рыгор Ня-звычайны, а Сьцяпан Луговіч...

— Гэта твая выдумка?

— Хто-небудзь ды мусіў цябе ахрысьціць. Папа, бачыш, было зваць няёмка.

Абое шчыра пасьмяяліся.

— Можаш хоць заўтра ў дарогу,—парадаваў таварыша Памыйка.

Факт ад'езду набываў канкрэтную форму і апырэджваў рыгоравы меркаваньні. Так бывае заўсёды: хваляваньне збораў раптам зьмяняецца болью расставаньня. Тое, што складала комплекс яго жыцьцёвых адчуваньняў, навеяных умовамі і абставінамі Смагіна, вачавідкі адсувалася кудысьці назад, за дзверы ды сьцены яго пакою. Гэты апошні прадстаўляў сабою ізоляванае ад мястэчка і ад яго жыцьця месца, нявыразны пункт, на якім часова абAPERлася рыгорава нага. Яго нутро не адчувала на сабе ніякіх рамак, а жыло ў якімсьці лёце над прасторами.

— Ты дня ня вызначыў?—запытаў Памыйка, не адрываючы ўзрокаў ад Рыгора.

— Ці ня ўсёроўна калі,—спакойліва адказаў Рыгор.

— Я на тое пытаю, што трэба згадзіць фурманку.

— Фурманку?.. Вядома... Але, скажы Павал, у цябе консьпірацыя цвёрдда трымаецца?

Памыйка крыўдліва затрапятаў усёй постацьцю.

— Няўжо ты думаеш, што я нічога не разумею...

— Ня тое, Павал, зусім ня тое я хацеў сказаць... Ты мяне не зразумеў... Я пакладаюся на цябе, як на гару, ну вось, па-твоему, хто болей з нашых ведае пра гэта?

— Галас і толькі.

— А Ліба?

— Я не казаў нікому, ані... Ды Ліба калі і ведае—будзь спажойліў.

Хтосьці падышоў да дзвярэй.

— Можна забраць пасуду?—пачуўся Лібін голас.

— Папрашу вас.

— Загутарыліся,—хітра праказала яна да Памыйкі.

— Так... Бярэце і мяне з пасудай,—адказаў Памыйка жартам.

І вясёлы яго сьмех зьліўся з лібіным сьмехам, пацёкшы срэбранай лентай усьцяж калідору карчмы.

IX

З ЧАСУ ПАДАНАЙ ГУТАРКІ з Памыйкам Рыгору не працавалася. Ён адчуваў нейкі цяжар, неўгамонную рупнасць. Рукі махалі малаток, ці вадзілі напільнік, а вочы глядзелі ў іншы бок. Страцілася ўсякая цікавасьць і захапленне процэсам і дынамікай працы, і яму здавалася, што ён ужо лішні і непатрэбны, як у майстэрні, гэтак і ў самым Смагіне.

Становішча ўскладнілася яшчэ болей, калі ў адзін дзень ён атрымаў наступную тэлеграму ад Пятруся:

«Прыяжджай хутчэй. Я дастаў табе месца».

Тэлеграма магла адыграць прыкрую ролю з яго ад'ездам. Яна бязьвінна з пятрусёвага боку, аднак наводзіла паліцыю на больш дбайлівую сочку за Рыгорам. Адно магло суцяшаць, гэта калі-б тэлеграма абмінула паліцыю. Ды пакладацца на выпадковасьць было апасьліва. Аставалася браць узмоцненай консьпірацыяй.

Цэлы даўгі вечар пайшоў у Рыгора з Паўлам на далейшы абгавор ад'езду. Было рэшана скрыць малейшыя адзнакі збораў. Той ці іншы намёк у паліцыі на тэлеграму павінен адцягнуць рыгораў ад'езд. Памыйка штодня спраўляўся ў Рыгора наконт адносін да яго з боку паліцыі. Рыгор нічога не заўважаў. Ён два разы адбыў прапіску і ні разу ня прыкмеціў, каб да яго ўзмоцнілася паліцэйская ўвага. Гэта апраўдвала дадумы, што тэлеграма выкаўзнула з вачэй станавога.

І як ня горка было Памыйку расставалца з паважаным і любым таварышом, ён мусіў хутчэй выпраўляць яго з Смагіна.

Тэрмін ад'езду яны назначылі ўсяго за некалькі гадзін—гэтаму пасобіла трапнае адшуканьне вазьніцы.

Рыгор, як нібыта той, узяў ад Шульца заробленыя грошы пад выглядам высылкі іх мацеры і аплаціў імі праз Лібу кватэру і харчы.

Кароткі тэрмін да моманту ад'езду Рыгор скарыстаў на абгавор закранутага Памыйкам пытання пра яго далейшую сувязь з Смагінам.

— Будзь пэвен,—завяраў таварыша Рыгор:—я выпаўню ўсё тое, што ты ад мяне просіш і яшчэ папросіш. Я адчуваю ў сабе вялікую ўдзячнасьць і табе і цэламу шэрагу смагінскіх таварышоў. Мясцічка само па сабе аставіла ва мне найлепшыя ўспаміны...

Памыйка ўважліва выслухаў рыгорава завярэньне і ўдзячна паціснуў таварышаву руку.

— Я прызнаюся табе, Рыгор,—сказаў Памыйка голасам, прасякнутым непадробнай шчырасьцю:

— Ты многім памог мне пасталець. Дзякуючы табе, у маімнутру адбыўся круты пералом. Ты стрэў мяне напаянархістым, нядбайнікам да жыцьця, а пакідаеш, павер, адданага соцыял-дэмократа, якому дорага яго жыцьцё, як сродак для змаганьня за соцыялізм. Я ня выпушчу з свайго ваччу тваіх слядоў, пакуль не спаткаемся нанова...

Памыйка ўжо паднімаў Рыгораў куфэрак, каб выносіць яго праз задняе выйсьце на гарод і далей на загуменную сьцежку, як зьявіліся Сіман з Лібаю.

— Куды так раптоўна?—запытаў Сіман.

— Фурманка чакае,—адказаў Памыйка.

— Пачакае... Так...

Сіман хацеў нешта сказаць, але гутарка ня клеілася. Рыгору рупела ісьці, і яго ўвага драбілася на часткі.

— Ты пасачы, каб ніхто не зайшоў у дзьверы,—папрасіў Лібу Памыйка.

Ліба зачыніла дзьверы, што адгароджвалі калідор ад буфэтнай і паведаміла:

— Нічога. Можна спакойна выходзіць.

Сіман разьвітаўся з Рыгорам і пакінуў іх траймі.

Ліба правяла Рыгора з Паўлам у двор:

— Шчасьлівае дарогі!

— Бывайце, Ліба Шлёмаўна! Дзякую за вашу таварыскую да мяне ўвагу,—шчыра паціскаючы Лібіну руку, выказаў Рыгор.—Кланяйцеся бацьком і перапрасеце, што я не паспеў з імі разьвітацца.

— Пішэце, Рыгор Міхасевіч,—папрасіла Ліба і пастаяла, пакуль яны не схаваліся за будынкам.

Калі праз паўтары гадзіны Памыйка вяртаўся ў мястэчка, правёўшы Рыгора, Ліба весела напявала мэлёдыю Кармэн, стаючы ў акне свайго пакою.

НАЗАЎТРА РАЊІЦОЮ, ужо седзячы ў цягніку, Рыгор вычытаў у газэце паведамленьне пра забойства аўстрыяцкага кронпрынца сэрбскім гімназістым у Сараеве. Гэта буйная навіна з політычнага жыцьця ня выклікала дваякіх думак. Яна няўхільна і вочавідкі вяла да аднаго skutku—да вайны. Рэдка ў каго магло знайсьціся смеласьці надаваць іншае тлумачэньне гэтаму факту. Як прэлюдыю да вайны зразумеў яго і Рыгор. Ня дзіва таму, што ён адразу заняўся ўсё іншае і накіраваў свае думкі і сваю ўвагу да Сараеўскіх падзей. Рыгора цешыла тое, што ён на дарозе да Пецярбургу, дзе далейшае разьвіцьцё здарэньняў не схаваецца ад яго ў сваёй выразнай надзённасьці.

З кожнаю вярстою, што праяжджаў цягнік, ён усё радзей вяртаўся думкамі да Смагіна. Зьвязаная з яго ад'ездам небясьпека танула ў буйных расткох узрушаючых навін. Газэта адцягала яго ўвагу і ад нагляданьня ў акно вагона, што было неад'емнай яго прывычкаю ў час язды па чыгунцы. Мала цікавілі суседзі па вагону; з імі Рыгор не знаходзіў гутаркі. Некалькі гарадзкіх мяшчан, як чуць было з іх гутаркі, ехалі па гандлёвых справах, і газэта іх мала абыходзіла.

Яшчэ далей ад апошніх політычных навін былі жанчыны. Ёх займала ажыўленая дыскусія пра некае вясельле ў іх вёсцы. Не пачуў Рыгор абгавору газэтных навін і ў гутарках другіх пасажыраў вагону.

Гэта быў асобны, зусім абмежаваны сьвецік, які жыў у баку ад падзей, каторыя нясьлі і для яго нячуваную катастрофу.

Не па ім, зразумела, можна было судзіць пра тыя ўражаньні і разварух, які зрабіў сваім стрэлам невядомы дасюль сэрбскі гімназісты.

«Там, па-заваконьню вагона, у прамінутых гарадох і ў гарадох, якія наперадзе, сотні вачэй бегаюць па слупках газэт, выглядаючы выразную веліч сараеўскіх падзей.

«Зацішаны ў сваім разьвязаньні тысячы экстраных спраў, другія тысячы набылі іншы наварот. Па ўрадавых установах і па прыватных інстытуцыях пранёсься вецер неспадзяванай клапатлівасьці. З стальною напружанасьцю сконцэнтравалася людзкое пачуцьцё на гадальным вырашэньні бліжэйшага наступнага.

«Праз дзень, праз два газэты распаўсюдзяць гэтыя навіны па ўсіх кутках вялікае краіны. Можа заўтра яны трапяць і ў Смагін. Цікава, як іх стрэнуць смагінскія таварышы».

Го, Рыгор адчувае, як моцна яны ўсхваляюць Памыйку. Разьвітваючыся ўчора, ён мэрам і ведаў, што павінна што-кольвечы важнае трапіцца, калі так нэрвова казаў пра далейшую чыннасьць смагінскай арганізацыі. «Іспыт надышоў... Хлопцам трэба будзе падварушыцца. Я ня думаю, вядома, што яны не прыстасуюцца да ўмоў. Знойдзецца ў іх сілы ды ўменьня запанаваць над абставінамі... А вось Пятрусь... Ці не падумае ён, што я збаюся ў гэты час ехаць у Пецябург?..»

Але ўзьнятае газэтнымі весткамі ўзрушэньне паступова пакідала Рыгора. Ён асвойтваўся з ім, як з неадменным фактам. Гэты факт пакуль не адбіваўся на вырашэньні яго лёсу. Язды да Пецябургу аставалася ўсяго няцэлая пара. Толькі тады, калі ён спаткнецца з пецябурскаю сапраўднасьцю, будзе відаць, як павернуцца яго справы.

Рыгор ляжаў на апростанай жанчынамі лаўцы, калі яго папрасілі даць месца дваім новым пасажырам. Яны з узьнятым настроем абгаварвалі навіны дня, гартаючы жмак сьвежых, пахнучых фарбаю газэт.

Адзін чамусьці дапускаў мірнае вырашэньне аўстрыяцка-сэрбскага інцыдэнта, спасылаючыся на пэрманэнтную вострасьць Балканскага пытання. Другі няўломна стаяў на сваім—вайна нямінуча. Ён спасылаўся на шэраг прыкладаў з галіны эконо-

мічных супярэчак і даводзіў, што Балканскі вузел павінна расьсеч вайна.

— Няўжо такі Аўстрыя незадаволіцца выпаўненнем Сэрбіяй ультыматуму?—пытаў першы свайго таварыша.

— Пра гэта ня можа быць і рэчы. Сараева—сыгнал да выступленьня, а ня звычайны выпадак. Гімназісты Прынцып таўхнуў воз, які стаяў на краю гары, і яго не пераняць цэлым,—даказваў другі—... Паляціць у правальле...

— Ці ліха! Няўжо іх не атрэзьвяць жахі вайны?—сумняваўся першы.

— Сэрбія, каб і хацела, ня будзе дапушчана яе апякунамі пайсьці на пакорную,—увяраў другі.

— Магчыма ультыматум і завостры, каб яго выпаўніць,—здаваўся першы.

«Ультыматум»—то былі пазьнейшыя тэлеграфныя весткі, пра якія Рыгор даведаўся з гутаркі гэтых пасажыраў. Гэта ўжо заганяла здарэньні далей, выразна акрэсьліваючы сур'ёзнасьць бліжэйшага наступнага.

Самы пэнт разьвіцьця падзей і нахіл, куды ішло гэта разьвіцьцё, зноў запаланілі Рыгора. Ён ня мог далей моўчкі слухаць і прыняў удзел у гутарцы сваіх суседзяў.

— Гэта калі Аўстрыя падала ультыматум?—запытаў ён.

— Стала вядома сёньня раніцою! Вось, чытайце!

Сусед падаў Рыгору газэту, ткнуўшы пальцам у чорныя радкі зьместу. Рыгор прагна накінуўся на зьмест і засаб некалькі разоў прачытаў паказанае месца.

— Ага!—выказаў ён.—Скажэце, як усё хутка робіцца!..

— Пажар... Ды пры ветры!.. Цяпер можна сьмела гатавацца ў паход. Аўстрыйскі ультыматум—гэта ўжо вайна... Ды ў нас мобілізацыя на хаду. Настрой ясны...

— Настрой за вайну, кажаце?—перапытаў Рыгор, мэрам-бы не зразумеўшы суседавых слоў.

Той здзіўлена паглядзеў на Рыгора.

— Я не бяруся вам характарызаваць грамадзкага настрою. Я разумею настрой урадавых колаў. Грамадзкасьць пасьяля вывіць свой твар. Пакуль яна абурана хадою падзей і перажывае

першае здзіўленьне... Ужо ў Пецяярбурзе відно будзе, у якім аспэктце выглядаюць апошнія навіны.

— Я, бач, еду з вёскі,—паведаміў Рыгор,—і толькі сёньня з газэт дазнаўся пра сараеўскі стрэл. Вёска зусім ня ў курсе, адкуль і што заставіла Прынцыпа страляць у аўстрыяцкага насьледніка.

— Так, зразумела,—супакоіўся Рыгораў сусед,—вёсцы цяжка разьбірацца ў пытаннях міжнароднае політыкі... Наша вёска спаткаецца з ёю з аружжам у руках...

Рыгор зрабіў недаверлівую міну і, крыху памаўчаўшы, запытаў:

— Вы едзеце да Пецяярбургу?

— Да Пецяярбургу.

— Упяршыню?

— Мы пецяярбургскія жыхары.

— Пецяярбургскія жыхары? Якраз дарэчы. Тады я ўжо буду вас пільнавацца.

Х

НОВЫ ДЗЕНЬ РЫГОР спаткаў пад настроем набліжэньня да Пецяярбургу. Учарашнія навіны, ён дагадаўся, нарадзілі за ноч шмат сьвяжэйшых і, магчыма, болей складанейшых. Ён пазнаецца з імі ў Пецяярбурзе.

Рыгор падняўся і стаў у акне вагона.

За акном сьвятлеў ясны пагодлівы ранак. Широкая гала зялёных ніў, упярэмежку з даўгімі густымі лясамі, сьціскалі сьвежым паветрам бягучы цягнік. У душны яшчэ спакойлівы вагон ліліся пыльныя праменьні зыркага сонца. Трапляў густы вятрыска, асьвяжаючы сьпёртае паветра. Зелень блішчэла на сонцы, сьмяялася радаснай, ласкавай, суцешнай ухмылкаю. У мяккім калыханьні гэтае ўхмылкі расплываліся шэрыя сілуэты земляробаў і жывёлы.

Нідзе, ні на чым не заўважана было жадных прыкметаў навіснўшых над сьветам страшэнных прыгод. Нівошта не дапамінала пра іх, і таму Рыгорава нутро перапаўнялася пачуцьцём замілаваньня. У бліскучым праменьні сонца мігалі паўстаўшыя

вобразы з яго сілцоўскага жыцця:—Лужкі, Хвойнік, Масткі, знаёмыя палеткі і лясы. Ніякай, вась, гэта яны цягнуцца ўздоўж чыгункі, вяжучы сабою вёскі з гарадамі, мінулае з наступным...

Другі дзень ён сядзіць у цесным душным вагоне і, здаецца, што ў тым нічога асаблівага. Сядзеў у сваёй хаце, сядзеў у балагольскай будзе, пасля перабраўся ў майстэрню заводу, а адтуль у астрожную камэру, а далей у майстэрню Шульца. А за гэтым? Вылезе з вагона і трапіць зноў ці ў завод, ці ў кантору—але ў памяшканьне з чатырох сьцен і вокан, або адчыненых, або зачыненых.

Усё гэта будуць клеткі, мала адрозныя адна ад другога, прыладжаныя для ўмору чалавека... Для чалавека, які любіць бязмежнасьць прастору, неба і сонца, а вымушаны сядзець у затулку... Сядзець і жыць...

Праўда, у гэтым сэнсе вагон дае пераважнасьць—ён імкнецца, бяжыць у далячыню, і, здаецца, уздаўжае жыцьцё. Рознастайніць. Злучае яго з вялікімі прасторамі, напаўняючы багацейшым зьместам.

Можа таму самы процэс язды Рыгору так да сэрца! Калі прыслухацца да яго, то зьявіваецца будзённага, а зьліваецца ў адно з дынамікай руху, гукаў і мігаценьня.

Рыгор вострымі ўзрокамі ўстраміўся ў зялёныя галы палёў. Яны хутка мігалі, адбгаючы назад, туды, адкуль ён аддаляўся.

Ён выразна адчуваў вялікую воддалеч ад пакінутага месца. Вось-вось абдым гарадскога жыцця захопіць яго ў свой вадакрут. Мільённы горад захавае ў хвалях разьёшанага натоўпу—і схаване сабою Смагін і Памыйку, Шульца і Лібу.

Вось паказаліся пад задымленым небам шэрыя абрысы фабрычных каміноў.

— Мы, напэўна, пад'яжджам да Пецярбургу?—між іншым запытаў Рыгор яшчэ не ахаенага ад сну суседа.

Той паглядзеў на гадзіннік і адказаў:

— Калі ня позьнімся, то праз гадзіну будзем у Пецярбурзе.

— Прыяжджам а дзевятай?—запэўніўся Рыгор.

— Так... Калі ня позьнімся.

Набліжэньне да Пецярбургу ў вагоне падняло сумятню. Пасажыры заварушыліся, забегалі па калідоры ўзад ды ўперад. Застукалі куфэркі. Пацягнуліся да вокан, узьняўшы перадпры-
езную гутарку.

— Вунь Пулкава, дзеці,—прарэзьліва гукнула на весь вагон
якаясьці жанчына.

Некалькі дзіцячых галасоў зьліліся ў радасным выгуку:

— Пакажэце, мама!

Хутка ў рыгоровым ваччу вырас на ўзвышшы белы будынак,
ахутаны густою зелянінай садоў. Сьледам цягнік прайшоў стан-
цыю Пулкава.

З другога боку некалькі чалавек углядаліся ў бок Царскага
Сяла. Ішла гутарка пра палацы і паркі.

Веяла Пецярбургам.

Рыгоровым нутром бегаў ні-то халадок зьдзіўленьня, ні-то
тодых асалоды.

Узвышаны настрой зьмяніўся трапяткім уздымам, калі з-за
пулкаўскіх гор вынырнулі жалезныя рыштаваньні Пуцілаўскае
бэрфі. Цёмным пераплётам крыжавалі яны паветра на фоне ка-
ламутна-белаватага неба. Рыгор ня мог устаяць на адным месцы
і рупліва пераходзіў з боку на бок вагона.

У правым акне лесам фабрычных каміноў зірнула на яго
Маскоўская застава. Далей за ёю, на многа вёрстаў цягнуўся
фабрычна-заводзкі раён Неўскае заставы, сёлы: архангела Міхаі-
ла, Абухава, Колпіна.

Над роўнымі абшарамі балоцістых паплавоў насіліся хмары
чорна-палавога дыму. У яго густой муці скрадаліся рысы высо-
кіх, пабітых на вокны, стромых будынкаў гульлівага гораду.

Да Рыгора падстаў адзін з суседаў, пачаўшы апавядаць пра
назвы заводаў і мясцовасьцяй, пра колькасьць рабочых на буй-
нейшых прадпрыемствах, пра нядаўнія забастоўкі. Рыгор прагна
ўбіраў у сябе гэтыя першыя веды пра вялікі горад, дагэтуль
завабны і марлівы, а зараз вачавідкі і жывы. Плойма рознастай-
ных пытанняў выростала ў яго нутры, напірала на язык і прасі-
лася да выказу. Але ня час быў гэтым займацца. Ужо пара
было пытаць пра маршрут у Лясное, на Пятрусёў адрас.

Ён пасьпяшыў выкарыстаць суседа.

— Вам лепей усяго садзіцца на дзевятку і проста да Фінляндзкага вакзалу, а там...

Сусед, напэўна, запамятаваў далейшы парадак праезду ў Лясное і абярнуўся да свайго таварыша.

— Чаму на дзевятку?.. Лепей усяго васьмёркаю,—памог той.

— Толькі восьмым нумарам. Даедзеце да клінікі Вільліе, а там на паравік і ў Лясное,—праказаў селянін-эстонец.

Яго падтрымала да пяці іншых пасажыраў, якія ўжо стаялі згруджанай масай у праходзе вагона.

Між тым цягнік спыняўся на вакзале.

На пэроне яго чакала мноства публікі, якая напружана лавіла ўзрокамі пакідаўшых вагоны пасажыраў. Чуўся гулкі, рэзвы гоман і насіліся выгукі імяў і прозьвішчаў.

Рыгор пазіраў праз вокны вагона на публіку і завідаваў цёплым спатканьням знаёмымі знаёмых. Яму міжвольна чакалася, што, а вось якая прымха навядзе на яго Пятруся ці Ганну. І тут ён якраз наткнуўся на сваю непрадбачанасьць і паіронізаваў над сабою. «Або я дагадаўся хоць аднаму з іх паведаміць?»

З гэткай развагай Рыгор апынуўся ў густой тлуматні публікі.

Ён не агледзеўся, як людзкая хваля падхапіла яго і панесла з сабою да ўваходу ў вакзал.

Вузкія дзьверы не ўмяшчалі натоўпу. Яго добра паціскалі, жакуль ён прайшоў дзьверы. Ды ў вакзале ня было вальней.

Сотні рознастайных, мэрам дзе бачаных і знаёмых твараў, ухмыляліся яго пыталым вачом. Рыгораў знадворны выгляд дапамагаў яшчэ больш зьвяртаць на яго ўвагу. Не патураючы на гэта, ён ня кідаў надзеі стрэць хоць адну знаёмую душу...

Няўжо такі сярод вялікага натоўпу на вакзале ня знойдзецца каго-кольвечы, хто-б дзе калі яго спатыкаў?

Незаўважна для сябе Рыгор апынуўся пры буфэце. Навакола за столікамі сядзелі пасажыры і госьці, хто за гарбатаю, хто за півам, хто за сьнеданьнем.

Прысеў і ён і заказаў шклянку гарбаты ды пару сырных бутэрбродаў.

І можа з наўгадзіны аддаў на сваё скромнае сьнеданьне.

За гэты час вакзал паступова апусьцеў. Заціхлі гоман і тупатня.

Мала прыметны раней, ён зараз адцягаў на сябе беглыя ўзрокі мігаючых тэлеграфістых і паважна тупаючага жандара.

Гэта не замяняла чаканых знаёмых. Роўная, як струна, здаравенная постаць жандара, яго колкія кноразавыя вочы, мэрам выдаўленыя наверх чырвонага круглага твару—уплывалі няпрыемным уражаньнем і не манілі далей сядзець пры сталі.

Адчуўшы казытны ўкол адзіноцтва, Рыгор выйшаў з вакзалу.

Направа, праз гарбаценькі мосьцік заварочваў трамвай, на якім чорная літара расьпірала бакавыя бляда-жоўтыя трыкутнікі. Як вочы сьляпога, сумна глязелі на яго шкелкамі пара патухлых ліхтароў і стройная пукатая, як сваха, лічба 8.

I

ВОСЬ ЁН, ПЕЦЯРБУРГ! Горад каменю і жалеза! Горад палацаў ды фабрык. Гняздо абсалютызму і калыска рэволюцыйнага руху. Кузьня культуры і засьценак сярэднявяхоўя. Башта астрогу народаў і арэна будаўніцтва інтэрнацыяналу... Перад чым яго становіць неўгамоннае разьвіцьцё соцыяльна-грамадзкіх падзей? Што праракуе яму недалёкае наступнае? Калі жыцьцё надасьць яму новую ролю стаць горадам тых, хто яго збудаваў?

З гэтымі думкамі Рыгор увайшоў у трамвай.

Пецярбург гудзеў кіпучым жыцьцём. Адзін за другім праносіліся стройныя вагоны трамваю. Сьвісталі аўтамабілі і траскацелі рамізьнікі. Паводкаю ліліся людзі ў адзін бок вуліцы і ў другі, насустрач і ў бакі. Над высокімі гмахамі муроў, пад струну адмяраўшых мяжу вуліцы ўсьцяж бруднае канавы, насіўся полаг разрэджанага дыму. Агромністыя шыльды вабілі какао, шокаладам і цукеркамі, дапаміналі шофэрам пра шыны «Континенталь», а фабрыкам ды кватарантам—пра лямпачкі «Orsma» і «Палуват». Процьма газэтчыкаў выгуквала шэраг цікавейшых навін, з якіх рэзка выдзяляліся гэтка, як: «Аўстрыя рыхтуе наступ на Сэрбію». «Пуанкарэ накіроўваецца ў Расію». «Нямеччына падтрымлівае Аўстрыю». Навіны востра інтрыгавалі публіку, якая брала газэты нарасхват, чытаючы іх на хаду.

Аднак на тварах людзей, ня гледзячы на трывожныя навіны, адмячаўся сьвяточны настрой адпачынку. Кожны быў заняты сваімі прыватнымі думкамі. Сур'ёзнасьць надыходзячых здарэньняў яксьці не гадзілася з жаданьнем ні тых, што сьпяшылі выехаць за горад, каб пасапці сьвежым паветрам, ні тых, хто парамі

ці грамадкі знаходзілі задавальненне і супачынак у спацыры па гарачых каменнях гораду.

Рыгор таксама захапіўся газетнымі навінамі, да якіх ён ужо быў падрыхтаваны. Купленая ім і насыпех прагледжаная газета ўзмоцніла яго аналіз перадстаячых здарэнняў. Навіны ён пакідаў на абгавор з Пятрусём, а зараз не адрываўся ад назірання гарадскога жыцця. Духата і смурод, густа разбаўленыя ў паветры, яму былі няўпрыкмет: ён уцягаў іх з нейкаю асабістаю прагавітасцю. Імкненне публікі выбрацца за горад аставалася яму зараз незразумелым і чужым. Асалода жывога сутыкання з горадам перамагала ўсё. Ён першым ускочыў на прыядную пляцоўку вагона і настаражыўся да нагляду. Збоку яго сядзеў важаты. Якраз небясыдкаўным было ўведаць, які час патрабуецца на язду ў Лясное, і Рыгор запытаў важатага:

— Колькі часу мы ехацьмем да Ляснога?

— Гэта зойме да гадзіны!

— Няўжо? Скажэце, калі ласка!

— Што? Доўга?

— Занадта, па-мойму.

— Гэтак заўсёды, чаго-ж дзівіцца...

— Я ўпярыню еду.

Важаты агледзеў Рыгора з галавы да ног, падзівіўся ні-то з яго самога, ні-то з яго куфэрка і запытаў:

— Здалёк?

— З Беларусі.

— Дзе гэта?

— З Віленшчыны... Не знаёмы хіба вам гэтыя мясьціны?

— А хто яго ведацьме ўсё—Расія вялікая. Дзе Сібір, дзе Каўказ, дзе...

Людзі, што спакойліва пераступалі рэйкі, шустра разьбягаліся ў бакі, агаляючы дарогу трамваю. Трамвай хутка несься вуліцаю. Рыгор паглядзеў усьцяж канавы і паціснуў плячыма: яна цягнулася вузкаю роўнаю паласою далёка-далёка ў глыб гораду. Абапал яе, між гмахамі дамоў, паднімаліся коміны фабрычных будынкаў і пара-другая царкоўных баштаў. Рыгору мігам успомнілася Рыга, якраз тое месца, дзе перакінуты праз Дзьвіну даўжэрны мост Мітаўскае чыгункі. Шырыня Дзьвіны.

яе вадзяны прастор, усеяны плытамі, баркамі, параходамі і караблямі, дзесяткі заводаў, набліжаных да берагоў, рабілі куды большае ўражаньне. Ад гэтае канавы дыхнула цеснатою і сухасьцю. Ці гэта так здалося? Рыгор намерыўся праверыць сябе, але было позна: трамвай ужо бег шырокай простаю вуліцай далёка ад мосту. Адна за другою, цэлы зьнізак падобных прасторных вуліц ператочвалі прадоўжную. Усе яны былі выведзены пад шнур і агароджаны роўнымі сьценамі будынкаў. Дарэмна Рыгорава вока шукала сваясаблівасьці рыскіх паломцаў і вузкасьці старога месца і палісаднікаў ды бульвараў—новага гораду. Вунь усяго прамігнуў перад ім невялікі пляцок перад агромным гмахам сабору. На пляцку рэдкія, закаржэлыя расьлінкі, мэрам-бы іх назнарок пасадзілі тут, каб пераканацца, што камень і чыгун не да твару зелены. Вострая жарства вакол клюмбаў высала ўсе сокі. За высокім з медных жорлаў гармат помнікам схавалася парнае, але бледае сонца. І далей—той-жа камень: тоўстымі глыбамі, роўнымі і няроўнымі, наварочаны дзесьці ў гарах, нават дасьціпна не абсечаны, зложаны ў важкія сумныя будынкi. Колькі яго патрабавалася, каб узьвесці гэту безьліч агромістых пяці ды шасьціпавярховых гмахаў! Якое працы каштавала перакінуць яго сюды і тутак пералажыць у сьцены, у брук, у тротуары, захаваўшы спрэс зямлю і затуліўшы сонца! Цяжка выабразіць—не ахапіць думкамі; не ўвабраць пачуцьцём. І можа таму—ды напэўна з-за гэтага—Рыгору асалодна імпонаваў увесь гэты цяжар і гаматнасьць, гэта сіла і моц людзкае вытворчасці. Ён не адводзіў у бок вачэй, не таміўся аднастайнасьцю выгляду з пачатку да канца цэлае вуліцы, кварталу, адгону ад спынкi да спынкi. Яго ахапляў уздымны настрой, асаблівая ўцеха ад прысутнасьці ў гэтым горадзе, у разорах яго змрочных душных вуліц. Дзесь глыбока ў яго нутры, падсьвядома, формавалася пякучае жаданьне застацца ў Пецяярбурзе як надалей, зьліцца з ім, растварыцца ў яго пякельным грукаце, у ветраным пудзе руху. На ляту ў думках складаліся пляны, як і што адшукаць Ганну і разам з ёю ды з Пятрусём аб'ездзіць, аблётаць усе куткі і закавулкі гораду, каб азнаёміцца з ім да дробкі. Трэба-ж ведаць і назву вуліцы, і рэчкі, і пляцы, і асобныя ўстановы. Зараз ён ня ў моцы ўсё распытаць у ваятага—ды таму некалі тлума-

чыць. Хаця збольшага: Фонтанка, Кацярынінскі канал, Нікольскі рынак, Марыінскі тэатр, Благавешчанскі пляц...

Рыгор азірнуўся назад і ў бакі—колькі ўжо праехалі? Намерваўся запытаць, але не пасьпеў: выехалі на Мікалаеўскі мост, і перад ім паўстаў цудоўны выгляд Нявы, шпіцы Петрапаўлаўкі ды адміральтэйства, палацы Набярэжнае, растральныя колёны каля біржавога будынку, масты—направа і лес мачтаў і карабельных трубаў—налева. Ён адчуў, як мэрам-бы яго хтось схапіў рукамі, пакрышыў на частачкі і часьцінкі і рассыпаў абапал мосту на бліскучую празрыстую ваду Нявы. Вось ён нясецца з лёгкім параходам у бок Фінскае затокі, мерскаючы між чорных будынін караблёў, між сыцен набліжаных да рэчкі заводаў; вось раптам белы парусьнік абводзіць яго вакол веркаў Петрапаўлаўскае крэпасці; і ён-жа каля палацаў узьбярэжнае і над біламі Троіцкага мосту... Хай-бы супыніўся трамвай і даў яму агледзець усё, як належыць, палюбавацца ўволю! «Не, тут ужо далёка перасягло рыскія вобразы», праказаў ён сам сабе ў думках; а ўголос дадаў:

— Якое хараство, аднакава!

Каля яго стаяла некалькі чалавек, зусім незаўважна выйшаўшых на пляцоўку. Што стаяў поруч з ім, сказаў:

— Гэта гордасьць Пецярбургу!

— Гэтым ён і бярэ!—дабавіў сусед.

— Ніводзін з расійскіх гарадоў не пахваліцца гэтым...

Рыгор быў цалкам згодны са словамі незнаёмых яму суседзяў. Ці-ж варта пераказваць ісьціну? Так, цікавы горад! Зараз яго ніхто не пераканае ў іншых думках. Адно-б ня здарылася—каб з гэі ці другой прычыны не давялося разлучыцца з ім.

І крохкая баязьлівасьць злёгка кранула Рыгорава пачуцьцё. Ён адцягнуўся ўвагаю ад нагляданьяў вакольнага і спыніўся на думках пра свой лёс. «Хоцькі-б ня ўпусьціў Пятрусь абяцанага месца! Каб ня здарылася чаго-кольвек з боку паліцыі. Болей, як пэўна, што весткі пра яго ўцёк далятуць і да Пецярбургу. А калі яму прапісацца Луговічам? На кожны выпадак... А месца? Не павінна быць, каб яно так хутка было страчана... Ды калі і страціцца—дык няўжо ня знойдзецца новае?.. Плэвая справа!»

Трамвай выйшаў на Тучкоў мост. І новы вобраз адчыніўся Рыгоравым вачом. Вялікая Неўка, адлучыўшыся ад Нявы, аддзяляла Васільеўскую выспу ад Пецярбургскае стараны. З левага яе боку—фабрыкі і заводы цягнуліся далёка ўздоўж берагу, губляючыся ў шэрым тумане ўзмор'я. Правы бераг убіралі густыя купы дрэў Пятроўскай і Крастовай выспаў. Зялёныя анталіяжы расьлін яшчэ болей упякнялі выгляд... Але Неўка траціла многае ад надмернага ліку згруджаных на ёй барак з дрывамі, з вугалем, з цэглаю. Наабапал Тучкавага мосту ад Васільеўскай выспы, як гаць, была вымашчана імі шырокая рэчка. На барках ішло сваё жыцьцё. Граў гармонік, чуліся песні, даносілася зычная гутарка. Па дровах і між дрэў дзесяткамі сходаў тупалі няпрыбраныя, у ніжніх кашулях з закасанымі рукавамі, рабочыя-вартаўнікі, накладчыкі, каталі. І гэта жыцьцё зусім не гадзілася з тым, што шырокаю хваляю лінула на Рыгора з Пятроўскага парку. Тысячная грамада «простых» людзей спраўляла тут свой сьвяточны адпачынак. Варушылася, як пчолы ў вульлі, гудзела, як морскі прыбой. Працавалі атракцыёны, гучэў бубен, разьлівалася шэйна-катрынка. Вайсковы оркестр грымеў абыграныя мотывы вальсаў. На бягу трамваю гэта мігнула фээрыяй і паказалася Рыгору вельмі квяцістым. Але ціш і змрок бясконцага Вялікага проспекту Пецярбургскае стараны дыхнулі на яго прыемнасьцю спакою. Рыгорава ўрачыстасьць была прасычана да адказу. Духата яго прытаміла. Увабраць за адзін раз усю рознастайнасьць, усю яскравасьць пецярбургскіх пякнот—было не пад сілу. Разьюшаная потэнцыяльнасьць не адпавядала вялікасьці і багацьцю вобразаў гораду-волата. Вось чаму рэшту дарогі да клінікі Вільле Рыгор праехаў крыху ў іншым настроі. Дзякуючы гэтаму, ён спакайней прапусьціў між вачэй хараство Камена-астроўскага проспекту, Сярэдняе Неўкі, Ботанічнага саду. Толькі перасеўшы на паравік, ён яшчэ на нейкі час захапіўся выглядам дасканалай фабрычнай мясцовасьці Выбарскае стараны. Незьмярмая даўжыня Сампсоніеўскага проспекту, застаноўленага дзесяткамі фабрык, усеянага рабочай публікаю, узбурліла ў ім пачуцьцё рабочае гордасьці. Зноў думка прывяла ў памяць здарэньні з рыскага жыцьця, з моманту рэволюцыйных выступленьняў. Але тыповасьць і характарнасьць гэтае часткі Пецярбургу,

як рабочага асяродку, куды перавышала рыскую. Тут менавіта дыхала працоўным імпэтам, сіла работнічай творчасці панавала над усім. Рыгору ня толькі прыемна было праехаць гэтым раёнам, яму прагліва хацелася абраць месцам свае працы толькі Выбарскую старану. Водлуг гэтага хаценьня, ён праказаў сам сабе: «Хоць-бы ды тое месца, што падшукаў Пятрусь, было на адным з гэтых заводаў». І ў думцы наконт гэтага ён захаваў намер зараз-жа абгаварыць гэта з Пятрусём.

II

К ЧАСУ РЫГОРАВАГА ПРЫЕЗДУ ў Пецяярбург Пятрусь дажываў у ім восьмы месяц. За гэты тэрмін ён перажыў багаты прыгодамі кавалак свайго жыцця. Цікавым і нечаканым формавалася яно ва ўмовах чужога і незнаёмага гораду. Тым болей складанейшым было яно для Пятруса, як чалавека без рамясла ў руках. Нагаворамі Рыгора ды юнацкаю смеласцю набыў Пятрусь адвагі кінуць-рынуць сваіх бацькоў і паехаць у Пецяярбург. І калі ехаў—зусім не выяўляў сабе, як і што стрэне яго сталіца. Жаданьне вылюдзец, адшліхавацца, набрацца практыкі ў жыцці і стажу ў рэвалюцыйным змаганні—перамагала ўсё іншае, а ў тым ліку і перадбачэнне няпрыемнасцяй. Гаспадарства бацькоў, яшчэ не старых, пры якіх Пятрусю ня было вялікіх клопатаў і ня мелася абавязкаў адказнасці, не супыніла яго рашэнняў. Яно, гэта рашэнне, было скорэе і цвёрдае, для бацькоў і для таварышоў нечаканае. Тым болей цяжэй было паверыць у гэта Рыгору. Апошні пэўней спадзяваўся на падобны крок з боку Сёмкі, ну зусім-жа не з Пятрусёвага боку. Усё-ж самы факт Пятрусёвага ад'езду з Сілкоў у Пецяярбург Рыгора цікавіў не на жарты. І, бязумоўна, што ўсе здарэнні, звязаныя з васьмімесячным жыццём Пятруса ў сталіцы, павялічвалі гэту цікавасць. Пятрусь пісаў ужо пра ўсе перапэтыі ў гэтым жыцці: і Гэлі, і Сёмку, і іншым сябром. Апавядайце колькі разоў новым пецяярбургскім сваім таварышом, і гэта ня было сакрэтам.

Гэтыя яго перапэтыі пачаліся з блуканьня па вуліцах Пецяярбургу ў час прыезду і прайшлі праз месячнае шуканьне працы, галадоўлю і начоўку па начлежках, праз работу за каталя і за

падношчыка пры будоўлях. Яны выказаліся яшчэ ў продажы апошніяе жукеткі на таўкучцы і ў жабрацтве на вуліцах. Кончыліся-ж нечакана для Пятруся вельмі ўдачліва. Выпадковае знаёмства ў клубе на лекцыі з адным рабочым-земляком вырчыла яго з бяды і дало месца на металічным заводзе. Пятрусь каля трох месяцаў папрацаваў падручным, агойтаў, абазнаўся з варштатам і станкамі, зблізіўся з майстрам і на чацьверты месяц атрымаў самастойную працу. Нахіл да сьлясарнае работы пасобіў яму хутка аўладаць складанымі процэсамі працы—і гэта пацягнула за сабою матэрыяльную забясьпеку.

Многа пасобіла Пятрусю і яго рэволюцыйная сьвядомасьць. Натура-ж дружакі і пабраціма адчыніла перад ім шырокую дарогу да знаёмства і хэўры з рабочымі заводу. Гэтым тлумачыцца хуткае ўцягненьне Пятруся ў шэрагі арганізаваных рабочых. Нават у апошнія часы перад Рыгоравым прыездам, Пятрусь праўёў некалькі адказных заданьяў, часткаю па даручэньню таварышоў, часткаю па сваёй ініцыятыве. Абставіны працы на заводзе, колы знаёмых і посьпехі ў аўладаньні рамяслом уплывалі на Пятруся як найлепш. Ён адчуваў сябе бадзёрым, рашучым, жыцьцёрадым; у ім кіпела хэнць да грамадзкае чыннасьці і няўхільна расла прага да сьвядомасьці. Апошніяе падказала таварышом абраць Пятруся сябрам управы культурна-асьветнага таварыства аднаго з пецярбургскіх раёнаў. Гэтай працы Пятрусь аддаў многа ўвагі і стараньяў. Кожны дзень, пасля работы, наведваў ён таварыства, пасабляючы арганізацыі і ўкомплектаваньню бібліотэкі, апрацоўцы праграмы чыннасьці, адшуканьню лектароў. Захвоціўся Пятрусь і тэатрамі. Ня было таго тыдня, каб ён не пабыў ці на драме Гайдэбурава ці на оперы ў Народным доме, або ў Музыкальнай драме.

Пятрусь сам сабе дзівіўся, адкуль у яго стаўся гэтакі круты, гэтакі раптоўны пералом. Дапамінаў пра гэта ў сваіх лістох і не абмінаў у гутарках. Яго неўгамонна прагнула паказацца Рыгору—прадставіцца яму ў перавобразным выглядзе. Сустрэцца хутчэй з Рыгорам і пагутарыць з ім—ці-ж бы гэта дапамінала сілцоўскую стрэчу? Ніколі! Ня выходзіла з памяці Пятруся, калі ён, угледзеўшы Рыгора, толькі слухаў яго, ня ведаючы, як падыйсьці да чапаных Рыгорам пытаньяў. Гарадзкае жыцьцё, умовы пар-

тыйнае працы ў горадзе, магчымасьць стыкнуцца з рознастайнымі пытаннямі і атрымаць на іх адказ—гэтага не хапала для Пятруся ў Сілдох. І ён разумеў Рыгора, калі той заўжды падгаварваў іх усіх і асабліва Сёмку—кінуць мястэчка ды паехаць у горад. Пятрусь па-таварыску ўпікаў Рыгора, чаму той не напіраў з гэтым на яго, а выключна на Сёмку. Ня верыў у Пятрусёву рашучасьць? Напэўна. Бо Сёмка, як зараз стала Пятрусю зразумелым, меў больш даных на гэта: мацней захапляўся ўдзелам у сацыялістычным руху, быў болей за яго начытаным, меў слабейшую матэрыяльную сувязь з домам. Рыгор усё гэта ўзважваў. Як-жа іначай? А цяпер? Пятрусь атрымліваў лісты ад Сёмкі, чытаў іх і недаўмяваў: якім, аднак, адсталым ён зрабіўся! Зацягнула жыццёвая дрыгва... І радаваўся, што лёс самога не ўвагнаў на гэта. Чым ня цікава сконструктаваны людскія адносіны? Або чаму ня дзіўнымі выглядаюць рознастайнасьці ў людзкім поступе? Цэлы шэраг пытанняў, высунутых апошнімі месяцамі Пятрусёвага гарадзкога жыцця, патрабаваў абгавору... Ды абгавору з гэткамі чалавекам, як Рыгор.

З гэтых разважаньняў і ў дадатак з пачуцьця шчырае таварыскасьці да Рыгора Пятрусь увесь час думаў пра яго, пра іхнюю блізкую стрэчу. Словы рыгоравай мацеры, выказаныя на праводзінах, Пятрусь выразна помніў: «Можа стрэнешся з Рыгорам, дык скажы яму, сыноч...» Рыгор тады быў у Рызе і ці меў думку наведання ў Пецяярбург—цяжка было сказаць. Але Пятрусь ня траціў веры, што з Рыгорам спаткаецца—абы дзе: у Пецяярбурзе ці ў Рызе. Жыццё намагала на першае: склалася гэтак спрыяюча, што ня выпісаць Рыгора ў Пецяярбург—было-б ніякавата і не патаварыску нават.

І толькі Пятрусь замацаваўся на заводзе, разьвёў знаёмства з шырокім колам рабочых, як упарта стаў шукаць Рыгору месца. Шукаючы, рэкомэндаваў таварыша, як добрага майстра і як сур'эзнага дасканаллага рэволюцыянэра. Таварышы пасобілі Пятрусю ў гэтым і хутка знайшлося не адно, а некалькі месцаў. Але Пятрусь разгубіў іх, бо ўсё ня мог знайсці Рыгора. Ліст ад Гэлі, а пасля і бацькавы лісты, паведаміўшыя пра Рыгора, супалі з тым, калі з усіх магчымасьцяў уладзіць Рыгора на работу

мелася толькі адна, дый то не асабліва ўдачлівая. Тым ня меней Пятрусь у першым-жа лісьце да таварыша запрасіў яго ў Пецярбург. І, паслаўшы ліст, Пятрусь дрыжэў ад нясьцерпу прычакаць Рыгора і баяўся, каб той не зацягнуў ад'езду. Як і што павінен быў уладзіць гэта Рыгор, Пятруся ня цікавіла—ці-ж Рыгора павінна хоць што-кольвечы спыніць? Каб іншага, а Рыгора—ніколі.

Аднак Рыгорава маруднасьць прымушала Пятруся задумлівацца. Ня быў ён цалкам упэўнены і ў тым, што Рыгора неадкладна зрушыць і тэлеграма. Пятрусь меў намер праз пяць дзён біць паўторную. Ня гледзячы на гэта, ён некалькі разоў езьдзіў на вакзал «на кожны выпадак». Але ў дзень прыезду Рыгора Пятрусь выпадкова не зрабіў гэтага. Нешта карцела, вымушала праехацца, а настойнасьць таварышоў, што зьявіліся да яго зраёку, перашкодзіла гэтаму. Пятрусь ня мог адмовіцца прапусьціць міжзаводскую нараду, якая была прызначана ў Азярках. Народа адняла шмат часу і, калі скончылася, было ўжо позна ехаць на вакзал. Пятрусь, не сьпяшаючы, вярнуўся з Азяркоў а трэцяй гадзіне дня. Магчыма, астаўся-б там на многа пазьней, каб знаёмая яму дзяўчына не ўгаварыла ехаць разам.

Пятрусь якраз праводзіў яе па тэй вуліцы, на якой жыў, калі Рыгор угледзеў яго наводдалек. Рыгора ўзяло сумненьне, ці паклікаць Пятруся, ці найсьці на яго ў упор. Спыніўся на апошнім.

Выглядала цікавым, калі Рыгор, ідучы настрэчу Пятрусю, нязьмігутна сачыў за кожным крокам таварыша, чакаючы, што Пятрусь вось-вось яго пазнае. Але той і не западозрыў нічога. Ён быў захоплены размоваю з сваёю спадарожніцай. Неадхільна глядзеў дзяўчыне ў твар, пасьміхоўваўся, нават рагатаў і ні на што не зважаў. І зусім раптам—прымха! Толькі Рыгор меўся перагарадзіць Пятрусю дарогу, як той падняў вочы і спыніўся, гледзячы на Рыгора.

— Добры вечар, таварыш!—пераняў яго здзіўленьне Рыгор і працягнуў руку.

Дзяўчына адступілася, мэрам-бы адчуўшы сваю лішкасьць. Рыгор з Пятрусём пацалаваліся і раптам павярнуліся да дзяўчыны:

— Прабачайце, Рыма, выказаў Пятрусь, гэта мой таварыш-зямляк, Рыгор Нязвычны... А вось Рыма Беразак, зямлячка, з Віленшчыны.

Паружавеўшы на твары, дзяўчына гультайна працягнула Рыгору руку.

— Дзе-ж твае манаткі?—запытаў Пятрусь і паглядзеў на дзяўчыну.

Тая злёгка ўхмылялася, падазрона пазіраючы на Рыгора. Яго непразэнтабельны местачковы выгляд крыху шокіраваў дасканала нараджаную і, відаць, ганарыстую знаёмую Пятруся. Рыгор заўважваў гэта, але не даваў выгляду, знарок падкрэсьліваючы свой провінцыялізм:

— Насіўся, насіўся па Лясному, а пасья кінуў.

— Кінуў? Дзе? Жартуеш?

— Сапраўды... А ты-б хацеў, каб цябе стрэў з рэчамі за плячыма? Я ўжо гадзін тры ў Лясным...

— Так... Нечакана... І чаму ты, скажы, калі ласка, не хацеў паведаміць мяне пра выезд?..

— Чаму я не хацеў паведаміць?.. Я сам сябе пытаю пра гэта і не магу адказаць...

Дзяўчына затупала на месцы. Пасья кранула Пятрусёвай рукі і праказала:

— Я вам перашкаджаю... Бывайце-э...

— Слухайце-э, Рыма... мы з вамі ўгледзімся? Сёньня? Заўтра?

— Будучыня пакажа...

— Як?

— Ці-ж вам вытлумачыць усё да дробкі?

Дзяўчына пайшла.

— Яна незадаволена!—заўважыў Рыгор.

— Ганарыстая,—адказаў Пятрусь і раптам спыніўся:

— Ах, а я абяцаў ёй пайсьці ў тэатр. Фу ты!..

Ён пакінуў Рыгора і намерыўся спыніць дзяўчыну, але тая пасьпела схвацца за брамаю.

Пятрусь вярнуўся, і яны пайшлі з Рыгорам да яго на кватэру.

— ВОСЬ І МАЕ МАНАТКІ,—пераступаючы парог, прака-
заў Рыгор.

Пятрусь здзіўлена паглядзеў на таварыша.

— Дык ты ўжо быў у мяне на кватэры?—запытаў ён.

— Бачыш!

— І хто цябе пусьціў?

— Цэлая гісторыя...

Яны падняліся на другі паверх і прайшлі ў Пятрусёў пакоік.

— Вось мая абіцель... Садзіся і раскажы... Ну, паверыш, я ўсё яшчэ не магу апамятавацца ад нашага спатканьня... Каб ты згарэў, каб ты... Як назнарок падстроіў... Да дзіва, што я забыў пра тэатр... Хто-б мог падумаць... Ай...

Пятрусь ківаў галавою, тупаючы між крэслаў і канапкі, запоў-
ніўшы невялічкае гала наўздзіў цеснага пакоіку.

— І пэўна, ты нічога ня еў?..

Пры гэтым Пятрусь гукнуў у прачыненыя дзверы:

— Алена Паўлаўна!

Праз хвіліну пачуўся стук у дзверы.

— Патрэбна?

— Я папрашу вас нагрэць нам гарбаты...

Адкульсьці з глыбіні кватэры даляцела:—Ладна!

— Зараз будзе гарбата,—абярнуўся Пятрусь да Рыгора і
затупаў каля невялічкага буфэціку, што стаяў у правым кутку
пакою.

Тут-жа забрашчэлі шклянкі, талеркі, заварушыўся стол. Ры-
гор наглядаў, як Пятрусь гаспадарна наладжваў перакуску. Ры-
гора цікавіла ўсё, што ён бачыў перад сабою: малюпаткі цесны
пакоік, нядбала прыбраны ложак і запаленыя партрэткі на сьце-
нах; папэчканы абрус на сталі і неўпарадкаванасць з кніжкамі
ды газэтамі. Нясло знаёмым яму жыцьцём адзінокага чалавека.
Якраз, як то было з ім у Рызе і як, напэўна, будзе тут, у Пеця-
бурзе. Але побач з гэтым Рыгора цешыла, што яго таварыш гэтак
хутка прыстасоваўся да адзіночнага гарадскога жыцьця. Цешылі
Пятрусёвы павароты, Пятрусёў выгляд, Пятрусёвы манеры. Ры-
гор радаваўся таму, што Пятрусь лёгка паддаваўся ўплыву на яго

новых абставін, гарадзкой шліфоўцы. Было прыемна глядзець на таварыша прыадзетага, прыбранага, стройнага і далікатнага, якім зрабіў яго Пецярбург.

— Ну, а як табе тут?—запытаў Рыгор.

— Як бачыш—жыву,—адказаў Пятрусь.

— Падабаецца?

— Чаму-б не падабацца? А ты думаў, што я не падыду да гораду?

— Ня тое, каб... але не спадзяваўся цябе стрэць тым, чым стрэў.

Пятрусь разрагатаўся.

— А я, браток, прывык і спадабаў горад.

— Гэта мяне цешыць...

— Вось скажы мне кінуць Пецярбург—дык нізашто... Звыкся і зросься... Не хапала цябе... Нудзеў, ведаеш, па табе і трывожыўся за твой лёс... А дазнаўся дзе ты—надзвычайна ўзрадваўся... Ты мне раскажаш пра сябе? Вось перакусім сяго-таго і пройдзем па вуліцы—пакажу табе Лясное... Як яно так выйшла, што ты зараз перада мною—проста цуда...

Пятрусь паціснуў плячыма і прыемна ўсьміхнуўся.

— Мэрам-бы ў тых самых Сілцох—году, як ня было. Цэлага году! Падумаць! А колькі перажылося за гэты год...

— У наступным большага трэба чакаць... Бачыш...

— Бачу, чаму не... Пецярбург ахоплены пачуцьцём трывогі. І ў нас сёньнека абгаварвалі бягучы момант... Надыходзяць буйныя здарэньні. Ты-ж чытаў?

— Чытаў, чаму не...

— Глядзі, як шпарка забытваецца клубок... Але цікаўней з настроем рабочых. Вось так і бурліць... Магчыма забастоўка... Агульная...

У дзьверы пастукалі.

— Гарбата!

— Калі ласка.

Хударлявая, сярэдняга росту, з мілавідным тварам, чыста адзетая маладзіца ўвайшла ў пакоік з невялікім чайнікам у руцэ.

— Дзе вяліце паставіць?

— Вось-вось, калі ласка.

Пятрусь узяў з яе рук чайнік і паставіў на стале, сярод згруджаных талерак, шклянак ды кускоў булкі.

— Можа ў краму схадзіць?—запытала маладзіца.

— Дзякуй, пакуль ня трэба.

Маладзіца выйшла. Пятрусь зачыніў за ёю дзверы і пазваў Рыгора да стала.

За гарбатаю хлопцы наперабой адзін другому задавалі розныя пытаньні. У іх гутарцы падзеі з грамадзкага жыцця цесна пераблытваліся са здарэннямі з жыцця прыватнага. Кожны стараўся як найпаўней абмаляваць свае паводзіны з часу разлукі ў Сілдох. Але казаньня было гэтулькі многа і цікавасьць яго была настолькі востраю, што каб усе іх абгаварыць—ня стала-б ня толькі вечару, а і цэлай ночы. Загэтым хлопцы абмяжоўваліся адрыўнымі сказамі, часта прапускаючы запытаньні і адказы, або адкладаючы іх абгавор надалей.

Тым ня меней гутарка зацягнулася на некалькі гадзін. Няўпрыкмет ніводнаму на дварэ вечарэла. Па калідоры, за дзвярыма пакою, пачуліся крокі падсуседзяў-жыхароў. Знадводку пацягнула халадком.

На Рыгора павеяла прыемным спакоем вёскі. Гарадзкі шолом, які спаткаў яго на вакзале і праводзіў да Пятрусёвай кватэры, змаўкаў. Рабілася лягчэй у нутры, сьвяжэла галава. Забірала спакойнасьць бяспечнага прытулку.

Пятрусь адчуваў таварышоў настрой і быў цалкам за тое, каб яго не зварушыць. Але яму здавалася, што Рыгору яшчэ прыямней будзе, калі ён яго выведзе на вуліцу. З гэтай думкаю Пятрусь запрапанаваў:

— Дык маеш ахвоту выйсьці на вуліцу? Га, Рыгор?

Рыгор ахвотна згадзіўся.

Яны выйшлі з дому і пайшлі дашчаным тротуарам усьцяж доўгае, роўнае вуліцы.

Гэта была вуліца дачаў. Абапал яе цягнуліся агароджы, за якімі ўпярэмежку знаходзіліся сады, гароды і драўляныя адзінці двохпавярховыя будынкі. Пад капяжамі іх выглядалі цьмянасінія нумары. Пахла водарам красак і зеляніны. У гушчы дрэў чуліся зыкі гармонікаў і балалаек. Дзесьці наперадзе іх грала духавая музыка; управа—хор заводзіў «гусараў-вусачоў».

Ад усяго гэтага нясло ідыліяй і спакоем. Зусім ня чулася блізкае прысутнасці гораду-волата з яго гулкім гоманам і нясупынным рухам.

Рыгор драбніўся на часткі, кідаючы ўзрокамі вакола сябе. Вакольны вобраз надаваў яму новага пачуцця, новых лятученьняў. Радасьці са свайго прыезду ён ня меў канца.

— Якое хараство!—выказваў ён да Пятруся.

— Я кожны дзень люблюся ім,—адказаў той і дадаў:—Абы ўладзіўся з работаю, то нацешышся.

Рыгор ня думаў пра работу і, пэўна, на сёньня не крануў-бы гэтага пытання, каб не Пятрусь. А раз на тое пайшло, ён ня прэч быў увязаць гэта з агульнай тэмаю іх гутаркі. Бач, работа папаўняла прыгожасьць вакольнага вобразу, чаму-б адмаўляцца ад яго ўдасканаленьня?

— Ну, а як, бок, з месцам для мяне?—запытаў Рыгор.

— Месца будзе!—запэўніў Пятрусь.

Гэта было выказана з цвёрдасьцю, роўнаю да цвёрдасьці іхных крокаў, накіраваных назад, на Пятрусёву кватэру.

І адпаведна—было цвёрдым давер'е Пятрусёвым словам унутры яго таварыша.

— Колькі ўжо страчана мною гэтых мясцоў!—падмацаваў сваё завярэньне Пятрусь.

Можа было яно і лішне, але ня шкодзіла: Рыгоравы крокі сталі больш рашучымі і цвёрдымі. І надзея на доўгую зьлітнасьць з Пецяярбургам увачавідкі пачырванела ў яго ваччу.

— Мяне ачаравала Выбарская старана,—выказаў Рыгор,—І каб, здаецца, жыць у гэтым месцы—не хацеў-бы нічога!

— Каб чаго іншага захацеў, то трэ' было-б падумаць, а гэтага...

Рыгор разумеў памер і значэньне свайго хаценьня і ў адказ засьмяяўся.

— Мне думаецца, што цябе ўдасца ўстроіць на нашым заводзе... Я ўжо згаварыўся з майстрам.

— Гэта калі будзе вядома?

— Днямі высьветліцца...

Нарэшце Рыгор расказаў таварышу пра ўмовы свайго ад'езду, пра «хвост», які заставіў па сабе ў Смагіне. Але тут-жа дадаў, што пра гэта ён мала думае і ў якую-б там небяспеку ня верыць.

— На кожны выпадак трэба будзе і гэта ўладзіць. Як-ні-як, а гэта справа лягчэйшая ад іншых. У нашу карысьць усе даныя...—пацешыў Пятрусь.

Гэтым былі скончаны першыя моманты іх цёплае, шчырае стрэчы. Поўныя пачуцьця таварыскай блізкасьці яны ўлягліся спаць.

Была дванаццатая гадзіна ночы.

IV

ДЗЕВЯЦЬ ДЗЁН пайшло на тое, каб уладзіць Рыгора на працу. Цэлы шэраг умоўнасьцяў перашкодзіў Пятрусю давесьці да канца гэта пытаньне. Перш два дні ў завод не зьяўляўся дырэктар; пасля, са слоў майстра, у дырэкцыі паўсталі нейкія асаблівыя пляны наконт перабудаваньня ўсяго прадпрыемства; далей, калі з гэтым абышлося, захварэў майстар і цэлых тры дні ня прыходзіў на працу.

Пятрусь злаваў, нэрваваўся і дзень-ада-дня мерыўся шукаць іншага месца Рыгору. Вяртаючыся з заводу, ён доўга лаяўся, праклінаючы парадкі на заводзе і парадкі ў дзяржаве, разносячы капіталістычны лад і яго ахоўнікаў. «Чалавек хоча працаваць, а яму не даюць. Ласьне можна з гэтым гадзіцца? Нясе сваю сілу, свой розум для чужое карысьці, для эксплёатацыі яго, а яму адмаўляюць. Абурэньне!»

Спагнаўшы злосьць, ён пераходзіў да спакойлівага абгавору стану і ўпэўняў Рыгора, сумняваючыся сам, што справа з месцам не павінна ня вырашыцца.

— Ты, браток, не клапаціся; я ня выклікаў цябе на папаўненьне беспрацоўных. Не... Абавязаўся—зраблю. Месца будзе-э! Го... Пакуль пагуляй—ня так яно хутка робіцца, як хочаш... А з грашыма—не бядуй: на дваіх зараблю... Дакумант маеш і хадзі, куды заўгодна—ніякі чорт дарогі не загародзіць...

Пятрусь выказваў убачэньне і ўпарта сачыў за Рыгорам: яму не хацелася, каб той хоць каліва засмуціўся ці астудзіў веру ў

яго хаценне пасобіць таварышу. Разам з гэтым Пятрусь баяўся і таго, каб Рыгор не пачаў сароміцца расьцягнутага палажэння госьця. Чаго іншага, а пачне сьціскацца, адказвацца ад патрат на яго. Угледзіць няёмкасьць доўгага пражываньня ў яго пакоі... Наогул, Пятрусь выключна клапаціўся пра тое, каб Рыгор не надаваў свайму становішчу сур'эзнае ўвагі. Чамусьці ў гэтым карэзьлівым пытаньні ён не адважваўся палажыцца на Рыгораву цьвёрдасьць, не знаходзячы ў сабе цьвёрдасьці на гэту адвагу.

Між тым Рыгор не даваў жаднага поваду на западозранасьць да сябе ў гэтых слабасьцях. Ён чуўся ў Пятруса, як дома, і лічыў лішнімі таварышавы папярэджаньні. Пятрусёва ўбачэньне перад Рыгорам разумелася апошнім, як недахоп дасканалае працягасьці таварыша пачуцьцём працоўнае солідарнасьці. Наконт гэтага Рыгор казаў сабе: «Пятрусю патрэбна яшчэ паўгода пажыць рабочым жыцьцём, як у яго ні званьня не застанецца з местачковае псыхолёгіі». Яму-ж у вочы адказваў спакойліва і сур'эзна:

— Я ня лічу сябе госьцем.

І гэтак-жа спакойліва ішоў з Пятрусём абедань, езьдзіў да яго таварышоў, у культурна-асьветныя таварыствы і нават у тэатр. Толькі ўсяго рупела Рыгору кватэра: Пятрусёў цесны пакоік вымушаў багатае клапатні пры надыходзе ночы. Трэба было пераварочваць усё дагары нагамі, грамаздзіць барыкады, каб паслаць дзьве пасьцелі. Ад недахопу пасьцельных прылад даводзілася дзяліцца самым неабходным. Пятрусь аддаў Рыгору сяннік, а сабе пад бок падсьцілаў паліто. Зьвіхнутыя спружыны ложка ўядаліся ў цела; але і зьмяты сяннік ня туліў ад цьвёрдае падлогі Рыгоравых бакоў... Слаліся пасьцелі пад стукі крэслаў і бразгі дзвярэй. Мала каго суцяшала гэта. Далёка ад спакойнасьці была гаспадыня кватэры. Кожная стрэча з ёю сьведчыла Рыгору пра яе даволі няцёплыя пачуцьці да яго. І Рыгор стараўся як найрадзей непакоіць яе. Тут ужо не ўразоньвалі Рыгора таварышавы завярэньні, што з гаспадыняю кватэры ўсё ўладжана. Рыгор хоць і верыў Пятрусю, што ён падымаў гэта пытаньне перад гаспадыняю, але ня верыў гаспадыні. Было выразна, што Пятрусёвы перамовы на яе ўплыву ня мелі.

— Яна ў цябе, як ведзьма,—характарызаваў Рыгор Пятрусю яго гаспадыню.

— Табе здаецца гэта, Рыгор,—адбіваўся Пятрусь.

А сьледам згаджаўся, што ня варта бараніць, хто гэтага не заслугоўвае. І бадзёрыў Рыгора:

— Плюй на ўсё; урэшце, ты да мяне ходзіш, а не да яе... Што яна табе зробіць?

Рыгор меней усяго непакоіўся за апошняе. Пачуцьцё няпрямнасьці, якое навявала на яго штодзеннае спатканьне з гаспадыняю атрымлівалася зусім не ад баязьлівасьці. Рыгору не хацелася, каб Пятрусь хоць чым абавязваўся за яго перад ёю. Ён бачыў па яе твару, што лепей усяго вырашыць пытаньне шляхам уходу з гаспадыніных вачэй.

Але вырашэньне кватэрнага пытаньня, як і наогул усякія пытаньні прыватнага зьместу, мусілі адкладацца да асталяваньня на месцы. Гэта было зразумела абодвум, як Рыгору, так і Пятрусью. І водлуг гэтага разуменьня і трэ' было ладзіць жыцьцё бліжэйшых дзён.

Яно ладзілася гэтак.

Пятрусь а палове восьмай раніцы кідаў Рыгора дома, а сам сьпяшаў на працу. Выходзячы з пакоіку, пытаў яго:

— На абед грошы маеш? Калі ўжо выйшлі, то я пакіну... К канцу работы наведай да заводу.

Рыгор адказваўся ад Пятрусёвых грошай толькі першых пяць дзён—далей прасіў таварыша, колькі магчыма, пакідаць. У яго бадай-што хапіла-б на больш доўгі час сваіх пятнаццаць рублёў, з якімі ён ачуўся ў Пецярбурзе, але па радзе Пятруся ён распусьціў восем рублёў на падапратак. У Смагіне Рыгору не ўдалося справіць нічога, ды яно мала было патрэбна, а ў Пецярбурзе яго старыя, памятыя ў астрозе ўбёры выглядалі задужа ўбога.

І Рыгор са спакойным сумленьнем браў Пятрусёву пазычку і к канцу дня зьяўляўся да заводу.

Уражаньні дня, пераплеценыя з абдумамі і прагнозамі паміжнародных політычных здарэньняў, складаліся ў Рыгоровым нутры чын-чынам, акуратна і дасьціпна, гатовымі да выкладу іх перад таварышом. Вярнуўшыся разам на кватэру, яны абіралі іх тэмаю для сваіх гарачых зацяжных гутарак.

У засосе гэтых гутарак хлопцы цалкам адцурваліся ўласных інтарэсаў і забывалі пра ўсялякія нечаканасьці ў сваім бліжэй-

шым наступным. Яны часта мянялі пляны і намеры, пабудаваныя ці зранку, ці ідучы на кватэру, або лічачы іх нясур'ёзнымі, або забываючы, што яны былі ў іх.

Трэба дзівіцца аднаму, што на працягу ажно васьмі дзён, ня гледзячы на рознастайную тэматыку гутарак, Рыгор ні разу ня ўспомніў пра Ганну. Мэрам-бы згубіў ён яе на вакзале, прыехаўшы, калі пашукаў сярод публікі і не знайшоў. Багацьце ўражаньняў, міжнародныя здарэньні, блытаніна ў плянах з месцам перапаўнялі яго галаву, не даючы запасці ў яе думцы пра Ганну. Цікава тое, што не навяла на гэта колькіразавая стрэча з Рымаю ў Пятруся на кватэры. Але на дапамогу падасьпеў зусім нечаканы і зусім дробны выпадак, які раптам вярнуў рыгорава пачуцьцё да Ганны. Адным разам Рыгор увайшоў у вагон, каб ехаць у горад, як перад ім ачулася дзяўчына, ну кропка ў кропку—Ганна. Яе падабенства заставіла яго доўга і ўпарта глядзець у твар незнаёмай. Ажно яму карцела чапіць яе, каб упэўніцца. Яе пасьпешнае выйсьце з трамваю на першай-жа спынцы перашкодзіла Рыгору гэта зрабіць. Выпадак востра яго крануў і, страўшыся з Пятрусём, Рыгор перадаў пра яго, як пра важную навіну.

Пятрусць зацікавіўся гэтым і быў здзіўлены, калі дазнаўся, што Ганна—гэта рыгорава таварышка.

— Скажы ты, калі ласка-а! Восем дзён!.. І ты мяне не паведаміў нават, каб ня гэта тваё здарэньне. Ну і ну!

Рыгор ня мог нічога адказаць. Але не таіў ад Пятруся прыкметнага жаданьня спаткацца з ёю.

Ганна акрэсьліла доўгую гутарку гэтага вечару, даўшы Рыгору повад расказаць багатую эпопею знаёмства з ёю, а Пятрусю—праслухаць цікавую гісторыю.

— Ты павінен адшукаць яе, як-бы там ні было,—намагаў Пятрусць.

— А трэба папрабаваць,—згаджаўся Рыгор.

І ўжо з наступнае раніцы насіўся ён у думках па пецяярбургскіх вуліцах, пляцох, па вакзалах і готэлях, усюдых, дзе можна было дапусьціць Ганніну прысутнасьць. Яна ўбэрсалася ў агульны сплёт плянаў, намераў і разьлічэньняў, якія займалі Рыгора.

АГРОМНІСТЫ ГМАХ машынна-будаўнічага заводу ўцягаў у сябе бясконцы лік рабочых. Яны цяклі ў яго вароты некалькімі чорнымі шнурамі; блядыя і настарожаныя, расплываліся яны па майстэрнях, па цэхах. І там, дзе спынялася хада кожнага з іх, пачынаўся круціцца станок. Завод вачавідкі паддаваўся магутнай сіле руху і на вачох пераходзіў у складаную суцэльную чыннасьць. На тысячы ладоў несліся рознастайныя гукі і зыкі. Сотнямі струменцаў цягнуўся ва ўсе бакі шэры сьмярдзючы дым. Туманіліся потам агромністыя нішы вокан, прыцямніўшы сонечны бляск. Па вузкіх праходах між бясконцага шэрагу ўсялякіх станкоў, варштатаў і машын шнайдарылі клапатлівыя майстры, шчотчыкі, інжынэры. Усе яны здаваліся бязвольнымі часткамі аднае агромнае машыны і рухалі ў такту працоўнага мэханізму.

Рыгораў станок мясьціўся ў фразэровачнай майстэрні, у левым куту другога паверху. Ён стаяў крайнім ад сьцяны, за якою была высокая цагляная агароджа. Далей за агароджаю прабягала ўзьбярэжная Неўкі. Сталёвыя хвалі рэчкі дзень-у-дзень калыхаліся на шырокім галу вады, б'ючыся ў гранітны бераг узьбярэжнай.

Рыгор раз-ад-разу кідаў узрокамі ў цьмяныя шыбы акна. З-за агароджы відаць было ўсяго невялічкі кавалачак рэчкі; ён выглядаў нялапым стаўком, з аднаго берагу якога стаяў агромністы чырвоны будынак, з другога—калыхаўся высокімі дрэвамі векавы парк. Успаміналіся рыгападобны вобраз, тое-ж распалажэньне заводу. Ды завод амаль той самы. Прынамсі, адусюль у ім няслознаёмым выглядам. Аднакія машыны, прывычныя стукі малатоў і траскатня кранаў. Гэткія-ж рэзцы і нават аднолькавыя скрыначкі для струманту. Агульная падобнасьць надворных абставін сьцірала той многамесячны перабой, які аддзяляў яго ад Рыгі. Хай толькі адцягнуцца на хвіліну думкі пра сучаснасьць, як раптам цалкам аднаўляюцца вобразы з рыскага жыцьця... Але...

Рыгор адчуваў, што, апынуўшыся ў Пецярбурзе, ён стаў на далёкім адгоне ад Рыгі. Арышт, астрог, Смагін—доўгі і багаты этап яго жыцьця. Ён многаму навучыўся, падрос, пасталеў, набраўся вопыту. Мэрам-бы скончыў асобную школу падрыхтоўкі

да новага, больш складанага жыцця, здаў экзамін на сталейшага барацьбіта. Рэчаіснасьць прадстаўлялася яму ў іншых, больш суровых фарбах. Кожнае сьвежае ўражаньне знаходзіла ў яго нутры іншы ад ранейшага водгук, значна глыбейшы аналіз. Выкліканья Пецярбургам пачуцьці былі не падобны на тое рыгорава адчуваньне, якое складалася пры яго ўездах у Рыгу. Другім настроем павявала ад нагляду за процэсам працоўнае чыннасьці заводу. Меней дыхала поэзіяй ад вёрту станка, ад пагоджанай гармоніі ў руху машыні і рабочых. Не зацягала работа. У кожнай рэчы, у малейшай зьяве, што праходзілі між Рыгора на працягу працы, глядзелі суровыя рысы чарствое сапраўднасьці. Рыгор праглядаў праз вачавідкі бляск у захаваную скрытнасьць усякага здарэньня і ясна абмацваў у ім тую ці іншую недаробленасьць, непрыстасаванасьць да патрэбаў жыцця. Усё трымала ў сабе вялікую долю фальшы і робленага бляску і ва ўсім ня старчыла істотнага. Сама па сабе праца на заводзе была тою-ж, якою ён яе праводзіў, бачыў і адчуваў у Рызе. Але вакол гэтае працы ён наглядаў большае зграмаджэньне адмоўных якасьцяў. Тысячы рабочых, што мятусіліся вакол яго і пад ім, кожным паваротам рукі і кожным згінам плеч дапаміналі яму пра завостраны да адказу прыгон. У агульным шоламе гукаў і бразгу ён адчуваў выразныя позывы на змаганьне з ім. Але Рыгор, як і ў Рызе, ня цяжыўся працаю. Ён уверана і цьвёрда ўваходзіў у вароты заводу разам з усімі рабочымі, рашуча прыступаў да станка і пачынаў работу. Сама работа ішла ўжо спакойным роўным тэмпам. Як і раней, ён любіў цеганіну вытворчасці, процэс ператварэньня куска сталі ў стройную каштоўную рэч. Па-ранейшаму заглядаўся бегам калёсікаў у станку, сачыў за выкрутастаю стужкаю з-пад разца. Але разам з гэтым ён вёў падлік затрачанай для фабрыканта рабочай энэргіі, перавяртаў яе ў дадатковую вартасьць і заключаў: «Якія капіталы мы складаем у кішэні кучкі эксплёататараў! А пайдзі-б гэта на агульную карысьць—якіх-бы посьпехаў дасяглі ў людзкім дабрабыце. Якімі-б спорнымі крокамі жыцьцё пасувалася наперад!».

Вырашэньне задачы, калі і што скончыцца, нарэшце, гэты лад, часта адрывала Рыгора ад працы і перакідала яго думкі за сьцены

заводу. Ён перабіраў у памяці прачытання ў газэце зранку ці ў абед навіны і з нясьцэрпам чакаў іх далейшага разьвіцьця.

Між тым навіны хавалі ў сабе неабмежна глыбокія, незьмярыма шырокія магчымасьці. Рыгор, як той вынаходчык, вышукваў у іх разгортваньні пажаданых сабе вынікаў. Гэтыя вынікі, здавалася Рыгору, меліся ў самай істоце падзей, і ён абнадзейваўся імі.

Помеж з гэтым Рыгор адчуваў, што па заводзе носіцца выразнае чаканьне таго, што цікаўна яму. Гэтым чаканьнем захоплены ўсе рабочыя, імі прасякнута паветра ў заводзе.

І дзень-ада-дня Рыгор пагрозьлівей пазіраў у бок Зімнявых палацаў і на заводскую кантору.

За лічаныя дні работы на заводзе ў Рыгора ўстанавілася шырокае знаёмства. Ён хутка з дапамогаю Пятруся зьвязаўся і ўвайшоў у мясцовую організацыю соцыял-дэмакратычнай партыі. Рыгор наведваў амаль ня кожную нараду рабочых, прымаў удзел ва ўсіх іх сходках. Да яго голасу сталі прыслухоўвацца, сталі даваць розныя адказы даручэньні. Няпрыметна, але ўверана Рыгор уваходзіў у гущу рабочага жыцьця, у вадаварот грамадзкай працы. Дзякуючы гэтаму ён хутка быў у курсе настрою рабочых ня толькі на сваім заводзе, а і ва ўсім Пецярбурзе. Гэта Рыгора захапляла, зацягала, бадзёрыла. З-за гэтага ён мала зварачаў увагі на ўсталяваньне прыватнага жыцьця і мала клапаціўся пра сваю асьцярожлівасьць. Забыў пра няпрыязнь пятрусевай гаспадыні і, як нібыта той, дзень-у-дзень трывожыў яе па некалькі разоў самастойнымі патрэбамі. Выпадкова і паміж іншым дапамінаў Пятруся:

— Трэба, братск, мне знайсці хутчэй пакой, а то ўжо я табе надазоліў.

Пятрусь яго разважаў:

— Кінь клапаціцца,—і гэтым вычэрпваў пытаньне.

Але, як і месца на заводзе, Пятрусь цішком апытаў для Рыгора пакой і спакойліва перасяліў у яго таварыша. Рыгор з гэтае прычыны жартаваў:

— Дзякуючы табе, я парываю сваяўство з Абломавым.

Пятрусь не згаджаўся з Рыгоровым парадоксам і ўхмыляўся яму ў адказ. Аднак было вачавідкім, што Рыгор зусім ня той, з якім ён расстаўся апошнім разам. Асабліва кідалася ў вочы Рыго-

рава падросшая сталасьць, сур'ёзнасьць і трэзвы погляд на аколь-
ваючую сапраўднасьць. Цікавіў яго падыход да кожнага зда-
рэньня, аналіз гэтага здарэньня. Бягучы момант знаходзіў у Ры-
горы трапнага ацэншчыка сабе. Рыгор поўнасьцю выяўляў усю
вялікасьць і складанасьць таго калыханьня грамадзкіх падвалін,
якое адбывалася вакола. Ён бачыў жорсткую супярэчнасьць між
воляю некаторых людзей і вымаганьнямі гістарычнай неабход-
насьці. Яму прадстаўлялася ясным, што ўсе рухі жыцьця бягучага
моманту атрымалі папярэдняе назначэньне. Зьведзены ў адно,
зьлітны іх развой выганяў ачулую энэргію для акрэсьленага
надзеямі выбуху. Рыгору паказвалася зусім звычайным, калі ён
глядзеў на знэрваванасьць гарадзкога натоўпу, на падазронасьць
паліцэйскай улады—ад гарадавога да генэрала, калі адчуваў
узмоцнены тон сталічнага шоламу,—гэта, па яго, было тварэнь-
нем, формаваньнем, правядзеньнем процэсу нараджэньня. Ку-
ды-ж гэтым момантам адводзіць сваю думку на будзённыя рэчы
прыватнага дабрабыту? Для чаго браць на ўвагу дробныя шур-
патасьці самотнага побыту?.. І Пятрусь...

Так, Пятрусь недаацэньваў, калі думаў, чакаючы Рыгора,
што ён яго нагнаў у політычным росьце. Пятрусь выпускаў з
ваччу тое, пра вошта дазнаўся ад Рыгора і што зараз даска-
нала ўзважыў. І пачуцьцё ранейшай павагі да таварыша зноў
займала месца ў яго нутры, ужо ўступленае некалькі пачуцьцю
эгоізму. Пятрусю стала вачавідкі, што Рыгор пайшоў шпарчэй-
шым ад яго шляхам духоўнага выхаваньня. Нясупрэчна, інды-
відуальная асаблівасьць не апошні фактар у цягу сконструя-
ваньня асобы. Безьліч усялякіх зьяў у бегу часу і ў пераборы
месцаў шліфуюць чалавека ў рознастайных умовах.

Раніца ў раніцу, пакуль жылі ўдваіх, побач сьпяшылі на за-
вод, разам вярталіся назад. Чуткі і весткі, думкі і настрой, пля-
ны і намеры перапляталіся ў крытычным абгаворы абодвух.
Ня было вечару, каб доўгімі кавалкамі часу яны не знаходзіліся
разам: ці езьдзячы ў культурна-асьветнае таварыства, ці бываю-
чы на сходках, ці трапляючы ў тэатр. Праўда, гэтага часу ім не
хапала, каб задаволіць іх гутарку, выпаўніць пабудаваныя сумес-
на пляны.

Незалежныя ад іх абставіны агульна-рабочае справы адцягалі хлопцаву ўвагу. Праз гэта Рыгору ня было калі пазнаёміцца поўнасьцю з горадам, пабываць у намечаных мясцох. Ня мог ён вылучыць вольнае гадзіны, каб наведаць адрасны стол і справіцца пра Ганну...

А між іншым, з вядомага выпадку ніводнага дня Ганна не абмінала рыгоравых успамінаў. Нагальна ўрывалася яна ў гушчу яго натужных раздумаў, выбірала сабе месца і на нейкі момант захапляла сабою Рыгора. Сёньня пры рабоце, заўтра ў хвілі адбываньня сходу, трэці дзень—па дарозе дамоў, чацьверты...

І кожны раз пасья гэтага Рыгор усхваляецца, укорыць сябе нядбайнасьцю, рашыць у бліжэйшы дзень зрабіць даведку—і да чарговага разу заспакоіцца. Бач, на ўсё гэта патрэбен час! Даводзіцца кінуць працу, ахвяраваць сходам, занядбаць паседжаньнем, каб пабываць у адрасным сталі... А ці выйдзе што?

Рыгор сумняваўся і судзіў: «А ўсё-ж нельга не зрабіць гэтага. Нельга!» На запытаньні Пятруся пра Ганну—абяцаў як найхутчэй яе адшукаць. Рыме хваліўся пра знаёмую, якую вось-вось знойдзе і прывядзе да Пятруся... і якою абоіх здзівіць...

Рыгоравы думкі і рыгораву гутарку пра Ганну справодзіла яго напружанае жаданьне бачыць яе, сустрэцца і пагутарыць з ёю, аддзякаваць ёй... за падмогу мацеры, за ўцеху, зробленую старой...

Ды маці!.. Чаму-ж не адвесьці ёй месца ў сваім нутры?

Старая ўставала перад Рыгорам у поўным абліччы. З сумам на твары, з уміленьнем у ваччу, з палкаю прагаю ў нутры, з укорам... Ці не забывае яе сыноч? Ці будзе час, калі ўдасца з ім спаткацца?

Вось канчаецца год, а ніякіх адзнак на гэта. Круціцца, мелецца—маланкаю мінаюць дні, тыдні, месяцы, а яна ні з месца. Сілцы. Воражнае аколенье. Розныя гутаркі пра Рыгора—больш ябедныя, злыя, нараклівыя; брахня і глум... Пятрусь не разьбівае іх сваімі лістамі... Вось толькі Ганна—адкуль і што, нябачная, чужая дзяўчына... Мігнулася перад ваччу і атуліла сэрца ласкавым словам пра Рыгора...

Рыгор—сыноч!.. Вось-вось ён адыме квадранчык часу і прысьвеціць яго мацеры. Гэта неабходна! Асталюецца і кіне ліст,

перашле некалькі рублёў. Раней днём, тыднем пазьней—ці-ж ад гэтага многае зьменіцца? Нельга-ж кінуць агульнае справы і аддацца пытаньням прыватнага жыцьця. Ды зноў-жа, ён то-лечкі-што пераехаў на сваю кватэру. Амаль ня голая яна ў яго. Ложак без сянніка, адзін ламаны зэдлік, кульгавы стол—усяго. Хоць-бы крыху дагледзець... А там—пойдзе чарадою адно за другім... Магчыма, каб Ганна... Рыгор яе адшукае, няпраўда...

— Я ўсё-ткі, Пятрусь, на днях праедуся ў адрасны стол!—завяраў Рыгор Пятруся.

— Чаго-ж ты, сапраўды, шкадуеш паўдня страціць на гэта?—папікнуў яго Пятрусь...

— Праўду кажаш... Ці варта шкадаваць паўдня часу,—згаджаўся Рыгор.—Усяе работы не пераробіш...

— Менавіта...

Пасьля гэтага Рыгор загадзя намеціў дзень, калі ён абавязкова паедзе ў горад, і запэўніў таварыша. Пятрусь спачувальна ўхмыльнуўся.

VI

ГАННА НІКОЛІ-Б НЕ ПАВЕРЫЛА, каб хто ёй сказаў, што Рыгор у Пецяярбурзе. Тым болей яна здзівілася-б, каб уведала, што ён пра яе думае, гутарыць з таварышам і дзень-ада-дня маніцца шукаць. Адкуль і што тыя даныя на гэта! Ні намёку, ні знаку. Праўда, Ганна чула ад Рыгоравай мацеры, што ў Пецяярбурзе жыве рыгораў таварыш. Гэта Ганну цікавіла ды інтрыгавала. Яна захапіла з сабою яго адрас. І, прыехаўшы ў Пецяярбург, пісала Пятрусю ліст, каб той паведаміў, мо' што ведае пра Рыгора. Чамусьці на ліст не атрымала адказу—пэўна загубіўся. Праз некалькі дзён прыехала сама ў Лясное, але не застала Пятруся дома. Зьбіралася з дня-на-дзень паўтарыць паездку, ды... усё не магла сабрацца. Цэлы шэраг прычын перашкодзіў ёй зрабіць гэта.

Ганна паехала ў Пецяярбург на сваю рызыку. Згуба мацеры растрывожыла яе да нэрвовасьці, і ў Пецяярбурзе яна шукала сабе спакою. Без усялякіх хадайніцтваў да начальства, не разь-

лічваючы на наступнае, яна раптоўна разьвіталася з Рыгаю і паехала да дзядзькі пад Луцк. Адкуль наведала Сілцы і ў пачатку траўня накіравала ў Пецяярбург.

Ганьнін прыезд у сталіцу супаў з канікулярным часам. Пайсьці шукаць ходаў да прызначэньня на месца настаўніцы Ганна не хацела, ведаючы, што гэта пацягне за сабою цэлы шэраг адміністрацыйных формальнасьцяй. Ды самая праца настаўніцы ёй не падабалася. Яшчэ ў Рызе, калі жыла маці, Ганна ня раз памыкалася перамяніць заняткі, старанна шукаючы падхадзячага месца. Маці перашкаджала ёй. Пасьля мацерыны сьмерці Ганьне было вольна гэта зрабіць. Яна знайшла, што ў Пецяярбурзе ёй лёгка гэта ўдасца.

Поўная ўверанасьці ў гэта, Ганна ня ўлічыла тых цяжкасьцяй, з якімі сустрэў яе чужы, вялікі горад. Без знаёмага, з ненадзейнымі разьлікамі на даўнюю таварышку, на Пятруся і, як ня дзіўна, на Рыгора, Ганна ачулася ў Пецяярбурзе. Горад беспэгадліва схапіў яе ў свае абоймы і закалыхаў на хвалях глыбокае клапатлівасьці. Што надумоўвала тыднямі—разьляталася ў хвіліну. Стройна апрацаваньня пляны ламаліся пад націскам жывое сапраўднасьці. Ганна зьбівалася з панталыку. Куды ёй было да ўсяго іншага, калі нявыразнасьць наступнага дня не давала спакою. Ужо прасочвалася вільгаць роспачы, ужо думкі спляталі пляны магчымага выезду з негасьціннае сталіцы, як зьнянацку ёй напаткалася праца. Гэта выйшла праз газэту, па дробна надрукаванай абвестцы. Патрабавалася «перапісчыца, маладая барышня». Ганна накіравала па адрасу і атрымала месца ў экспэдыцыі газэты—па перапісцы адрасоў.

Адшуканая работа перайначыла яе настрой і накіравала ганьніна жыцьцё ў спакойнае рэчышча. Тое, што не знаходзіла месца ў думках у час безработьця, зараз адцягала на сябе яе ўвагу. Зарупела наведць Пятруся яшчэ раз і, магчыма, выпытаць у яго пра Рыгора. Авось знойдзецца кончык і клубок пачне разбэрсацца...

У ганьніным выбражэньні разбэрсавалася доўгая каляровая нітка салатжавых надзей. Рознымі выкрутасамі яна працягалася кудысьці, дзе ападала ў рыгорува душу... Вакол гэтае ніткі дзень-ада-дня набіралася гусьцейшых асадкаў пачуцьця, намераў і

жаданьяў. З мільённага людскога мурашніку, што трапятаў перад ганьнінымі вачмі, рэльефна выступала фігура Рыгора. Гэта фігура засланыла сабою і гмах Ісакіеўскага сабору, і шпіц Петраўлаўкі. У чыстай каморцы экспэдыцыі мігаліся яе абрысы між шырокіх лістоў паперы.

Яе ня мог засьціць дасьціпны, жывы, мілавыглядны экспэдытар Лука Дарафееў. Хоць уважліва накіроўваў ён да Ганны гасьцінныя сказы і мяккаю ўхмылкаю абліваў іх адповедзь.— Ганна ня губіла з ваччу рыгоравага вобразу... Апошні выпукляўся, што далей болей. Ганна паступова ўкладала ў яго зьмест жывое істоты, і Рыгор уставаў у чыннасьці аднаго з шэрагаў тых забастоўшчыкаў, што ўзьюшвалі бакінскімі падзеямі ўсю Расію. Яна ўспамінала рыскія гутаркі з Рыгорам наконт яго ўдзелу ў забастоўках. Уяўляла рыгораву захопленасьць імі, адчувала палкасьць змаганья і вастрату злосьці на існуючы лад. Узважвала поўнасьцю вынікі гэтага. І заключала: «А зараз, напэўна, ён перагарвае прагаю хутчэй апынуцца ў асяродку падобных бакінскім здарэньняў. Каб гэта ды яго сюды, у Пецябург, колькі-б энэргіі ён палажыў на організацыю рабочых да выступленьня!..»

Ганна не папікнула-б яго за гэта, не! Цяпер... яна зусім іншых поглядаў на рэчы! Ёй сорамна прызнацца, што яшчэ летась рыгорава чыннасьць выклікала ў яе нутры варожае пачуцьцё. Цяжка растлумачыць, чаму яна трымалася тады выразна мяшчанскіх пераконаньяў. Але яшчэ цяжэй уявіць, калі і што адбывалася тая крутая перамена, якая зрабіла Ганну цяперашняй. Дзе тыя фактары, што павярнулі яе сьветапогляд на дзевяноста градусаў улева? Ганна правярала гэта тым пільней, чым вастрэй рабілася жаданьне выпавядацца пачуцьцямі з Рыгорам. Яна падрахоўвала: сьмерць мацеры, рыгораў арышт, свой перезд з Рыгі ў Пецябург, блуканьне ў няпэўнасьці па яго цьвёрдых вуліцах. Няўжо ўсяго? Ды што ў гэтым надзвычайнага ёсьць? Рабілася цьмяным—і прычыны губіліся ў змроку гэтае цьмянасьці. Ёх нявыразнасьць яшчэ больш ускладняла іх важкасьць і сілу. Бо яна разумела, што з пераменаю поглядаў на рэчы ёй стала не падабацца роля настаўніцы. Калі прасачыць ад пачатку нараджэньня думкі пра тое, каб кінуць настаўніцкую

службу, то, бадай, і можна будзе выявіць процэс перабудаваньня сьветапогляду... У кожным разе Ганна стрэнецца з Рыгорам зусім інакшаю, чым расталася. І таму, што факт растаньня меў вялікі ўплыў на яе думкі, няхай той факт будзе бласлаўным. Якава-ж будзе стрэча? Ды калі яна будзе?..

Ганна ўважліва вяла спакойлівую перапіску адрасоў. Сотні прозьвішчаў прарэсьціліся ў яе памяці, губляючыся і паўстаючы адно за другім. Сярод іх многа пападала знаёмых, мэрам-бы дзесьці спатыканых ці чутых. Але ніводнае з прозьвішчаў не выдзялялася самотным і ня спынялася ў памяці. Ні за водным з іх не вырысоўвалася живога вобразу чалавека, на якім-бы спынілася яе ўвага. А за многімі прозьвішчамі беглі чыны і званьні: тайны саветнік, колескі асэсар, правіцель канцылярыі, сьвяшчэньнік, вучыцель гімназіі, земскі начальнік, народны настаўнік. Чамусьці не менаваліся рабочыя і сяляне. Гэтыя званьні нікога ня вабілі... Мэрам-бы ўсе іх ведалі і не хацелі пра іх успамінаць.

Дзеля Ганны пустым зьвінелі ўсе чыны, ад вялікага да малага. І вось гэта няўважлівасьць да бліскучага і зычнага—чым нясло ад іх—цікавіла яе самую. Ці даўно яна не магла спакойліва глядзець на чыста адзетага, стройнага настаўніка гімназіі? Колькі разоў, бывала, закрадалася хаценьне стаць жонкаю аднаго з іх! А гэта? Нібыта тая... Гартаюцца мяртвыя формы, як сухія лісты на дрэвах. А вострыя ножны яе суседкі паласуюць іх на доўгія стужкі. якія ў сваю чаргу дробняцца на прадаўгаватыя лісты, перабіраюцца, складаюцца па трактах і адносяцца на пошту... Сёньня, заўтра, пазаўтра, з месяца ў месяц. Звычайна. І будзь іх дзiesiąткамі больш—дзiesiąткамі менш—аднакава. Згіне дзiesiąць папоў, ці дзiesiąць земскіх—ніякае заўвагі. Сам Давыд Харлампавіч, старэнькі піявы трактоўшчык, хутчэй заўважыць, калі выпадзе месца, якоесь там Ладзейнае Поле, ці станцыя Стругі Белыя—чымсь купі высокіх прозьвішчаў, справоджаных чынамі. Пра іх ня было клопату...

Ды Ганна наогул зусім ня дбала пра адрасы, калі кідала працу ды ішла да дому. Па дарозе мэханічна заходзіла ў крамку, брала да гарбаты, а трапіўшы ў пакой, грэла прымус і спраўляла вячэру. За вячэраю думала: як і што іціме яе жыцьцё. І на першым адказе сустракалася з Рыгорам. Вачавідкі зьяўляліся да яе:

Лясное, Пятрусь, двухпавярховая дачка... «Ці напісаць ліст, ці яшчэ раз паехаць?» карцела ёй. За лістом разгорталася прагаліна невядомага, сухі кароткі адказ, або і маўчанка. Паездка суліла знаёмства, надзеі, цікавасць... Толькі-б ня вісеў на дзвярах бліскучы замочак... Не, яна пераедзе—ня ў суботу, дык у ня-дзелю, магчыма на буднях... Акладаць нельга, уважаючы на тыя здарэнні, якімі жыцьцё частуе чалавецтва.

VII

ТЫМЧАСАМ ЗДАРЭНЬНІ дзень-ада-дня нясупынна ўскладняліся. Іх развой можна было параўнаць з бурхлівым вогнішчам, на якое дзьме вецер. Польшыя шугае ў бакі і ўгору, шырыцца, расьце; награецца паветра. Вось-вось заверціцца ўсё ў каламутным вадакруце агню. Ня было таго, хто-б так ці іначай не ўцягаўся ў падвышаны настрой, хто-б не захапляўся пытаньнем—а што далей? Выразна перад кожным гэта «далей» стаяла ў страшным выглядзе вайны. Усякі адчуваў яе крывавы, прапахшы куравам пораху, прыход. Але ніхто не выяўляў сабе яе размаху. Яе жах паравяртаўся ў заостраную цікавасць, пад якою танула ўсё іншае. Звычайнага, прывыклага жыцьця ня было ні ў водным доме, ні ў якой асобы. Яно знікла, растала, абляпіўшы агромністы клуб разьюшаных падзей. Напружнасьцю струны глядзелі ў наступнае мільёны вачэй. Шукалі. Густым туманам надзей і трывогі ўбіралі перадвочныя прасторы. На чым спыніцца завіруха? Як праломіцца яна на лёсе данае асобы? Чорнымі густымі джараламі плавалі людзкія натоўпы па шырокіх тротуарах гораду-волата. У шораху тысячаў ног адбівалася крутая парушнасьць жыцьця. Няўверана хадзіла рука, няцьвёрда ступалі ногі. Шыбы вокнаў сталі вельмі празрыстымі, мэрам-бы знарок, каб ня спыняць простага лёту ўзрокаў. Пераступаючы парогі ўстаноў, кантор, крам і заводаў, вальней ды нядбайней прычыняліся дзверы. Будынкі, наогул, цясьнілі людзей, прыгняталі іх пачуцьцё. Якаясьці магутная сіла цягнула іх на вуліцу, у гушчы, у натоўп. Чалавек стаў надзвычайна чулым, каразьлівым, як магнэс. І ў той-жа час—слабым, бяспомачным. Аднаму не хапала ні сілы, ні месца. Для цэлага, для грамады—ён быў неадменным. Гра-

мада надавала характарынасьць здарэньням, але апошнія выразна рухалі грамаду. Было-б наіўным, каб хто зрабіў намер павярнуць іх у іншы бок. Усе шляхі былі загароджаны і бязмоцнасьць людзей цьміла іх сьвядомасьць.

Але ў агульным сплёце зьяў яскрава выпуклялася іх дваістасьць. Два асабістых напрамкі прарэзвалі гушчэчу людзкіх настрояў, пачуцьцяў, думак і жаданьяў. Гэтыя напрамкі крыжаваліся, як крыжавалася разьвіцьцё грамадзкіх падзей. Наператоч зданьню імперыялістычнай вайны расьлі сымптомы вайны грамадзянскае.

З Дуркінхэну накіроўваў у Расію прэзыдэнцкі карабель Пуанкарэ. Буржуазны выхаванец вёз самадзяржаўнаму цару для падпісаньня ўмову: разам бараніць інтарэсы французскіх і рускіх капіталістых ды памешчыкаў, у саюзе губіць на вайне жыцьцё рускіх і французскіх рабочых ды сялян. Вайна супроць прускага юнкерства, у абарону слабое Сэрбіі—былі сыгналамі буржуазнаму Пецярбургу, Неўскаму—былі лёзунгамі імперыялістычнае вайны, кветкамі саюзьніцкага яднаньня.

А помеж з гэтым у Баку кіпела жорсткае змаганьне рабочых-забастоўшчыкаў з нафтавымі каралямі. Водгукі яго разносіліся па шырокіх абшарах прыгнечанае краіны. З гораду ў горад, з фабрыкі на фабрыку прыходзілі весткі пра становішча варожных лягераў; і разам—прызывы да падмогі, да солідарнасьці. Героізм змаганцаў прагудзеў брукам і пецярбурскіх вуліц—за заставамі, на ўскраінах. Зарэеў сыцяг грамадзянскае вайны.

Яшчэ Пуанкарэ ня выпусьціў з ваччу берагоў Францыі, калі яму на спатканьне паднялося да пяцідзсяці тысяч пецярбурскіх забастоўшчыкаў. Згода цароў ня цешыла сэрцаў працоўных. І тыя матросы, што ехалі на караблі прэзыдэнта, ня думалі пра пахвалу з боку цара, а песьцілі ружовыя надзеі на спатканьне з рабочымі на вуліцах Выбарскае стараны.

РЫГОРАМ ВАЛОДАЎ НАСТРОЙ, якога ён дагэтуль не перажываў. Цэлымі днямі ён ня кідаў думаць пра наступны пратэст-забастоўку супроць зьверскага нападу паліцыі на пуцілаўскіх рабочых. Новыя ахвяры самадзяржаўя ўзьнімалі ў ім пачуцьцё злосьці і помсты. Было не да працы: не сядзелася каля станка,

і разец раз-по-разу выпадаў з рук. У абед і вечарам Рыгор абыходзіў дзесяткі рабочых, настройваючы іх на рашучае выступленне. На сходках яго голас гучэў усё мацней ды рашучай.

Пятрусь бачыў, як настарожліва прыслухоўваўся яго таварыш да кожнага слова рабочых; адмячаў, якім хваляваньнем сустракаў ён кожную вестку з іншых заводаў. За два дні, якія аддзялялі сабою расстрэл пуцілаўцаў ад забастоўкі на іх заводзе, Пятрусь поўнасьцю выявіў сабе портрэт Рыгора-рэволюцыянэра. Трэба было дзівіцца яго стану, які складаўся з нясупыннага трапятаньня ўсіх частчак яго істоты. Рыгору нельга было казаць іншага, апроч гутаркі пра забастоўку. Усе пытаньні, блізкія і цікавыя яму ў звычайным жыцьці, зараз не існавалі. Ён быў заняты забастоўкаю, яе нараджэньнем, цеганінаю і вынікамі... Раз перажытое ў Рызе, цяпер захапіла яго цалкам.

І вось забастоўка стрэлася з ім тварам да твару. Звычайным днём па звычайнай дарозе ён накіраваў да заводу. І толькі пераступіў парог на заводзкі двор, як зараз-жа з грамадою таварышоў вярнуўся на вуліцу. Выйшаў і ўгледзеў, як наўсьцяж ад клінікі Вілье ажно да стыку з Выбарскім шосэ Сампсоніеўскі праспэкт выглядаў надзвычайным, прасторным і ўрачыстым. Ні ламавікоў, ні паравікоў, а грамады рабочых па тротуарах, каля брам у дварох, на рагах вуліц. Зычны гоман. Наперадзе іх—буйная маніфэстацыя. Над сотнямі галоў невялічкі чырвоны сьцяжок. Марсэльеза.

Рыгору не хапіла моцы сутрымацца ад нахлынуўшага на яго натхненьня. Ён мігам ачуўся наперадзе колёны і падхапіў песьню папярэдняе маніфэстацыі. Але не пасьпеў ён падаць знаку да пляньня сваім суседзям, як перад ім вырас эскадрон казакоў. Разьюшаныя да пуду коні стрэламі імчаліся на роўныя колёны рабочых. Сакаталі падковы сталёвым шротам па бруку. У запыленым паветры апісвалі кругі казацкія нагайкі. «Раз-зай-дзі-ісь!»—лавілі вушы перадавых радоў. Тысячная колёна зацішыла хаду, настаражылася. Казакі кіравалі, як на бар'ер. Сустрымаць? Бязмэтна! І маніфэстацыя раздваілася, прапускаючы азьвярэлых коннікаў. Дзьвюма сьцягамі пасталі рабочыя абапал вуліцы. Сьвіст і гіканьне пагналіся за казакамі і хутка рабочыя зноў

зьліліся ў маніфэстацыю. Усьлед ад'яжджаючых казакоў панесліся гучныя тоны марсэльезы. Рыгор ішоў наперадзе, па правым флангу колёны. Сутычка з казакамі, якія нясупынна гарцавалі ад аднае да другое маніфэстацыі, заклапочанасьць паліцэйскіх атрадаў—яго інтрыгавалі, зацягалі. Было відаць, што запал рабочых тугі і ўстойны.

Сампсоніеўскі праспэкт гудзеў голасам перадстаячых боек... Зьбіраньнем сілаў... Рыгор бачыў, як хвіліна ад хвіліны людзкі натоўп гусьцеў, заліваючы прасторы шырокае вуліцы. Гэтаму вобразу было нельга ня схіліцца. Яго вялікасьць асьвячалася духам рабочае ваяўнічасьці... Паўстанцкі задзёр нішчыў баязьлівацьць. Сьмеласьць кідала вызаў непадгатаванаму ворагу... Вось-вось—то там, то сям—гудуць шывкія палёты каменяў у казакоў. Паліцэйскія бяруць наперавагу вінтоўкі... Але на іх ніхто не шманае. У рабочым раёне—сьцеражыся, вораг рабочых!

Рыгор пасля трэцяга разгону іх маніфэстацыі згубіў Пятруся. Ён зьмяшаўся ў грамадзе рабочых з іншых фабрык і заводаў. Дзе і што Пятрусь, цяжка было рашыць. А шукаць—куды там! Ня час і ня месца. І ён, адзін сярод чужых, чуўся сваім кожнаму, з кім стыкаўся і каго бачыў вакола сябе...

Не заўважыў, як маніфэстацыя наблізілася да новага спатканьня з казакамі. Яны нацянькі скакалі да рабочых наператоч, але ніхто не пакінуў рады. Маніфэстацыя пасувалася наперад, і яе напорыстасьць спыніла казакоў; тыя зьмяшаліся ў кучу і павярнулі ў бакавую вуліцу, дзе чулася тая-ж марсэльеза. Рыгор з агідаю паглядзеў ім усьлед і адварнуўся наперад—ішоў трамвай, а яго спынялі. Жалезным ланцюгом аперазалі яго рабочыя з усіх бакоў, высадзілі публіку і тут-жа прыняліся валіць з рэк. Рыгора забрала хэньць пасобіць гэтаму. Ён цьвёрдым крокам накіраваў да пярэдняе пляцоўкі вагона. І ў момант, калі яго рукі выцягнуліся наперад, ён пачуў ззаду сябе:

— Рыгор! Таварыш Нязвычайны!

Ён спыніўся і азірнуўся. Тут-жа, чуць ня поплеч, стаяла Ганца. Рыгор сумеўся ад нечаканасьці, адвёў рукі і некалькі хвілін ня ведаў, што сказаць.

— Якім чынам?—запытаў яе.

Але яго пытаньне мігам расплылося ў гучным «ура» грамады. паваліўшай вагон трамваю. Толькі хвілін праз пяць, калі грамада заціхла, Ганна ўзяла Рыгора пад руку і праказала:

— Не пазнаеш?

— Цябе?

— Ганны.

Грамада закалыхалася, веерам разьбягаючыся ў бакі—зноў несьліся казакі.

Рыгор з Ганнаю кінуліся ў бліжэйшы двор.

— Якім чынам ты тут?—паўтарыў Рыгор першае пытаньне, калі яны спыніліся ля жалезнае брамы.

— Не чакаў?

— У гэтых умовах—ня думаў... Прымха...

— Я чула нутром, што ты ў асяродку забастовачных падзей...

— Ты... чула... нутром?..

Гутарка не вязалася, як сьлед—уплыў вакольных абставін адцягаў рыгораву ўвагу ад інтымнага пачуцьця спатканьня. Яму не стаялася пад скляпеньнем аркі, а прагло на вуліцу. Але прысутнасьць Ганны перашкодзіла. Нявыразна, а яе істота давала сябе адчуваць... І Рыгор, радуючыся, злаваўся ды непакоіўся: мэрам-бы знаходка ня поўнасьцю кампэнсавала згубу... Чаго і чаму? Ён ня мог выразна выявіць сабе гэтага, усё-ж перабой удзелу ў маніфэстацыі раўняўся чулай згубе... Як нагадаць гэта—было цяжка вырашыць. Усе хлынулі зноў на вуліцу, а яны стаялі, больш маўчучы, ніж размаўляючы.

— Я табе перашкоджу?—нерашуча выказала Ганна.

— Ды не, што ты, Ганна? Я ашаломлены стыкам падзей сёньнешняга дня! Прымха... Але ў гэткую хвіліну—на табе!

— Тое і ў мяне. Я ніяк не чакала, што трапіцца гэтак, як трапілася...

— Няўжо?.. Ну, ехала-ж некуды?

— Да цябе ехала... бач, да Пятруся...

Яны выйшлі з-пад двара і тут-жа ачуліся ў асяродку маніфэставаўшай грамадкі рабочых, выйшаўшай з-за рогу вуліцы. Выгукі лэзунгаў і зыкі песьняў захапілі і Рыгора і Ганну. Уражаньне ад нечаканага спатканьня затаілася ў нутры обоіх—выразна—і яны пайшлі з маніфэстацыяй.

СТРЭЛЫ ПАЛІЦЭЙСКІХ, накіраваныя ў пуцілаўскіх рабочых у адплату за іх солідарнасьць з бакінскімі забастоўшчыкамі, заглушылі ваяўнічы шалам генэралаў, памешчыкаў, буржуазіі. Парады і тосты ў царскіх палацах і на рэйдах у гонар французскага госьця—ніклі пад хвалямі паўстаўшых ускраін сталіцы. Гукі «ура» «благавернаму воінству» гінулі ў магутных сьпевах марсэльезы. Гімн французскае рэволюцыі панаваў у рабочых раёнах Пецярбургу. Яго баявыя тоны апярэвалі сталіцу сталёвым ланцугом. За Нараўскаю, за Маскоўскаю, за Неўскаю заставамі, на Выбарскай і на Пецярбургскай сторанах і на Васільеўскай высьпе—усюды зьлітна, зьяднана маршыравалі грамады забастоўшчыкаў пад яе ўздымныя, бадзёрыя напевы.

Хутка водгукі марсэльезы пачалі пераносіцца праз шырокую Няву да буржуазных кварталаў цэнтру. Яны ўрываліся ў царскія палацы, у будынкі ўрадавых устаноў, у залі банкаў ды кантор, у рэдакцыі буржуазных газэт. На старонках газэт чарней і буйней выпукляліся літары паведамленьняў пра «хаду забастоўкі», аб «працягу непарадкаў».

Думкі і пачуцьцё мільённага жыхарства ўстраміліся ў бок затухлых халодных камяноў на рабочых ваколіцах сталіцы. Хатнія падзеі ненарокам затрывожылі падвостранага міжнародным становішчам абываталя. Куды яны накіруюцца і да чаго прывядуць? Гэтыя пытаньні неадвязна мятусіліся ў думках сотняў тысяч пецярбуржцаў. Яны выросталі да жахлівых зданьняў, калі слупкі газэт дзень-на-дзень падносілі ўсё большую лічбу забастоўшчыкаў. За іх гушчаю прападалі ўражаньні ад падзей, якія набліжалі сабою сусьветную вайну. Ультыматум аўстрыяцкага ўраду бліснуў на пецярбургскім небасхіле і зьнік у полімі забастовачных здарэньняў. Яны, гэтыя здарэньні, вачавідкі прымалі ўсё вастрэйшую форму і глыбейшы сэнс. Ад маніфэстацыі і сутычак з казацкімі патрулямі яны абярнуліся ў спыненьне трамвайнага і чыгуначнага руху, у бомбадыраваньне фабрык і будаваньне барыкад. Часова аб Пуанкарэ ўсе забыліся: дзе і што ён—было аднакава. Няхай дапівае апошні кубак за ўзмацьненьне дружбы буржуазнай Францыі з самадзяржаўнай Расіяй. У баку ад

гэтага куецца іншым чынам іншая дружба—дружба між працоўнымі народамі абедзвюх краін...

Рыгор дзень-у-дзень, на працягу двух тыдняў, не пакідаў вуліцы. Усюдых, дзе толькі трапунак прыводзіў да складаных выпадкаў, багатых у зацяжнай забастоўцы, ён знаходзіўся сярод першых. Спынка трамваю, падпілоўка тэлеграфных слупоў і перарэзка тэлеграфнага дроту—не абыходзіліся бяз Рыгора. Не прапусьціў ён далучыцца і да атраду сьмельчакоў, запёртых у доме на Ломанскім завулку і адважна дзень і ноч адбіваўшых напады казакоў і паліцыі. Першым займаў ён рызыкаўныя месцы, бадзёрыў таварышоў і адстрэльваўся з урачыстаю заўзятасьцю. Але ўвесь эпізод з захопам дому і са змаганьнем за яго былі бязумствам храбрых. Дзесяткі ахвяр вянчалі яго геройствам, тоячы ў сабе ападаньне забастовачнай хвалі. Апошняя перамога самадзяржаўя гнала з акрываўленых сьцен дому рэшткі мужных змаганцаў. Рыгор быў сярод іх, раззлаваны на ўвесь сьвет і на самога сябе. Ён ціснуў у кішэні ненабіты рэвольвэр і, тулячыся між сьцен будынкаў Сампсоніеўскага, скардзіўся.

Бліснула распачная думка: «Тыдзень наступалі, дабіраючыся да гэтага будынку, а ў адну пору перайшлі ў адступленьне».

Але глыбіня трагедыі мясьцілася ня ў гэтым: яна выпірала з факту правалу забастоўкі. Значыць, не хапіла патрэбных сіл, каб перавярнуць гісторыю грамадзкага жыцьця.

І там, вунь, дзе разгортваецца прамень празрыстае электрыкі, у асяродку буржуазных кварталаў, уздыхаюць з палёгкай. Нанаў хлынуць уздоўж Неўскага весткі пра вайну. Газэты аднясуць радкі пра забастоўку ў хроніку трэцяй старонкі... Немагчыма!. Няўжэ забастоўка зруйнавана? Вось,—вакола пустых вуліцы. Прытоена маўчаць гмахі фабрык ды заводаў. Стухшы ліхтары на сьпінках паравіка. І ва ўсім—сум па згубленым.

Рыгор моўчкі спыніўся з двума таварышамі пад брамаю раговога будынку. Узьнятае хваляваньне ня пускала адчыніць рот для вымовы слоў. Нутро цяжыла нявыразная жагучая млосьць. Утраіх глядзелі яны ў бок Ломанскага завулку. Там ідзе расправа?.. Зьнянацку для іх пачуўся цьвёрды тупат шагоў і выразны, сьмелы выгук: «Пятрусь, пачакай!» Яны хутка выйшлі з-пад бра-

мы на тротуар і паглядзелі ў бок выгуку. Трое цёмных фігур пераходзілі касяком проспекта.

— Пятрусь?—гукнуў Рыгор.

Фігуры спыніліся. І толькі праз хвіліну Рыгор з таварышом пачулі:

— Рыгор?

— Я. Вы адкуль?—падаў Рыгор.

Тыя не адказалі і накіравалі да Рыгора з таварышамі.

— А вы чаго тут?—запытаў Пятрусь, падышоўшы і ня верачы, што перад ім сапраўды Рыгор.

— Мы...

Рыгор намерыўся тлумачыць, але мусіў спыніцца: дзесьці недалёка заляскаталі па бруку конскія падковы—ехаў аб'езд. Яны цішком падаліся да брамы, пад якой стаяў дасюль Рыгор з таварышамі.

— Няўжо іх чорт пагоніць сюды?—шэптам праказаў Пятрусь.

— Аблава, напэўна...

Але яны змоўклі і настаражыліся. Тупат конскіх шагоў нейкі час падбліжваўся, пасля раптам знік. Было відаць, што раз'езд завярнуў у бліжэйшы завулак.

— Цяпер можна рухаць далей, каму куды трэба,—выказаў Рыгор, і не паспеў ніводзін з іх крануць з месца, як ён дадаў:

— Дык вось, браткі, значыць мы прайгралі забастоўку.

— Чаму?—запытаў адзін з тых, што ішоў з Пятрусём.

— Ня верыш? Во, глядзі на нас... Мы—рэштка абаронцаў дому на Ломанскім... Астатнія хмаркі расьсеянай буры.

— Здаліся?

— Папрабуй ня здацца...

— Разуваю...

— Дык і ты ваяваў?!—здзівіўся Пятрусь.

— Так, цэлую пору ваяваў... А ты думаў?..

— А я думаў, што ты даўно ў «Крэстох». Цэлых тры дні не паказваўся...

Рыгор матнуў рукою.

— Было-б лепей, каб хоць пазьней убачыцца, але пры лепшых умовах...

— Не ад нас з табою залежыць... Вось мы з Пецярбурскае стараны... Калтаўскую мануфактуру руйнавалі...

— Усё-ж забастоўка, браткі, пакажа... пакажа агромную сілу рабочых гушчаў. Не скажы, таварыш,—выказаў другі з Пятрусёвых спадарожных.

— Ды я разумею, толькі... калі адгукнецца яна?

На рагу аднаго з завулкаў яны спыніліся.

— Ну, нам дваім сюды,—сказаў Рыгор,—будам збіраць сілу на новае выступленне—дадаў ён.

Яны разьбіліся на тры часткі. Рыгор астаўся з Пятрусём.

— Ня выходзіць па-нашаму,—праказаў Пятрусь.

— Ня выходзіць—і так балюча, балюча... Я ўжо думаў, хоць стану ахвярай, абы... Успамінаў цябе пад стрэлы браўнінга...

Ганну...

— Ганну?—здзівіўся Пятрусь.

— Так, я стрэўся, нарэшце, з Ганнаю...

— Калі?

— Заўчора... здаецца...

— Стрэўся і на гэтым скончана?

— Маніфэставаў разам... Абяцала прыйсьці, і тады я наведаю з ёю цябе.

— Прашу...

Тры стрэлы дзесьці ў баку заключылі іх гутарку.

IX

— ВО, ГЛЯДЗІ, ПЯТРУСЬ, што піша «Біржоўка»... Подлыя... «Забастоўка ідзе на вубыль...» «Настрой рабочых заспакойваецца». «За Маскоўскаю заставаю частка баставаўшых вярочаецца на работу...» Ці-ж я не казаў? Самадзяржаўе цяпер так зацісьне зашмаргу на нашай шыі, што толькі сумей дыхнуць... Пад настрой вайны прапіша такую мікстуру, ажно, браце ты мой...

Рыгор растрывожаным шагам тупаў па каморцы. У руках ён нэрвова камячыў «Биржевые Ведомости», спаганяючы на гэтай бульварнай газэце ўсю злосьць і нянавісьць да самадзяржаўнага ладу.

— Ведаеш, браток,—казаў ён далей Пятрусю, які ўвайшоў да Рыгора і нярухома стаяў каля акна:—я адчуваю сябе надзвычайна дрэнна. Быццам-бы мне перагарадзілі дарогу—і ні сюды, ні туды... Прачнуўся, паверыш, і жаднае хэньці ні да чога... Во...—ён зноў разгарнуў «Біржоўку»:—«Патрыотычныя дэманстрацыі па ўсёй Аўстрыі». Вайна... Нідзе рабочыя не адгукнуліся на нашу забастоўку... Не падтрымалі нас і нашы ў другіх гарадох. Забачыш, усе, хочуць-ня-хочуць, залыгаюцца жалезным ланцюгом і пойдучь на бойню... Сялянства адарвуць ад плуга, ад сярпа, ад цэпа... Закалышучь мястэчкамі і сёламі... Усё для інтарэсаў тых, хто прыслаў сюды Пуанкарэ, хто... А мы зноў на завод, зноў да варштату... Цягні, брат...

Рыгор іронічна ўсміхнуўся.

— Затое ім забастоўка паказала, як небяспечна іхнае наступнае... Ты паглядзі,—праказаў Пятрусь і рушыў з месца.

— Я дзіўлюся... і цешуся, наколькі вялікаснаю ёсьць наша забастоўка... Бач, яна на некалькі дзён спаралюшавала ўсё жыццё сталіцы, сабрала вакол сябе ўсю грамадскую думку і... і навяла не малага жаху... Я заўчора і ўчора аб'яжджаў рабочыя раёны—і ўсюды адно: заводы і фабрыкі—маўчок, а вуліцы—у нясупынных маніфэстацыях. У фабрычных кварталах рабочыя—гаспадары. Мізэрнымі і бязмоцнымі здаюцца і паліцэйскія і вайсковыя патрулі... Сіла, калі хочаш ведаць, магутная сіла... Мы адмецілі забастоўкаю адну рысу—гэта бязмоцнасьць сучаснага стану...

— Зразумела,—нездавальняюча казаў Рыгор.—А ўсё-ж у мяне ўчора вельмі балела сэрца, калі я мусіў уцякаць з абсаджанага дому на Ломанскім... Я зьбягаў па сходах, лез па трубе, а нешта нямоўчна шаптала на вуха: гэта расьпінаецца ваша агульная, рабочая справа...

— Так, балюча, вядома,—рашыў Пятрусь.—Але... Мне здаешся ты іскраю, якая на хвіліну стухае, а то ўсё гарыць, пыхкае. Паверыш, я назіраю за табою і дзіўлюся: адкуль у цябе столькі запалу? Гэта-ж, каб ты прымеў, у гадзіну сьвет перакруціў-бы...

Рыгор ухмыльнуўся.

— Гэтулькі накіпела, ведаеш... во тут... Прасачыўся да кончыкаў валос злосьцю і няпрыязню да існуючага ладу... Праўдзівей, самы лад выпрацаваў з мяне гэткага прыхільніка сабе... Бачыш: з дзіцячых гадоў пайшоў у яго школу і да апошняга часу адукуюся... У выніку—давай Ломанскія падзеі... Ну, а сысьці з поля бойкі пераможаным—паверыш, цяжка...

— Я цябе разумею...

Пятрусь зноў спыніўся каля акна. Абое некалькі хвілін маўчалі.

У Рыгоровых руках шарпала «Біржоўка».

— Усё-ж, браток, нам справы не паправіць...—перабіў маўчанку Пятрусь.—Пойдам, хіба, у горад, праведаем, як і што. Мо' стрэнемся з кім... Ты піў гарбату?

— Піў, здаецца... Пойдам...

Рыгор адзеўся.

— Так, буржуазны друк папальле памый на нашы голавы...

Прадажныя пер'і ня мецьмуць сутрымання...

— Вось у тым та і рэч, ведаеш... Што-ж ты парадзіш...

— А ты ласьне меў у воку інакшыя, чымсь ёсьць, вынікі з нашае забастоўкі?

— Я, зразумела, ня ждаў нашае поўнае перамогі, але яна вяла нас на змаганьне... Ты ня можаш выябраціць таго пачуцьця натхненья, якое валодала мною ў абсаджаным будынку...

Яны выйшлі з пакою. На калідоры іх напаткала гаспадыня кватэры.

— І сёньня да другое?—жартліва кінула яна Рыгору.

— Калі хто пытацьме, скажэце, калі ласка, што а восьмай буду... А ўчора, часамі, ніхто ня пытаў?

— А хто-ж ведаў, дзе вы?—загадліва адказала гаспадыня і схавалася на кухню.

— Цікавая яна ў цябе кабета,—адазваўся Пятрусь.

— Ды мне ўсёроўна... Адно-б мне не перашкаджала... Ну, усё-ж ляпейшая твае...

Па сходах сышлі моўчкі. А ў дварэ Рыгор раптам успомніў пра Ганну.

— Я, здаецца, табе ўжо казаў, што меў выпадак стрэцца з Ганнаю?

— Казаў... Цікава...

— Перамянілася дзяўчына...

— Гутарыў?

— Ці-ж доўга трэба гутарыць—відаць...

— Можна павіншаваць?

З гутаркаю пра Ганну яны прайшлі да Сампсоніеўскага проспекту і спыніліся.

Прспект не мяняў выгляду з дзён забастоўкі. Абапал тротуары і рагі ператочных вуліц ды завулкаў былі ўсеяны рабочымі. Сярэдзінаю проспекту разьяжджалі конныя паліцэйскія патрулі. Сям-там паказваўся рэдкі рамізьнік, і толькі пагаварвалі пра пуск паравіка. На спынках яго стаялі грамадкі людзей, пазіраючы то ўлева, то ўправа.

— Мы пройdam да трамваю, ці таксама пачакаем паравіка?— запытаў Рыгор у Пятруса.

— Па-мойму, ляпей прайсьці да клінікі Вільле...

— Давай...

Яны завярнулі налева і пайшлі ўсьцяж проспекту. Не даходзячы да трамвайнай спынкі, стрэліся з агульным знаёмым з заводу, які, запыніўшы іх, паведаміў:

— Што-ж, па нядзелі на працу.

— Ужо вырашана?—дзівіўся Рыгор.

— Яшчэ не аформлена, але бадай-што... Чаго-ж чакаць... У іншых раёнах заўтра пачынаюць варочацца на работу... Дзе-ж тут болей... Досыць... Скончана, зноў будні.

— Ну, а нараду склічам?

— Павінны...

Знаёмы разьвітаўся і пайшоў ад іх. Рыгор з Пятрусём пайшлі да трамвайнае спынкі і зьмяшаліся ў натоўпе чакаючых.

Падзеі забастоўкі служылі тэмаю агульнае гутаркі. Уражаньне ад яе пакуль моцна сядзела ў голавах пецярбуржцаў. З пачуцьцём здзіўленьня, а то і жаху перадаваліся рознастайныя эпізоды з выступленьняў рабочых. Да сапраўднасьці дадавалася шмат фантастычных рысаў. Увогуле, аднак, людзкая пагудка ўбірала забастовачныя падзеі ў фарбы героічнасьці. У большасьці тых.

хто быў заняты гутаркаю пра іх, чулася выразная спагада да рабочых і іх чыннасці. Спыненне Прыморскае чыгункі, бомбадыраванне фабрычных будынкаў, абварочанне трамваяў—перапляталася з сакавітасцю расказаў у рознастайных варыяцыях пра братанне забастоўшчыкаў з французскімі матросамі, пра сумесны іх напад на казакоў. Вялікае месца ў гутарках чакаючых адводзілася ўзброенай сутычцы на Ломанскім завулку. Асада паліцыяй і войскам агромністага будынку, заселенага рабочымі, прымала адценне сьвежай легендарнасці. Пасылалася спачувальная павага «невялікай грамадцы баявікоў, якія цэлую пару адбіваліся ад многалікага войска». Рыгор з асалодаю прыслухоўваўся да кожнага сказу, што ён датыкаўся Ломанскіх здарэнняў. Бач, нейкая доля і яго заслугі была ў гэтым. Але Рыгора цешыла не пачуццё гонару, а адбітак падзей у людзкім адзнанні. Тон і мотывы водгуку на забастоўку сьведчылі Рыгору, што яе выбух быў на многа значнейшым, ніж аб тым ён заключаў. Калі-ж яно так, то можна ружавей глядзець настрэчу будучаму.

— Трамвай!—гукнуў Пятрусь.

Грамада зарухала, націснула да рэек.

— Сядай на пярэдні вагон,—падаў Рыгор.

І толькі трамвай спыніўся, ён спрытна ўскочыў на заднюю пляцоўку. Яго націснулі і ўтаўхнулі ў вагон.

— Цішэй, грамадзяне!—прагукаў ён і абярнуўся назад.

Абярнуўся і ахнуў у задзіўленні—на яго напірала Ганна.

— Рыгор!

— Гэта ты? Што за дзіва, зноў-жа тут... зноў у трамвай. Ха-ха-ха! Якім чынам?.. Пятрусь, а?—гукнуў ён.

Публіка паглядзела на Рыгора з усіх бакоў.

— Шша-а, ці ты маеш лад?—прыпыніла Ганна.

Пятрусь падняў палец, зьвяртаючы на сябе рыгораву ўвагу.

— Сойдам на Каменастроўскім, ці паедзем да Неўскага?—прагукаў зноў Рыгор.

— Да Неўскага...

Яны ўселіся з Ганнаю побач...

— Прызнацца, добры кавалак прайшла пяшком... Усё не магла дачакацца паравіку...

— Адкуль-жа ты зараз?

Яна засьмяялася.

— Была ў Пятруся; хацела з табою спаткацца... А ты, вось, надоечы і адрасу ня мог паведаміць... Перабраўся ад Пятруся, а людзям—шукай...

— Няўжо я табе ня даў адрасу?—здзівіўся Рыгор.

— А то-ж бы я лішніх вёрст дзьве мерала горад... Туды, праўда, заехала, а адтуль—чакала-чакала паравіка і не дачакалася... Мусіла ісьці. А шостаў гадзіне трэба ў кантору...

— Чаму-ж дагэтуль вольная?

— Газэта сёньня ня выйшла; друкары забаставалі...

— Магчыма і заўтра ня выйдзе, ці выйдзе?

— Ня ведаю.

— Бачыш, і ты забастоўшчыца, хоць і не па сваёй волі...

Суседзі згаворна паглядзелі на Ганну і здаволена ўсьміхнуліся.

— Я-б баставала з гэткаю ахвотаю, як бастуеце вы самі...

— Няўжо?

— Вось якраз...

Ужо да сьмеху суседзяў далучыўся і Рыгор. Але ў яго ўхмыльцы адсьвечвала сур'ёзная ўвага да Ганны. Рашучасьць і ўверанасьць, з якімі тая выказала свой сказ пра забастоўку, выклікалі яго павагу да яе.

— Магчыма, маніфэставалі-ж разам,—паіронізаваў Рыгор.

Ганна адчула гэта, але не адказала нічога—па трамваю пранёсься нечаканы вокліч кондуктара: «Гаспада, трамвай ідзе да Марсавага поля. А там можна перасаджвацца на любы, які кіруе да Неўскага».

На спынцы яны сышлі першымі.

— Варушыся спрытней,—пацьвяліўся Рыгор з Пятруся, які прапускаў наперад сябе дзесяткі пасажыраў.

Пятрусь зьлез перадапошнім і моўчкі падышоў да Рыгсра з Ганнаю.

— Пазнайцеся, Ганна, мой таварыш і зямляк—Пятрусь.

— Я ўжо вас заўважыў у вагоне,—падаючы руку Ганьне, праказаў Пятрусь.

— А я кслькі разоў у вас была і ўсё не магла вас убачыць...
Нават і сённяя таксама... Вы мэрам знарок ад мяне ўцякаеце...

— Вы былі ў мяне?

— Так, ужо каторы раз...

— Цікава і шкада, што вы не засталі мяне ні разу.

Яны рушылі праз Марсаве поле, не пакідаючы рэзвае, бойкае, улучнае першаму спатканьню і першаму знаёмству гутаркі. Пятрусь уважліва аглядаў таварышову знаёмую з ног да галавы, з адбіткам нязжытай провінцыяльнай цікавасьці зазіраў ёй у вочы і... нясьціхана сыпаў пытаньнямі. Ганна адразу зрабіла на яго выгаднае ўражаньне; ён вачавідкі захапіўся ёю, як чалавекам і таварышом. Ганна падкупала Пятруся гаворкасьцю, рэзвасьцю і востраю піявасьцю. Ад яе нясло дасканаласьцю стойкае, вымуштраванае жыцьцём асобы. Ніякім чынам нельга было параўнаць з Ганнаю хоць любую сілцоўскую дзяўчыну, у тым ліку і Гэлю... Ды што Гэлю? Апошняя наогул выглядала ў Пятрусёвым ваччу нясталаю, лёгкадумнаю асобою. Яе выезд з Сілцоў і паступленьне ў тэатральную трупку сьведчыла за гэта. Фактычна Пятрусь ужо месяцаў са два, як кінуў з Гэляю ўсякую перапіску. Гэля стаяла далёка ад Ганны! Пятруся цікавіла, чаму так аднакава адносіцца да спатканьня з ёю Рыгор. Няўжо ён не знаходзіць у ёй тагс, што стансвіць кабету на належную вышыню? Вось хоцькі-б і тут, калі яны ўтраіх ідуць Марсавым полем—Рыгор заўзята маўчыць. Гэта-ж не з дабра яно так!

— Ты-ж пра вошта думаеш так моцна?—запытаў раптам Пятрусь.

Рыгор паглядзеў на яго і ўверана адказаў:

— Наглядаю за гарадзкім рухам і пазнаю, чым ён аддае.

— І што-ж выявіў ты, пакуль прайшлі поле?

— Мне здаецца, што наша забастоўка палажыла адбітак на ўсім, што ёсьць жывога ў Пецярбурзе... Але гэты адбітак можа хутка згладзіцца...

— Так... Я ўжо чуў ад цябе нешта падобнае...

Пятрусь павярнуўся да Ганны.

— Чуеце?

— І я ўжо чула пахожыя на гэты ноты,—адказала Ганна.—
Рыгор мастак на іх выцінаньне...

І праз колькі хвілін дадала:
— Усё-ж яны падабаюцца мне...
— Нават?—падхапіў Рыгор.
— Ня хлушу...

Пятрусь заўважыў, як яна гасыцінна пахілілася да Рыгора, але не паказаў знаку. Ён аглядзеўся навакола і запытаў іх:

— Ці не пара была-б паабедаць?
— Бадай што.

Яны грайшлі Садовую і ачуліся на Неўскім. Проспэкт зірнуў на іх усёю ўласціваю яму вялікасьцю. Па іх прабегла электрычная іскра ўрачыстай настарожанасьці. Думкі вырваліся з галавы і завіхрылі ў скрутным, зацягаючым руху паводкі людзей, трамваяў, аўтамабіляў, рамізьнікаў. Гул і шалам абвісьлі над імі пластом рознастайных гукаў, трэску, звону, бразгу. Адчувалася віравое кіпеньне жыцьця, адкуль цяклі яго жэралы ва ўсе куткі вялікага гораду.

Хутка людзкая хваля хлынула на іх і пагнала на сабе ў бок Анічкава маста, на пекныя фігуры якога глядзелі з рагаваго дому завучыя словы: «Вэгетэрыянская сталоўка».

БЫЛА ЧАЦЬВЕРТАЯ ГАДЗІНА па паўдні, калі Рыгор з Пятрусём, правёўшы Ганну на службу, селі ў трамвай, каб вяртацца дамоў. Неўскі абодвух авеяў настроем прадваеннае трывогі. У распаленым паветры маляваліся жывыя абрысы яе блізкага, неадмоўнага прыходу. Водгукі забастоўкі, якая дагарала, раставалі ў хмурых разорах вуліц, што вялі да фабрычных раёнаў. Нядаўні настрой выразнае жахлівасьці, які ачула ціснуў на Неўскі натоўп, змяняўся ў ім заўсёдашняй ганарліва-задзёрыстай нядбайнасцьцю. Вось яна ўплыла ў вагон трамвая, выклікаючы ў Рыгора з Пятрусём агіднае самапачуцьцё. Хутчэй на той бок рэчак, у суворыя абставіны свайго, рабочага раёну!..

І толькі трамвай крануў з месца, як да іх вушшу данёсься зычны, выразны крык газэтчыка: «Забойства Жана Жорэса ў Парыжы!». Каму «Вечерние Биржевые»?

Рыгор уздрыгануўся і спалохана паглядзеў на пляцоўку. Там стаяў нелапы хлапчук, перадаючы сьвежыя газэты пасажырам.

Да яго працягалася з дзесятак рук і чулася наперабой: «Мне газэтку», «дайце «Біржоўку», «сюды дайце».

— Чуеш, Пятрусь, Жорэса забілі?

Пятрусь пазваў газэтчыка.

— Вось табе, браток, дык штука!—заўважыў ён, застыўшы ўзрокам на буйных радках жудаснага паведамленьня з Парыжу.

— Буржуазія здымае перашкоды на шляху да свайго праступнага чынасьці...

Трамвай імчаўся Марсавым полем...

Х

РЫГОР ПРАЧНУЎСЯ і прыслухаўся: у пакой урывалася звычайнае гудзеньне фабрычных сырэн. «Зноў пачынаюцца будні»,—праказаў ён сабе і тут-жа перад ім мігнула яскраваю істужкай нізка апошніх падзей з яго жыцьця. Мясцічка Смагін, яго ўцёкі ноччу, дарога ў Пецярбург, вобраз гораду, спатканьне з Пятрусём, з Ганнаю, забастоўка, Сампсоніеўскі праспэкт, Ломанскі завулак, бойка з паліцыяй і салдатамі, братаньне з францускімі матросамі і... учарашня сходка ўпоўнаважаных ад цэхаў з выразным і канчатковым рашэньнем—заўтра аднавіць работу. Цэлая багатая гісторыя на зусім кароткім адрэзку часу. Сьвет на момант завіхрыўся, сьгнуў да неба і тут-жа зьнізіўся, апаў. Наперадзе—цёмная нявыразнасьць, крывавае бяздоньне ўсякіх магчымасьцяў. Як яны пройдуць між Рыгоравага жыцьця, чым адаб'юцца на яго лёсе, куды павернуць яго жыцьцёвы шлях? Калі-б азірнуцца назад, то не ўявіць поўнасьцю яго крутых, хілкіх завілі, не ўясьніць рашучасьці смелых пераходаў. Няўжо тое і ў будучыні? У кожным разе яно, гэта будучае, страчае ў ім загартаваную, вытрывалую адзінку, перад якою разьляціцца не адна перашкода.

Рыгор сышоў з ложка і паглядзеў у акно. Палавое неба зацягалася дымам фабрычных каміноў. Разам з паветрам задалі ў нос крупінкі сажы. Работа пачыналася. Адпачнуўшыя махавікі разганялі бег трансмісій, трансмісіі нацягалі рамні, і прытупленыя разцы пазіралі на апыленыя балванкі сталі... Вось-вось увап'юцца яны ў сталь і пачнуць выразаць завілья бліскучыя

стружкі. Разгорнецца шырокае наладжанае гатаваньне знарадаў на гатрэбу вайны. Цэлымі стосамі выкідацьмуць іх варштаты, перасылаючы ў прыгатаваньня скрынкі для адпраўкі на фронт. У кожным знарадзе—сьмерць некалькіх чалавек, разбурэньне, пажары. А між тым іх гатавацьмуць яны, рабочыя, якія ўчора яшчэ, заўчора падавалі свой магутны протэст супроць пануючага ладу, супроць вайны і забойства. А сёньня, а заўтра?.. Якая заблытанасьць у жыцьцёвых зьявах! Які сплёт вострых супярэчнасьцяў!

Рыгор пададзеўся, абмыў твар і папрасіў гаспадыні даць гарбату. Гаспадыня неадкладна выпаўніла просьбу, моўчкі ўвайшоўшы ў Рыгораў пакой і моўчкі выйшаўшы з яго. Нават не паглядзеўшы на Рыгора, мэрам-бы яна была дзеравянаю і ўсё рабіла па заводу. Для Рыгора гэта гаспадыніна маўчанка была па настрою: ён, не патураючы на нічога, у обдыме раздумаў прысеў да стала і пачаў піць гарбату. Неахвотліва лезла ў горла па чарствеўшая булка з пажоўклым маслам; але ня есьці—ня мог; самы процэс яды гарманаваньня з перабегам думак у яго галаве—як-бы дапаўняючы цеганіну разважаньняў. Нават не глядзеў на тое, што стаяла ў яго пад носам, а бегаў узрокамі па сьценках пакою, перакідаў іх за акно. Няўпрыкмет спыніўся на нейкай партрэтцы, якая вісела на сьценцы над рагавым круглым столікам. І партрэткі і століка Рыгор да гэтага і не заўважаў. Чаго яны тут і навошта? На партрэтцы—чыясьці мілавідная галоўка... Рыгор падняўся з шклянкаю ў руцэ і падблизіўся да сьценкі; так, якаясьці дзяўчына. Хто яна? Ён матнуў рукою, пасьмяяўшыся з сябе за руплівую цікавасьць, і адышоў. Але тут-жа навярнуўся яго выябражэньню вобраз Ганны... Яскравы, напружаны... Дзе яна зараз? Перапісвае формы? Ці можа бастуе? А ну-ж няўшманкі стукне дзэвярыма і апыніцца ў яго пакоі? Няхай-бы...

Ён паглядзеў навакола сябе—было яксьці няпрытульна, негасьцінна. Накідана паперы, нацярушана на стале. Няўжо гаспадыня не прыбірала?

Рыгор дапіў гарбату і наліў новае. П'ючы, успомніў пра лісты: трэба напісаць мацеры, Сёмку. Выбухнула ахвота да пісьма—і, здаецца, пісаў-бы многім, многім... Гэтулькі ёсьць пра вошта пісаць... Сроль, Наталя... Ды дзе-ж яны абое? Сролеў адрас мэрам-

бы ў Рыгора меўся... Толькі дзе ён яго запраторыў? Рыгор падышоў да сьцяны, дзе вісела жукетка, выняў з кішэні нататку і пачаў гартаць. Няма! Ня было і наталінага. Цікава, аднак, дзе-б магла быць Наталя?

— Можа падабраць пакой?—запытала з калідору гаспадыня.

— Прашу вас.

Гаспадыня ўвайшла з анучкаю ў руках, ужо руплівая і вёрткая.

— Што-ж вы сёння дома ўвесь дзень?—запытала Рыгора,—ужо-ж забастоўка скончана.

— Так, скончылі,—задуменна адказаў Рыгор.

— Пара, пара ўжо, годзі-ы... баламуціць сьвет...

— Вы супроць забастоўкі?..

Рыгору хацелася скарэй адвязацца ад гаспадыні—яна прышла ня к часу. Праказаўшы, ён папрасіў прабачэньня і выйшаў з пакою. Бязмэтна прайшоў на кухню, адчыніў дзьверы і паглядзеў на сходы. І калі вярнуўся да сябе—гаспадыня прычыняла дзьверы.

— Калі ласка, ужо гатова,—праказала яна і шмыгнула на кухню.

Рыгор пасьпешна кінуўся да стала і хапіўся пісаць лісты. Першы—мацеры ў Сілцы. Кароткімі, нязвязанымі сказамі, бяссыстэмнай навязкай думак—сьпісаў дзьве палавінкі пісьмовага аркуша і палажыў у канвэрт. Сьледам—ня болей Сёмку. Мацэру суцяшаў і абяцаў падмогу, у Сёмкі прасіў падрабязнага апісаньня сілцоўскіх падзей. Хопіць? Гэта Рыгора не заняло, бо, нарэшце, ён схамянуўся і намерыўся наведаць Пятруся... «Сапраўды, амаль ня цэлы дзень у хаце! Магчыма, Пятрусь ужо аб'ехаў горад і назьбіраў процьму навін... А тут і газэты ў руках ня было...» Рыгор заварушыўся; мігам адзеўся, забраў напісаныя лісты і стралою вышмыгнуў з пакою.

Рыгор быў на дварэ, калі Рыма перагарадзіла яму дарогу да варотцаў.

— Рыгор, я да вас!—палахлівым голасам праказала яна.

— Калі ласка! Пойдам наверх.

— Не, тут... Я з сумнаю навінаю да вас... Ці вы ня чулі хіба?—перарыўна запытала Рыма.

Рыгор вытрашчыў вочы і ўпарта паглядзеў на дзяўчыну.

— Якія навіны?

— Учора вечарам... Пятруся арыштавалі... Я толькі з яго кватэры—проста да вас...

— Пятруся арыштавалі!.. Ці ня ў зьвязку са сходам упаўнаважаных?..—устрывожыўся Рыгор.—Што вы кажаце? Гм? Як-жа быць? Як і што? Раскажэце...

— Так, вось... Учора а дванаццатай гадзіне ночы, а можа пазьней, прыйшлі на кватэру і... А сёньня абвешчана ваеннае становішча... Чаго добрага...

— Вы былі ў яго на кватэры?

— Не, гаспадыня прыбягала да нас...

Зьнянацкая навіна Рыгора ашаламіла. Ён ня ведаў, куды накіраваць думкі. Арышт Пятруся нёс з сабою цэлы шэраг зьменнядаўна апрацаваных плянаў, перакомбінацыю стасункаў у штодзённым жыцьці. І разам з гэтым сьведчыў пра разьнятае паліцыяй наступленьне на рабочых.

— Цікава, пры якіх абставінах гэта адбылося!—казаў ён Рыме.—Мо'-б нам наведць гаспадыню кватэры?

— Ласьне ад яе выпытаеш? Гэта-ж зараза—не чалавек... Што-ж, паедзем на кватэру...

Яны вышлі з двара і пашлі на Сампсоніеўскі праспэкт. Па дарозе Рыгор апусьціў у скрынку лісты.

Праз паўгадзіны яны стаялі перад брамаю дачы, у якой жыў Пятрусь. Гаспадыня Пятрусёвай кватэры заглядзіла іх з акна і падала вокліч:

— Выбачайце, вы да Вочкі? Яго няма.

Рыгор з Рымаю спыніліся і паглядзелі на гаспадыню.

— Даруйце, нам трэба да вас,—праказаў Рыгор.

— Да мяне, гм...—гаспадыня завярцелася ў акне і адварнулася на пакой.

Яны прайшлі ў двор, узышлі на ганак і пазванілі.

— А дзе Вочка?—у прачыненья гаспадыняй дзьверы запытаў Рыгор.

— Ён учора ноччу арыштаваны. Я-ж паведамляла іх,—паўшэптам праказала гаспадыня, паказваючы на Рыму.—Я лічу, што і вам небясьпечна сюды наведваць.

Гаспадыня намерылася зачыніць дзверы. Рыгор яе перапыніў:

— На хвілінку,—дазвольце нам зайсьці ў яго пакой... Можа часамі...

Гаспадыня крыху памаўчала, пасля запытала:

— А гэта для чаго? Не, я ня маю права вас пусьціць туды... Кватэра запячатана...

— Ну, мы-ж просім. Магчыма, Пятрусь што-колечы катораму з нас пакінуў...

— Я нікому нічога ня выдам, хоць і пакінуў,—настойвала на сваім гаспадыня.

Але яна ня выявіла актыўнага протэсту, калі Рыгор самавольна пераступіў парог на ўсходы. Саступіўшы ў бок, яна моўчкі прапусьціла наперад сябе Рыгора з Рымай, а сама пайшла за імі.

Усе ўтраіх падняліся ўгору і прайшлі да Пятрусёвага пакою. Гаспадыня спакойліва адамкнула дзверы і паказала:

— Вось, як пакінуў, так і ёсьць... Прасіў прыберагчы ўсё гэта... Я прыберагу, як бачыце...

Рыгор з Рымаю ўвайшлі ў пакой і агледзілі наўкола. Ляжала незасланая пасцель; на сьцяне вісела будзённая вопратка. З буфэціка-шафкі выглядала неўпарадкаваная пасуда. На стале былі раскіданы кніжкі і газэты.

На відным месцы з асяродку белага поля паперы выглядала мужная галава правадыра французскіх соцыялістых—толькі-што забітага Жана Жорэса.

— Жан Жорэс?—з трывогаю ў голасе запытала Рыма.

— Ён... Ахвяра драпежнай буржуазіі,—адказаў Рыгор і павярнуўся да выйсьця.

— Пятрусь вам заплаціў за пакой?—запытаў ён гаспадыню.

— А ў нас свае разьлікі; не пасварымся... Абы, бог даў, ён вярнуўся,—адказала спагадліва гаспадыня.—Ня можа-ж ён доўгі час быць арыштаваным.

— Мы ад сябе папросім вас прыберагчы, што ёсьць Пятрусёва,—сказаў Рыгор.

Гаспадыня правяла іх да дзвярэй і запэўніла:

— У мяне нічога ня згіне, абы... Бывайце...

І яшчэ ня змоўк гаспадынін голас за дзвярыма, як з вуліцы ўварваўся на ўсходы зычны голас газэтчыка:

— У Кіеўскай акрузе абвешчана мобілізацыя трох узростаў... Францускае войска адпраўлена на ўсходнія граніцы рэспублікі...

Яны накіравалі ўсьцяж вуліцы, на пагрозны, няўмоўчны пя-рэкліч газэтчыкаў.

ЧАСЬЦІНА ЧАЦЬВЕРТАЯ

I

ТОЙ, ХТО яшчэ хоць каліва спадзяваўся пра мінучасьць вайны, кінуў сябе супакойваць. Не знаходзілася жадных адзнак мірнага вырашэньня забытаных пытанняў міжнародных суадносін. Усе падзеі шпарка каціліся да крывавага разьвязваньня. Кожная новая вестка з Вены, з Бэрліну, з Парыжу, з Белграду—мела ў сабе ўсё меншы проблеск надзей на мірнае вырашэньне пытання. Ды каб, выпадкова, і трапіла заспакойваючае паведамленьне, яму-б ніхто не паверыў. Вайны напружана чакалі, захопліваючыся яе прадчуваньнем. Трывога дала месца жывёльнаму пачуцьцю, якое выклікала рознастайныя думкі, аналізы, прароцтвы. Разгойданы горад драбніўся на невялікія пласты людзей, з якіх многія ўглядалі ў надыходзячай вайне тыя ці іншыя выгады.

Па нагрэтых панэлях расфуфыранага Неўскага панясьліся задзёрыстыя выгукі наконт закіданьня шапкамi «праціўнае нямчурь». Ненатланныя апэтыты спэкулянтаў, банкіраў, растушчыкаў адчувалі тлусты пах нажывы на пастаўках, зьдзелках, калькуляцыях. Генэралы і задзірыстае афіцэрства прэторыянскае гвардыі—замарыла ордэноў, нагородаў, ганаровых званьняў. Чорнасотніцкія паўзуны ўзьнясьліся думкамі пра «славу ды перамогу расійскага самаўладзтва». Кісла-лібэральная інтэлігенцыя ўспомніла «врата Царэграду», «братоў славян» і засьлюнявіла старонкі прадажнае прэсы дзьмутым мужствам «доблеснага воінства». Адыгрываючы ролю «опозыцыі яго вялікасьці» і ўжарты праводзячы пальцам па мапе граніцу Расіі ад Пецярбургу на Вільню, Кіеў і Адэсу, лібэралы зараз выкінулі лёзунг

міжнацыянальнага яднаньня ў змаганьні з «юнкэрствам», «прускаю веншчынай», «тэўтонамі». Зашушукаліся па буржуазных рэдакцыях, у купецкіх і банкаўскіх салёнах пра новую місію расійскай прамысловасьці...

У адну суцэльную какафонію зьліліся галасы «Новаго Времени», «Речи» і «Дня». Завіхрыла вакханалія мешаніны з прадажнага патрыотызму, з карыснасьці самаабароны і з дзікасьці нямецкіх пагромаў пад пяньне «божа, цара храни». Ад Мілюкова да Распуціна, ад Меншыкава да Патрэсава, ад Мяшчэрскага да Гвазьдзёва, ад Мякоціна да Замыслоўскага—усё гэта пераблыталася, пераплялося ніткамі блуду, кламства, мізэрнага падхалімства...

Здань вайны несла ў сабе спадзяванкі бясьпекі буржуазным кварталам, палацам і асабняком ад падобных здарэньняў, якімі была яшчэ сьвежая забастоўка. Затапіць у рабоча-сялянскай крыві бурлівыя мары пра васьмігадзінны працоўны дзень, пра соцыялізацыю зямлі і фабрык, пра ўстаноўчы сойм і свабоду друку—вось у чым крыжаваліся думкі бюрократа-сэнатара, абжоры-банкіра, дзяржыморды-генэрала, шкурадзёра-памешчыка і баўтуна-лібэральнага інтэлігента... Да каляд пранясьціся форсаваным маршам да Бэрліну і ўвайсьці ў яго праз Брандэнбургскія вароты—вось у чым была асалода іх імкненьняў. У каго тады знойдзецца смеласьць падаць голас пратэсту? Жандарскія шпоры заглушаць яго нашчэнт... П'янь перамогі заліе неабсяжныя палі змучанай, прыдаўленай краіны... Але, вось, кламцы і ліцамеры—яны затуманьваюць вочы абяцанкамі... Няхай усьміраць непакорнага немца, няхай абароняць «няшчасную Сэрбію»—і тады—Расія зажыве ляпей. Тады...

А цяпер?

Кідай, рабочы, кватэру ды сям'ю, селянін—саху ды каня, разлучайцеся з сям'ёю і нясеце свае галовы на аўтар бацькаўшчыны. Зрабіў пачатае, ці не, забясьпечыў бязмоцнае—ці кінуў на волю лёса—ідзі...

Мобілізацыя!

Па ўсіх гарадох, па ўсіх мястэчках і сёлах, засьценках і глухіх паляшукіх хібарках расклеены квадратовыя паперкі з пералікам гадоў і катэгорыяў мобілізаваных. Раскіданыя ядынкі,

а мусам сьцягнутыя ў грамадкі, грамады і натоўп—памаршавалі з месца на месца, з канца ў канец дзесяткі, сотні, тысячы, мільёны... Бесьсьвядома і бесьпярэчна?

Несканчонымі лентамі разьліліся плач, енкi, рэчкамі—сьлёзы... Сум і жаль распластаўся цалуном над палямі незьмярымае Расіі.

Ці-ж заглушыць гук патрыотычных літаўраў чыстату і бунт мільённае скаргі?

Ці-ж пяройме паводку помстных сьлёз каламутнае пачуцьцё зданнага патрыотызму?

Ой, не! Ой, пільнуйся разбазыраны Неўскі, цябе затопіць раскалыханая хваля ваколічнае сілы... Яна скоро прарвецца і ліне. Гэта будзе сіла ня дробнай кучкі падбітых гандляроў і пакорных чынуш з партрэтам Мікалая, разбураючы гмах на рагу Марское. Не...

Гэта будзе суд і помста...

Будзе, а пакуль... Восемнаццатае ліпеня адгукнулася гарматнымі стрэламі...

Вайна! Ужо падаюць знарады праз сіні Дунай, крышачы будынкi Белграду.

Вось! Вось!

Доўгая палоса паперы зьвесілася ў акне рэдакцыі суворынскае рэптыліі... Людзкі струмень, як вада, стрэўшая застаўкі, зьбіраецца ў бурлівую грамаду на рагу Неўскага і Садовай, і сотнямі вачэй упіраецца ў няроўныя літары сьвежых паведамленьняў. З вуснаў у вусны, трывожна-жахліва і задаволена-кічліва, перадаюцца яны з вуліцы на вуліцу, з пляцу на пляц. Людзкі віхар яшчэ болей разьюшваецца, мацней гудзе, шпарчэй паглынае прастор.

— Бедныя сэрбы! Дзе-ж іх каралеўская чэта жыцьме!—вылятае з тоўстых набраклых крывёю губ круглага гасьціна-дворца...

— Барбары! Стары Франц з вума сышоў!—злуецца пруткаваты, худы, з бародкаю клінком, з кійком у руцэ, з філэзофскім выразам на твары, адвакат.

— А мы, як заўсёды, дрэмлем! Нямецкая рука арудзе ў нас пад бокам,—дадае яго сусед, з мінаю ісьціна-рускага купца.

Сьледам дзiesiąткі самаўвераных і ганаровых сказаў, сотні пагрозаў і столькі-ж ябедных, гіронічных жартаў—гуляюць над бразгаючымі трамваямі, над шпарка ездзячымі аўтамабілямі.

Жаднага сумненьня.

Раступаюцца натоўпы перад сівымі надутымі, бясчулымі генэраламі. На чырвоных крываваых лямпасах адбіваюцца нованароджанья чаканьні і спадзяваньні.

Скончана пра ўсё іншае! Годзе сумненьняў...

Вайна прыйшла! Ужо атручана паветра порахам. Тысячы вёрст да Белграду, а чамусьці здрыгаюцца сэрцы няпэўнасьцю...

Вось, вось! Хто пільнуе гарматы, каб яны ня бухнулі над Нявою? Як справа з міннымі загароджамі пад Рыгай, Рэвэлем, Кронштатам? У забясьпецы? Напэўна! «Храбрае воінства»...

«Яго імператарскае вялічэства абвясціла армію і флёт на ваенным становішчы!»

«У Кіеве абвешчаны прызыў ратнікаў першага разраду за 1911, 1912 і 1913 гг.»

Гэтак пье хор галасоў безьлічы юркіх, фаворных газэтчыкаў!

І весткі, што лятуць з дзiesiąткаў вуснаў—вострымі шпулькамі пранізваюць прагны на навіны людзкі натоўп. Поўнасьцю, да-сканала аплёў яго атрутны подых вайны...

Але якое вайны?

Яскравае адчуваньне выпірае наповерх—вайны нязвычайнай.

Дагадкі, пляноўкі, раздумы знаходзяць трывалую падставу ў запхнутых далей вестках з Лёндону, з Рыму, з Токію.

Няўжо-ж блытаніна законаў капіталістычнага разьвіцьця абмяжуецца двума-трыма краінамі? Яго моцныя сеткі ахуталі ўвесь сьвет.

Вайна прыйшла іх разбэрсаць. Разбэрсаць?

Уваходам у Бэрлін да каляд?

Захопам Дарданельскай пратокі?

Разбурэньнем Сэрбіі?

Клубок нявыразнасьці носіцца загадкай над расійскай ста-ліцай.

ПЕРАПЛЁТ НАДЗВЫЧАЙНЫХ ЗДАРЭНЬНЯЎ, выбухнуўшых наверх, як попел і лява з Вэзувія, шаламанілі Рыгора. Ён драбніўся на часткі, натужваючыся ахапіць іх веліч і глыбіню. Але губіўся ў іх забытанасьці. Цьмяная нявыразнасьць скрадала ясну перспэктыву.

З заплясьнелых аналаў гісторыі паўставалі войны, непасрэдна цягнуўшыя за сабою рэвалюцыі. Няўжо, калі ў жыцьці маецца падобны закон, ён абміне Расію на гэты раз? Ці для яго чыннасьці патрэбны асабовыя эпохі? Як-бы там ні было, а ў нявыразным наступным можна было вышукваць розных нечаканасьцяў.

Гэта тыя нечаканасьці, з якімі заўсёды гуляюць у жыцьці рознастайныя здарэньні, сябруюць і надзеі. Рыгор іх ня цураўся. Абданы надзеямі, ён знаходзіў палёжку і пятрусёваму лёсу. Сядзеў-жа ён, Рыгор, калі палоса часу была зусім інакшай. Як-бы там ня было, а кожнаму ваяку трэба прайсьці гэту школу. Як ня ўтратны пятрусёў арышт, усё-ж яму прыдасца. Астрог—палітычная школа—Рыгор адчувае па сабе. Астрог—у той-жа самы час—і кузня; Рыгор згодзен з другімі.

Таварышоў лёс атрымліваў палёжку ў рыгоровым ваччу і таму, што ня мелася даных на зацяжны арышт. Магчыма Пятрусю інкрымінуюць удзел у сходзе упаўнаважаных—тады дадуць адміністрацыйную высылку з трыццацьма трыма пунктамі... А бывае і без таго...

Аднак падобныя развагі былі нятрывалымі: яны ня ўстойвалі перад наплывам таварыскага пачуцьця спагады. Якім ня быў Рыгор загартаваным ваякам, якою халоднасьцю не абдавала яго сэрца ў пытаннях змаганьня—усё-ж Пятрусь займаў у яго нутры месца, вакол якога магла бліснуць сьлязіна сантымэнту. Няхай-бы Пятрусь праходзіў заводскую школу, чымсь гэта яму надалі школу астрожную. А ці немагчыма, бывае, здарыцца так, што ён і ня вытрывае яе? І замест посьпехаў—набудзе разувер'е, страціць сілы. Так! Нікому шляхі не заказаны...

Вось-жа прыйдзе Рыгор на завод і ў ім не застане Пятруся. Вечарам пасля працы яны ня сыдуцца ўдваіх і, як заўсёды, не

абгавораць апошніх падзей. Ды колькі будзе марна страчаных плянаў хоць і дробнага штодзеннага жыццця! Няхай-бы скла-ліся абставіны так, каб усё гэта знаходзіла сваё нормальнае за-вяршэнне... А яно—не... Не!

Рыгор ішоў на працу, адчуваючы сябе пераможаным, па-лонным.

Думаў, ідучы, што гэта яго шлях да пакоры перад тым, су-проць каго выходзіў на супярэчкі.

Ішлі ядынкамі, па двое і другія рабочыя, але, чамусьці, на іх тварах не заўважна адбітку болю. Вось адзін размахвае рукамі і заліваецца сьмехам, калі другі яму патурае. Вунь трэці чытае ў засос сьвежыя навіны ў «Современке» і на нішто не зважае. А яшчэ іншыя то пасьвістваюць, то жартуюць. Мэрам-бы нічога нікага ня было—а дзесяцідзенная забастоўка не пакінула і сьледу. Будуць яхідна пазіраць на іх дырэктары заводаў і гόрда, зьысака надзяляць сухімі сказамі. Ды павінны маўчаць? Го, не! Гэтага не! Было бяссумнена, што пачуцьцё пакоры ня вер-нецца.

Але пра гэта ня думалі—вайна перабівала ўсё. Пад яе ўра-жаньнем знаходзіліся і рабочыя заводу, і яго гаспадары. Нават тэмп працы падуладжваўся трывожасьці агульнага настрою. Ма-шыны, якія тачылі знарады, захоўваючы ў кожным некалькі сьмерцяў, гэтыя машыны не маглі заглушыць сваім гоманам і шумам гутаркі рабочых. У праходах між станкоў, праз станкі, кідаліся і адкідаліся руплівыя, уважныя запытаньні і адказы. Кожны і ўсе вязалі з імі пляны і дагадкі, страты і чаканьні.

Рыгор ад знаёмых дазнаўся, што не адзін Пятрусь паплаціўся арыштам. З ліку рабочых заводу ачуліся ў лапах паліцыі да дваццаці чалавек. Усю тую ноч, калі арыштавалі Пятруся, ішлі ўзмоцненыя трухі ў рабочых раёнах. Наладжваліся паліцэйскія аблавы.

Рабілася цікавым, як уцалеў ён. І разам з гэтым вырасла сумненьне, ці надоўга гэта. Не адначасна з Пятрусём, то сённяя, заўтра, ці яшчэ праз дзень, і паліцыя наведзе яго. Запросіць да Пятруся ў госьці, а там—чаго добрага—выплыве і Смагін, і Рыга. Падумаўшы—ня ўхмыляецца.

Рыгор надумаў колькі начэй не начаваць на сваёй кватэры. А вось мінецца гэта палоса. Але дзе знайсці прытулак? Успаміналася Ганна. Зранку цьмяна, між іншым, а што бліжэй к вечару, яскравей і настойней. І вышаўшы з заводу, ён сеў на першы трамвай і паехаў у горад. Ня думаў—будзе Ганна на кватэры ці не—рэшана і годзе. Што па-за гэтым—ня цікава.

У трамваі, бітком-набітым людзьмі, з якіх было многа рабочых, Рыгор прыслухоўваўся да гутарак. Вайна ў пераломе апошніх падзей—служыла асноўнаю тэмай. Адчувалася, што яна праняла кожнага чалавека, захапіла яго істоту. Старыя і маладыя, жанкі і мужчыны, вайсковыя і цывільныя, рабочыя і бюргеры-мяшчане—усе на розныя лады абгаворвалі бягучыя навіны дня. Паднімаліся спрэчкі, нясьліся доказы і абвяржэньні, выяўляліся настроі. Кішмя-кішэлі дзесяткі мотываў за вайну, за яе дачаснасьць і зусім слаба выплывалі варожыя ёй, але асьцярожлівыя словы. Гусьцела мешаніна, вінігрэт з людзкіх пачуцьцяў, настрой, бязгрунтоўнай палахлівасьці і беспадстаўнага задзёру. Гурт, гушчу, грамаду можна было разумець, бачачы яе ў бягучым трамваі, як нешта тлумнае, парванае на часткі, цьмянае і нявыразнае. Калі-б філэзофія ня была пустою рэччу, патрэбна было-б ужыць яе пры вывучэньні зьмешчанай у трамваі кучкі людзей.

Рыгор пільна наглядаў і ўважліва слухаў гутарку, падобную на тлум. Магчыма, з гэтым і вылез-бы з трамваю, каб завярнуць на Пад'ячаскую, дзе жыла Ганна, і праз два крокі расьсеяць уражаньне, але раптам ускіпеў. Здаравенны, бочкаю пуза, якісьці, напэўна, буйны крамнік, нагальна перабіваючы агульную ўвагу, закрычаў: «Нямчур падакупіла жыдоўскую інтэлігенцыю і фабрычную басоту; нам трэба гэтыя плевелы выпаліць агнём». Некалькі жанчын спагадліва кіўнулі галавою. Болей—дабрадушліва ўсьміхнуліся. Хтосьці наперадзе гіронічна гукнуў: «Яшчэ выдумка!» А Рыгор са злосьці кінуў пузачу: «Вы пагромнымі лёзунгамі не адыграецеся!»

На Рыгора востра паглядзелі з усіх бакоў вагона. Пачулася некалькі пагражаючых выгукі. Сярод іх Рыгор улавіў выразнае—«нямецкі агент». Сьледам двое якіхсьці асоб усхапіліся з месца і памкнуліся ў бок Рыгора. Што-б з гэтага выйшла, нельга

сказаць, але Рыгор настаражыўся. Ён упорней паставіў ногі і сабраней настроіў узрок. «Толькі»... прамігнула ў яго галаве і абарвалася разам з агульнай увагай да ўсяго інцыдэнту.

З-за рогу Вядзенскай вуліцы хлынула раскіданая, як напалоханая стада, куча людзей. Трамвай спыніўся. Частка пасажыраў зьлезла. Праз адчыненыя дзверы і вокны даняслося ў вагон дзесятак гукаў: «Шапкі далоў! Ура! Бо-ожэ-э, цара храні!» Было відаць, што гэта патрыятычная маніфэстацыя.

Рыгор убачыў, якім здаволеньнем засіяў твар трамвайнага таўсьцяка. Ё яму стала ня ўцёрп сьмешна, калі гэты слонь замахаў праз акно капялюшом, вітаючы маніфэстантаў.

Сьледам, з натоўпу вылучыўся якісь чыноўнік і, падбегшы да бліжэйшага глядача, зьбіў з яго галавы нязьнятую шапку.

Рыгор мігам выскачыў з вагона і памкнуўся ў бок маніфэстацыі, але яго хтосьці схапіў за рукаў. Ён абярнуўся і ўгледзеў Рудольфа Шульца.

III

— КУ-У-ДЫ-І ТЫ?—запытаў Рудольф.

— А-ах!.. Ё надало-ж табе...—незадаволена адказаў Рыгор.— Ці ты бачыў сцэну? Хуліганьнэ-э!..

— Што-о, што вы казалі?—перабіў Рыгора чыйсьці далёка не дружалюбны голас.

Рудольф тузануў Рыгора за рукаў і яны на два крокі адступілі ў права.

— Хуліганства-а...—з тым-жа задзёрам адказаў Рыгор і не пасьпеў агледзецца, якое ўражаньне пакіне яго сказ, як яго шапка дугою мігнула ў натоўп.

Рыгор азірнуўся вакола сябе, але дзесятак твараў як-бы не заўважліва глязелі ў розныя бакі. Зусім нельга было ўявіць, чья работа з шапкаю.

— Сволачы!—праказаў ён, і ўспомніў пра шапку.

Рудольф працягваў яе Рыгору.

— Кінь, тут ня час і ня месца для тваіх спраў...

Яны павярнулі ад натоўпу і пайшлі ў бок ад маніфэстацыі. Апошняя з гікамі і шоламам, поўная пагромных разбойных

настрою, накіравала ўсцяж Вялікага проспекту напрамкам да Васільеўскай выспы.

— Но што робіцца-а! А-ах!—Рыгор хапіўся за голаў.

— Гэта не характарна,—разважыў Рудольф.

Рыгор доўга ня мог супакоіцца. Толькі перавод Рудольфам гутаркі на іншую тэму адцягнулі Рыгора ад усхваляваўшага яго факту.

Рудольф паднёс Рыгору смагінскія навіны: арышт Сімена Галаса, і ад'езд Лібы ў Вільню.

— Абяскровілася мястэчка дарэшты. Мэрам-бы хто зачыніў вечка. І ўсё вайна. Перакруціла, перамалала, уздыбіла, як мертвякі не паўставалі.

— А ты даўно прыехаў?

— Учора раніцою. Прыехаў, ведаеш, поўны ўражаньня ад жудасных вобразаў мобілізацыі. Што-ой там чаўплюся-а! У адзін дзень усё жыцьцё мястэчка згусьцілася, ці, праўдзівей, было сабрана, зьліта ў адно месца, на Згонішчы. І мужчыны, і кабеты, і старыя, і малыя, людзі і коні гулі, іржэлі, мятусіліся,—мэрам-бы бачачы занесены над сабою востры бліскучы нож ката. Я табе кажу—жах браў. Хацелася плакаць і завываць разам з асірацелымі дзяцьмі і жанкамі. Але сьлёзы тут-жа высушвала халодная цікавасьць. Сотні сталых сьвядомых мужчын, пакорліва, без супярэчак, накіроўваліся ў павет, магчыма ў губэрню—а адтуль—на вайну. Незьмярымае глыбіні жудасьць—і, мэрам-бы, так і трэба. Двое смагінцаў, чамусьці ўкрадкаю, кінулі каменямі ў акно манаполькі. Сьледам пяцера чалавек напёрлі ў дзьверы і выламалі; далей пайшоў расхоп гарэлкі, звон шкла, дзікія песьні... Дзесятак стражнікаў доўга ня мог ўціхамірыць многасоценную грамаду. Гоман і крык сьціхлі, сьціснуліся шарэнгі і людзі пакорліва пашнуравалі за горад. Нават хутка пачуліся песьні... Прызнаюся, браток, я і дагэтуль губляюся ў блытаніне падобных зьяў... Вось-жа, вось, пры вугле кожнае хаты распачныя жанкі і замурзаныя ў сьлёзах дзеці—ужо сіраты, бязмоцныя, пакінутыя—а там, мо' на гоні ад іх, сярод залатых снапоў жыта—песьні... Лебядзіныя песьні сотняў здаровых, поўных жыцьця

людзей—па дарозе да бойні... Толькі пудрысты пыл над мястэч-
кам—слупам...

— Гоняць,—заўважыў Рыгор.

— Тое і дзіва, што ідуць на імперыялістычную вайну ды
яшчэ з песьнямі. Але мне здэцца, што гэта да першае стрэчы
з жахамі вайны... Хутка яе сутнасьць выкрыецца перад усіма.

Рыгор задумаўся.

— Сапраўды складаныя пытаньні,—згадзіўся ён на канцы
Вядзенскай.

Пры павароце на Кронвэрскі праспэкт іх спыніў праезд палка
кавалергардаў. Здаровыя, ружатварыя, адзін у адзін, гвардзейцы
выглядалі спакойнымі, нават жыцьцёрадымі. Дагледжаныя, па-
дабраныя пад масьць—каштаны-коні зіхацелі чыстаю шэрсцю,
як палітураю.

Стракаталі каменны бруку—іх білі шротам цяжкія падковы.
Адгароджваючы эскадронныя чатырохкутнікі з людзей, ехалі
адзінкамі то па двое дасьціпна адзетыя, ганорна-задзёрыстыя
камандзіры.

Густым ланцугом выстраіліся прахожыя ўсьцяж тротуараў,
сочачы за кавалергардамі. Тысячамі ўзракаў акідалі маладых,
падабранных сялян-дзяцюкоў, якіх пасьцягалі з глухіх вёсак агро-
мністае краіны ў прывілейныя палкі царскае арміі. З боку гле-
дачоў чуліся развагі. «Жалезная сіла»,—цешыўся дробны, сухар-
лявы чыноўнік. «Гвардыя першай пойдзе на фронт»,—паведам-
ляў якісь дэндзі, з моноклем у воку. «Ці не на фронт яны
ўжо?»—дапытваў разношчык памідораў, з пірамідаю чырвоных
фруктаў на галаве. «Не павінна... Го, не—тут і вакзалу блізка
няма»,—адказваў прыказчык з рагавое булачнае.

Тут-жа, недалёка ад Рыгора з Рудольфам, нікому не заўважа-
ны, торкаўся ў натоўпе юркі, гарачы патрыот, які зьнянацку,
нечакана выгукнуў: «Слава мужнай гвардыі!» Яго ніхто не пад-
трымаў—не пасьпелі, ці не рашыліся, але мігам рынуліся на
выгук. Вачавідкі вырасла куча людзей, чый гоман заглушылі
аддаленыя стукі падкоў кавалергардзкіх коняў.

Рудольф пацягнуў Рыгора за рукаў і абое пайшлі ў бок
Біржавога мосту. Калі яны апынуліся на Васілеўскай высьпе, су-
проць будынку Зоолёгічнага музэю, Рыгор спыніў Рудольфа.

— Я не нацешуся з гэтага вобразу!—паказаў ён на Няву.

— Прыгожы, нечага сказаць... І цікава, бачыш, вонь у тым ражку, направа, Трубяцкі бастыён, дзе, напэўна, і зараз сядзяць рэволюцыянэры, а наўскось, з другога боку—Зіmnія палацы з каранаваным катом.

— Хвалі стукаюць у крапасную сьцену і ўсё не размываюць пакуль.

— Размыюць...

Яны яшчэ на некалькі хвілін спыніліся на эпізодах рэволюцыйнага змаганьня, пасля пайшлі ўсьцяж Унівэрсытэцкае ўзьбярэжнае, да трамвайнай спынкі.

— А ты-ж куды думаеш ехаць?—пацікавіўся Рудольф.

— Я... як табе сказаць, да аднае свае знаёмае... Навіны вязу...

— Навіны?

— Так... надоечы арыштавалі нашага агульнага знаёмага.

— Арыштавалі? Завошта?

— У скутку забастоўкі... Чытаў мо'?

— А то думаў—не?.. Так, цяпер з гэтым сьцеражыся-а...

— Дык вось...

Рыгор аглянуўся.

— Сам баюся... Прымаў удзел у сутычцы з паліцыяй на Ломанскім завулку...

— Ты? Ого! Дай руку...

— На Выбарскай старане ўзмоцненыя арышты, трухі, аблавы... А пападзіся—звяжуць з Смагіным, успомняць Рыгу—ты-ж ведаеш, чаго казаць...

Рудольф засьмяяўся.

— У Смагіне пра твой ад'езд—ні шушу... Нават мой бацька нідзе нічога ня чуў... Дзе ты, браток, бачыў, каб у гэтакі час ты быў у станавога на вуме. Іншая рэч—Ломанскі завулак... Я такі і спадзяваўся, што ты ня мінеш гэтага. Адчуваў, калі ўпяршыню спаткаўся... Ну, мой бацька дагэтуль успамінае цябе—хоць і ня ведаў, што ты быў пад наглядам.

— Вітай, калі пісацьмеш...

— Бацька тут...

— Бацька, твой, тут?—здзівіўся Рыгор.

— Прыехаў са мною...

— Ёсьць справы?

— Так... бачыш, мы немцы, як табе вядома, а цяпер...

Пад'ехаў трамвай і ня даў дагаварыць Рудольфу.

Рыгор ужо з пляцоўкі вагона запытаў рудольфавага адрасу і толькі пасьпеў улавіць «Дзесятая лінія».

Зьнятая для разьвітаньня шапка адгарадзіла ад яго вушшу нумары дому і кватэры. І тут якраз ён успомніў, што забыўся запытаць пра лёс адданага яму Паўла Памыйкі.

IV

ПАДВЕШАНЫ НАД БРАМАЮ НУМАР паказваў на дом, у якім жыла Ганна.

Рыгор узышоў на ганак параднага ўходу, каб паглядзець кватэру. Яе над дзьвярыма ня значылася—стаялі чотныя лічбы, а Ганна жыла ў кватэры 35. Трэба было ісьці ў двор і там шукаць. Рыгор накіраваў у працыненыя варотцы брамы.

— Вы да каго?—спыніў яго чыйсьці голас.

То быў дворнік, прытуліўшыся да цёмнае сьцяны і не заўважаны Рыгорам.

— Я ў кватэру нумар 35. Скажэце, дзе яна?

— Направа, чацьверты атаж...

— Дзякую.

На ўсходах Рыгор раптам спыніўся і сам сябе запытаў— ісьці?

Ня даўшы адказу, рашуча пайшоў угору. Не заўважыў, калі зьлева глянула на яго вядомая лічба.

— Не чакае, зразумела,—падумаў Рыгор і пазваніў.

Шагі, што застукалі па той бок дзьвярэй, не дазволілі думаць. Хутка ў дзьверы прасунулася бабуліна галава і запытала:

— Вам каго?

— Мне Ганну Завіру, яна дома?

— Уваходзьце. Направа другія дзьверы. Пастукайце—у яе хтосьці ёсьць...

Цёмны калідор узьбіў Рыгора на нейкую шафу. Ён папрасіў убачэньня і пачуў ззаду сябе:

— Стукайце.

Рыгор не пасьпеў падняць рукі, як Ганна выбегла на калідор і пазвала:

— Сюды, Рыгор... с-сюд...

Яе голас перацялі спазмы...

— Добры вечар... Неўпару?

У драбнюткай каморцы, дасьціпна прыбранай, усё-ж беднай на выгляд, пры акне сядзеў якісьці мужчына. Не разглядаючы яго, а шукаючы, дзе-б палажыць шапку, Рыгор падышоў да малюпаткага століку, з падстаўнікам для кветак.

— Магчыма паперашкодзіў?—ня гледзячы на Ганну, запытаў ён.

— Дальбог, што з табою, Рыгор?.. Сядай, вось, і будзь, як у дому... Мне сорамна, што я нічога... Хіба пачакай, а я мігам зьбегаю...

— Ганна, ты...

Рыгору, аднак, хацелася есьці, і здорава. Гэта ён адчуў, калі злез з трамваю. Ён хапіўся,—бач, дарэмным быў яго намер перапыніць Ганну.

— Ты, вось, пазнайся з таварышам і пасядзеце ўдваіх.

Рыгор міжвольна абярнуўся да акна і ўгледзеўся ў твар ганьнінага знаёмага.

— Не пазнаеш?—запытала Ганна.

— Не.

— Артура Цьвібеля?—праказаў той.

Рыгор утаперыўся вачмі ў адну кропку і праказаў:

— З Рыгі? Ведаю!

— Помніш сходку і... Наталю?

Рыгор падняўся з месца і падышоў да чалавека з працягнутаю рукою. Ужо ён яскрава бачыў перад сабою перапоўнены людзьмі пакой. Наталін вобраз уклініўся між яго і артуравымі вачмі.

— Але, якім-жа чынам? Ганна?

Стук дзвярэй, за якімі Ганна схавалася, быў адказам на рыгоравы словы.

— Я з Ганнаю толькі тыдзень таму, як пазнаўся. І дзе, і як—проста цікава... Мая жонка працуе разам з ёю ў экспэдыцыі. Я, аднойчы, зайшоў да яе, а тая вазьмі і зьвядзі мяне з Ганнаю.

Разгаварыліся—і выявілася, што абое з Рыгі... Калі-ж кранулі рыскага жыцця, знаёмых, так першым чынам—абое ўзьбіліся на цябе... Паверыш—каб хто мяне завяраў, што я з табою сыдуся тут, у Пецярбурзе—махнуў-бы рукою... А, тымчасам, праўда... І як нутром чуў, што ты прыйдзеш сюды... Давай, думаю, заскочу па дарозе і запытаю, ці бачылася з табою... Я жыву, вось тут; на Нікольскай; калі ласка, заходзь—буду вельмі рады... Успомнім старое, хоць і недалёкае...

Яны трымаліся адзін у другога за руку. Ніводзін не памыкаўся разьняць таварыскага прывітанья. Адначасна абое прыселі каля століка, як звязаныя... І толькі закавыляўшая пад Рыгорам крэсла заставіла яго мімаходзь аберуч хапіцца за апорныя пункты: за шыфляду акна—адной рукою, а за сьцену—другою. Аднак, гэта комічнае становішча ня выклікала ні ў адным жаданага водгуку. Праз хвіліну маўчанкі Артур загутарыў далей:

— За гэты год, таварыш Рыгор, я многа гора нацярапеўся. Мяне разьлічылі з заводу ў Рызе хутка пасья твайго арышту. Я перш прабаваў паступіць на другі, але, як па згавору—усюды адбой. Тады я напісаў ліст таварышу ў Пецярбург—той парадзіў прыехаць. Ня думаючы доўга—злажыўся і ў дарогу... Што-ж нам, пролетарам, доўга раздумваць? Пакідаць нечага, а сям'ю за рукі і ходу... Прыехаў у Пецярбург, і, паверыш, добра ўладваўся. Астаўся на працы... Заработак быў нядрэнны... Раптам—забастойка... Ці-ж у маёй натуры ня быць першым? І, што ты думаеш, гэтымі вась рукамі накінуў масьцэру мяшок на голаў... Пасья дазналі і ў чорныя сьпіскі. Куды не паткніся—адказ... Як і ў Рызе... Тады я кінуўся на другое—мяне ўперлі ў арцель каталёў... Ну—там ня вытрымаў... А зараз з паўгода бадзяюся па дробных майстэрнях. Заработак—як кот наплакаў... Дзякуючы Міхасю Камару—мо' помніш яго?—удалася жонку ўладзіць на службу, і гэтак кідаюся... З агню ды ў полымя...

Рыгор уважліва слухаў, прапусьціўшы між вушы ўспомненае Артурам імя Камара.

— Круціць, браце, жыццё нас, як вецер саломіну!—праказаў ён.

— І яшчэ як круціць!..

— Але, вось, мне здаецца, што ня сумее зламаць! Ха-ха-ха!
Ня дамосья-а!

Рыгор, а за ім Артур, як па згавору, падняліся з месц, каб праверыць свае сілы, ці сапраўды іх хопіць не паддацца жыцьцёвай нязгодзе.

У гэты момант стукнулі дзверы і ў пакой увайшла Ганна. Не патураючы нінавошта, загутарыла:

— Сустрэла, выпадкова, Міхася Камара... Прасіла зайсьці... Але ён сьпяшыў кудысьці... і ніяк ня мог уварваць каліва часу... Вельмі прасіў днямі яго наведаць...

Ганна паведамляла гэта з перабоямі, засопшыся, уладваючыся з небагатым сэрвізам, які складаўся з двух талерак, аднаго нажа і відэлак. Яна сьпяшалася і гэта паднімала нэрвовасьць—у скутку якой пару разоў выпаў з рук нож і чуць не павярнуўся стол...

Рыгор настаражыўся, пачуўшы імя Міхася Камара, але затрымаўся распытваць, пакуль Ганна не ўроўнаважыцца.

— Вось... цесната, бачыце... даруйце-э, чым хата багатая...

Яна паглядзела на мужчын...

— А зараз і самавар... Ня болей дзесяці хвілін, перапрашаю...

Ганна памкнулася ў дзверы—Рыгор пераняў:

— Міхась Камар, кажаш?—Як-жа ён, адкуль і што?

— Хіба-ж табе Артур не казаў?

Ганна мігнула ў дзверы, падаўшы пра сябе знаць стукам самаварнае трубы ў калідоры.

— Я-ж табе казаў, Рыгор, што маю жонку Міхась у экспэдыцыю ўладзіў!

— Міхась Камар? А яго адрас?

— Я запытаю ў маёй жонкі—тая ведае... Кожны раз можам зайсьці да яго... Ды Ганна, напэўна, знае...

— Я мушу быць у Камара... Ганна?

Тая шмыгала то ў пакой, то з пакою... І клапацілася пра гасьцей.

— Як на ліха—жаднае цягі...—ні-то казалы яна сабе, ні-то скардзілася гасьцём.

— Вы-б кінулі, Ганна, з самаварам,—праказаў Артур.—Мы зараз пойдзем і дзе-колечы па дарозе перакусім...

— Па дарозе... а Рыгор, магчыма, і не абедан, праўда?

— Ты ўгадала,—пасьмяяўся Рыгор,—з заводу і да цябе—глядзі во...

— Вось бачыце...

Ганна яшчэ парсьцей завіхнулася каля гарбаты. Цяпер яна пакінула гасьцей і ўжо зьявілася ў пакой з гарачым самаварам.

— Сядайце-э, прашу вас!—пазвала Ганна Рыгора і Артура...—Выпіце па шклянцы гарбаты...

П'ючы гарбату, іх гутарка цярпела ад нязьвязнасьці, часта пераходзіла з тэмы на тэму. І гадзін за дзьве часу яны стала вырашылі толькі адно пытаньне—гэта пра тое, калі пабываць у Міхася Камара.

Падвешаны на сьцяне гадзіннік выбіў дванаццаць.

Артур падняўся з месца.

— Няўжо поўнач? Даруйце, я пабягу...

— Жонцы абяцаў?—пасьмяяўся Рыгор.

— Позна, позна, браце...

Ён па чарзе разьвітаўся перш з Рыгорам, пасля з Ганнаю, і накіраваў у дзьверы.

— Чакаю... Думаю—не адкажацеся мяне наведаць? Ганна? Рыгор?

— Абавязкова.

— Будзь пэвен.

Ганна правяла Артура за дзьверы.

V

ЯШЧЭ ДАНОСІЎСЯ СТУК артуравых шагоў па каменным сходам—калі ў Рыгора з Ганнаю пачалася шчырая прызнаная гутарка.

Рыгор сядзеў, апёршыся локцем рукі на столік, напружана глядзеў у пагляднелы твар Ганны і казаў:

— Каб ты ведала, Ганна, я прыйшоў да цябе, як да бліжэйшага мне чалавека... Ці чула ты—арыштавалі Пятруся. І з дня на дзень можна чакаць...

Ён зацішыў голас.

— Пятрусь бурыву Калтаўскую мануфактуру, а я... а я змагаўся з паліцыяй і казакамі ў будынку на Ломанскім завулку.

Сказаць табе—добра, смела і дружна бараніліся. Але нас купка—а вакол дому—сіла ворага... За поўнач былі пераможаны. уцяклі з дому і ўжо праз некалькі хвілін я напаткаў бяспечныя патрулі коннае паліцыі... Што-ж аставалася на далей? І мы пайшлі працаваць. А зараз—вораг робіць расплату—кожны момант я гатоў ачуцца побач з Пятрусём... Ты чула?

— Я, я добра чую...—растрывожана праказала Ганна і змаўчала.

Маўчала, а на твары гусьціўся глыбокі раздум. Настарожаны ўзрок камяніў вочы; у куткох губ прабягалі порсткія ўздрыгі. Было відаць, што дзяўчына аддалася пачуцьцю няпэўнасьці за Рыгора.

— Зноў можа стацца...

Ганна не даказала—нэрвовасьць скрала словы.

Дзяўчына тут-жа павярнулася да акна, каб захаваць ад Рыгора сваё хваляваньне.

Рыгор яскрава адчуваў у сваім нутры ганьніна становішча.

— Цябе непакоюць мае навіны?—узяў ён Ганну за руку.

Тая шчыльна да яго наблізілася; палажыла яму на плечы руку і адказала:

— Табе небяспечна на кватэры...

За дзьвярыма пакою прашамалі чыесьці крокі.

— Начаваў-бы ў цябе, але цесна, няёмка ад гаспадароў кватэры і...

— Нічога, Рыгор. Начуй, прашу я...

— А ты?..

Рыгор пацепам плеч дакончыў сэнс ня выказаных слоў—ці не завялікаю інтымнасьцю будзе гэта для яе. Ганна зразумела яго лепш, як-бы чула выразны бясумненны сказ.

— Кажу табе, Рыгор, нічога... Я як колечы, а ты... а табе будзе месца...

Нельга было не паверыць у Ганьніну шчырасьць. Рыгор шустрым узрокам акінуў пакоік Ганны. Тая засьмяялася.

— Цесна, ну-ж у цеснаце—ня ў крыўдзе... Няпраўда мо'?

— Чаму-ж няпраўда!..

І шчырасьць сваіх слоў Рыгор падмацаваў поціскам ганьнінай рукі.

Для іх абоіх было ясна без далейшых слоў—што ўсё злажылася як мае быць, само сабою, выпадкова, але неадменна і натуральна. Тады нечага вяртацца да гэтай тэмы, можна пераходзіць да чарговых пытанняў.

І ў Рыгора, і ў Ганны мелася процьма плянаў і намераў, якія вымагалі неадкладнага абгавору і вырашэння. Многія з іх былі агульнымі для абоіх. Кожнаму яны здаваліся трапяткімі, вострымі і грунтоўнымі.

Ды ніводнаму не хацелася варушыць язык, каб не перабіваць запойнае цікавасці ўзаемнага сузірання. Сарамлівае і няёмкае для другога разу, зараз прымалася за звычайнае і зразумелае.

Яны маўчліва глядзелі адно другому ў твар і тут-жа ўваскрашалі цікавае, яснае і ў той час нявыразнае мінулае. У гэтым мінулым мясцілася багата характарных рысак і глыбокіх момантаў. У рыжовым воддалеку гэтыя рыскі і моманты яшчэ болей выпукляліся, адшліфоўваліся і ў прызьме бягучых хвілін давалі хвалюючае праламленьне.

Над іх нярухомымі постацямі насілася палкае натхненне, маляўнічавыя надзеі; расла і формавалася тая жыццёдаўчая сіла, якая хавае ў сабе субстанцыю людскога бытавання. І Рыгор і Ганна адчувалі неабачныя ланцугі, якія вязалі іх падсвядома і свядома, адным канцом замацаваўшыся ў Ліцку на станцыі—другім—вось у гэным пакоіку...

Болей году часу, што разьлёг між іх першым і апошнім спатканьнямі—звучыўся, стуліўся ў нязначны квадранец і зьнік... Зьнік, але не бяз сьледу... На кожным з іх—яго адбітак, выразны і вачавідкі. То-ж ім зацікаўлены абое, седзячы і вывучаючы адно другога.

Рыгор не выпускае з вока жаднае дробязі ў ганьнінай перамене. Ён бачыць кожную рысу яе пасталеўшага і пахарашэўшага твару. Вось гэты спакойліва-ўглыбёны ўзрок пабуйнеўшых вачэй; пахудзеўшыя і ад таго—падаўжэўшыя шчокі з паўпатухшым рыжам; нявысокі і ня нізкі лоб, так характарны для нажытае Ганнай сур'ёзнасьці. Даўгаваты, з няпрыкметнаю гарбінкаю, стройны нос; як часнык, белых і чыстых, два рады зубоў. Выразнасьць цёмнашэрага ваччу і той-жа шоўк хвальністых льняных

валасоў. У хадзе—болей гібкасьці, болей дынамічнае рухавасьці. У постаці—непараўнаная элястычнасьць...

Рыгор падмячаў у Ганьне агульныя з Наталяю манеры ў завіхах. Тая-ж, гэтак моцна запаўшая ў яго нутро парыўчатасьць; тыя-ж навароты і сталёвыя замахі рукі. Мэрам-бы нехта знарок прыдаў гэту якасьць год таму зусім непадобнай дзяўчыне. Адзін толькі год—праўда—вельмі даўшыся ў знак Ганьне—зрабіў з рыгоравае знаёмае зусім іншую істоту. Гэта перамена выйшла ўдала пагоджанай, закончанай як знадворку, так і з нутра.

Перад Рыгорам стаяў чалавек, да якога нельга было не прасякнуцца глыбокаю павагаю; роўна з гэтым—цяжка было не падацца да яе і цёплым каханьнем. Калі-б ён думаў шукаць сабе сябра—можна было-б спыніцца на Ганьне і кропка. Ды зараз, знаходзячыся з ёю сам-на-сам і далёка без аформленых намераў у адлегласьці гэтага пытаньня—ён адчуваў, што Ганна бліжэйшы і раднейшы яму чалавек. Яна цалкам адпавядае яго запатрабаваньням... З боку натуральнага падбору, бязумоўна, і сам дзядуля Дарвін не падкапаўся-б. Так! Жыцьцё—вялікі мастак і ператворца! Варта было ад Ганны адняць мацэру, перакінуць яе ў новае месца і ў іншыя абставіны, як з яе выйшаў чалавек, падобнага якому—пашукаць.

Цяпер Рыгору былі зразумелымі паводзіны Ганны, калі яна знарок наведала яго мацэру і гэтак цёпла абышлася з ёю. Зараз было ясна, чаму яна гэтак клапатліва чакала яго, а, стрэўшыся—пайшла ў шэрагах маніфэстантаў. Вось-вось яна ўся—у гэтых клопатах пра яго, у зацікаўленасьці стрэчамі з Артурам і Міхасём Камаром.

— Я ўспомніў, Ганна,—перарваў зацяжную маўчанку Рыгор,—гэта-ж ты была ў Сілдох. Дай я табе падзякую за тваю ўвагу да мае старое.

Рыгор прыхіліў Ганну да сябе і надарыў яе пацалункам.

Гэта было для яе нечаканым і разам з тым надзвычайным.

Надзвычайным і глыбока дзіўным, бо нішто не паказвала гэтага. Ганна ўверана глядзела на Рыгора, як-бы супроцьстаўляючы сваю пранозаватасьць яго востраму ўзроку. І год нябачаны Рыгор вырастаў перад ёю ў мілы, зачароўваючы вобраз. У ім зьбіраліся ганьніны пераблытанья надзеі, за ім разгортва-

ліся заманчывыя пэрспэктывы. Але тут-жа, побач, Рыгор здаваўся халаднаватым і сухім. Прынамсі ў ім не знаходзіла Ганна таго, што-б дазволіла ёй паспавядацца яму ад душы. Намякне возьме пра што-колечы гэткае, а той, бачыш, і не спадабае.

Рыгораў пацалунак вярнуў дзяўчыну да поўнага давер'я.

— Ты ведаеш, Рыгор, як я па табе сумавала. Я не знаходзіла выйсця ў сваім жыцці і ня цікавілася яго будучыняй... Той вечар, калі я наведала цябе па сьлядох першага спатканья, той вечар акрэсьліў усё... Я не злавала на цябе, застаўшы разам з Наталай; я даравала пазьнейшыя няпрыемнасці і болі; я толькі не даравала аднаго—гэта немагчымасці цябе замяніць другім... Разумееш, ці сьмяешся?..

Ганна апусьціла вочы. Ціха выказаныя думкі рабілі шолам, гудзелі ў вушшу, і навостранасьць у чаканні рыгоравага слова—навостранасьць была таней валаска. Вось-вось плаўкі зык, пушчаны з мілых, гарачых вуснаў сябра-таварыша кране па ім і...

— Што-б я не сказаў, гэтага будзе мала...

Другі пацалунак ажывіў яго словы.

У гэтым пацалунку крылася тое, за чым адчынялася поўнае ўзаемнае паразуменьне далейшага.

Адчуваючы гэта, яны спакойліва пайшлі настрэчу адпачынку.

VI

НАЗАЎТРА БЫЛА НЯДЗЕЛЯ. Ужо зранку горад жыў пад уражаньнем маніфэсту пра вайну. Па напаленых сонцам тротуарах тупалі тысячы пецяярбуржцаў, пераказваючы апошнія навіны. Яны, гэтыя навіны, далей адсякалі ўсякую няяснасць, розныя надзеі і сумненні. Вайна санкцыянавалася подпісам «божага памазальніка». Вайна ўзаконьвалася воляю таго, каму пакуль ня кінулі пакарацца мільёны. Вось іх, гэтыя пакорлівыя мільёны, ап'янены крывёю сатрап, з «божым імем» на вуснах, блаславіў на бойню.

Кожны, чытаючы белыя лісты на сьценах камяніц—ня быў упэўнены, што «божая міласць» не падставіць яго грудзей пад кулю. Суворая сапраўднасьць трымала пецяярбуржца ў душным горадзе. Адны з іх вылічвалі гады, успаміналі час прызыву і аб-

мяркоўвалі пляны далейшага жыцця іх сем'яў, другія будавалі намеры, вывучалі абставіны і падрахоўвалі будучую нажыву. Гэтыя апошнія з асалодаю чакалі моманту, калі з балькону Зімяга палацу «самадзержац усерасійскі і прочае» пачне чытаць маніфэст «сваім вернападданым», першыя пасылалі праклёны крываваму «благавернаму» чытальніку.

Рыгор выходзіў ад Ганны а дзiesiąтай гадзіне раніцы, умоўшыся чакаць яе на Каменаастроўскім, каб пайсьці вечарам у оперны тэатр Народнага дому. У яго ня было думкі выяжджаць за горад.

Агульны настрой жыхарства, ахапіўшы Рыгора на вуліцы Пецярбургу, рабіў гэты дзень цікавым і памятным днём. Рыгора чуласьць да агульных сутрасеньняў надавала яму вострасьці ў перажываньнях бягучага моманту.

Едучы з Пад'ячаскай на Выбарскую, ён уважліва прыслухоўваўся да кожнага живога гуку, да маленькага шораху.

Яркая сонечная пагода не скрашала яго чаканьня тых ці іншых надзвычайных водгукаў на абвяшчэньне маніфэсту. Грамадкі гараджан, растыканыя па бакох вуліц, каля белых квадрацікаў паперы, выглядалі ў рыгравым ваччу знаёмымі вясчунамі вялікіх падзей.

Пераяжджаючы Малую Неву і пазіраючы на срэбра вады, ён бачыў яе застыглы спакой. Як у кожнае сьвята, ці нядзелю, шныралі па яе прасторах шутаўскія лёгкія параходзікі; яны прэсьціліся букетам сьвятошняе публікі. У Пятроўскім парку—кішмя-кішэла людзьмі. З гікам і піскам падкідаліся высока ўгору качэльныя лодкі. Памерна круціліся скрынкі на карусэльным калясе. Заліхвацкі зырылі бубны і гудзелі медныя трубы оркэстраў. Сярод людзей блыталася ранейшая колькасьць бясьпечных салдат.

«Няўжо іх ня кратае жах вайны? Або ўжо яны перадумалі маніфэст, перабалелі яго сутнасьць і вярнуліся да бягучых спраў?» падумаў Рыгор, цягнуўшы плячыма.

Кватэрная гаспадыня сваім настроем крыху выясьніла гэта. Стрэўшы Рыгора на парозе ў кватэру, яна ў упор праказала да яго:

— Цяпер ужо вайна—факт... Гуляй і думай пра заўтрашняе.
«Так! Гуляй і думай пра заўтрашняе!»

— А цару—хоць-бы што: падпісаў і на трон,—дадала яна.

— А вось людзі маўчаць, мэрам так і трэба,—не даючы сабе адрахунку,—выліў Рыгор накіпеўшую злосьць.

Гаспадыня паківала галавою і ўхмыльнулася.

— Людзі... што людзі... ёсьць розныя людзі... Адным—вайна гора і сьлёзы, а другім—вяселье і пацеха...

У гэтым сказе простае кабеты, мяшчанкі-абываталькі хава-лася доля мудрае ісьціны. Перад ёю спасаваў і Рыгор, спакойліва заўважыўшы:

— Так, Сарафіна Хлёраўна, так; вы праўду кажаце.

— Або-ж ня так? Паспрабуй перайнач... Вось казалі-ж людзі, якія маніфэстацыі ўчора былі ў спагаду вайне... Нават быццам-бы якіясьці рабочыя прымалі ў іх удзел... Ну, пэўна, гэта ня тыя, што змагаліся ў будынку на ломанскім завулку. Тык... мы-ж чулі, колькі трухаў прайшло мінулаю ноччу?

Рыгор паціснуў плячыма:

— Ня чуў!

— Заўтра пачуеце...

Гаспадыня трымалася стоічна і словы з яе вуснаў ліліся, як з якогасьці бяздушнага мэханізму. Яе абыватальскі спакой і спакойная аднакавасьць моташнілі Рыгора.

Схаваўшыся ў сваім пакоі, ён чуў, як за дзьвярыма далей гудзеў голас бесклапотнае гаспадыні. А ў гэты час за сьценамі дому, у агромністым горадзе, па ўсёй вялікай краіне насіўся крывавы віхор вайны.

— Да мяне ніхто не наведваў, Сарафіна Хлёраўна?—запытаў Рыгор гаспадыню ў прачыненыя дзьверы...

— Вас... Ой-жа, ой, даруйце-э, Рыгор Міхасевіч, вось вам пісулька. Утрапёная я баба... Сапраўды з доўгімі касамі, а з кароткім розумам. Загаварылася, стрэўшы вас, а экстранае справы... Дзяўчына якаясьці прынесла і вельмі прасіла тэрмінова перадаць...

Даючы выгляд вінаватай, гаспадыня рухава замятусілася па кватэры і хутка прынесла Рыгору пісульку.

— Я хацела запытаць вас, хоць і не дарэчы, ці ня былі вы на Дварцовым пляцы?

— Чаго?

— А маніфэст слухаць... Цар-жа меўся чытаць яго з балкона Зіmnіх палацаў... Усе-ўсе ішлі туды.

Гаспадыня чупырылася... Чытаньне царом маніфэсту мела на яе куды большы ўплыў, чым яго сутнасць.

— Н-ну яго з гэтым...

Рыгор не даказаў—не таму, што было неўпару і не на месцы, а таму, што літары запіскі перабілі сказ. Ён, не зачыняючы дзвярэй, прачытаў нястройныя радкі дзявочага характару і раптам настаражыўся—запіска была ад Гэлі.

«Няўжо Гэля ў Пецярбурзе? Як-то магло стацца?»—праказаў Рыгор уголас, і тут-жа пачуў адказ гаспадыні.

— Я так і ведала, што гэта ваша знаёмая. Але, даруйце мне, ад яе нясе падазронасць.

Рыгор на гаспадыніны словы нічога не адказаў. У пяць хвілін ён пераадзеўся і пайшоў да назначанага Ганьне месца.

Яго думка мігам вярнулася на кватэру, дзе Сарафіна Хлёраўна збіралася ісьці на Дварцовы пляц. Сарафіна Хлёраўна—адна з тысяч філёзофак звычайнага непарушанага бытаваньня. Вось табе ўзрокі на вайну, вунь табе адносіны да маніфэсту, а побач думкі пра няведаную ёй дзяўчыну. Чым то Гэля паказалася ёй падазронаю, цікава? Ха-ха-ха! Няўжо яна... «Але я вазьмі і не распытай гаспадыні, што-ж Гэля сказала, падаўшы піскульку? Адкуль і як яна трапіла да мяне?»

Эпізод з гэлінай запіскаю аднімаў рыгораву ўвагу, пакуль ён не дайшоў да Каменаастроўскага. Яго не перабіла нівошта, хоць на рагу Дваранскае Рыгор найшоў на громкі крымінал з непакорным пажырам трамваю. Паліцэйскі нахабна тузаў сярдніх гадоў чалавека, сьвістаў камусьці, а вакола гукалі зусім няласкава для гарадавога. Праўда, тут ня мелася сувязі з ваенным настроем. Рыгор прымеціў гэты настрой, калі падблізіўся да Троіцкага мосту. Тут было відаць, як гучы людзей плылі узад і ўперад праз гарбатыя пралёты мосту. На іх тварах не глядалася нічога, што вяшчала протэст супроць вайны. Ну, ці-ж гэтага досыць на сёньнешні дзень?

— Рыгор, сюды-і!—пераняла яго Ганна.—Задумаўся-а нечага? Мо' зноў ня добрая навіна?—дадала яна.

— А і то—навіна,—ухмыльнуўся Рыгор.

Ганна змяніла міну—навіна не абяцала быць няпрыемнай.

— Кажы пра яе...

— Во,—Рыгор дастаў з кішэні гэліну пісульку:

— Зямлячка прынесла, Гэля,—ёсьць такая... Неспадзявана—і таму загадліва.

— Чаму загадліва?

— Таму, што зусім нядаўна я спатыкаўся з ёю ў Смагіне, а гэта ўжо яна тут... Але пабачым далей, а цяпер—пойдам у Народны.

— Так... Ну, ты-ж ведаеш, што там за опэра?

— Здаецца, ці не Тарас Бульба? Ды аднакава... Важна...

Рыгор не дасказаў, у чым хавалася гэта «важна». Цеганіна з білетами, за якімі яму прыйшлося стаць у чаргу, перабіла думкі.

Калі яны ачуліся ў фойэ, рыгораў настрой вачавідкі падняўся і расхвалываў яго нутро. У тэатр сабралася процьма багатае, шыкознае публікі, якая не па моманту выглядала бясъпечнай і самадавольнай. Элегантныя вайскоўцы выгіналіся перад расфужыранымі панямі, заліваліся робленым сьмяшком. За сьценамі будынку яны хаваліся ад усяго таго, што было страшнага і праступнага ў царскім маніфэсьце.

Разьзіраючы навакол, Рыгор карцеў жаданьнем выкінуць якую-колечы штуку, хоць блазенскую, недарэчную, але такую, якою-б можна было заставіць вась гэту плойму адваротных яму людзей замятусіцца, узьюшыцца, пачуць, што ў іх пад нагамі—ня цьвёрда. Шэраг казачных камбінацый мігнуў у яго думках, завярцеўся ў шалёным лёце...

— Хадзем, хадзем, ужо трэці званок,—перабіла яго Ганна.

На іх хлынуў гулкі, порсткі натоўп глядачоў і панёс з сабою напрамкам да ўходу ў глядзельную залю.

Яны не пасьпелі знайсці месца, як агні пагасьлі і ў глыбіню агромністага прастору будынку прагудзела:

— Марсэльезу-у-у! Марсэльезу-у-у!

Адзіны гук хутка зліўся з цэлаю гамаю настойных вымагальных крыкаў да оркестру, каб той прайграў марсэльезу, як рэвалюцыйную песню. Крыкі верхняга ярусу запоўніліся рэдкімі выгукамі ў розных канцох тэатру.

У адказ на іх—оркестр дэмонстратыўна зайграў «Божа, цара храни». Пранёсься беглы шорах па ўсёй залі і партэр, амфітэатр ды першы ярус—падняліся, як адзін. Выбухнула маніфэстацыя за вайну, подых якое з прыходам у тэатр абдаў Рыгора гідотай.

Як стаяў, ён увесь закалаціўся ў пазыве абурэньня і на ўсю сілу гукнуў: «Далоў вайну-ю!». Яго выгук востра ўрэзаўся ў звонкі оркестр, выігрываўшы апогейную ноту гімну—«царствуй на славу».

Ганна нэрвова тузнула Рыгора за крысо жукеткі і ўдала засланіла сабою з боку насупліва глянуўшага ў яго бок таўсьцяка.

З пярэдніх месц азірнуліся ў іх бок каля дзiesiąтку чалавек; іх вочы гарэлі жывёльнаю злосьцю.

Рыгор незаўважана, паўз сьцену прайшоў да выйсьця ў фойэ і да канца іграньня гімну ачуўся на трэцім ярусе.

Ён ужо праходзіў да свайго месца, як на ўспыхнутае сьвятло ў тэатры паняслося з чацьвертага ярусу новае дружнае—«Марсэльезу-у! Марсэльезу-у!».

Сьвятло зноў пагасла, ды гукі не змаўкалі. Оркестр зацягнуў «Марсэльезу», і ёй настрэчу хтосьці перагукаў Рыгораў лёзунг «Далоў вайну-у-у!».

Рыгор зычна запляскаў у далоні.

Ганна тузанула яго за рукаў.

VII

— ГЭТА-Ж ТРЭБА, цэлым тыднем ня даць пра сябе жаднае весткі... Я ўсё чакала, што авось наведаеш, авось кінеш адкрытку, а ты...

— Перша давай прывітацца, а тады ўжо будзем ушчуваць... Якая ты, Ганна... Ласьне можаш вымеркаваць, каб усё ішло па пляну... Думаў ужо, што чацьвяргом абавязкова зайду, а, тым часам—наварнулася сходка і затрымала... Тады адклаў на сёньня...

— А я, паверыш, трывожылася за цябе... Колькі розных думак перабрала... Усё-ж, па-маему, ты неасьцярожліва трымаў сябе ў тэатры. Ці-ж гэтым згрозіш каму...

— Згрозіш... Ха-ха-ха! Няхай паслухалі... Задумаецца, каму трэба...

Ад пункту стрэчы на рагу Вазьнясенскага, яны прайшлі да Пад'ячаскай і завярнулі налева.

На вуліцы было ціха і цемнавата. То насустрач ім, то абганяючы іх, хадзіла шмат пешаходаў, болей жанчын. Зрэдку чуліся гучныя прэклікі, лаянкі і піскі.

— Тут шмат жульля і...

Ганна ўскорыла хаду.

— Ты сьпяшаеш, каб не спазьніцца? Яшчэ-ж дзевятая толькі. Напэўна-ж Камаровы чакаюць?—праказаў Рыгор.

— А ласьне яны ведаюць, што мы зойдам сёньня?

— Ня ведаюць? А я-ж думаў...

Яны ачуліся на Нікольскай. Якраз прабег трамвай і ажывіў сваім гукам маўчлівы квартал. З-пад перакіднога мосьціка праз Фонтанку глядзела некалькі сіняватых газавых ліхтароў.

Ганна, падняўшы галаву ўгору, прыглядалася ў вокны будынкаў. Яе хада зацішала. Рыгор патвараў.

— Вось, глядзі, на чацьвертым паверсе пара асьветленых вокан? Гэта якраз Камарова кватэра. Пераходзім на правы бок...

— А ці варт сёньня ісьці да іх?

— Ну, ты-ж ехаў знарок...

Хутка яны апынуліся ў дзьвярах. Ганна першаю пайшла па ўсходах. Рыгор адставаў. Да чацьвертага паверху ён адстаў на два пралёты і нагнаў Ганну, калі перад ёю ўжо былі адчыненыя дзьверы ў кватэру Камара.

— Нешта цяжка мне даюцца вашы паверхі,—праказаў Рыгор у цёмны калідор кватэры.

— А як-жа я—кожны дзень па некалькі разоў,—адказала Ганна.

— О то-ж і тое...—дадала жаночая асоба, стоячы ў ценю за дзьвярыма.

— Мой Міхась штотраз, калі ўзыйдзе наверх, праклінае і ўсходы, і дом, і людзей, якія яго будавалі... Чамусьці ня любіць, ды годзі... Па мне-ж, хоць-бы што...

— Ну, убачайце, мы бяз попыту промся ў дзьверы...

Рыгор прыпыніўся і прытрымаў за руку Ганну.

— Ці хоць гаспадар у дому?—запытаўся ён.

— Дык-жа чакаем, напэўна вас... І Артур Цьвібель разам...

На іх гутарку адчыніліся дзьверы бакавое каморкі і з іх прасунулася галава мужчыны. Рыгор кінуў да яе востры, напружаны ўзрок, але не знаходзіў знаёмых, памятных рысаў. Выцягнуты твар з французскаю рыжаватаю бародкаю, з высокім ілбом, худым доўгім носам і заўпалымі шчакамі, не перадаваў ранейшага Міхася. Няўжо і ён паспеў так змяніцца? Ці, магчыма, Рыгор згубіў з памяці яго рысы?

Пераступаючы парог у каморку і наблізіўшыся тварам да твару Камара, Рыгор улавіў арыгінальнасьць і плаўкасьць Камаровага ўзроку, яго заўсёдашняю ні-то сяброўскую, ні-то гіронічную ўхмылку, скрадзеную тонкімі губамі і ўпаласьцю шчок.

— Рад бачыць свайго вучня,—прывітаўся Камар.

— Ня меней рады стрэцца са сваім настаўнікам,—адказаў Рыгор.

— А мы ўжо і надзею згубілі вас дачакацца. Праз увесь тыдзень чакалі—авось прыйдуць, авось... Мяне тады Ганна так заверыла, што я думаў назаўтра-ж вас бачыць у сябе...

— Цяпер такая пара, што і на гадзіну наперад не ўгадаеш,—падаў Артур.

— Так, пара бурлівая... Ці думалі мы, памятаеце, хлопцы, пра гэта ў Рызе? Ніколі. А зараз... Але сядайце, вось... Бярэце хто крэсла, хто на канапцы...

Камар увіхаўся каля гасьцей, перастаўляючы з месца на месца крэслы і прымаючы ад іх галаўныя ўбёры.

— Яшчэ ўсё не ўсталяваліся акурат. Пакуль агойтаешся—час імчыцца... А з банку ня возьмеш...

— Міхась!—пачулася з калідору,—хадзі сюды...

Камар у пару хвілін выбег з пакою і зьвярнуўся назад...

— Прызнавайцеся, хто галодны?—запытаў ён.—Та жонка, вось, яешню згатуе ці што-колечы з мяснога...

— Да не, не, не!—у адзін голас зааднекваліся Рыгор, Ганна ды Артур.

Камар крыкнуў у неадчыненыя дзьверы—гарбаты!—і стаў перад гасьцьмі так, каб бачыць усіх траіх.

— Я задаволены, што нас доля зноў сабрала разам... Праца і змаганьне да таго збліжаюць людзей, што цяжка, бывае, расстацца... Калі, вось, цябе, Рыгор, заарыштавалі, я проста занудзеўся... Хоць мы і разыходзіліся ў поглядах, аднак—то ў дробезях, а мэты нашы—роўныя... Няпраўда, мо'?

Рыгор ухмыльнуўся і гэтым заставіў Артура з Ганнаю павярнуцца да сябе, а Камара—настаражыцца.

— Ня згодзен?—запытаў Камар.

— Згодзен, але ня цалкам... Я прыпамінаю нашу сходку і вашу асьцярожлівасьць наконт забастоўкі, памятаеце?—адказаў Рыгор.

— Тады ты быў ня праў—здарэньні паказалі. Няхай, вось, Артур скажа.

— Гэта, з якога боку судзіць,—падаў той.

— З усіх бакоў, таварышы...

Камар прайшоўся па пакоі, азадачаны артуравым адказам.

— Ня з усіх, хлопцы; дарэмна вы ўпіраецеся... Палезьлі-б напралом—было-б крыві па калені...

— Бяз гэтага не абыйсьціся... Болей крыві не пральеш, чым яе вымагае вайна. А, між тым...

Камар задумаўся і некалькі памаўчаў.

— Часамі патрэбна і вайна,—уверана праказаў ён.

— Каму?—перанялі яго ў адзін голас Рыгор з Артурам.

— Ды хоць-бы нам, рабочым... Хто не глядзіць у сутнасць рэчаў, той гэтага не разумее... Нямецчына з даўных імкнецца закабаліць Расію і гэтаму трэба зрабіць канец... Вайна апраўдваецца гістарычным і соцыяльным разьвіцьцём нашае краіны...

— Нават так?..

У рыгоравым голасе задрыжэлі ноткі абурэньня. Ён моцна сьціснуў кулакі, пусьціў злосную міну па твары і падняўся з месца. Бачачы гэта, Ганна настаражліва сачыла за яго паваротамі.

Відаць было, што камарова гутарка хапіла Рыгора за жывое.

— Дык вы па сьлядох нямецкіх соцыял-дэмократаў? І магчыма разам з іншымі маніфэставалі за вайну?

Вострасьць гэтых пытанняў, рубам пастаўленых Камару, Рыгор ня лічыў надмернымі і недачаснымі і вызоўна чакаў на іх адказу.

— А, думаеш, нямецкія соцыял-дэмократы ня правы? Што-ж, браце, па-твоему, для рабочага не павінна быць дарагою яго радзіма? Яны ня кайзера бароняць, а заваяваныя імі вольнасьці... Перамажы расійскае самадзяржаўе—тады ланцугі няволі патаўсцьцеюць удвойчы. І парлямонт, і агульнае, тайнае права выбараў, і свабода саюзаў—усё паляціць да чорта... Тое і з намі: перамога Нямецчына—прускі бот растопча нас, як чарвяка. Мы не павінны быць колёніяй нямецкага капіталу...

— Ха-ха-ха! Артур, чуеш?

Рыгор зрабіў некалькі крокаў да Камара, ажно той паправіўся на месцы.

— А вы, дзядзька Міхась, вельмі пакахалі путы роднага капіталу. Вы хочаце будаваць краіну пагоджана з памешчыкамі ды генэраламі радзімага пахаджэньня. Ганьба! Я не чакаў ад вас гэтага, таварыш Камар. Ніколі. Замест аднакава суворае вайны з нашымі, гэтак і з нямецкімі ды французскімі капіталістымі, бюрократыяй і памешчыкамі ды з сыстэмай капіталізму—вы агалашаеце грамадзянскі мір. Цікава, калі вы сталі гэткам заядлым патрыотам? Ці не натхніў толькі вас цар чытаньнем маніфэсту пераднародня? Не чакаў, не... Знача, па-вашаму, усе зьбірайцеся вакол прастола, цара-бацюшкі і нішчыце праклятага богам кайзера... Ну і ну! Н-ну—і... Не чакаў, кажу вам...

Пакуль Рыгор казаў, і Камар і Артур спрабавалі перабіць яго сказы сваімі ўстаўкамі, але ён паднімаў голас і глушыў іх.

Для яго ня было зьмякчаючых даных для Камара. Апошні стаяў перад Рыгорам у новым вобразе, за якім хаваўся акрэсьлены, выпуклены і адваротны Рыгору зьмест. Гэты зьмест цьміў сабою ўсё тое, завошта Рыгор хапаўся, будучы павінным Камару. Пачуцьцё прыязні, бліснуўшае на Рыгора пры першым прывітальным слове з боку Камара—зараз зьнікла. Камар быў для яго чужым і далёкім чалавекам. Нават абставіны—пакой з усімі яго атрыбутамі, пачаў выглядаць бяспрытульным і варожым. Яго

паветра давіла і замыкала рыгоравы гартань ды вусны. Хацелася зараз во, бязумоўна і дэманстрацыйна, рушыць з месца і выбрацца за сьцены камаровай кватэры.

Рыгор пад уплывам гэткага настрою павярнуўся да акна і доўга не зважаў на спробу Камара працягнуць спрэчку, увесці ў іх большае тлумачэньне і абкругленьне рубаў. Ён скланяў на ўсе лады гучныя словы, як «рабочыя інтарэсы», «вярнейшы шлях», «да перамогі працоўных», «ідэалы будучага».—Для Рыгора яны мелі зусім танны эфэкт.

Было вачавідкі адно—атрутная хвароба буржуазна-мяшчанскага патрыотызму ўлілася ў нутро акрэсьленага кола рабочых. Ці то недасканалае ўразуменьне асноўных прычын соцыяльнага разьвіцьця грамады, ці то пахіл у бок дробнабуржуазнага сьветаадчуваньня—адно з двух збочыла іх з правідловага шляху. І гэта—была бяда. Гэта дало магчымасьць на нейкі час затармазіць рост рабочага нездавальненьня вайною. «Урад пастараецца выкарыстаць гэткіх Камароў для сваіх інтарэсаў»...

— Ганна, а ці нам не пара пайсьці?—запытаў Рыгор сярод настарожанай маўчанкі.

— Так, вам усёроўна ня вырашыць сёньня закранутага пытаньня. А часу, во—каля дванаццатае.

Яна паднялася і падбегла да акна.

— А табе-ж ехаць блізкі сьвет!

— Пасьпееце, чакайце-э, хоць вып'ем гарбаты,—пераняў Камар.—Арына, што-ж у цябе гэтак марудна?—прагукаў ён у дзьверы.

У дзьвярах паказалася камарова жонка.

— Я даўно гатова ды ўсё вас чакаю. Калі ласка, нават падагравала ўжо самавар. Ці-ж вас дазавешся? Быццам які клюб, або што... Га-га-га! Ту-ту-ту... Ідзеце-ж...

Гаспадыня заківала галавою і пайшла ў суседні пакой. Камар гасьцінна паказаў рукою ўсьлед жонкі, запрашаючы гасьцей.

Артур першым накіраваў за гаспадыняй.

— Ідзі-ы, ідзі-ы, Рыгор! Гарачая гарбата любіць гарачых людзей... Бачу, усё-ж я, што ты ні каліва не зьмяніўся за гэты час... Як прысак—так вось і пышаш, і пышаш... Скажу, ведаеш,—Камар патрапаў Рыгора па плячы:—па-старому, магчыма ў наш

час і патрэбны падобныя табе людзі. Ну, а я—я ўжо закарчэў на сваіх поглядах і болей ні з месца.

Рыгор нічога не адказаў. За сталом ён таксама маўчаў, несхаця п'ючы нясмачную яму гарбату. У яго нутры ўзрастала палкае хаценьне мігам перанесьціся ў іншыя ўмовы, напаткаць іншых, блізкіх сабе па настрою людзей і компэнсаваць гутаркаю з імі пачутае ад Камара. У гэтым настрою Рыгор пасьпеў усяго дапіць шклянку гарбаты, пасля чаго рашуча і настойна дамогся пакінуць застолье і пайсьці з Ганнаю ад Камара.

VIII

ТОЛЬКІ СТУКНУЛІ зачыненыя дзьверы, як Рыгор адчуў заўважную перамену ў настроі. Мэрам-бы ён скінуў з сябе нешта ліпкае і агіднае. Нават прытухлае паветра сходаў студзіла кіпльваю злосьць і разганяла адваротнае ўражаньне ад камаровай гутаркі.

Ён уподбежкі спускаўся ўніз, пакінуўшы Ганну ззаду на цэлы пралёт.

— Чакай, Рыгор!

Стук крокаў заглушыў яе перайманьне, і Ганна нагнала Рыгора ў дзьвярах.

— Ты дэманстратыўна выйшаў з кватэры! Ці варта было гэта рабіць?

— Ня мог, паверыш. Ня мог! Калі я слухаў міхасёвы развагі, яны мне дапаміналі гідкія выгукі патрыотычных маніфэстацый...

— Чакай...

З процілежных дзьвярэй выйшаў захутаны ў шубу кароценькі, квадратовы чалавек.

— Вы выходзіце?—запытаў ён пісклівым жаночым голасам.

— А ласьне ўжо запёрты вароты?

— Нельга, бачыце, іначай... Я пробаваў пакідаць незапёртымі да першае гадзіны—дык—што вы думаеце?—бяды набраўся. На адным тыдні тры кватэры аабралі. А-і-ы-эй! Колькі разьвялося жульля—ня дай ты рады! Людзі надзвычай распусьціліся. Ні табе закону, ні табе боязьні... Зломысьніцтва вакола: ідзе, хай-

бы цішком прайшоў, дык не: стукае ў дзверы, а то паб'е ліхтар, памочыцца на сьцену... Ці-ж гэта па-людску?.. Наш раён асабліва распусны. Тут з цябе сярод дня здыраць паліто, ці вымуць паралез... А паліцыі—з агнём ня знойдзеш—баіцца таксама...

Дворнік знарок марудзіў, бразгаючы ключом у замку і бобам сыплячы недарэчнымі сказамі. Ганьне не сьцярпелася, і яна падагнала яго, хапіўшы за замок.

— Я зараз, паненка, зараз... Нешта зацяе ключ,—схлусіў дворнік, і дарэчы паскардзіўся:—Да таго скнары, што і замка людзкага ня купяць... Пэўна спадзяюцца на дворніка. За дваццаць рублёў у месяц гатовы рамонту патрабаваць за мой кошт...

— І ў вас больш ніякага даходу?—пацікавілася Ганна.

— Ат... часамі трапіцца добры чалавек і перакіне саракоўку якую, ды ці-ж гэта лічыць... дапамогай? Дом, куды добрыя людзі баяцца зайсьці...

Апошні сказ зьбянтэжыў самога дворніка.

Каб перабіць магчымае на яго рэагаваньне з боку Рыгора з Ганнаю, ён порсьцей замятусіўся каля замка і пад'ехаў да іх з ільсьцівай дарадай:

— Я-б сказаў, што вам лепш пайсьці налева: там і людзей нядобрых меней і трамвай пазьней ходзіць...

Ганна падзякавала дворніку за дваіх і дала яму некалькі медзякоў.

На вуліцы Рыгор пацікавіўся:

— Цябе ён хіба ведае, што так гасьцінна стрэў?

— Так ведае мяне, як і цябе. Натура ўжо такая... Чалавека не прапусьціць, каб не нагаварыць яму бочку арыштантаў... Міхась казаў...

— Кінь пра Міхася...—перабіў яе Рыгор.

— Што за зьнянавісьць да чалавека! Ты робішся загадкавым для мяне, Рыгор. Ну, а калі хто нязгодны з тваімі думкамі, ці-ж можна абняхайваць яго, як чалавека...

— Ня ў гэтым справа, Ганна. Па-першае—чалавек пазнаецца па яго думках, па-другое, гледзячы, чые думкі ён выказвае і як іх выказвае. Міхасёвы думкі—варожыя мне, як рабочаму, а выказ іх—насьмешлівы і зьдзечны...

— Я-б не сказала гэтага.

— Ты сантымэнталістка, Ганна.

— Адкуль ты ўзяў?

— Цябе ня кратаюць клясавыя супярэчнасьці...

— Х-хі-ха-хі! Рыгор! Навошта завострываць там, дзе ня трэба. І ты, і Міхась—абое рабочыя... Абоіх...

— Ды ня роўна служым рабочай справе...

Працяжны гучны званок трамваю, што выбег з-за рагавога будынку, спыніў іх размову і хаду.

— Бяжы, пасьпееш!—штурхнула Ганна Рыгора.

— Куды-ж ён ідзе?

— Хоць трохі ды падвязе.

— Бывай... Чакаю ў нядзелю...

Ганна паматала хусьцінкаю ў бок пабегшаму ад яе Рыгору.

Па ціхай вуліцы залапацелі частыя стукі яго крокаў.

Ужо важаты намерыўся да ад'езду, калі Рыгор хапіўся за сьлізкі жоўты прэнт дзяржанья. З разгону яго правая нага моцна стукнула абсацам у бакавіну вагона.

— Асьцярожлівей!—заўважыў кондуктар і ў момант працягнуў руку да сыгнальнага шнурка.

Рыгор стаў на задняй пляцоўцы, і паглядзеў назад.

У бок трамваю ішла якаясь жанчына; аддаленасьць не дазвляла ў ёй убачыць што-колечы ўсвойнае Ганьне. «А, між іншым, яна мусіла накіроўвацца гэтай дарогай».

Рыгораў узрок прабег па цёмнай сьцяне будынкаў і выцягнуў з галавы дагадку: «Здаецца, Ганна жыве вось у гэтым...».

Трамвай рвануўся наперад і параўняўся з адасобленай, зусім невядомай Рыгору будынінай.

«Ганна, напэўна...»

Зложаная думка дзесьці высьлізнула з яго адзнанья і пакінула па сабе пустое месца.

Было дарэчы, бо халаднаваты ветрык, што дзьмуў насустрач бягучаму трамваю, прыемна студзіў Рыгораў твар, навяваючы салодкае заспакаеньне. Яму захацелася нейкі час пастаяць так аднаму, бяздумна любуючыся мігаючымі вобразамі начовае сталіцы.

Высадзіўшы голаў, ён лавіў узрокам трапяткія агні ліхтароў, цьмяныя палосы каналаў і пералівы ў іх туманлівых адсьветаў

агну. Чорныя купы садоў і гіганцкія цені будынкаў хавалі сабою адрыўныя выгукі запозьненых галасоў, крокаў і паліцэйскіх сьвісткоў.

Чароўнай карцінай мігнулася асьвечаная заводамі Нява...

— Вам далёка ехаць?—зьнянацку для Рыгора запытаў яго кондуктар.

— А дзе мы зараз?

Кондуктар гіронічна ўхмыльнуўся і паглядзеў у цёмны прастор.

— Выяжджаем з Васільеўскага...

— А куды ідзе трамвай?

— У парк, на Пасадзкую...

— Мне ў Лясное.

Кондуктар прысеў у кутку пляцоўкі між выхадам і моторам і заплюшчыў вочы.

У вагоне драмала пяцера пасажыраў.

— Ці засьпею я паравік?

Пытаньне ў думках неспадзявана для Рыгора перавярнулася ў слоўнае і выклікала сабе адказ з боку кондуктара:

— Напэўна яшчэ засьпееце... Усё-ж трэба сьпяшыць.

Гадзіннік на скрыжаваньні Каменаастроўскага і Вялікага проспектаў паказваў палову другое.

Гэта наводзіла сумненьне, Рыгор уподбежкі пайшоў ад Пасадзкае напяркам да клінікі Вільлё.

Ён пераходзіў Дваранскі мост, калі насустрач паказаўся трамвай. Нешта зарупела яму стаць і паглядзець у вагон. І якраз яго ўзрок напад на знаёмы твар Якава Гіса.

— Ня мыляюся?

Трамвай не дазволіў праверыць, хоць Рыгор яшчэ далёка праводзіў яго напружанымі вачыма.

Вераемнасьць, мала калі падводзіўшая Рыгора, заварушыла яго цікавасьцю.

Яму захацелася стрэцца з Гісам і ўспомніць рыскае мінулае. Ды рыгорава бягучае знаходзіла сабе ў Гісе прыемнае папаўненьне.

Чужы і няпрытульны горад паступова выкрываў свае датныя для Рыгора магчымасьці. Час-ад-часу кола яго знаёмых пашыралася, і водлуг гэтага паглыблялася зрашчэньне з сталі-

цаю. Ужо Рыгор ня браўся астуджваць сябе адзіноцтвам. Ён ня мог таксама дапускаць абмежаваньня ў далейшым знаёмстве. Кожны дзень гатоў быў надзяліць яго новаю стрэчаю, часта надзвычайнаю. Бягучы момант спрыяў таму: разварушанасьць вайною закаржэлага ўстою і звычайнай нормалізацыі адзначаліся раскіданьнем ва ўсе канцы людзкае грамады.

І зусім дапушчальным былі думкі Рыгора напаткаць на вуліцах Пецярбургу любога свайго знаёмага. Міхась Камар, Артур Цьвібель і Якаў Гіс—сьведчылі за тое.

Адным днём, суздром, ён можа стыкнуцца тварам да твару і з Паўлам Адамавым Памыйкаю.

Ён успомніў яго, толькі выпусціў з ваччу трамвай, у якім праехаў бадай-што Якаў Гіс. Успомніў і пашкадаваў, чаму-б, сапраўды, Міхася Камара не замяніў Памыйка.

У гэтым падатлівым для рэволюцыйнага ўплыву чалавеку Рыгор бачыў стойкага ваяку, падгатаванага агітатара і здольнага арганізатара.

Адгон прастору і часу, як праменьні радыю, прасьвяцілі перад Рыгорам памыйкаву істоту і выявілі ў ім рэдкага чалавека.

«Трэба сьвядома і балюча самаўпкінуць за доўгую, маньлівую маўчанку».

На добры лад і водлуг абяцанак, якія дыктаваліся Рыгору не пачуцьцём аддзякі, а таварыскай павіннасьцю, Памыйка меў атрымаць ужо некалькі рыгоравых лістоў.

А, між тым... Абяцаная і асьвечаная сумеснаю працаю, падмацованая рыгоравым словам, патрэбная сувязь паміж ім і сілцоўскімі таварышамі—расыхалася. Рыгор недазвольна забыў пра гэта... Колкім дакорам адгукнуўся ў яго нутры ўспамін пра Памыйку.

Аголеная вінаватасьць малявала перад ім рознастайныя дапушчальнасьці, канцы каторых пачыналіся ад яго.

Смагін, як і ўся Беларусь, як цалкавітая Расія, стыкнуўся апошнім часам з нячуванымі фактарамі знадворнага жыцьця. Кожны з іх мусіў так ці іначай адбіцца на дзейнасьці мясцовай арганізацыі. Сталічны вопыт, хоць ускосна прыкладзены ў Смагіне, даў-бы сваяасаблівы адбітак кожнаму фактару смагінскага жыцьця...

Так—паміж ім і Смагінам утварылася глыбокае і цёмнае, як гэта ноч, правальле. Толькі і бачыў Рыгор—гэта намалёваныя Рудольфам Шульцам страшныя вобразы мобілізацыйных часоў.

Але... нават і ў Рудольфа ён не запытаў пра Паўла.

Перагон ад Дваранскага мосту да клінікі Вільлё—то было для Рыгора хаджэньнем па пяклівых муках, якім ён пакорліва, аброчана аддаўся.

Адна ноч зьяўлялася сьведкаю яго прыкраму адшкадаваньню.

І, як кампэнсацыя, хоць запозьненая ды куртатая, паўстала перад ім павіннасьць неадкладнага напісаньня ліста.

Ён садзіўся на паравік, вось-вось ня ўцёкшы з-пад носа, а словы і сказы, цалкам вылітыя з разгорнутых і прызнаных выбачэньняў, стаялі ў галаве, як радкі лінотыпу.

Шпаркі бег паравіка Рыгор падганяў нэрвовым калываньнем усяе постаці, рытмічнымі ўхіламі ў бок дымлівага лёкомотыва. Паўгадзінная язда і квадранцовая хада ад спынкі да кватэры—паказаліся бясконцымі. Раздражнены на ўсіх, а на сябе болей, ён недалікатна ўварваўся ў кватэру, нават забыўшы прышчапіць дзьверы і, не распранаючыся, сеў за пісаньне.

ІХ

ЗАЦЯГ, З ЯКІМ РЫГОР пасядзеў болей гадзіны над шэраю папераю, нагадаў пакорлівую споведзь перад Памыйкам. З адчыненага нутра выліваліся прызнальныя сказы вінаватасьці і таварыскага перапрашаньня.

Ён пісаў і разам з тым драбніўся на маленькія частачкі, што ў руху электронаў імчаліся з ціхага пакою далёкае сталіцы да закінутага Смагіну.

Вобраз Памыйкі ў многалікіх інтэрпрэтацыях неадступна лунаў над яго сагнутаю постацьцю. Здавалася, што шамалі паўлавы крокі і скігтаў у рытмічных паводзінах яго напільнік. Белы каўнерык Карла Людвіга Шульца адцяняў разлажачаныя косы смагінскага апрашчэнца.

Паказвалася, мэрам-бы ў ціхім шорпаце адколенай ад шуляваньня стромкі, якую няпрыметны ветрык разгойдваў пад цёмным

акном каморкі—выяўлялася нескладаная мэталёвая песня разгорнутай працы ў шультцавай майстэрні.

І, разам з гэтым, Рыгор ня чуў, як у пакоі гаспадыні, за тонкаю перагародкаю, гадзіннік выбіў лічбу чатыры.

Пастаўленая кропка за чорнай стройнаю літарай Н набыла ўсвойнасьць, з якою падняла Рыгора з месца і абярнула яго тварам да празрыстага сьвятла пяцідзсяцісьвечнай лямпачкі. Густа сьпісаны лісток паперы зьмяшчаў у сабе наступны тэкст:

«Дарагі таварыш Павал!

Нарэшце... Так, нарэшце сабраўся напісаць табе гэты ліст. Я чую твае здзіўленьня, гіронічныя выгукі і бачу недаўменную міну на твары. Разуверны мах рукі ня раз пахаваў пад сабою ўсякую надзею атрымаць ад мяне вестку. Думаю, што з гэтым разам пахавана і тая павага, якую я ад цябе неаднойчы чуў. Я ня серджуся за гэта, бо сам нясу віну. Вінаваты цалкам за доўгую неапраўдлівую маўчанку... Заслужыў ад цябе глядзець на мяне так, як ты, думаецца, зараз глядзіш. Усё-ж, павер, я ня думаў зрабіць таго, што сталася. Калі праз гэтакі доўгі час мне не ўдалося табе напісаць ліст, то ня я цалкам вінаваты ў тым. Ня я—цалкам! Можа, не паверыш,—бо крыўда ператне веру! З часу прыезду ў Пецяярбург, я вярчуся, як белка ў калясе. Сталіца зассала мяне ў сваё бурлівае жыцьцё і не давала магчымасьці апамятавацца. Я толькі лічанымі ўрыўкамі мог адцягнуцца да прыватных пытанняў—здарэньні-ж бягучага часу бяруць маю ўвагу для сябе. І я не перакору гэтаму. Ты-ж ведаеш, чаго я ехаў у Пецяярбург. Табе вядома ўсё гэта, і я ня буду спыняцца на тым, як і што выпаўнены мною грамадзкія абавязкі. Скажу адно: за гэты час я пасьпеў сёе-тое зрабіць... Ды ці-ж у гэтым толькі мае заданьні ў справе распачатае эпопеі змаганьня за сьветлую будучыню працоўнікаў? Але я зусім не ўмаляю свае віны перад табою. Я мусіў урваць гадзіну-другую часу і—ня раз!—каб напісаць табе ліст і падзяліцца бягучымі навінамі. І не зрабіў таго! Не зрабіў і, магчыма, не пасобіў вашай працы...

Я чуў ад Рудольфа, што начаўлося за гэты час у Смагіне. Мяне вельмі цікавіла і цікавіць ваша праца ў час мобілізацыі. Ня меней цікава мне ваша становішча зараз... Я-б радзіў вам ня згортаць працы, але пераглядзець яе мэтоды. Суровы момант

вымагае таго. Вайна—гэта найудзячнейшая тэма, толькі дваяка-
вострая. Трэба брацца так, каб незаўчэсьне парэзаць рукі...

Ліст не дазваляе даўжэй спыняцца на гэтым пытаньні, бо мне
цяжка судзіць пра вашу сытуацыю... Было-б вельмі пажадана
мець ад цябе вестку і тады можна было-б пагутарыць на гэту
тэму даўжэй... Усё-ж скажу, што тут, у Пецярбурзе, вайна ба-
люча адбілася на настроі рабочых. Выбухнуўшая ў час прыезду
Пуанкарэ забастоўка, была расьціснута жалезнымі клешчамі разь-
юшанай ваеншчыны.

Усё-ж рэволюцыйны настрой ня зьнішчаны, не. Ён часова
прыціх, прытуліўся па куткох мілітарызаваных фабрык ды заво-
даў, у цесных каморках рабочых кватэр... Магчыма, нейкі час
вайна змывацьме крывёю працоўных маладыя парасткі рэволю-
цыйнага недаваленьня, але... але стукне час і... адным напорам
раскалыханай хвалі змыецца векавая няволя...

Я пішу, а ці прачытаеш ты мой ліст? Кожны дзень нам нясе
нечаканасьці. Можа цябе ў Смагіне ўжо няма, і мае словы тра-
пяць на вушы чужым людзям... Не напісаць-жа я ня мог... Я му-
сіў гэта зрабіць, каб хоць некалькі апраўдацца перад табою.
Няўжо мы ня стрэнемся яшчэ? Не павінна таго быць. Бывае,
што раптам, зьнянацку, прымхаю. Я гэта, у Пецярбурзе, ужо
меў рад прыкладаў...

Моцна цісну руку. Перапрашаю за непавінную зману і чакаю
адказу.

Пішы на адрас: Пецярбург, галоўны пачтамт.

Да ўстрабаванья Н. Г.»

Перачытаўшы напісанае, Рыгор астаўся ня зусім здаволеным.
Ліст не зьмяшчаў у сабе паўнаты перачуваньняў, не выдаваўся
выпукнасьцю думак і каструбаціўся вострымі адкрытасьцямі.
Бясспрэчна—у нутры наглядалася іншая карціна і думкі адыгры-
валі крыху інакшую мэлёдыю. Але трэба было лічыцца з тым,
што ліст можа трапіць у чужыя рукі.

Рыгор не супярэчыў паўстаўшаму сумненьню; толькі ўжо ня
мог перапісваць.

Згорнуты на двае, ліст уверана адправіўся ў канвэрт, і сінім
чатырохкутнікам лёг на відкім месцы стала.

Крохкі золак украдкаю пралазіў у акно рыгоравага пакою, калі гаспадар укладаўся спаць.

Электрычнасьць плавала малочнаю юшкаю па ўтулах павыразьнеўшых рубаў ды ліній.

Млосьць, перамешаная з утомаю, плюшчыла рыгоравы вочы і гультайна падняла руку на затушку сьвятла.

Лёгкая шэрань, аднак, ня згладзіла шурпатасьці неўгамонлівых думак.

Асобнымі сказамі, вырыўнымі словамі пралазілі яны праз нацягнутую на голаву коўдру, праз шчымеўшую галаву і бегалі па зьвідінах мозгу.

Перад заплюшчанымі вачмі камарамі скакалі характарныя літары старэнна напісанага адрасу...

Душная падушка і мулкі сяннік патваралі гэтаму.

І толькі настойная незварушлівасьць Рыгора пасобіла агарнуць яго цягучаю зморай.

Ужо над Выбарскай стараною перагукваліся гудкі ды сырэнны, калі Рыгор абудзіўся. Ложак прыцягваў яго да пасьцелі, утома зьвязвала здранцьвельныя суставы, але ён перамог усё гэта і зрэдкаю ўвішнасьцю быў на парозе да выйсьця з кватэры.

— Рыгор Міхасевіч!—пераняла яго гаспадыня.—Ці то ня вы забыліся прышчапіць дзьверы?

— Калі і якія?

— Я сёньня зранку паглядзела—і яны без запору. Мяне перастрашыла гэта і я...

— Я зашчапіў...

— Няўжо то я?

Гаспадыня падняла абодва плячкі і схіліла ўцягнутую ў іх голаў.

Рыгоравы частыя крокі расьсейвалі яе робленае ліцамер'е.

— Не сазнаецца!—уголас праказала Сарафіна Хлёраўна, калі Рыгор выходзіў на двор.

Яе ўпкі астаўся па-за хлопнуўшымі дзьвярыма.

На вуліцы аколлі Рыгора рознастайныя гукі гарадзкае раёнцы.

Расьпялешчанае жыцьцё адбівала трапяткую, рупную музыку руху, праводзячы Рыгора да заводу.

На адгоне паўганоў адрывы прарэзьлівы сьвіст сырэны рвануў яго да паскоранай хады, і ў пяць хвілін асталіся пазадзе: клапатлівая чарада гаспадынь, дымлівы паравік і прысеўшы на лаўцы стораж.

Праз драцяную сетку зашчэпленае нумарное дошкі відаць было калыханьне рыгоравага нумарку, як напасьледак падвешанага—але яго ўладар у гэты час пускаў станок разам з іншымі.

Лёгкі, наладжаны вэрт калёсак і струнковая бегатня пасу пагналі ў шпаркім мігаценьні першыя хвіліны працоўнага дня. З цьвёрдае сталі панесьліся драбнютка часьцінкі ўдушлівага пылу, зьліваючыся з раздробам сьветлага і маладога раўня. Учарашняе злучылася з сёньняшнім і перабойныя моманты рыгоравых узрушэньняў ніклі ў шоламе творчае працы.

«А ліст Памыйку?».

Наперадзе быў абедзены перапынак і за ім утуліўся сіні конверт, беражком вытуркнуты з кішэні.

У думках яму не хапіла месца—ды навошта варочацца да зробленага?

— Вазьмеце білет на даклад!

Закасаная мурзатая рука адгарадзіла рыгораў узрок ад бліскачага станка. Ён адняў разец і паглядзеў направа.

— У доме Панінай... Трыццаць капеек!

Малады рабочы пытална глядзеў на Рыгора, падаючы яму маленькую абвестку.

— Запішы.

Абвестка асталася ў яго, і глядзела сумліўнымі літарамі, з якіх складалася знаёмае прозьвішча Якава Гіса.

«На тэму—Страховыя касы і іх роля».

Якаў Гіс?

Так, Рыгор не абмыліўся, стрэўшы яго ва ўчарашнім трамваі.

Дарэчы!

І нанова ўведзены ў кругляк сталі востры разец задыміў пакрычастымі стружкамі.

З перарывам у палудні, роўна і ўпарта трымалі рыгоравы рукі выгладжаную далонямі сталь, а думкі нясьціхана насіліся ад Памыйкі да Якава Гіса.

Ён адкінуў ранейшыя пляны і меркаваньні і роўна а восьмай гадзіне вечара быў на Тамбоўскай.

Вядомы будынак паглядзеў на Рыгора радам асьветленых вокан, памятлівымі форткамі дзьвярэй, і праз некалькіх хвілін увёў у сваё нутро.

Там стаяў разварушаны гоман. Каля сотні чалавек рабочых, згрудзіўшыся ў цесную купку, нешта горача абгаварвалі.

Калі Рыгор падышоў да іх, то зразу разьбегся вачыма ў два бакі.

У асяродку гутарыўшых тросься чорны пук гісавых кос, пакрытых старым капялюшом, а з бакавых дзьвярэй глядзела прадаўгаватае рыжае аблічча акалодачнага. Блішчастыя гузікі адсьвечвалі зыркую электрыку, як вочы—трутлівую злосьць.

Рыгор не паспеў запытаць у чым справа, як акалодачны накіраваўся да купкі рабочых і голасна прагукаў:

— Гаспа-а-дда! Прашу ачысьціць памяшканьне!

Купка людзей зарухала і вузкім ланцужком палілася ў дзьверы.

Адкрытае нездаваленьне перабягала ззаду наперад у абураючай гутарцы пакідаўшых залю.

«Лекцыя забаронена—пайшлі!» пачуў Рыгор.

То казаў Якаў Гіс.

— Ці да мяне?

Як нібыта той, Якаў Гіс пайшоў далей, пакінуўшы Рыгора ў баку.

— Таварыш Гіс!—нагнаў Гіса рыгораў выгук.

Той павярнуўся і запытальна паглядзеў на задніх.

— Ты мяне не пазнаеш?

— Нязвычайны?

Якаў Гіс шчыра патрос працягнутую Рыгорам руку.

— Адкуль ты папаў сюды?

— Заблутанымі сьцежкамі.

— Я думаю.

— Сустракаю цябе ўдвойчы. Ты ня быў, часамі, учора на Выбарскай старане?

— Быў. А чаму?

— Паверыш, заглядзеў цябе ў трамваі.

— Мне пра цябе казаў Артур Цьвібель... Дарэчы, ён тут. Дазвай выйшаўшы пачакаем.

За парогам абое пасталі, праводзячы вачыма абураных забаронай лекцыі рабочых.

— Ці не прайшоў ён наперадзе?—усумніўся Якаў Гіс.

З дзвярэй выходзілі па адным чалавеку запозьненыя, і, нарэшце, з портфэлям пад пахаю, паказалася сівая постаць акалодачнага.

Яны завярнуліся і пайшлі ўсьцяж шырокае, бязлюднае вуліцы.

З-пад Абводнага каналу беглі ім настрэчу два радкі сіняватых газавых агенчыкаў. На Віндаўскай таварнай чуліся арцельныя выгукі насільшчыкаў ды манэўравыя сьвісткі стрэлачнікаў.

Працахкала конскімі падковамі пара рамізьніцкіх каламажак.

— Табе далёка?—папытаўся Рыгор.

— На Пецярсбургскую... але я мушу зайсьці да знаёмага на Лігаўцы. А ты дзе жывеш?

— У Лясным.

Пры выйсьці на Лігаўку яны стрэлі грамаду мобілізаваных. Яшчэ непераадзетыя ў вайсковую форму, мобілізаваныя ўжо адмервалі ўзмоцненымі ўступамі прызначаную маршыроўку. Разьмераныя воклічы унтараў і яфрэйтараў раўнялі несашчылненыя шэрагі адвыклых ад ваеншчыны сялян, служачых, рабочых:

— «Аць, аць! Аць-два, аць-два! аць-два-тры!»—перапевам няслася над рытмічным гукам крокаў.

— Машына працуе!—заўважыў Якаў Гіс, спыніўшыся і абярнуўшыся да мобілізаваных.

— Яшчэ як! Дзе не паглядзі—толькі і бачыш муштроўку. Вайна!

— Вайна... каб ды яна апошняя стала...

Якава Гіса перабіў раптоўны гоман расстроеных радоў мобілізаваных.

У іх была апраўка.

— Ну, я направа!—рушыўшы, праказаў Якаў Гіс.

— А мне проста. Заходзь!

— Абавязкова. Хоць успомнім рыскае мінулае.

— Таба-то і то.

Яны разьвіталіся і хутка зьніклі з ваччу адзін другога.

Х

КАЛІ СТАЦЬ НА ДВАРАНСКІМ МОСЬЦЕ і кінуць узрокам усьцяж Вялікае Неўкі, туды да выспаў—угледзіш вобраз, з якога не надзівіцца. Зьлева—пасля некалькіх кварталаў будынкаў густая расьліннасьць Ботанічнага саду, далей Аптэкарская выспа, як мошаставая сукня, падпяразаная цёмна-сінім шоўкам Неўскае вады. Аб'інталяжаная расьлінамі—здалёк, як Амазонка ў джунглях, Вялікая Неўка губіцца ў купчастай зелені пышных расьлін выспаў.

Гэта для адпачынку.

Насупроць—праца.

Доўгім правым берагам Вялікае Неўкі—спрэс заводы і фабрыкі.

Траскатня жалеза, бразак, гудзеньне машын.

Густая загарадзь высокіх закуранных дымам каміноў.

Над будынкамі—чорная хмара сажы. З сажы выглядаюць буйныя белыя ды чорныя літары назваў заводаў і фабрык.

«Кеніг».

«Пракатны».

«Парвіайнен».

«Стары Лесьнэр».

«Новы Лесьнэр».

«Ніткавая мануфактура».

«Эрыксон».

«Ландрын».

«Суконная фабрыка Торнтон».

Нясьціханая мэталёвая гама стукаў спрэснаю палосаю вісьне над спакойліваю вадою рэчкі. Яна глушыць пялешканьне дробных хваляк у абложаныя падгнилым тынам берагі. У разгойданым

процэсе творчасьці, прыгоннай і вызыскавай, расплываецца, як воск, па кішэнях прадпрыемцаў благааплачаная рабочая сіла.

Вайна ўзмоцніла вызыск працоўных, і зьменшыла да нічога і без таго правы рабочага стану.

У бразгу жалеза—звон генэральскіх шпораў, у стуку мала-тоў—поступ абманеных салдат.

А побач—як жывыя—выплываюць празрыстыя здарэньні апошняй забастоўкі.

Узьбярэжная маўчыць. Ні струменю пякучае пары, ні шумлівага гоману бязьлікіх ламавікоў, ні рытмічных, напеўных выгукаў каталяў.

Затушанымі стаяць высокія каміны, як сьведкі заміраньня.

За ўпыленымі, закратаванымі вокнамі пануе спакой, як у пустках.

Жыцьцё кіпіць на незьмярым Сампсоніеўскім, у вузкіх, ператочных вуліцах раёну.

Песьні, дэманстрацыйныя выгукі, хваляваньне густога натоўпу рабочага колектыву звоніць у запертыя дзьверы фабрык і заводаў пагрозным вяшчаньнем.

Туды, да зелені Ботанічнага саду і ўпрыгожаных расьлінамі выспаў, нясуцца рэволюцыйныя напевы ўрачыстага паўстаньня.

Настарожаныя гулякі трывожна азіраюцца на бязьдзейныя гмахі закінутых прадпрыемстваў, пугліва верцячы галовамі.

Над Вялікаю Неўкаю лунае ачулая здань незавіднага наступнага. Нацягнуты каўпак вайны ня суліць доўгавечнай зарукі.

Гады, дзесяцігодзьдзі, што сплывалі хвалямі Вялікае Неўкі ў недалёкія глыбіні мора, уносілі з сабою прыгонныя скрэпы няволі.

Празрыстымі бліскавіцамі, ударамі грому прарываліся вострыя прэтэсты рабочых грамад, парушаючы фальшывую гармонію жыцьця.

1905 год!

Дзевятае студзеня. Першы Савет Рабочых Дэпутатаў і ўсеагульная забастоўка...

1912 год!

Далёкія, але магутныя водгукі ленскіх падзей.

Крывавае Бодайбо, як адказ на 100.000 забастоўку 1911 г.

1914 год!

І на вуліцах сталіцы трыхсоттысячная грамада з'яднаных адзінай прагнай воляй да свабоды рабочых.

З таго часу—перапынак.

Ці на доўга?

Ліхаманка ваенных паставак нагрузіла прадпрыемствы падвойным штатам рабочых, трыма з'менамі і ваеннай прынукай.

Уздым прамысловасці?

Конфорка ў канаючы арганізм самадзяржаўя.

Калі-ж, ды калі гэтыя хмурныя гмахі заводаў перавернуцца ў кузьні вольнае аграмаджанае працы?

Прыдзе час!

Ён ідзе—чутна!—у самым імпадзе згушчаных крокаў рабочых, у іх з'яднаных ды палкіх імкненнях, ва ўзроках, накіраваных да наступнага.

Роўныя ўтаптанія дарогі паступова шырэюць і вострымі шпаркімі стрэламі імчацца ў нерастуманеную далячыню.

Рыгоравы ўзрокі прыліплі да блішчастых сьвятлом вокан высокае мануфактуры.

У зьлітым гомане працы рассыпаліся яго імклівыя думкі і лётаюць—носяцца над фабрычнай Выбарскай.

Дагэтуль мімалёт, наскокам бачыў ён гэты вобраз шумлівае, многаграннае сталіцы, а зараз—штосьці прыкавала яго да мосту, злучыла ў адно з раскалыханай працай і трымае, вось, на адным месцы—гадзіну, паўтары, болей...

Над гарбатымі біламі—напруджаная постаць...

— Здаецца, знаёмы?

Зьніклы шолам пешаходаў, ездакоў і грукат трамваю, як з адкрытага віру, абдаў Рыгора з усіх бакоў.

Ззаду і з бакоў кіпела жыццё ў сваім нясьціханым руху, у нямоўчным гомане. З-пад гарбатага мосту даляталі яго выгукі да рыгоравых вушэй і ўпадвойвалі жывую песьню існаваньня.

— Я! А вы?..

Ён не дасказаў. Знаёмы выраз чорных воч паласкаў яго пільныя ўзрокі. Стройны клясычны нос дапамінаў...

— Сроль, калі не абмыляюся?

— Здароў, Рыгор! Угледзеў здалёк і перш усумніўся, а даля—давай, думаю, праверу і—на табе!—Чаго ты стаіш над біламі мосту?

— Ты даўно ў Пецяярбургу? Кожны дзень я стыкаюся з нечаканасьцямі... Ня ўпэўнены, што ў адзін момант...

— Дзе-ж тая ўпэўненасьць!.. А я еду якраз назад у Вільню. Была справа прыехаць і так, ведаеш, ня хочацца ад'яжджаць, а мушу...

— Пачакай—дай адумацца... Чым цябе цягне Вільня?

— Мы павінны...

Набліжаныя да рыгоравага вуха трапяткія вусны Сроля перадалі сакрэтную вестку з жыцця соцыял-дэмакратычнае партыі, але не пасьпелі поўнасьцю растлумачыць прычын. Сроля, нечакана для Рыгора, пазваў чакаўшы яго мужчына.

— Бывай!

— Так раптоўна?

— Мушу. Не аднаго справа...

— Пішы!

Сроль не пасьпеў адказаць, як Рыгор падаў яму мігам занатаваны свой адрас.

— Калі ўсё добра будзе, абавязкова напішу, а можа і прыеду...

Той, хто трымаў Сроля за руку, паглядзеў на гадзіннік і падаў знак хутчэй сьпяшыць.

— Ці мне здалося, ці, сапраўды, я стрэў учора Карла Людвіга Шульца?

— Магчыма...

— Асталося меней гадзіны!—няўмольна прагучэў басісты голас сролявага таварыша.

Працягнутая Сролем рука ўжо не дастала рыгоравай.

Над біламі мосту, на адгоне перш двух сажняў, а вочавідкі ўсё болей ды болей—адтрапетвалі два капялюшы таварыскае разьвітаньне.

Для Рыгора яно хутка затулілася шэрым змрокам пецяярбурскае ночы, якая зьнянацку высунула гэта цікавае спатканьне.

Сроль, як гном, цудам паўстаўшы перад вачыма, цудам і

зьнік—толькі мігнуў яскравым вобразам у дынамічнай завірусе прабягаючых зьяў ды ценяў.

Напаўказачным паказаўся ён тым болей, што само тлумачэньне прычыны яго наезду ў Пецярбург асталася загадкавым.

У чым справа?

Сроль напіша?

«Калі усё добра будзе».

Што-б гэта азначала?

Стаючы сьпіною да Вялікае Неўкі, да руплівага мігаценьня фабрычных агнёў, да раптам узьніклых зыкаў гармоніку з прапляваўшае пад мостам лодкі, Рыгор угледзеў наперадзе густую купу людзей. Яна заліла сабою шырыню мосту і запоўніла паветра гаманлівым шоламам.

Як іскры з агню, з шоламу выскаквалі вострыя зычлівыя выгукі, мэрам пікі, насаджаныя на ўзьнятыя ўгору дрэўкі.

Ён прыгледзіўся: у асяродку грамады, акружаныя густою загарадзьдзю гарадавікоў, ішлі да дзсятка добра адзетых, з цыгарамі ў губах, людзей.

Рыгор пераняў здаравеннага барадатага дзядзьку, чый твар плаваў у тлустай ухмылцы, а вочы ўпарта глядзелі наўкос, і запытаў:

— Каго гэта вядуць?

— Тэўтонаў! Шпегі! Вво-а і-ім-ым!

Здаравенны дзядзька затрос над галовамі дзвюх жанчын тоўстым прыкасмачаным кулаком.

— Вот ім баронства! Аплялі, як павукі, сталіцу... Т-тудды-і.

— Куды?—пацікавіўся Рыгор.

— У «Красты», пакуль на шыбеніцу.

— Вы да іх маеце справу?

Здаравенны дзядзька мэфістофэльскі паглядзеў на Рыгора і злорадна адпавеў:

— А ты ня маеш?

Яго нахабная рука накіравала да рыгоравых грудзей, але папхнуты заднімі, здаравенны дзядзька капільнуў галавою і строма апусьціў руку да нізу.

Праз хвіліну ён зьнік з рыгоравага ваччу, расплыўшыся ў ценю захілу вуліцы.

На прымоўклы гоман аддаленай грамады мчалася хваля новых зыкаў і грукату звычайнага руху.

Адзін за другім, даўгім шэрагам прабегла да дзесяці трамвайных вагонаў, аплеценых цягучым боем званкоў.

Сьледам на мост узьехала першая падвода вярстовага ланцугу грузавікоў з мукою, жалезам, бочкамі.

Калі мост закалыхаўся ад грукату цяжкіх калёс, пераплеценага дзвэнгам біцюговых падкоў—над Вялікаю Неўкаю ўзьнёсься прарэзьлівы сьпеў некалькіх фабрычных сырэн.

Уздоўж цёмнае, азоранае агнямі вады, паўз зьлітыя са зморкам парканы фабрыкі і заводаў, туды—дзе канчаюцца стромкія дзеравяныя будынкі ваколіц—бегла шпаркая струмень перапоўненых зыкаў.

Над дрэвамі выспаў, у згушчанай цемры неасьветленых мясьцін, яны драбіліся на часткі, як фэйерверкі і рассыпаліся ва ўсе канцы пераліўнаю мэлёдыяй.

Гэта дапамінала баявую пераклічку, ці позву на рэволюцыйную трывогу.

Або паказвала распаданьне на зьвяны жалезных ланцугоў, што скоўвалі людзкую свабоду.

Або сымбалізавала перабой малатоў у вызваленых руках творчага колектыву.

Цэлы пук узьнёсных сымбаляў атуліў рыгораву істоту, як празрыстым зьзяньнем сонца.

І ён урачыста, як волат, перад якім ляжалі трофеі яго перамогі, глядзеў у чорны струмень выходзіўшых з прадпрыемстваў рабочых.

У іх рэзвым гомане, у цьвёрдай ды ўверанай хадзе наглядалася сіла і воля, і лёс блізкага наступнага.

Захоплены радаснымі думкамі, Рыгор крануў з месца і пайшоў на стрэчу гаманлівай грамадзе—сённі нявольнікаў капіталу, а заўтра—гаспадароў жыцьця.

Ч А С Ь Ц І Н А П Я Т А Я

I

РАСІЯ ЖЫЛА ПАД ЗНАКАМ ВАЙНЫ. З усіх канцоў краіны накіроўваліся да яе заходняй граніцы сотні эшалёнаў салдат, варужжа, адзеньня, ежы. Мільёны здаровых, працаздольных рабочых і сялян адрываліся ад плённае, карыснае працы. Нязлічоны лік гадзінных адзінак часу кідалася ў бяздонную процьму, на марнатраўства, на загубу жывых людзей. Па асірацельных сёлах затупала апусьценьне, заняпад. На сьвежых пожнях глыбей у зямлю палезьлі карэньні быльля, дзікатраўя. Загойсала здань недастач, разладзьдзя ў хатах. Настаражыліся сірочыя сэрцы ў чаканьні вестак з фронтаў чынных армій. Зацяжна, кружнымі шляхамі паўзьлі яны, акрываўленыя, авеяныя сьмерцю, у белых конвэртах, з няроўна выведзенымі літарамі да закінутых вёсак, у сумныя хаты. Цёплыя прывітаньні бацьком, жонкам і дзецям з далёкіх мясьцін стылі ў непрагляднай жудзе, енках і жалю. Нявыразныя сэнсам рэчы, як назвы вайсковых часьцей, аружных умацаваньняў, камандных чынаў павісали ў затуманеных сьлязьмі вачох. Гэтыя вочы выразна бачылі сьляды, па якіх выходзілі з двару апалчэнцы ды ратнікі, а за імі коні, гавяда, збожжа. Попыт на гэту сялянскую вытворчасць падобіўся некай ліхаманцы, ліхому паветру. Казачная, зданьнёвая вужака-вайна высмоктвала сокі вёскі, абязмоцваючы яе і спустошваючы. Засмучаны небасхіл хаваў сабою і блізкае наступнае і далёкае будучае.

Іначай выглядаў горад. Яшчэ іначай было ў сталіцы. Калі з аднаго боку і тут лунала здань небацьпекі, дыхала атрутаю сьмерці, то побач з гэтым вайна надавала гораду больш руху.

вялікшае ажыўленьне, дынаміку. Горад, а асабліва сталіца, зрабіўся бурлівым катлом, у якім кіпелі прагавітыя пачуцьці рознастайнага характару. Шалёна несьліся ўгару акцыі фабрык і заводаў, на якіх пачалася вытворчасць для патрэб вайны. Шпарчэй завярцеліся опэрацыі банкаў, выбіліся наповерх новыя дзяльцы з нябывала драпежнымі апэтытамі, з цікаваю надзеннаю сьмякалкаю і пракуратасьцю. Вышэй падняла галаву шматлікая разбэшчаная помпадурская ваеншчына. Гандляры мясам, абуткам, эбожжам і многім, што стае патрэбаю дня, пашыралі і без таго ўёмныя кішэні для лёгкага заробтку. Нават дробнае чынавенства і тое пачула сябе лягчэй: недастача ў мужчынскай сіле падняла попыт на апошнюю, а сьледам—вырас заробтак. Водлуг часовага разбуханьня матэрыяльнае забясьпекі, аформлялася і расло спэкулянтка-патрыётычнае, карысна-фальшывае пачуцьцё любві да «зьяняванай радзімы». Тупаючы па шырокіх тротуарах проспектаў, падлічваючы даходы мінуўшага дня, нагароду і выйгрышы па акцыях—генэралы, купцы, фабрыканты, банкіры і іх паслугачы самаўсхвалялі пераможнае «воінства», трасьлі кулакамі па адрасу немцаў і праглі нясупыннага пашырэньня вайны. «Зараз-зараз прыдзе на падмогу французам Італія».

У тэатрах і кабарэ загулялі чучалы Вільгэльма і Франца-Язэпа. Адурманеная ваяцкай атрутаю, прадажная прэса пакрылася карыкатурамі, шаржамі, пародыямі і сатырамі на ўсё нямецкае. Вобраз немца падаваўся страшнейшым за ўсё на сьвеце. Расьлі, як на дажджы, надзеі на гасьціннасьць у Бэрліне, на захоп Дарданэла і вызваленьне Балькан. Але за надворнаю мыльнаю помпезнасьцю ваяцкасьці чулася, таілася коўзкая няўпэўненасьць і нават баязьлівасьць. Ня чулася апоры пад нагамі.

Адсталасьць і бязмоцнасьць, якія пакрываліся барабанным боем прафільтраваных газэт, хавалі ў сабе пагрозу жаданай магутнасьці, звону цяжкіх жандарскіх шпор. «Доблесная гвардыя», накіраваная на Кёнігсбэрг, «слаўныя» сьбірскія стралкі, пушчаныя прасьцейшым шляхам, праз кут Польшчы, на Бэрлін, фортэцыі і дзьмутая адважнасьць камандуючых арміямі, пастаўленыя на вайсковую ногу заводы—усё-ўсё гэта абміналася чаканьнем выступленьня Амэрыкі. «Толькі ўмяшаецца Амэрыка—і нем-

цам да каляд капут». Ну, ці ўмяшаецца гэта залатая паня, далёкая ад фронту і ня столькі ўблытаная ў інтарэсы ваюючых краін? Будзе-ж умяшаецца, то на чым баку?»

Амэрыка здрочыла радзімых ваяк-храбрацоў, інтрыгавала кожнага, хто звязваў з вайною тую ці іншую выгаду сабе. Новы сьвежы нумар газеты, вячэрнія навіны, чуткі з «аўторытэтных колаў» і проста бязгрунтоўныя плёткі—перагаворваліся, крытыкаваліся, надавалі новых надзей і глыбейшай веры.

Драпежныя пачуцьці і крывасмагныя ўзрокі нязьменна накіроўваліся ў бок захаду. Назад, на цёмныя і брудныя ваколіцы гораду на пусьцеючыя раўніны сялянскае краіны,—ніхто з моцных сьвету не азіраўся. Там, па-іхнаму, панаваў спакой, паслухмянасьць і пакора. Ды чаму-б таго ня быць, калі падкаваны абсац наступіў на горла мільёнаў працоўных і трымае іх пад сабою? Памкніся паварушыцца—раздавіць, зацісьне.

«Наперад перамога—а далей рэформы». Гэта мусяць узяць сабе на розум усе, хто дабрачынны і верны сын радзімы. «Жывыя сілы краіны павінны зьліцца ў адно цэлае і непераможнае». «Толькі тады настане сьветлы дзень, калі Расія выйдзе з цяжкага іспыту неаслабленай і не загубіўшай мінулай славы». Масляныя сказы і калысныя ўгойданьні засмуродзілі паветра апоўным дымам, згусьціўшыся над горадам...

Але першыя сутычкі на фронтах расхалоджвалі завуаленую сапраўднасьць. Фронт казаў пра іншае. Калі ня кожная куля, то адна з дзесяці, з дваццаці, несла з сабою сьмерць. Гэтых-жа дваццатых было так многа, што людзі гінулі адзін за адным, сотнямі і тысячамі. Падалі мёртвыя і падалі параненыя: ні «сьвятасьць» расійскага аружжа, ні «доблесць» расійскае арміі, ні «блаславенствы» цара і бога—не абаранялі ад нямецкіх куль. І паступова, дзень за днём, тыдзень за тыднем усё галасьнейшым рабіўся энк параненых, звязаны з энкам разлучаных. Лазарэты і шпіталі вырасталі, як грыбы, перш паўнейшыя клопатамі ды дбайнасьцю, а што далей—чарсьцьвейшыя, закіданыя.

З герояў і абаронцаў—раненыя рабіліся надазолаю, лішніцай. Той, хто на старонках газэт апяваў іхныя адважныя ўчынкі, у трамваі злаваўся і мармытаў лаянкі, што яму недзе сесьці з-за абрубкаў людзкага мяса.

Сталіца не павінна стыкацца з праявамі вайны! Сталіца— бач яе палацы і віллы, Неўскі і Сяргіеўская, мусяць быць злучанымі з вайною толькі прыказнымі кіўкамі пальцаў у белых рукавіцах.

Вайна-ж рабіла сваё.

II

ЗАВОД, НА ЯКІМ ПРАЦАВАЎ РЫГОР, падпаў пад рубрыку працуючых на абарону. На працягу першага месяца ваеннае чыннасці ён значна пашырыўся, лік рабочых амаль не падвоіўся—былі ўведзены дзве поўных змены. Тыя з майстэрняй, якія прабаўляліся на вырабе вытворчасці для мірнага чаеу, перайшлі на выраб ваенных прыладаў. Гэткім чынам, вялізная армія людзей, колькасцю ў сем тысяч, была занята падрыхтоўкаю сьмерці. Агромністы чатырохпавярховы трохкутны гмах абярнуўся ў дасканала організаваную кузьню людзкае згубы. У стройным сугучным наігрываньні сотняй станкоў, у празрыстым бляску электрыкі гатовіліся дзень-адо-дня тысячамі штук адмысловыя бліскучыя трохцалёвыя і шасьціцалёвыя знарады. Каб праца болей спорылася, рабочых увялі ў цесныя рамкі вайсковае дысцыпліны і падвышанага заробтку. Спакойна, бяз слова перакору, пад напружным узрокам адміністрацыі—трэ' было пакорліва стаяць над разцом і рэзаць, рэзаць цвёрдую сталь.

Узмоцненыя нагледачы, упаўнаважаныя сілаю і правам з боку вайсковае ўлады, зрабіліся грознымі падганяламі рабочых. Капіталістычны прыгон, зьвязаны з узброенай ваеншчынай, панаваў над рабочымі кварталамі сталіцы.

Нядаўнія здарэньні ацягнуліся дымкаю шэрасьці і стуліліся ў ціхіх кутках прыгнечанае памяці. Раніцой а восьмай, вечарам а шостаі цягнуліся чорныя ланцугі рабочых з заводу і на завод. Густа набраныя балонкі газэт, ад чорнасотніцкага «Гражданина» да левага «Дня»—ні слова пра рабочае жыцьцё. Абцугі цензуры зырка сачылі за крамолай пісак.

Рыгор нейкі час знаходзіўся пад уражаньнем нутранага прыгнёту. Яго ашаломвала халодная ціша паказнаго грамадзянскага замірэньня. Аднастайнасьць штодзённага тупаньня з заводу на

кватэру і з кватэры на завод—надакучалі. Яшчэ цяжэй рабілася, калі ён варочаўся ў думках да Камара, Артура і ўспамінаў пра Пятруся. Большасць рабочых, з якімі ён стыкаўся дзень-у-дзень, таксама ня дбала пытаннямі вышэйшых інтарэсаў, здавальняючыся нязначна павялічаным заробкам. Рыгор чуў, як многія з рабочых, асабліва з большых майстраў, толькі і гутарылі, што пра справы свайго асабістага будзённага жыцця. Адзін хваліўся новым гарнітурам і палітом, другі—набыткам «абстаноўкі» ў кватэры трэці—удала праведзеным часам з дзяўчынаю. У паветры насілася атрута дробных клопатаў мяшчанскага дабрабыту. І, як на бяду, лёгка і шчыльна прыліпала да некаторых рабочых пачуццё фальшывай надзеннай патрыётычнасці.

Гутарачы на бягучыя тэмы, рэдка льга было знайсці сабе спачуваньне. Горай усяго, што не асталося жаднага месца, ніякай установы, дзе-б рабочы сумеў сустрэцца з таварышамі і ўсебакова азнаёміцца з бягучаю сапраўднасцю. Культурна-прасветныя таварыствы, бібліотэкі і клубы паліцыя старанна прычыніла.

У звязку з апошнімі падзеямі і арыштамі сувязь з партыйным камітэтам на нейкі час была прыпынена.

Рыгору напрашваліся невясёлыя думкі, падкрадалася злосьць. Ён часта-густа кідаў кватэру і ехаў да Ганны. Там з ёю, адзін на адзін, ён дзяліўся думкамі, плянамі і надзеямі. Але гэтага Рыгору не хапала. З Ганнаю ён ня мог належным чынам абгаварыць пытаньне прыкрай сучаснасці. Многае ёй было незразумелым, іншае прымалася не з належным спачуваньнем і цеплатою. Ганна болей спачувала Рыгору з прычыны яго незадаволенасці і нэрвовасці, чымся асуджала прычыны, якія гэта радзілі. Рыгор абураўся і лаяў Камара: «Вось гэткія, як Камар, многаму віною. Атрымаўшы капеечную падачку, яны гатовы аддаць за яе рабочыя інтарэсы. Замест таго, каб будзіць у рабочых пачуццё рэвалюцыйнага настрою, яны разводзяць мяшчанскія антымоніі. Чаго-ж пасля гэтага чакаць?» Ганна супакойвала Рыгора, адыгрываючыся на ўвярэнні: «Пачакай—усё пераменіцца. Гэты самы Камар запяе зусім па-іншаму».

Рыгор не сумняваўся ні звання, што «ўсё пераменіцца». Але яго брала незадавальненне за марудны процэс процэсу пераменчы-

васьці. Вайна парушала стройнасьць і наладжанасьць развою людскога поступу. Перадваенная забастоўка ў Пецярбургу, крута зьмененая халодным заспакаеньнем з часу абвяшчэньня вайны, балюча раніла рыгорава сэрца. Вакольныя абставіны ціснулі яго жалезнымі абручамі, студзячы позывы, энэргію, захапленне.

Рыгор вяртаўся да сябе і пачынаў шукаць падпоры ў тых проблісках непатухшых зьяў, якія іскрамі гарэлі ў рабочым асяродзьдзі. Ён разважаў: «Няхай сабе вялікая колькасьць рабочых паддалася камароўшчыне, усё-ж гэта хвароба ня здолела апанаваць рабочым станам поўнасьцю». Рыгор быў пэвен, што таварышоў з яго настроймі можна знайсці ў заводзе не адзін дзесятак. І зараз пасьля разгрому, пасьля арышту многія з іх спадцішку, асьцярожліва, тайком абмацваюць грунт, пашыраючы яго пад іншых. У адзін час яны зьявляцца магутнаю грамадою ваяк.

Рыгор на ўсе лады камбінаваў розныя пляны, якія-б выклікалі набліжэньне жаданага моманту. Хвілінамі яго апаноўваў задзёр, з выгляду эфэктоўны, па зьмесьце—рызыкаўны. Узважыўшы чыннасьць і яе skutкі, прыходзілася адмаўляцца ад зданьнёвых намераў. Часта жыцьцё не ўкладалася ў яго прагноз. Раптоўнасьць здарэньняў абганяла смеласьць намераў, праўда, знаходзячы ў Рыгоры сваячасовасьць трапнага аўладаньня імі. З шэрагу іншых ён ня мог ня вылучыць дадатным наступнага: наглядаючы за працаю цэху, майстар зьнячэўку папаў пад кавалак зломанага разца, які параніў яго ў голаў.

— Я прашу выбачэньня!—перапрасіў яго зьбянтэжаны рабочы.

— Я злачынцам не выбачаю! Ём у нас ня месца! Прашу зьявіцца за разьлікам!—абурьўся майстар і крута павярнуў ад рабочага.

Ён не пасьпеў ступіць і трох крокаў, як мусіў спыніцца. Роўная струна станкоў раптам стала і замерла. Сумная цішыня маланкай пранеслася па майстэрні і абяліла майстра бялізнаю спалоху... Скрозь туман ён убачыў перад сабою вострыя, як лёзы, хмурыя ўзрокі рабочых, якія нярухома глядзелі ў яго застыўшы твар. Рыгор пачынаў шэраг ад сьцяны і рашуча яго выгінаў, падаўшыся крыху наперад.

— Гэта яго сыгнал!—паказваючы на Рыгора шабляю, басам прагучэў палкоўнік інтэнданцтва, быўшы з майстрам.

Майстар ці ня ўчуў, ці збаяўся падтрымаць палкоўніка, і ціхім умольным голасам праказаў у бок рабочых:

— Я прашу вас пусьціць станкі. За свае словы прашу ўбачэння.

І, палажыўшы масьяную руку на раненае месца, ён блытанымі крокамі павярнуў у бок канторкі. Нездаволеным пайшоў за ім і палкоўнік. Рабочыя пусьцілі станкі. Рыгор з незьмярымаю асалодаю прасачыў доўгі ланцуг пахіленых да станку таварышоў і сам апошнім глыбока з запоем усадзіў разец у пажоўклую сталь. «Нумар выдаўся на славу»,—пацешыўся ён. «Рабочыя паказалі ўзор яднаньня, прыклад рашучасьці, дэманстрацыю протэсту. Гэта значыць, што пад расьсьцеленым павучыньнем знадворнага спакою дзейнічае, калышыцца няўміручая сіла ўздыму. Успыхнуўшы, іскра запаліць полымя. Толькі ўмела яе разьдзьмухаць!»

Вечарам таго дня, выйшаўшы з заводу, Рыгор паехаў да Ганны, каб падзяліцца з ёю сьвежымі навінамі з жыцьця заводу.

III

РЫГОР ПРЫНЯЎ АД ҚАНТОРШЧЫКА разьліковую кніжку і паглядзеў на выведзены заробок: першы тыдзень верасьня даваў яго новае падвышэньне. Рыгор зарабіў на дзесяць рублёў болей папярэдніх двух тыдняў. Гэта яго здзівіла і сцешыла. Час недахопаў, пабіраньня і ўпартых дапамінаў пра грошы—мінаў. Заробок абяцаў некаторую забясьпеку. Яшчэ тыдзень-другі і Рыгор сумее пакрыць першыя патрэбы. Выходзячы з заводу, ён разьмяркоўваў, куды і на што прыдзецца аддаць частку атрыманых грошай. Выяўляліся тры месцы першае чаргі: выслаць мацеры, зьвярнуць Ганьне і пераслаць Пятрусю. Толькі як гэта зрабіць? Мацеры выслаць—вельмі проста; знойдзецца падыход і да Ганны. Угаворамі, націскам на сяброўскае пачуцьцё ён сумее яе схіліць. З Пятрусём—цяжэй. Прайшло больш месяца, як ён арыштаваны. Пятрусёва маўчанка наводзіла Рыгора на падазронасьць і неспакой.

Не павінна-ж быць, каб яго так запраторылі, што аднялі ўсякую сувязь з вольным сьветам!

Рыгор да таго ўвайшоў у раздум, што не заўважыў, як абмінуў двор свае кватэры. Раптоўны вокліч прымусіў яго спыніцца. Ён азірнуўся і ўгледзеў накіраваўшую да яго Рыму.

— Рыгор, я вам нясу паклон. Думаеце, ад каго?

— Магчыма, ад...

— Так, ад Пятруся,—пераняла яго Рыма:—сёньня раніцою прынеслі ліст. Ё, ведаеце, ліст абазначаны пятнаццатым днём жніўня. Тры тыдні ішоў ад прадварылкі да Ляснога.

— Ён ішоў праз пошту?

— Хто яго ведае, як і што; паштовая пячатка ёсьць.

— Дык зойдзем да мяне і пачытаеце. Нам трэба будзе абгаварыць справу дапамогі Пятрусю.

— Спатканьне даецца два разы на тыдзень. Давайце, ахвяруем дзень.

Яны зайшлі да Рыгора. Пятрусь шчыльна аб'яднаў пачуцьцё абодвух, і яны прагавіта накінуліся на выняты Рымаю з кішэні ліст. Рыма завучана прачытала яго Рыгору. Той выслухаў і пачаў плячыма.

— Ды што можна іншае пісаць?—запытаў ён ні то ў сябе, ні то ў Рымы.

— Але я рада і гэтаму. Нарэшце, хоць сэрца адлягло...

Выказаўшы гэта, Рыма змаўчала, мэрам-бы чаго спалохаўшыся.

— Вы мне скажэце, Рыгор, ці гэта бясъпечна для мяне, што паліцыя знацьме мой адрас і мае дачыненні да Пятруся?

— Чаму вы пытаеце?

Уверанасьць і цьвёрдасьць у рыгоравых словах зьмянілі настрой дзяўчыны. Яна засьмяялася і скоромоўна праказала:

— Ну і цудная-ж я! Плявузгаю ліха ведае што! А каб і трапілася, што мяне заарыштавалі, ці-ж бы я адна была?.. Фу?

— Кіньце-э, Рыма, з чаго вам прышло гэта ў голаў?—разуважыў яе Рыгор.

Дзяўчына зноў засьмяялася і, каб скрасьці вочавідкую нэрвовасьць, ці то зьвязаную з пятрусёваю цыдулькаю, ці незалежную ад яе, перайшла на іншую гутарку.

— А я ўсё чакаю выпадку, калі вы зьвядзеце мяне з вашаю знаёмаю. Помніце, колькі разоў вы абяцалі мне гэта?

Рыгор паглядзеў на Рыму.

— Я добра гэта помню, але, да шкоды, рэдка вас бачу.

— Можа мяне вінаваціць станеце ў гэтым? Я так і думала...

У Рымы па твары прабегла лёгкая чырвань. Яна падняла зрэнку ўгару і з хвіліну глядзела ў столь. Пасьля падышла да вакна і столькі-ж часу стаяла, адварнуўшыся ад Рыгора.

— Вы мне даруйце, я мушу зараз ісьці,—няўвераным голасам праказала яна, зрабіўшы пару крокаў ад вакна.

— Я бачу, што вы ўсхвалёваны нечым, Рыма?—хапіў яе за руку Рыгор:—Вы пакрыўдзіліся, што я...

— Не, не-э... Я... Пятрусь, вы... Пусьцеце мяне, прашу вас...

Рыма тузанула і вырвалася з рыгоравых рук. Не праказаўшы слова і не азірнуўшыся на яго, кінулася ў дзьверы і схавалася.

Задзіўлены яе паводзінамі, Рыгор пагнаўся ўслед ёй, але калі дабег да дзьвярэй на сходы, Рыма ўжо сходзіла апошнія ступы. Ён пастаяў, пакуль яна схавалася за сьцяною, і вярнуўся ў пакой. «Што з ёю такое?»—падумаў Рыгор: «Спаткалася, як трэба, а нарэшце—вунь што! Няўжо тут замешана нешта такое, да чаго маю і я дачыненне? Ганна? Знаёмства з Пятрусём?»

Рыгор доўга раздумаў пра гэта, заняўшы і гарбатаю і газэтамі і намерам праехацца ў горад... Толькі а гадзіне дзесятай вечара навеянае Рымаю пачуцьцё расплылося, і ён вярнуўся ў думках да Пятруся.

Вестка ад яго, прынесеная Рымаю, ня гледзячы на ўсё іншае, супакойвала Рыгора. Ёю вырашалася задача, якая так моцна захапіла яго некалькі часу назад. Цяпер аставалася адно: вылучыць дзень і пайсьці да Пятруся на спатканьне. «Гэта трэба зрабіць як найхутчэй, а то Пятрусь, напэўна, думае, што я пра яго і забыў». Рыгор спыніўся на бліжэйшым чацьвяргу і перайшоў у думках да Ганны з мацярай.

Цікава, у якую-ж форму вільлецца гутарка з Ганнаю? Ён возьме і запрапануе ёй грошы, спасылаючыся на яе дапамогу мацеры, на яе недастатковы заробтак... А Ганна? Добра-ж, калі яна абмяжуецца голай адмовай, а калі...

Рыгор дапусьціў, нарэшце, крануць сваіх інтымных адносін да Ганны. Яскрава прадстала яму гэта дзяўчына ў настроі замілаваньня і нутранае асалоды, дбайна хаваючы яго ад апаскі ў

сваім цесным пакоі. Як міла і цёпла глядзелі на яго ганьніны мяккія вочы! Колькі ў іх спагады і братняе любасьці! Якая яна ласкавая і гасьцінная! Магчыма, Ганна лашчыць многа надзей... якія, аднак, далёка ад ажыццяўленьня. Цікава ўсё-ж выклікаць яе на адкрытую гутарку... Няўжо дзяўчына пра гэта ня думала?

Думка за думкаю блытаным сплётам вілася ў рыгоравай галаве. Водгукам на іх сэрца адбівала спагадлівы настрой.

Рыгор хутка абарваў і думкі і настрой. Ён раптам сеў да стала і ўзяўся за пісаньне лісту да мацеры. Ён папераджаў яе, што разам з лістом высылае пятнаццаць рублёў грошай; гэта мала, але няхай маці ўбачыць; спусьціўшы нейкі час, ён сумее выслаць больш. Покуль яму трэба расплаціцца з даўгамі, купіць сёе-тое, а стане вальней—тады...

Пятнаццаць рублёў дапамогі мацеры выклікала ў ім пачуцьцё задавальненьня. Спадаў нейкі цяжар з плеч, калі ён канчаў з лістом, адначасна адлажыўшы ў другое месца вызначаную суму.

«Маці атрымае і...»

Стук у дзьверы пакою падняў Рыгора на ногі. Ён правёў няроўную рысу па паперы і адсунуў яе ў бок.

— Прашу!

— Вам ліст,—прачыніўшы дзьверы, падала гаспадыня кватэры.

— Дзякую.

Рыгор узяў ліст з рук гаспадыні і паглядзеў на конвэрт, дзе была пячатка. «З Сілцоў!»—праказаў ён сам сабе і падышоў да вакна з намерам прачытаць яго. Тут яго ўвагу адцягнуў аэроплян: вагromнаю птушкаю выпархнуў ён з-за высокага будынку ўправа і плаўна закруціўся перад вакном яго пакою. Рыгор бачыў, як шэрая істужка дымку пляла ўзоры пад яго хвостом, мэрам-бы жартуючы з тройкаю чудлівых варон, што ляталі ўсьлед аэроплянцу. Да яго вушэй даходзіла цягучае гудзеньне пропэлеру. Відовішча хавала ў сабе прыгожасьць людзкае перамогі над стыхіяй, акрыляла рыгоравы думкі і надзеі. Яго захапіла хаценьне, каб гэта ды самому паспрабаваць абляцець адно кола ў чыстаце спакойнага паветра... У адчуваньні прадстаўленых перажыткаў пры палёце—ёкнула сэрца, а халадок ні то ўцехі, ні то пудлівасьці прайшоў па ўсім целе...

Хвілін праз дзесяць Рыгор нагледаў у палёце аэроплян у пагрозную адзнаку завіхрыўшай вайны. Легенда пра Ікара ў яго раздумах атулілася жалобаю. Дзякуючы гэтай дзёрзкай людзкой вынаходцы, вайна скарачае шлях, якім вядзе сваё разбурэнне. Ці-ж можна ручаць, што з яго скрыдлаў не спадуць сьмертаносныя стрэлы?

Рыгор адхіліўся ад акна; разам з гэтым змоўкла гудзенне аэроплян.

IV

ДОЎГАЯ ВУЗКАЯ ПАЛОСКА ПАПЕРЫ была скрэмзана да адказу. Няроўныя радкі п'яных літар абкручвалі берагі палоскі, сплятаючыся ў арыадніну нітку. Рыгор круціў паперу ва ўсе бакі, меркаваў, адкуль і куды накіраваны канчаткі слоў.

«Ну, і напісаў-жа Сёмка»,—пераказваў раз-по-разу.

Дачытаўшы да канца, Рыгор падняўся з крэсла і затупаў па пакоі. Замест сёмкавага лісту завалодваў яго думкамі і настроймі. Хутка Рыгор бачыў перад сабою жывыя малюнкi водгукаў вайны ў яго родным мястэчку. Вось па яго вузкіх пыльных вуліцах прашнуравалі стражніцкія разьезды; яны абвяшчалі пра мобілізацыю людзей і коняў. Адначасна сьцены рагавых хат увабраліся абвесткамі пра ваеннае становішча. Сілцы замерлі, мэрамбы на іх дыхнула ліхое паветра. Нейкі час жыхары сядзелі, як замарожаныя, аглузьдзелыя. Назаўтра іх разбудзіла раскалыханая трывожнасьць. Паўсталі шэпты, гутарка; сьледам зьявіўся рух, гвалтоўны настрой, распачныя аханьні, узрыды... Чарговым днём мястэчка апынулася каля Масткоў: тарахцелі вазы, курыўся пыл, вылі сабакі. На шырокай прагаліне, абкружанай сьцяною людзей і жывёлы, ішла мерка коняў. Трое чалавек, з якіх адзін быў вэтэрынар з Ліцку, другі—спраўнік адтуль-жа, трэці—валасны пісар,—машынальна аглядалі аднаго за другім несканчоны шэраг рознамасных, рознаросных коняў. Пісалі, прыстаўлялі і адстаўлялі стракатую палку, выгуквалі аднастайныя словы: «прыняты», «у коньніцу», «у артылерыю», «у кухню». Рэдка можна было пачуць—«брак».

Пакорныя лёсу, сілкоўцы маўкліва выслухоўвалі вывады камісіі і гінулі ў разгаламучаным натоўпе, у пылу, за нячэмнымі драбінамі і вазкамі...

А ў гэты час у мястэчку гудзеў гвалтоўны звон. Над шэрымі стрэхамі панурых хатак гусьціўся чорны дым, запырэшчаны вогненымі языкамі праменю. Нейкі час каля Масткоў не заўважалі гэтага, але надало камусьці паглядзець на ўсход, як дзікі выгук «Сілцы гараць!» узняў тысячную грамаду з месца і шалёным галопам папёр яе ў мястэчка. Людзі гналі коняў, не патураючы ні на вошта, гукалі, лаяліся, наяджалі адзін на другога, варочалі вазы, разьбіваліся. Ва ўзнятым пылу яны здаваліся ценямі, зданьню. Ці то знарок, ці зьянацку, каля самага мястэчка, пры завароце адзін з сілкоўцаў наехаў на пісарскую брычку і павярнуў яе. Пісар ачуўся пад конскімі нагамі. У момант на гэтым месцы згрудзілася грамада вазьніц. Панесьліся нялюдзкія крыкі і лемант. Адказам былі беспарадкавыя стрэды адкульсьці прыскакаўшых стражнікаў...

А пажар, як вадою, змываў хату за хатаю. Галавешкі, мэрам вогненыя птушкі, насіліся ў атручаным дымам паветры. Гудзеў, не змаўкаючы, звон...

Незаўважным крокам падасьпела ноч і паглынула разьюшаны дзень, яшчэ страшней зрабіўшы разгорнуты вобраз пажару...

Кончылася раніцою—тады, калі ў шалёным пудзе нячуваных падзей людзі выбіліся з моцы. З апушчанымі галовамі шукалі пагарэльцы сваё дабро; тыя-ж, у каго яно ўцалела, голасна дзякавалі невядомага ім абаронцу ў асобе бога. Мірнымі тупалі змораныя коні стражнікаў...

Толькі наступным днём чарада мобілізаваных сілкоўцаў знарушыла жалобны супакой разьвітальнаю песьняю—«последний нынешний дене-очек-ек...»

Яны ішлі на вайну...

«Я табе кажу, братка мой, гэтакага пекла я ніколі яшчэ ня бачыў. Вось як мы сустрэлі вайну. У вас, пэўна, яно ўсё спакойней абышлося. Бывай здароў! Адпісвай хутчэй. Твой Сёмка».

Рыгор незаўважна выпусьціў з рук ліст і толькі рушыў з месца, калі сударга апусьціла яго стомленую руку.

У пакоі пацямнела. На вуліцы, у бок казармаў, заблішчэў ліхтар. У яго малочным сьвятле расплыліся рэшткі вобразаў, узьнятых сёмкавым лістом.

«Ну, а з маткай там якаво?»—уголас запытаў Рыгор сябе і барджэй хапіўся за напісаны ёй ліст. «А калі ды згарэла і наша хата, а маці асталася без таго, што мела? Што тады? Пятнаццаць рублёў—ці-ж яны выручаць яе?»

Рыгор уталоплена глядзеў на ліст, палажыўшы на лоб руку. Плойма нявыразных думак ахутвала голаў. Становішча, якое нядаўна выясьніла перад ім бліжэйшую пэрспэктыву, раптам заблутвалася. «Якім-бы чынам тут уведаць»...

Ён не дакончыў думку, калі з-за дзэвярэй данёсься наста-рожлівы вокліч:

— Можна, Рыгор?

— Прашу вас!

Ужо інстынктыўна ён пачуў, што прыйшла Ганна. Было зусім дарэчы. І сэрца ўзмоцненым стукам аддало ёй вітаньне.

— Ты дома?—запытала Ганна, працягваючы яму руку.

— Чаму? А то мяне ты не заставала? Садзіся... Дома... Дагэтуль вось... гісторыя...

— Гісторыя?!

У ганьніным ваччу бліснула настарожанасьць. З чырвоных яблычак, што іх наклеіла на ганьніны шчокі сьвежае ядранае паветра, заўважна спадала ружа.

— Сядай... Гісторыя...

Ганна села, і не адводзіла ад Рыгора вачэй. Напружана чакала—што-ж у яго за гісторыя, які яе зьмест.

Рыгор зацяжна ўздыхнуў і пагладзіў косы.

— Гісторыя ня з прыемных,—раздразьніў ён ганьніну цікавасьць.

Тая прыўстала, узрокам вымагаючы апавяданьня.

Калі-ж Рыгор у кароткіх рысах перадаў ёй зьмест сёмкавага лісту, Ганна спагадліва войкнула.

— Давай тэлеграму,—парадзіла яна.

— Я думаў... Ды ці-ж бы Сёмка не дапісаў, каб крыў чаго...

Гэта была самаўцеха, але Ганна на ёй спынілася—магчыма ўсё абышлося добра. Прынамсі... Што-б яна зрабіла, каб ды наадварот?..

— А я цябе чакаў...

Рыгорава рука лягла на ганьніным плячы...

— Няўжо праўда?.. Сядзь каля мяне хоць на адзін квадранец... Мне так хочацца з табою ад душы пагутарыць...

Чамусьці Ганнаю завалодала нясьмеласьць. Нешта ня пускала плаўкай вымове слоў... Тая-ж сіла схіляла да долу яе затуманены ўзрок. Рыгор настаражыўся і, калі Ганна змоўкла, ён пахіліў яе стан да сябе.

— Я слухаю, Ганна... Кажы мне ўсё, што маеш сказаць... Я слухаю...

Павернуты да Рыгора яе твар выглядаў жывым, настойным пытаньнем; вочы пранізвалі яго нутро—ня было абароны.

— Выслухаеш?

— Выслухаю.

— Дарагі мой, я ўжо здаўна і часта пытаю сябе... Няўжо мне суджана будзе зноў загубіць твой сьлед?.. Я баюся, што мне будзе ня справіцца з напорам жыцьця, калі ў адну хвіліну... Ты чуеш?.. Я табе не казалі ніколі ні разу, а, тымчасам, твая істота, ты—неад'емная часьціна майго жыцьця... Цалюткі сённяшні дзень я мучылася думкамі—рашыцца, ці яшчэ чакаць. І вось прымай, як хочаш...

Гэтыя напруджаныя, трапяткія сказы абдавалі Рыгора праменнай цеплатою. Яму рабілася ад гэтай цеплаты не па сабе, млосна—зусім нечакана ён сустрэўся з гэтым манэўрам Ганны. Калі толькі што яго думка кранула магчымасьці з ім спаткнуцца, то ўсё абышлося нясур'ёзна і павярхоўна; нават не зацікавіла яго, што-б і як адказаць, каб падасьпеў выпадак. Вострая рэакцыя ўнутры спаліла праявы ўсякага пачуцьця. А гэта, вось...

Бязмоўным пацалункам, зьмешчаным на ганьнінай шчацэ, было не абмежавацца. Вачавідкі і зразумела—Рыгор сам адзнаваў, жадаючы пачуць ганьніна слова. Ды яна маўчала—ні то задаволеная, ні то пакрыўджаная.

Яе ўзрок пранізваў промень, занесены з вуліцы ў вакно. Сэрца-ж замірала пад шчыльна пакладзенаю на грудзі рыгоравай

рукою. Таемнасьць цішы разгортала таінства глыбокага прасякненья любоўю двух блізкіх, палкіх, маладых сэрцаў.

— Запалі сьвятло!

Ганьніны словы сустрэў зацяжны гул сырэны, што нахабна ўварваўся ў пакой. Рыгор пакорліва выпаўніў ганьніна ці то вяленьне, ці просьбу.

— Ну, я табе забыў пахваліцца, Ганна,—раптам ён успомніў пра вестку ад Пятруся.

— А што?—бясьцікаўна запытала дзяўчына.

— Пятрусь прыслаў паведамленьне... Я, бок, табе казаў пра Пятруся?

— Казаў... Адазваўся?

— Так, як і трэ' было чакаць,—ён у доме папярэдняга зняволеньня... Рыма...

— Рыма?

— Ты-б прыйшла калі, Ганна, я-б цябе зьвёў з гэтай дзяўчынаю... Яна вельмі хоча з табою пазнацца. Што за чалавек!.. Пятрусь...

Ганна стаяла ля вакна, і Рыгор не заўважаў, што яна глядзела на гадзіньнік.

— Я прыду ды буду лішняю, тады...

— Ганна!

Рыгор сам не чакаў гэтай неасьцярогі—гук дзвэнгнуў шклом у вакне і, напэўна, дайшоў да гаспадыні. Скокам маладога цігра ён апынуўся каля Ганны і спрытным абдымам прытуліў да сябе.

— Ты ня злуешся?

— Вы гарбату будзеце піць, Рыгор Міхасевіч?

Гаспадыня злаўмысна прачыніла дзьверы, і ў вузкай шчыліне блішчэў вагенчык яе шпегаўскіх вачэй.

— Папрашу, калі ласка. Вып'еш гарбаты, Ганна?

— Позна. Я мушу ісьці.

— Цябе чакаюць?

— Чаму-ж мяне, думаеш, некаму чакаць?

— Думаю... Ты злуешся на мяне?

— Я ні на кога ня злуюся, я на сябе злуюся...

— Сядай... Правер той час, у які мы знаёмы з табою. Ці я калі-кольвечы даў намёк на няўвагу да цябе? Ці хоць раз ты ад мяне чула няўладнае слова? Ганна?..

У яго сьлесарскай руцэ захрусьцела тонкая далікатная рука нядаўняй настаўніцы.

— Я так быў рады, калі стрэў цябе ў гушчы разьёшанай грамады. Я кінуўся да цябе, як матрос на маяк...

І міна на мужным, суровым твары Рыгора, і сталёвасьць у яго словах, і бляск у ваччу і нахіл яго постаці—усё казалася Ганне—павер, праканайся, заспакойся...

— Можна? Гарбата!

Рыгор адчыніў дзьверы і ўзяў з гаспадыніных рук тацу.

Праз хвілю яны сядзелі за хісткім столікам, адзін супроць другога, і пілі гарбату. Спакой сьведчыў пра наступіўшае замірэньне, якое радзіла звычайную лёгкую гутарку. Цёплая ўхмылка роўна апінала іх жыцьцярадыя постаці.

Раз ад разу бранчэла пасуда.

V

ВОСТРАЯ, ПРАЗРЫСТАЯ нітка праменю кінула на Рыгораў твар вёрткага зайчыка. Заказытала ў ваччу і чулыя вейкі падняліся ўгору.

— Пятрусь? Дзе-ж ён?

Мігам шустрая думка Рыгора апынулася ў вузкай глыбокай камеры дому папярэдняга зьнявольеньня.

— Дзе Пятрусь?..

...Камера № 87.

Вось толькі пяць хвілін, як Пятрусь удвойчы хапіўся за праверку перажытага ім у вастросе часу. Якая цягучая аднастайнасьць! А між тым—як хутка прамігнуў час! Мэрам-бы сёньня яго прывялі сюды. Тыя-ж сумныя і халодныя сьцены. Той-жа кавалачак хмурнага неба ў закраценым акне. Прымацаваны да сьцяны жалезны столік, абрыдлы цьвёрды ложкак. Замураваны ўмывальнік і брудная параша. Усё асвойтанае, звыклае і надаеўшае.

— Стукаюць?

Схудалая постаць туліцца вухам да сьцяны і напружна слухае. Спусьціўшы хвілін пяць, адбівае. «Ніякіх звестак з волі».

— Ці чакаю іх?—«Чакаю. Пісаў некалькі лістоў, а жаднага адказу».

Стук змаўкае і Пятрусь памерным, разьлічаным ступам мерае камеру з кутку ў куток. «Няўжо і на гэты раз ніхто не адзавецца?»

Пятрусю карціць і прагна хочацца атрымаць вестку з волі. Ён дзень у дзень успамінае Рыгора, Рыму, часамі далучае да іх Гэлю; часта пераносіцца думкамі ў Сілцы, выяўляе перад сабою настроі і думкі бацькоў; спагадае іх няведаньню пра яго. І ўсе гэтыя раздумы, успаміны, жаданьні і хаценьні пэрыядычна, уста-ноўленым чынам, праносяцца перад ім у бяспрытульнасьці астро-гу. Наколькі часу ўперадзе? А хто яго адгадае—воля царскіх сатрапаў, капрыс любога апрычніка. Каму ёсьць дзела да сотні-другое заключаных у гэты сіберны будынак? Вунь цэлыя мільёны пастаўлены пад нажы, пад кулі, пад атрутныя газы—ці-ж можа хто думаць пра іх, у цяпле і безапасцы?

Жорсткаю рукою вайна сьцірала людзкае дбаньне аднаго пра другога. Сухая адчужанасьць цёрлася па гладкіх каменнях ка-меры, пускаючы мерзлую шэрань Пятрусю ў вочы... Час, час, які няпэўны час! Ці можна даць незадаволенню ўтульнае месца ў сваім нутры? На Рыгора? На Рыму? На ўсіх тых, хто яго ведае, хто яго помніць? Няровен час! А мо' Рыгор далей за яго—натура Рыгора вядома... А Рыма?—прамігнуўшы агенчык... Так, сьвя-домасьць дыктуе развагу, але ёй не паддаецца настрой...

— Ізноў стукаюць?

Вуха лажыцца на шэрую фарбу сьцяны.

— Што-о?

Здаровыя пальцы звыклі з цьвёрдасьцю сьцен—б'юць за-пытаньне... Але... з боку шорах?

Косіцца вока да вузкай круглінкі ў дзьворах—ня ўтоіш, на-глядач, у мяккім войлаку сваіх прадажных крокаў.

Ізноў думкі.

Нязвычны! Вось ён, чалавек жалезнае волі. Рыгор! Дык чаму-ж ён маўчыць? Цэлых два месяцы ні слова... Пераймаюць лісты? Ці тут віною Рыма?

Пятрусь затросься, як асіна—калючая прага пачуць цёплае слова з волі, праведаць пра Рыгора, угледзіць Рыму... А можа яны... Не павінна быць!..

Маланкаю праясьняецца мінулае ў іх адносінах—чыстае, як маланка, без заусінкі. Ня ў гэтым прычына. Яны помняць яго, магчыма, думаюць, а мо' і дбаюць—чаму-ж яму заўчэсьня наракаць...

— На гу-у-лян-ку-у!

Пятрусь гатоў.

Вось бразгае жалеза за дзьвярыма камеры. Чуецца ажыўленьне на глухім, мяртвым калідоры... Яшчэ хвіліна—і ён у роўным, мэханічным шэрагу вязьняў. Паперадзе Ёнат Струміла—кіўкі галавы абменьваюцца прывітаньнем. Украдчывая ўхмылка на зьбляднелых тварах. Рассыпаецца шэпт па жалезных усходах. Тры павароты—і насустрач водбліскі празрыстага сонца. Яны скрадаюць беднасьць і агіднасьць белых гарнітураў арыштантаў...

Двор і шоргат шкарбакоў па ўкованай каменямі зямлі. Ланцугамі ўюцца круглыя цені галоў—мэрам-бы круціцца знарочыстае кола, на многалікіх сьпіцах якога насаджаны чорныя галкі. Мяртвым шулам тырчыць фігура салдата з аружжам у руках. Непарушны, як укопаны, ён ловіць уталопленым узрокам выразы твараў. Сочыць за кожным крокам мігаючых постацяй. А ззаду? Ззаду жалезная брама. У драп'ястых будках—настарожаная варта. І толькі? Не. Вуньдзека, з-за шуляваньняў вокан наглядаюць запасныя нагледачы. Не, тут не рызыкнеш нічым, апроч свайго жыцьця...

Сьвісток. Глухі і калючы: назад! У камеры!..

Ужо галоўка шэрагу накіравалася ў чорную дзірку дзьвярэй. Як у яму, гіне адзін за другім у змроку калідораў...

Пятрусь—на парозе. Ён закідае ногу, каб ступіць у дзьверы, і чуе—за брамаю гукі! Прыйшлі на спатканьне? Няўжо і да яго таксама?

Хто-б з яго прыцяляў надаўміў яго ашчасьлівіць? Рыгор? Другога—няма. А вось яго голас...

— Пятрусь, не затрымоўвай...

Шаргатня крокаў аддзяліла яго ад зыкаў за брамаю... Змрок калідораў ахутаў прапахлым наветрам...

Забранчэлі замкі ў дзьверах—доўгі ланцуг з людзей парваўся на часткі. Некалькі хвілін, і Пятрусь у абоймах суровай камеры. Цішыня. Ну, сэрца-ж нешта адчувае. Пятрусь настарожваецца, мярцвее... Раптам зычны стук замка разразае спакой.

— Вочка, да вас прыйшлі.

— Да мяне?

Пятрусь хапіўся за вушы і вытарашчыў вочы.

Сьледам, незаўважна для самога сябе, ён пайшоў за нагледачом. Калідоры, сходы—дарога да выйсьця. І вось яшчэ не закругліўся паварот, як шустрыя ўзрокі абнялі стройную постаць Рыгора. Яны сышліся ля перагародкі.

— Бра-ат...—хацеў выгукнуць Пятрусь, ды ўстрымаўся. Пачуцьцё ўцехі ён выліў у гарачым зацяжым пацалунку Рыгора.

— А я думаў, ведаеш, што і ты...

— Пакуль, вось...

— Ты атрымаў мой ліст?

— Мне Рыма яго прачытала.

— Рыма?

— Ну, а з табою як?

— У божых руках...

Рабы абвіслы твар нагледача пакрыўся ўхмылкаю.

— Паверыш, Рыгор, мэрам-бы адчуваў, што ты прызеш сёньня. Толькі што вярнуўся з гулянкi і не пасьпеў аглянуцца, як чую вызаў... «Прышлі»... А якаво ў цябе з працаю? Усё на старой кватэры? А Ганна?.. Ну, ты паправіўся, я бачу...

— Меў ліст ад Сёмкі...

— Ёсьць навіны?

— Дзе іх зараз няма! Пажар быў у мястэчку.

— Пажар? І многа згарэла?

— Не адмячае... Рыма цябе не наведвала, часамі?

— Не. Чаму?

— Я думаў, што можа... Цудная, аднак, яна... Адзін раз, тады-ж во, як прынясла твой ліст, раптам ускіпела нечага і неўтрапёнай вылецела з майго пакою. І болей тыдня ня чуваць нічэга...

— Што ты кажаш?

— Дзіўлюся сам. І ня прыйшла спаткацца?

— Ох, як я чакаў каторага з вас!.. Ведаеш, хоць-бы вестку хто даў—было-б спакойней, а то ні слова, ні гуку. Як-жа таварышы?

— Усё ў парадку, ну, а здароўе тваё як?

— Пакуль, як бачыш...

— Правішся...

Бязмоўны ківок рукі нагледача прымусіў Пятруса ўздрыгнуцца. Ён пасьпешна зашавяліў губамі, але замест слоў абмежаваўся паўторным пацалункам з Рыгорам і разьвітальным поціскам яго рукі.

Сьледам нагледач разгарадзіў іх сваімі шырокімі плячыма. Толькі ледзьве ачулы шорпат пятрусёвых крокаў данёсься да рыгоравых вушэй. А праз хвіліну перад Рыгорам мільганула сопушная цем калідору, і ён павярнуў да выйсьця.

Пятрусё адбіў яго ва ўстойнай нярухомай позе і нізашта ня мог уявіць ягонае хадзіць. Напэўна, старая, цвёрдая ды ўвераная. Сам—нязьменны... Здаецца, застыглы ў акрэсленых формах. Для Пятруса—які ён дарагі, які мілы, які блізкі! Цікава мець гэткага сябра!

Рыгораў прыход адвёў новую мяжу ў яго сядзеньні. Пятрусё пераняў ад яго бадзёрасьць, надзеі, веру. Пятрусё адчуў у ім жалезную стойкасьць і бясстрашны ўзрок у вочы сапраўднасьці. Рыгор не панікае галавою, не азіраецца ў бакі. Кожнае яго слова—перакананьне таварышу.

— Стукаюць?

Пятрусё падышоў да сьцяны і настаражыўся. Сусед пытаў, хто яго, Пятруса, наведваў. «Адкуль ён даведаўся?»—«Пачуў па вызаве Пятруса нагледачом»... Так, да Пятруса наведваўся яго таварыш і сябра—Рыгор Нязвычайны. Пра яго Пятрусё пасьпеў расказаць суседу. «Той самы?». Той...

Нагледач?

Пятрусё аглянуўся на дзьверы. Прывычнае вока ўлавіла лёгкае калыханьне рэдкага ценю.

Ён адступіў ад сьцяны і цвёрдым крокам накіраваў насупраць акна.

На стрэчу яму сыпалася золата цёплага сонечнага праменю.

СПАТКАНЬНЕ З ПЯТРУСЁМ заспакоіла Рыгора; ён не дапускаў сабе думкі, каб Пятруса судзілі. Бліжэй усяго—Пятрусю пагражае адміністрацыйная высылка. Каб суд, было-б сур'ёзней, тады-б яму не дазволілі з ім спатканьня. Напэўна, і Пятрусь чакае гэтага. Увогуле, паколькі Рыгор заўважыў, Пятрусь на-строены ня дрэнна. Крыху пахудзеў, але гэта адбітак астрогу. Каму-каму, а Рыгору гэта вядома. Адна прыкрасьць—як-то вышла так, што ён забыў перадаць таварышу пра здадзеныя ў кантору астрогу на Пятрусёва імя дваццаць рублёў. Прымха нейкая, ды годзе... Ах!.. Рыгор пастараецца выправіць гэты недагляд: ён напіша Пятрусю, ці перадасць праз Рыму, калі..

З Рымаю цікава. І што тады выйшла—чаму яна выляцела так раптоўна з пакою і зараз не паказваецца? Няўжо ён неасьцярожліва выказаўся перад ёю, ці?..

Рыгор кожны раз уплятаў інцыдэнт з Рымаю ва ўспаміны пра спатканьне з Пятрусём. Пецэпаў плячыма і дзівіўся.

Дзіва зьнікала бяссьледна, калі Рыгор вяртаўся да выпадку з Ганнаю. Мэрам-бы згавор які супроціў яго? Адна зрабіла зусім незразумелы яму выбрык, а другая гэты выбрык разьвінула ў цэлую тэорыю? Ганна! З ёю ўжо справа складаней. Яна кранула таго пытаньня, пра каторае...

Рыгор ня мог згладзіць выстраты ганьнінай гутаркі васьць ужо некалькі дзён. Ці думаў пра падзеі ў Сілцох, ці вяртаўся да Пятруса, ці перачытваў весткі са «стаўкі вярхоўнага галоўнакамандуючага»—у вушшу гудзелі яе словы, а ў ваччу мігаўся яе ўмольны, настарожаны выгляд. Рабілася ясна, што Ганна перажывае якісьці крызіс, нейкую жыцьцёвую надарванасьць—іначай-бы яна так раптоўна не паставіла яго перад казытным пытаньнем. «Але што я магу зрабіць, каб ёй пасобіць?». Рыгор не знаходзіў ніякага выйсьця, калі разьбіраўся ў акольваючых умовах.

Наперадзе таксама было беспрасьветна. Між тым ён адчуваў, што яму Ганну шкада. Шкада і балюча... Трэба тым ці іншым заспакоіць дзяўчыну, разагнаць яе настрой, даць ёй зразумець... Што? Вось ад гэтага і разьбіваліся мільгаўшыя ў рыгоравай га-

лаве пляны. Аднадзеіць Ганны ён ня можа і ня хоча. Ды нават ня ўпэўнены, што яго надзея магчыме яе суцешыць...

Усё-ж ён рашыў наведаць да Ганны. Ён пойдзе да яе і скажа...

Рыгоравы першыя крокі па выйсьці з заводу былі накіраваны да спынкі трамваю. Без заезду на кватэру ён паспяшыць застаць Ганну ў сябе і паспрабуе ёй растлумачыць... Так—гэта вярней усяго.

— Рыгор?!

Думка раптам разьляцелася: Рыгор паглядзеў перад сабою.

— Артур? Ты якім чынам сюды?

— Цікава?—запытаў Артур Цьвібель.

— Каля гэтага... Ну, пойдэм, хіба, да мяне?

— А ты зьбіраўся дахаты?

— Я?.. Я нікуды, можна сказаць, ня зьбіраўся... Усё-ж ідзем разам... А мо' ты каго-кольвечы чакацьмеш?

— Я знарок да цябе... Ведаеш, я маю цэлы шэраг пытанняў...

Рыгор узяў таварыша пад руку, і яны завярнулі ўправа ад варот заводу.

— Я ўжо, браток, знайшоў тут ходы і маю як-небудзь уціснуцца да вас на завод...

Яго перабіў грук падбегшага паравіка. Рыгор міжвольна падаўся ў яго бок.

— Табе трэба ехаць куды?—пераняў Артур Цьвібель.

— Я перш думаў... ды нічога... Пойдэм... Кажы...

— Але-ж я цябе затрымліваю...

Артур спыніўся і пытальна зазірнуў Рыгору ў вочы.

— Дробязь... Кажы...

— Бачыш, вось, мне парадзілі чамусьці зьвярнуцца і да твае падмогі. Чуў?

Ужо Рыгор пытаў яго сваім узрокам.

— Дарэмна?.. Ха-ха-ха! Я і казаў ім, што дарэмна, а яны...

Артур засьмяяўся.

— Хто яны?—пацікавіўся Рыгор.

— Трубін, бачыш...

— Шалаплут.

Рыгор агледзеўся навокал сябе і дадаў:

— Ніякім чынам. Надовечы ў нас адыграўся выпадак, які мог кончыцца сур'эзнаю справаю. Ты ня чуў?

— Не-э.

— Мы ўсім цэхам наладзілі дэманстрацыйны пратэст. І, чамусьці, майстар з палкоўнікам-наглядчыкам здрэйфілі... Здрэйфілі... А ў тым, яшчэ невядома—магчыма яны абмяркоўваюць вынікі. І калі, чаго-добрага, захочуць дапомніць—тады мне першаму... Вось і разьлічы сам, якаво мне...

— Зразумела... Я ня ведаю, чаму Трубін...

Яны завярнулі ў вуліцу, на якой жыў Рыгор.

— Ужо блізка да цябе?

— На гэтай-жа вуліцы, другі квартал... Ну, стой!

Рыгор раптам адлучыўся ад Артура і накіраваў праз вуліцу да ідучага другім бокам чалавека. Артур спыніўся. Рыгоравы словы яго азадачылі—абарвалася. Ён тут-жа ўглубіўся ў адшуканьне новых шляхаў да ажыцьцяўленьня справы з паступленьнем на завод. Але не паспеў хапіцца ні за водную раду, як падышоўшы да яго Рыгор перабіў.

— Магчыма, што ўсё добра будзе. Гэта старшы рабочы сьлясарнага цэху. Я прасіў яго пра цябе...

— А ён?

— Дае згоду памагчы. Ты запішы яго імя і прозьвішча... Фрыдрык Курс—фін, сумленны і сталы чалавек. Прасіў зайсьці наступным чацьвяргом. Зойдзеш і пасья скажаш мне...

— Было-б вельмі добра. А то...

— Можа ты грошай ня маеш, то я магу табе пазычыць дзесятку?

Артур падзякаваў Рыгора і адмовіўся ад пазыкі.

— Я надовечы захваціў у Камара...

— Ты ў яго бываеш?

— Часамі...

Рыгор паглядзеў на жоўтую браму і спыніўся.

— Прыйшли.

— Тут?

Артур кінуў бясьцікаўным узрокам на дробныя вокны будынку.

— Добрая кватэра?—усумніўся.

— Ня дрэнная. Зацішна і недалёка ад заводу. Зойдам, Артур.

Ужо Рыгор прапусьціў таварыша ў двор, як Артур раптам перамяніў рашэньне.

— Ubачай, браток, не магу зайсьці. Няхай другім разам... Суйздром забыў, што мяне а шостаі гадзіне чакацьмуць...

— Кінь!

— Ні ў якім разе; чалавек прыдзе ў трэці раз—абяцаў-жаму...

Артур паглядзеў на гадзіннік.

— Даруй... Абавязкова гэтымі днямі наведаю.

Яны разьвіталіся.

Рыгор вывеў таварыша з двара і зняў шапку.

— Чакаю!—гукнуў усьлед Артуру і павярнуў назад у браму.

Ён толькі што занёс правую ногу, каб пераступіць парожай дзьверцаў, як яго хтосьці тузнуў за жакетку. Рыгор азірнуўся—то быў Артур.

— Зусім забыўся... Табе Наталя перадае паклон... Помніш гэту дзяўчыну?

— Наталю?

На рыгоравым твары заблішчэла ўхмылка.

— Крыху памятаю... Ну, дзе яна, цікава?

— Ліст атрымаў з Харкаву. Як і што яна туды трапіла—баюся сказаць.

— А ты маеш яе адрас?

Артур палез па кішэнях шукаць наталінага адрасу. Уміг ён перагледзеў некалькі замурзаных блёкнотаў, памятых брудных паперак і—дарэмна.

— Напэўна, у хаце забыў... Перашлю. Пісацьнеш?

— Мне вельмі цікава...

— Напішы... Бывай!..

Яны ўдвойчы разьвіталіся і пакінулі адзін другога.

Рыгор, азадначаны пачутаю навіною, ускораным крокам пайшоў да сябе.

«Што за дзіва! Адкуль яно гэта?»—праказаў ён уголас і нерашуча пазваніў. «Знача, Наталя на волі! Цікава!»

Адчыніліся дзверы.

— Вас чакаюць, Рыгор Міхасевіч,—паведаміла гаспадыня.

— Хто?

— Якісьці малады чалавек.

— Дзёно?

— А ўжо хвілін з дваццаць.

Адчыніўшы дзверы ў свой пакой, Рыгор угледзеў Рудольфа Шульца. Той падняўся з крэсла і з газэтаю ў руках гасьцінна кіўнуў галавою.

— Даруй, Рыгор, што я так нахрапна залез у твой пакой.

— Будзь ласкаў, я вельмі рад цябе ўгледзець. Я думаў, што ўжо ты... Чытаў прыказ кронштадзкага камэнданта?..

— Чытаў... Вось, бачыш, даводзіцца пакінуць Пецярбург... Ворагам стаў...

Рыгор, як зняў паліто, так і стаяў з ім, забыўшыся павесіць. Вестка пра Наталю разбурала яго пачуцьцёвы сьвет, блытаючы ўвагу да гутаркі.

— Можа-б гарбаты шклянку, Рудольф?—запытаў Рыгор.

— Дзякую. Я зусім на кароткі час. Мне сёньня а дванацца-тай гадзіне ўначы тэрмін пакінуць сталіцу.

Рудольф прысеў.

— Я прывёз да цябе,—сказаў ён далей, паказваючы пальцам у бок ложку,—каб ты, браток, захаваў у сябе вось гэту пару маіх куфэрачкаў... Вярнуся—забяру. Можна, Рыгор?

— Куды-ж ты мусіш ехаць?

— Прадпісана ў Орэнбург... Прасіўся да бацькоў—у Пензу.

Адмовілі...

— І бацькі высланы?

— Го, яны ўжо месяц таму...

Рудольф хвілінку памаўчаў. Пасьля раптоўна ўстаў і зрабіў два крокі па пакоі.

— Ведаеш, Рыгор, бацька мой перажывае вялікую трагедыю. Надовечы атрымаў ліст і, я табе кажу,—жах... Пякельны жах...

Рудольфавы рукі ляглі на махнатай, няпрычэсанай галаве. Рыгор пачуў злосны скрыгат зубоў.

— Што, што за дзіва?—прыўстаў і Рыгор.

— Ты добра ведаеш майго бацьку... Я не скажу, каб ён быў ідэальнай чыстаты, але... ён чалавек не блігі... Гэта жывая машына... У сваю майстэрню ён укладваў душу. Жыў ёю... І жыў Смагіным... Яго людзьмі, цэлым краем... Беларусь была яго новаю, улюбёнаю радзімай... Ды паскаўзнуўся чалавек. Не пасьпеў, ці ня мог, ці не хацеў атрымаць падданства—і на табе... Адарвалі ад месца, ад краю, ад кавалку хлеба і—у ссылку. Бадзяецца бяз працы, праклінае сябе, жыцьцё, долю... Моліць пра дапамогу... А што я зраблю, калі і я ў тым-жа стане... Вайна,—і я вораг, бязьвінны вораг нават былым прыцелям і блізім... Ды болей таго... Гэтага мала, што...

Рудольф разнэрваваўся да адказу.

— А ў дадатак усяго казакі запалілі бацькаву хату і майстэрню, назьдзекваліся з яго, старога... Ну, ды што-ж рабіць. Цяпер ня час, а чакаць цяжка... Дык я папрашу цябе—взьмі вось гэта на нейкі час... захавай...

— Я дам табе на дарогу рублёў дзесяць грошай.

Рыгор мігам выцягнуў з кішэні паралез і ваткнуўся ў яго.

— Ня трэба,—Рудольф хапіў Рыгора за руку.

— Бяры—аддасі... Ды кланяйся бацьку... Нічога... Адамсьцім, Рудольф... Сарафіна Хлёраўна!—гукнуў Рыгор.

— Бывай-жа!.. Дзякую, дзякую...

Рудольф працягнуў руку. Яны пацалаваліся.

— Гарбаты вып'еш, Рудольф?

— Дзякую, няма часу. Бывай!

— Ня сумуй, таварыш. Да блізкага спатканьня.

Гаспадыня настарожана паглядзела ўсьлед Рудольфу.

— Вам адзін прыбор?—запытала яна ў Рыгора.

VII

РЫГОР НЭРВОВА КОЎЗАЎСЯ ПА КРЭСЬЛЕ. Налітая ў ў шклянку гарбата некалькі разоў пакідала тацу і варочалася назад. На запыленай сурвэце красавалася каля дзесятку мокрых плямак... Чайная лыжачка саскочыла на падлогу і ўгадзіла пад абсац рыгоравага бота... У горле смагла, але піць не хацелася. Сіні абажур лямпачкі абвіваўся шэрым туманам... Рыгора цяг-

нула ў некалькі канцоў—так веерам і разьбягаліся шляхі. Ён адчуваў, што яго чакаюць, думаюць пра яго—а ісьці ня мог. Штосьці трымала ў пакоі, бяспрытульным і не сваім на гэты раз. Якім чынам усё так зьбеглася нечакана, тлумна і хаатычна, ён ня мог сказаць... Скрыжавалася, зьмятусілася... Рудольф!

Яго пацягнула да вакна.

Шэрань. Смуглыя літары. Бяспрытульна. Дзесьці гудзе паравік і звоняць рамізьніцкія шамкі. А ў акопах? «Адзеньце салдата! Холадна ў акопах!» Так, у акопах холадна, а ў палацах—балі.. Орэнбург, Пенза... Маргарыта, Рудольф...

— Я-ж мушу да Ганны...

Рыгор сярдзіта захадзіў рукамі ў гамузе газэт і кніжак. Закалыхаўся столік, і недапітая шклянка плюхнула на падлогу. Дзвэнгнула...

— Што я... Ды я-ж не абяцаў ёй прыяжджаць... Заўтра паеду... Не ўцячэ.

Роўны лісток паперы абвіўся вакола асадкі, адале пырхнуў і адляцеў на ложкак.

«Ганна дарма закруціла»... «Пятрусю трэба пачакаць»... «Што-ж там з мацераю? Ці атрымала яна грошы?.. Сёмка—ані словам»... «Наталя кланяецца... Ах, Наталя»...

Рыгор абярнуўся да дзвярэй:

Стукаюць?

— Прашу вас!

— Я на адну хвілінку, Рыгор Міхасевіч... Я ўжо даўно зьбіраюся, ды ўсё вам обмаль часу... Парываюся запытаць, а пасля неяк... Дазвольце прысесьці?

— Калі ласка!

— А я вам ня буду перабіваць? Вы, напэўна, ужо ня пойдзеце сёння нікуды?.. Дзесятая гадзіна...

— Калі ласка...

Прыбраная і напудраная, з шырока вылученымі вачмі, гаспадыня лісьліва глядзела на Рыгора. Таму рабілася цяжка вытрымаць яе ўпарты, нашароханы ўзрок, і ён раз-ад-разу азіраўся на акно. Гаспадыня перашкодзіла яму, але Рыгор ня ведаў, як ад яе пазбавіцца. Намякнуць—не зразумее, сказаць адкрыта—няёмка...

— Я вас слухаю, Сарафіна Хлёраўна,—натужыўся ён.

— Сядайце побач, Рыгор... Нешта перашкодзіць мне сказаць вам...

— Калі ласка...

— Мне толькі дваццаць рублёў на адзін месяц,—паўшэптам сказала яна.—Прышлося, ведаеце, да-зарэзу цяжка. Я вам з процантамі вярну. Не адмоўце, галубчык...

— Сарафіна Хлёраўна, дык я-ж ня маю... Апошнія сёньня... Гаспадыня крута павярнулася і выбегла з пакою.

— А немцам, Рыгор Міхасевіч, ёсьцека?—прагукала яна за дзвярыма.

— Што-а-а?

Рыгор злосна стукнуў абсадам па падлозе і прыслухаўся.

У кватэры ўсё прыціхла.

— Слухала, подлая!

Ён не пасьпеў працягнуць думкі, як ззаду яго шаснулі дзверы і крокі гаспадыні павярнулі Рыгора да дзвярэй.

— Кіньце злавацца, Рыгор Міхасевіч,—перапрасіла яна.

— Што вы ад мяне хочаце?—злосна запытаў Рыгор.

— Я прашу вас... Я бачу, што вы не ў настроі сёньня, Рыгор Міхасевіч... Ня выводзьце з маіх слоў нічога дрэннага... Я не хацела вас абразіць—мяне вымусіла... Рыгор Міхасевіч...

Няпрытомнасьць гаспадыні перастала злаваць, а дзівіла. У чым сэнс яе просьбы, прыходу ў пакой, лаянкі, перапрашэньня?

— Я вас не разумею, Сарафіна Хлёраўна.

— Я сама сябе не разумею.

Яна раптам пасумнела і накіравала ў дзверы.

— Даруйце-э мне,—яшчэ раз перапрасіла.

Рыгор ня даў ёй дайсьці да свайго пакою, як мігам апрануўся і выйшаў з кватэры.

На вуліцы туманіла. Халодная золкая пагода ня спрыяла бадзёраму настрою. Цягнула назад у памяшканьне. А Рыгор не хацеў варочацца да сябе. Ён перасіліў няўтульнасьць надвор'я і пашоў да Выбарскае шашы.

На гэтай вуліцы адчувалася заўсёдашняе ажыўленьне. У абодва канцы насіліся рамізьнікі, праяжджалі паравікі. Направа, у бок заводу «Сьветлана», чулася музыка гармоніку. Не-

жалькі п'яных галасоў падпявалі частушачныя мэлёды. У другім баку доўгі час сьвісьцеў гарадавы. Хтосьці гвалтоўна лаяўся.

Рыгор крыху пастаяў пры рагавым доме, пасля пайшоў у бок ясна асьветленай харчэўні.

Ён ужо быў каля самых дзвярэй, як яго аклікнулі. Ён абярнуўся. Перад ім стаяў сусед па рабоце, Анікей Кузін.

— Чаго ты сюды?—запытаў ён.

— Да проста так, надаела аднаму ў дому. А ты куды?

— Я ад таварыша—дамоў.

Яны збочылі ад дзвярэй.

— Ёсьць навіны якія?

Анікей нахіліўся да Рыгора і шэптам паведаміў.

— Ды ўжо-ж. Надовечы адбылася раённая сходка за Нараўскай заставай. Абгаворвалі характар сьвяткаваньня дзевятага студзеня. Ёсьць настрой у карысьць забастоўкі...

Яны адышлі далей.

— Варта было-б і ў нас памацаць грунт. А то мы заўсёды ззаду цягнемся... Га?..

— Вось то-то і ёсьць... Я назнарок і наведваў таварыша, каб абмеркаваць гэта...

Вырынуўшы з харчэўні натоўп хлапцоў перапыніў іх гутарку.

— Трэба падрабязова абмеркаваць гэта,—парадзіў Кузін уголос:—Гэта рызыкаўная справа...

— Я думаю...

Безгаворна абое пайшлі ў харчэўню.

Шырокае і досі чыстае на выгляд памяшканьне было перапоўнена людзьмі. У сініх палосах курава расплывалася электрыка і тануў густы разьвязелены гоман. Між шчыльна ўседжаных сталаў насіліся падавальшчыкі: іх гукалі і тузалі за рукавы. Нясьціхана хлопалі піўныя бутэлькі. Машина выігрывала «Тройку». Дзесяткі рознастайных пахаў зьліваліся ў кісла-оцэтны імпад.

На іх прыход ніхто не абярнуўся; усяго і было знаку, што за імі ўварвалася знадворку шустрая струмень халоднае паветры. Гэта рабілася нязьменна праз увесь вечар—вэнтылятар над дзвярыма ня спыняўся вярцецца і насьвітваць аднастайную мэлёдыю.

Яны акінулі ўзрокамі шырокую залю сталовай—парожняга месца не наглядася. Тады абое пайшлі між сталоў, шукаючы яго. Рыгор падсьцярог дваіх мужчын, якія вялі разрахунак з падавачом, збіраючыся пакідаць харчэўню. Ён гукнуў таварыша. Кузін у гэты час пасьпеў захапіць столік у кутку, якраз насупраць ігральнае машыны. Акно збоку злёгка астужала сьпёртае паветра. Кузін махнуў шапкаю і Рыгор упусьціў чаргу другім.

— Вып'еш піва?—запытаў Кузін.

— Я-б ня проч і падзакусіць чаго.

— Заказвай...

Кузін паклікаў падавача і даў заказ на піва і саянку.

Падавач не пасьпеў адыйсьці да буфэту, як збоку іх пачуўся востры надрыўны голас газэтчыка. «Біржавыя Ведамасьці». «Наша войска пакінула Лодзь». «Немцы ўвайшлі ў Лодзь дваццаць трэцяга». «Вячэрняя Біржоўка». «Каму «Вячэрняя Біржавыя?» «Аўстрыйцы занялі Белград». «Зьдзек над сэрбскімі цэрквамі». «Зьверствы немцаў» кніжка Рэньнікава».

Выгук за выгукам ляцеў з вуснаў здаравеннага чырвонашчокага дзядзькі. Гоман прыціх, і дзсяткі рук пацягнуліся за газэтую. Газэтчык заўважна памяншаў іх пад пахай, збіраючы медзякі.

Сьвежыя навіны зразу перамянілі настрой прысутных. Над сталамі распасьцерліся аркушы газэт, адцягаючы людзей ад ежы і літва.

Але хутка першае ўраджаньне ад ваенных навін пасьпела адляцець. Важкасьць здарэньняў прасочвалася ў нутро, асядаючы ў глухіх куткох істоты.

Карчомнае жыцьцё аднаўлялася. За суседнім сталом раптам узьнялася вострая спрэчка. Малады, чарнявы мужчына заўзятая крытыкаваў дзяржаўныя парадкі, лаючы расійскае камандаваньне. Махаючы абедзьвюма рукамі, ён бясстрашна крычаў: «Прадацелі-ы! Зьмена-а! Усю-ды-і зьмена! Дзе-ж ты пераможаш? Вакола немцы... Гэ-э! Меньшыкаў! Кінь, брат, пераконваць нас у перамозе... Ду-удкі-ы! Табе тут лёгка дыктаваць машыністкам, а там... Прадаце-лі-ы! Згубы-ы захацелі... Расею прадаеце-э, нішчыце народ... А нам пушку заліваеце-э...»

Вайшоўшы ў азарт, ён падняўся над сталом і яшчэ мацней за-
гукаў. «Перамо-о-га-а! Знаем вы вашу перамогу! Ужо раз наве-
далі Прусію... Тое будзе і з Галіччынаю... Губарнатара визна-
чылі? Перамышлю захацелі?.. Тут, у сябе лад навядзеце... Мара-
дзёры-і... Нажывацца-а на нашай крыві...»

Вакол прамоўцы згрудзіўся натаўп. З усіх бакоў няслася ада-
брэньне. Настрой абвострываўся, пераходзячы ў дэманстрацыю
супраць вайны. Загрымеў пляск аплёдысмэнтаў, а хтосьці пасьпеў
зацягнуць марсэльезу.

Гаспадар харчэўні з падавачамі бязвольна мыкаў то з-за бу-
фэту, то за буфэт, клапатліва пазіраючы на дзьверы.

— Гаспа-ада-а, пацішай! Пра-ашу-у вас!..—напінаўся ён, кры-
чучы ў бок натоўпу. Яго доўгія рыжыя вусы і лахматы кузаб
галавы зводзілі ўсю сур'ёзнасьць да бязвольнай комэды—яго
ніхто не шманаў.

Героем быў рухавы і злоязычны сьмяльчак—ужо падняты на
рукі наэкзальтаванаю грамадою.

Паддаўшыся агульнаму настрою, паўскаквалі з сваіх месц і
Рыгор з Кузіным.

«Бра-а-ва-а!»—далучыўся да агульнага гоману Кузін.

Ды не пасьпеў ён стуліць вусны, як яго Рыгор тузнуў за
руку:—у дзьверах харчэўні стаяла трое здаравенных гарадавых,
якія сурова глядзелі на разьёшаных наведвачоў харчэўні. Хутка
адзін з іх паднёс да губ сьвісьцёлку, і прарэзьлівы зацяжны сьвіст
разьляцеўся па харчэўні. Грамада змоўкла, а прамоўца спрытна
апусьціўся ўніз і зьмяшаўся з людзьмі. Гарадавыя напорам кіну-
ліся ў парадзеўшую грамаду.

Прэз хвілін пяць адзін з іх накіраваўся ў дзьверы, вядучы
пры сабе прамоўцу. Рыгор зразу скмеціў, што справа апошняга
бярэ дрэнны наварот. Ён у момант аддзяліўся ад стала і ёмкім
скокам апынуўся пры гарадавіку. Наглядаўшыя гэта, заўважылі
спрытны манэўр Рыгора, які разам з арыштаваным мігам зьніклі
за дзьвярыма харчэўні. Раззлаваны гарадавік падаў гвалтоўны
сьвіст, кінуўшыся ў дагонкі за ўцекачамі.

Усьлед яму пабегла цэлая грамада з другімі гарадавікамі.

І ў харчэўні і на вуліцы разьняслася нечаканая трывога.

Кузін спакойліва выйшаў чорным ходам.

АЧУЎШЫСЯ ў СЯБЕ НА КВАТЭРЫ, Рыгор нейкі час прыслухоўваўся да кожнага шоргату за дзвярыма. Ён быў няўвераным, што яго хто-небудзь з прысутных у харчэўні ня прымеціў. Не магло таго стацца, каб сярод наведвачоў ня нышпарыў адзін, або і некалькі шпегаў. Толькі рэдкі выпадак мог паперашкодзіць улавіць яго прысутнасьць у харчэўні. А раз яго заўважылі—наўрад ці абмінуць з візытам на кватэру. Магчыма, што гэта была памылка з рыгоравага боку. Як-ні-як, а паўжартоўны ўчынак таіў у сабе дрэнныя вынікі.

Яшчэ і ў ложку Рыгора не пакідала сумненьне. І толькі а гадзіне трэцяй уночы ён знябыўся і заснуў.

На заўтра раніцою яго разбудзіў зьнянацкі стук у пакоі гаспадыні. Сарафіна Хлёраўна незнарок таўханула падстаўку пад вазоны і цяжкі гаршчок з зямлёю зырнуўся аб сьцяну.

Рыгор мігам праплюшчыў вочы і вылаяўся. Па ўсім целе адчувалася ўтома—ён не даспаў. Спроба ўлегчыся і яшчэ крыху прыдрамнуць асталася бяз вынікаў.

Сонечная марозная раніца іграла зайчыкамі на сьценах пакою. На вуліцы чулася ваенная музыка. Бадзёрыя гукі труб і зычны стук барабана біліся ў шыбы вокан, вабячы Рыгора.

Ён устаў і праз гадзіну часу ўжо быў на вуліцы. Аб'іненныя дрэвы цярусілі драбнюткамі крышталямі, сьнегу. Кудысьці сьпяшыла грамадка вучняў на чале з настаўнікам. З Выбарскае шашы даносіўся грукат паравіка. На чырвонай сьцяне муру, у які ўпіралася вуліца, адбіваўся чорны сілуэт гарадавога. Калі ён павяртаўся перадам да Рыгора, медная бляха на шапцы адбівала сонцам.

«Ці ня той самы, з якім я ўчора меў справу?» пажартаваў Рыгор і, калі параўняўся з ім, гарадавік пільна паглядзеў на яго і тут-жа адварнуўся. Рыгор кінуў пра гэта думаць і накіраваў у горад.

Ня гледзячы на моцны мароз, паравік быў перапоўнены людзьмі. Ішла рэзвая гутарка пра апошнія здарэньні на вайне. Хтосьці сьпераду яго скардзіўся на абмылковасьць разьлікаў у рускага камандаваньня к калядам апынуцца ў Бэрліне. Жаночы

голос узвальваў віну за гэта на Баўгарыню ды Італію. Яшчэ хтосьці з запалам агітаваў за збор цёплых рэчаў. Побач хвалілі невычарпаную энэргію салісткі «яго вялікасьці» Марылі Долянай, даваўшай у цырку Чынізельлі дваццаты «патрыётычны канцэрт». Далёка ня сугучным першаму зьвінелі скаргі дваіх бабулек на ўздаражаньне мяса.

Кондуктар таксама лічыў патрэбным устаўляць ад сябе некалькі слоў у кожную гутарку. Гэта, відаць, яго цешыла і здавальняла, бо ён нясьціхана ўхмыляўся. Ён узяўся за артыстку Доляну, калі паравік абмінаў самсоньёўскую царкву. У напоўнены вагон шугнула новая грамада пасажыраў.

— Усе на «патрыётычны канцэрт»... Які патрыётызм у людзей! Дайце вальней уздыхнуць ад яго!—прагукнуў кондуктар у насядаўшы натаўп.

Яго рука, павішы на рамушку ад сыгнальнага званка, падалася ў бок, і вагон рушыў. Усьлед яму пагналіся лаянкі не папаўшых у паравік. Раптам сярод рознастайных галасоў вылучыўся сьвіст гарадавіка; ён быў нагэтулькі зычным, што пасажыры абярнуліся ў бок задніх дзвярэй. Кондуктар тузаў вярхоўку, даючы сыгнал спыніцца. Зьнянацку штуршок таўхануў напикованы людзьмі вагон. Кагосьці прыціснулі, чыясьці рука праламіла шыбу, і шкло зазьвінела срэбраным гукам.

Яшчэ ня ўсе чарапкі разьбітага вакна апынуліся на ўгладжаным сьнягу, як гучная лаянка напорным струменем варвалася перш на пляцоўку вагона, а сьледам праз рашуча прачыненыя дзверы—у сярэдзіну яго. Нельга было не пацікавіцца на грозны голас крыкуна, на яго ваяўнічы настрой. І калі дзсяткі вачэй накіравалі ў яго бок свае ўзрокі,—стройная, асаністая фігура чорнамазага вялікана-генэрала спыніла іх на сабе.

Рудымі буйнымі вачмі генэрал аглядаў вагон, людзей, афішы і забойна лаяў кондуктара. «Хам'ё,—адрыўна ляцелі словы з генэралавых густа аброслых губ:—яшчэ не пасьпелі вас выхаваць належным чынам. К-кашы-і бярозавае мала спыталі, мужыччо... У акопы, пад нямецкія кулі, погань».

Рыгор затросься ад абурэньня. У яго нутры забушавала прагнае хаценьне кінуцца на царскага помпадур і расквасіць яго наглуую морду. Ужо ён намерыўся да павароту, як яго пераняў

выгук кондуктара: «Тут сьмелыя, а на фронце-э...». Гэта падліло масла ў вагонь: генэрал мігам спыніў паравік, выперся на пляцоўку і ва ўсю моц загукаў гарадавіка. Пасажыры змоўклі і наша-рохана пераглядаліся. Некаторыя сталі пакідаць вагон.

— Ну, гэта-ж недапусьцімая рэч!—гукнуў Рыгор і сьледам пазваніў важатаму. Паравік крута рвануў з месца. Генэрал ня ўтрымаўся і бухнуў з пляцоўкі на мерзлую зямлю. Скрозь гаму скрыпаў і стукаў калёс можна было ўлавіць нямыя крыкі генэрала. Ды яны не маглі ўплыць на бег паравіка. Ня спынілі яго раней астаноўкі і палахлівыя з озіркам сказы некаторых паса-жыраў.

Перад клінікай Вільле Рыгор першым выскачыў з паравіка і перасеў на трамвай.

Ён не заўважыў, калі апынуўся на рагу вуліцы Жукоўскага. Замаруджаная хада трамваю настроіла яго сыйсьці і прайсьціся да Неўскага пехам. Мо' ўпярышню за час бываньня ў Пецяр-бургу Рыгор нічога ня думаў, нічым не задаваўся, а бяспытальна, бязмэтна, гардліва і вольна глядзеў наперад сябе. На яго твары грала чырвоная фарба здароўя, у нагах пружыніла сталёвасьць, вочы праразлі разрэдзенае, абмытае сонцам паветра.

Раптам струмень пешаходаў зацішыў хаду, затоўкся на месцы, нарэшце зьбіўся ў натоўп. «У чым рэч?»—далучыў Рыгор свой голас да іншых. Ніхто не адказваў. Тады ён прарэзаў сьцяну людзей і тварам да твару стрэўся з гарадавіком. Апошні з раз-нятымі рукамі затрымліваў натоўп, каб не перашкодзіць насіць раненых.

Пасярэдзіне вуліцы, якраз супроціў будынку шпіталю, доўгім цугам выстраіліся санітарныя вагоны. Да дваццаці пар насіль-шчыкаў у белых халатах бесьперабойна бегалі з шпіталю да ва-гонаў і вярталіся назад з раненымі. Чуўся адрыўны ойк і пра-цяжны енк.

Бязрукія і бязногія, з чалмамі перавязак на галаве, пад ску-пымі коўдрамі—варочаліся «героі» франтоў у «гасьцінную ста-ліцу». Далёкая Польшча, Усходняя Прусія—чужыя і невядомыя, мігалі ў іх балючым выябражэньні жахлівымі вобразамі. За каго і дзеля якое мэты пакінулі яны там свае сілы, сваё здароўе, часткі свайго цела? Ці мала ім было разанскіх ці яраслаўскіх прастораў,

украінскіх стэпаў, беларускіх лясоў?.. Родных, знаёмых, спакойлівых...

Вунь малады з круглым белым тварам мужчына. Сінія рэзвыя вочы, стройны лоб, роўны вытачаны нос... Вось тонкатвары з пракідкім калісьці ўзрокам, жывы і, напэўна, весяльчак-сібірац. Манчжурская шапка паглынае ў сябе страхі нячуваных боляў...

Сьледам—чарнявы, задуменны яўрэй—бяз рукі і нагі; пашарпаная летняя шапка на букеце чорных кудраў. Прыплюшчаны вочы—пэўна, ловаць жахлівыя ўчынкі казакаў... Магчыма, што толькі за дзень да калецтва ён атрымаў ліст з балючаю весткаю пра забойства бацькі... Падбудаваная хата на Рымарскай вуліцы гродненскага мястэчка. Замілаваная жыцьцёрадая Пэся... Біржа майскімі начамі...

Ах, і казак... Сярэдніх гадоў—бацька і муж. Аброслы, замурзаны раскапанаю на акопы зямлёю; скрыўлены сударгамі твар; жмак мэрлі на галаве, пад новаю папахваю... На кані ад Маныча да Віслы... З рэзвым, ваяўнічым выглядам—на страх ворагам. Бязвольныя рукі—яшчэ так нядаўна па загаду сьцябаўшыя на гайкаю сьпіны беларускіх мужыкоў, яўрэйскіх жанок... Што там, дома? Ці сабрала жонка з поля? Кавуны, какаруза? Ці беліцца хата к калядам? Ці вучыцца Юзік?..

Саракавы—лезгін... У даўгім носе—арліная воля. У раскрытых, ашклянелых вачох—водбліск вечных сьнягоў Казьбеку... Шырокая чорная бурка—прасторныя выганы на стромах гор... Бурлівыя рэчкі, срэбныя вадаспады... Ці не абвалілася тая скаля, на якой ён так любіў скакаць віхравую лязгінку?..

Сорак першы—льняны магілевец... Без абедзьвюх ног... без тых намардаваных ног, што так вёртка спраўляліся з носкаю дроў на параходы... Сьignal а першай гадзіне ўначы... Вёска на нагах—зрэбныя порткі да болю шаруюць цела—тры рублі на сто чалавек... Сырап да іржаных бліноў... Ці ўрадзіла палоска? Колькі коп сабрала Юзя жыта?.. Ці парос лён—хоць наткаць на кужаль... Пэўн, вецер зьнёс страху і хата сьвіціцца голымі крок-вамі... Напішы яму, Юзя... Чаму-ж?..

І на вайне і раней у палку—разам з ім—палтавец... Шаўчэнкаўскія вусы... Хмурья і навесістыя бровы. Прадаўгаваты васко-

вы твар... Думкі, палітыя крывёю, носяцца ў трапяткім лісьці топаляў... Думкі гудуць пчоламі на вішнёвым цвяху... Жоўтыя кругі сланечніку—ціхая Ворксла... Або дачакае тачанка, на якой столькі вёрст ён выехаў... «Сымон, калі-ж ты наведаш сінюю Палтаўшчыну?..»

Рыгор непарушна стаяў на адным месцы, сьціснуты жалем і помстаю, як стальнымі абручамі. «Ці скоро надыздзе час расплаты за гэтыя пякельныя жахі вайны?»

Адказ зацёрла хлынуўшая на яго і пацягнуўшая за сабою грамада пешаходаў. Ён не агледзеўся, як апынуўся перад роўнаю гладзьдзю хваляваўшага жыцьцём Неўскага. Безабдумна пахіліў направа, у бок Анічкавага мосту. Не даходзячы, успомніў пра абед—добра, што побач харчэўня.

Праз хвіліну ён ужо праходзіў другі паверх, калі яго абазвалі зьбізу. Ён азірнуўся—за ім сьпяшыла Гэля.

ІХ

— ЦЯБЕ НЕ НАГНАЦЬ, РЫГОР...

— Гэля?!

— Прыгледзься, ха-ха-ха...

— Няўжо такі Гэля?

— Не пазнаеш?

— Дзень добры!

— Добры дзень!

— Каго я бачу!

— Раптам?

— Якім-жа чынам?

Яны ўзяліся за рукі і доўга не маглі іх разьняць.

Прымха?

Рыгоравы вочы ўталоплена глядзелі Гэлі ў твар.

Верылася—ня верылася.

Гэля—ня Гэля?

Каб ня бачыў, каб ня ведаў, каб ня жыў з ёю ад малых гадоў—не пазнаў бы.

То была ня Гэля, а яе далёкае падоб'е. Бляды, асунуты твар. Глыбока заўпалыя вочы. Сінякі, як сталёвыя дугі, вакола па-

блеклых зрэнкаў. Тоўсты пласт таннае пудры. Надломы ў паваротах. Пужлівасьць ва ўзроках. Беднае, дэмісэзоннае, памятае палітцо... на рыб'ім пуху... Без галёш—пашарпанья чаравікі.

Прымха?

Гэля не магла расчыніць вуснаў. Мэрам-бы баялася глядзець Рыгору ў вочы. Нэрвова пераступала нагамі. Апускала голаў. Руку непарушна трымала ў рыгоравай руцэ.

— Хадзем паабедаем.

Пакуль Рыгор разглядаў мэню, заказваў ежу, Гэля маўчала. Усё яшчэ не знаходзіла ў сабе смеласьці пачаць размову, каб выказаць сваю скаргу на жыцьцё. Мэрам-бы ня ўверана была, што жыцьцё вінавата...

Рыгор вырuchyў запытаньнем:

— Паведамі-ж, хоць, як ты трапіла ў Пецяярбург?

— Доўгая гісторыя.

— Тым лепей, я сёньня вольны—нядзеля. Паабедаем і паедзем да мяне... Згодна?

Гэля кінула галавою.

— Ты над нечым задумалася моцна?

— Братка Рыгор, каб ты ведаў...

— Што?

— Думак—бясконца, бяз меры... Думаю, толькі бяз толку і без карысьці...

— Чаму?

— Тая-ж гісторыя, якую я так імкнулася табе расказаць...

— Імкнулася, а зараз?

— А зараз, мне здаецца, яна нікому не патрэбная... Што каму да мае гісторыі, дробнае і няпрыметнае?..

— Гэля... З нашых дробных гісторыяў складаецца вялізная кніга быцьця... Мы дробныя—ды нас многа... Вялікае складаецца з дробязі...

Рыгор справодзіў сваю гутарку лёгкаю ўхмылкаю—ён думаў разьвеець Гэлін сум.

Але праз увесь абед яму гэта не ўдалося зрабіць. Гэля болей маўчала. Рэдкімі сказамаі адказвала на цэлыя комплексы рыгоровых запытаньяў.

Толькі праз нейкі час, у які яны праехалі з Неўскага да Ляснога, гэлін настрой адстаяўся, выраўняўся, і яна развязаала язык.

— Я ўжо тыдзень у Пецяярбургу,—казала яна па дарозе да рыгоравай кватэры:—дзье ночы начавала... Ой, цяжка сказаць, дзе і што начавала... Пасьля... Выпадкова натрапіла на беларускі бежанскі камітэт... на Знаменскай... Ужо пятую ноч, як жыву на яго дапамогу... Я бежанка, а ўсёроўна не магу збегчы ад жыцьця... Сьвет шырокі, а дарога вузкая... Звузілася, Рыгорка... Памятаеш, мне ня было прыпынку, а зараз...

— Вось у гэты двор.

Рыгор уважліва слухаў Гэлю. І надрывы ў яе голасе і бедны яе выгляд радзілі ў ім глыбокую спагаду да зямлячкі, знакомай і таварышкі. Ён ішоў побач, з пахіленаю да Гэлі галавою і час ад часу зазіраў ёй у вочы.

— Наша жыцьцёвае заданьне—разгартаць гэту вузкасьць дарог... Чалавек створаны на тое, каб жыць у супярэчках...

— Ты ўсё той-жа, Рыгор. Сілцы, Смагін, Рыга, Пецяярбург. Васемнаццаць гадоў і дваццаць чатыры... Балаголай і сьлёсарам...

Яны спыніліся пры дзвярах рыгоравай кватэры. Рыгор тузнуў за драцяную пятлю.

— Хто там?—запытала гаспадыня.

— Я, Рыгор. Адчынеце...

— Вас чакала адна дзяўчына... Толькі што выйшла... Я не магла сказаць, калі вы прыдзеце.

Сарафіна Хлёраўна далікатна ўхілілася ў бок, прапусьціўшы Рыгора з Гэляй.

— Абяцала прыйсьці,—паслала яна ўздагон.

Рыгор не пачуў; ён бразнуў дзвярыма і скраў гаспадынін голас.

— Прашу, Гэля. Вось мая абіцель.

Гэля ўвайшла і бясьцікаўна паглядзела вакола сябе. Пасьля села пры стале, апусьціла ўзрок і апавядала далей...

— За гэты час ўсё пайшло шыварат-на-выварат. Помніш, мы паехалі з трупай? Аб'ехалі шэраг гарадкоў і мястэчак... Было весела... Усюды віталі, падносілі кветкі, выклікалі... Нашы спэтаклі—гэта-ж навіна, цікавая і кусьлівая разам... Толькі

тэатр—гэта вярцэп... Ён вытузаў сілу, разблытаў нэрвы, скала-
муціў жыццё... Мой Павал... Ты помніш яго, Рыгор?

— Крыху... Ну, ты пра свае поспехі пісала мне ў Смагіне.
Памятаю гарбарскія букеты і выцяжкі...

Гэля злёгка ўсьміхнулася.

— Вось гэты Павал... сьпіўся, распусьціўся, залайдачыўся...
Западозрыў мяне ў зайздрасьці... да каго, думаеш?.. да цябе...
Пачаў біць і гнаць... Перш я не паддавалася, абстойвала сваю
людзкую вартасьць, змагалася, а пасля... Ён кінуў мяне ў Крын-
ках адну і збег... Дзе ён—цяжка сказаць, мэрам-бы ў войска
ўзяты... Заўсяголаў, толькі я асталася бяз нічога і бяз нікога...
Я мусіла, Рыгор... Я мусіла ісьці...

Рыгор заўважыў у гэліных вачох буйных крышталі сьлёз і
знарочыста затупаў па пакоі.

— Ня ехала ў Пецябург, а паўзла... Этапамі, спынкаю, з
нявыказным мардаваньнем... Я думаю, табе відаць... Не па-
знаў-жа?..

— Усё-ж, Гэля, ты занадта зажурбіла... Табе трэба...

— Што мне трэба?—перабіла Гэля:—мне ўжо мала што
трэба, а можа... Скажы, аднак, мне, дзе Пятрусь? Я дзень-у-дзень
наведваю адрасны стол, хаджу па вуліцах гораду і разглядаю
тысячы людзей. Некалькі раз трапляла да варот заводаў і чакала,
пакуль пройдуць рабочыя... Няма... Ты, пэўна, ведаеш, Рыгор...

Рыгор памаўчаў.

— Пятрусь сядзіць... Некалькі часу таму я яго наведваў...

— Сядзіць?! Які жах! Сядзіць?!

— Сядзіць... Ужо чацьверты месяц...

— Тады мне няма чаго чакаць...

Яна паднялася, каб ісьці. Рыгор спыніў, упрасіўшы пасядзець.

— Я пашукаю для цябе месца.

— Для мяне месца? А хіба ты ня ведаеш, што я за масьця-
рыца?

— Кінь свой настрой... Я ня люблю, Гэля, знявераных лю-
дзей... Ты-ж ведаеш...

Гэля рванулася да дзвярэй.

— Ты ня пойдзеш—ты мне не сказала ўсяго... Пасядзі...

Яна спынілася.

— Памажы, калі хочаш і можаш...

Яе мяккі, упрошны голас разрэдзіў напружанае дагэтуль паветра.

— Я буду шукаць табе месца... Цяпер лёгка знайсці... Толькі кінь сумаваць... Ды, нарэшце, ты маеш бацькоў, якія...

Гэля ізноў змяніла настрой.

— У мяне няма бацькоў—я адна. У мяне і блізкіх няма. Толькі ўсяго...

— Палічы мяне хоць-бы знаёмым, Гэля... Няўжо ты думаеш, што я не магчыму адгукнуцца ўсякі раз, як ты...

— Даруй, Рыгорка... Ты дай мне хоць пару рублёў... Я хоць чаравікі папраўлю, а то ногі вылазяць...

Рыгор падышоў да Гэлі і моцна націснуў ёй руку.

— Калі ласка, я магу табе пазычыць пяць рублёў... Вось апошнія—толькі глянь празрыстымі вачмі наперад. Гэля?

Ён перадаў ёй скамечаную паперку.

— Дзякую... Вельмі дзякую табе, Рыгор... Я хутка-ж пастараюся вярнуць... Няпраўда, я зараблю і вярну... Няўжо-такі для мяне ня знойдзецца працы?

Гэлін твар перавыбразіўся. На бледных шчакох адзначыўся лёгкі рыж. З вачэй зьбегла цягучая асавеласьць. Знайшлася варушлівасьць. Яна здзела палітцо і гіраніча адазвалася пра зношаную картуновую блюзку.

— Не пасуе да пецяярбургскіх умоў, га? А даводзіцца мірыцца... Часы пераменчывы... Ты, Рыгор, будзеш ласкаў пастарацца месца?.. І яшчэ прашу цябе, браток, кланяйся Пятрусю... Мож яму гэта нішто, а для мяне... Кланяйся яму і скажы...

Яна паправілася...

— Лепей не кажы нічога... Я перад табою магу душу адкрыць, а Пятрусь... Пятрусь недаверак... Помніш, Рыгор, Сілцы? Я табе казал я раз... Паверыш, вась да цябе ў мяне столькі павагі, што ты... У Смагіне ты ашчасьлівіў мяне нашай стрэчаю, а тут... Я ня чула ног пад сабою, угледзеўшы цябе на Неўскім...

Рыгор папрасіў у гаспадыні гарбаты.

— Я табе, Гэля, веру... І прашу, разам з тым, забудзь прыкрыя хвіліны... Ад Захараўскай у Лясное ты дарогу ведаеш...

Кожны раз ты можаш ка мне прыехаць і няскрытна паведаць пра ўсё...

Гаспадыня прынесла гарбату. Рыгор увішна наліў шклянку і жадаў Гэлі.

— Дзякую, Рыгор. Мне час ісьці, а то камітэт...

— Я цябе правяду... Пі...

Гэля ўзяла шклянку і тут-жа паставіла назад.

— Зусім запамятавала!—весела праказала яна да Рыгора:—

Хоць жыцьцё прымушае плакаць, а я знарок буду весяліцца...

— Брава, Гэля!.. Весяліся, поў і змагайся...

— У мяне рэч усяго пра адзін вечар...

— Вонь яно што! Пра адзін вечар усяго?

— Беларускі бежанскі камітэт наладжвае вечарынку... У студзені якраз... І я, як артыстка—маўчы, Рыгор!—іграю. Ты мне хоць пару воплескаў падорыш, га?

— Я табе, Гэля-а!.. Буду чакаць цябе з білетамі... Дачакаюся?

Гэля задаволена ўсьміхнулася.

І гэта гэліна ўсьмешка ўжо ня сходзіла з яе твару, накуль яна не рассталася з Рыгорам.

Х

ЦЕМНАЯ ЎСКРАЇННАЯ НОЧ ахутала вузкі дворык чорным цалуном. Золкае паветра сьціснула холадам распараныя постаці вайшаўшых з дому двух чалавек. Пасьля зыркага сьвятла бегалі калёсы ў вачох. Дзьмухаў фінскі ветрык, сыплючы ў твар калючымі сьняжынкамі. Зьвінелі дроты. Пахіленыя варотцы на ланцужку монотонна скрыпелі. Уверсе-ж, над зямлёю і будынкамі, над голымі дрэўцамі і парканам калыхалася малако отсьвіту. Цішыня, коўзкая і паўзучая.

— Засядзеліся,—першым вымавіў Рыгор.

— Яшчэ-б не заседзецца! Пытаньне ня лёгкае і ня простае,—адказаў Анікей.

— Ха-ха-ха! Ну, мне з Якавам Гісам не разабрацца. Гой, дзівак які... Ты паслухай толькі-ы...

Анікей тузануў Рыгора за полу паліта.

За імі чуліся чыісьці крокі і ціхае перашоптваньне.

Яны вёрткім паваротам апынуліся за брамаю і павярнулі направа.

На адгоне некалькіх сажняў сьвірэла першая пара зеленаватых агенчыкаў. За імі, як зьвены ланцуга, ішлі другія пары; яны глядзелі з цемры ночы блішчастымі гузікамі на чорным сурдуце.

Ні жывое душы. Толькі цёмныя абрысы будынкаў.

— Няма нікога!—шапнуў Рыгор:—Давай пройdam наўскасяк і тады налева,—дадаў ён.

— Ды мне-ж не па дарозе будзе,—адказаў Анікей.

— Чаму?

— Мне на Сердабольскую...

— А ты пойдзеш гэтай, як яна...

Анікей не спрачаўся. Яны перайшлі вуліцу зломаным кутом і ўперліся ў дргую, яшчэ цямнейшую. Прайшоўшы ня болей дзесяці хвілін, Рыгор знайшоў спраўнейшым абагнуць два кварталы першага завулку, каб на яго скрыжаваньні расстацца з Анікеем.

— Я ўжо цалкам здаюся на цябе,—пасьмяяўся ён.

— Здавайся, каяцца ня будзеш...

Рыгор спыніўся пры мглівым сьвятле ліхтарка і прачытаў лічбу дому. Ліхтар далёка ня вытлумачыў таго, чаго ад яго чакалі. Тады Рыгор узяў на рызыку і пераказаў да таварыша:

— Здавайся, каяцца ня будзеш.

— Здаюся... А пакуль выведзеш з гэтае глушы, зусім здамся...

Абодва засьмяяліся і зусім не з асьцярогаю. Ніякага адказу—ні стукам, ні тупам, ні кашлём.

— Якаў мяне распацешыў, ды годзі-ы... Ну, да чаго, скажы, апошняя яго прапазыцыя?..

— Ё я так думаў... Інтэлігеншчына...

— Я табе кажу, Анікей...

Їм паказалася, мэрам-бы хто іх наганяе... Азірнуліся... Смуглыя ліхтаркі хаваліся пад стрэшкамі брам. Ціха.

— Зрабіць спробу не мяшае... Сотня, дзьве сотні чалавек, а эфэкт, во-а-а... Ня праўда, мо'?

— Як табе сказаць... І я гэтай думкі трымаюся... Хоць рызыкі...

— Рызыкі... Зразумела, што не без таго... Спроба, бачыш... Паўгода вісіць крывавы дурман... Алавяны цяжар душыць усякія назывы... Ну, памятаеш, сталовую? Во-а! У адзін момант і— Вэзуві... Вэзуві, кажу табе...

— Усё-ж, і Якаў меў рацыю... Перша раздаць адозвы— мэрам-бы сыгналам прапусьціць па заводзе... А тады... Тэма— суд над дэпутатамі думы, дарагоўля мяса, нястача вугалю, цукру...

— Спроба... Аднак надзея ёсьць... Важна, кажу табе, выкрэсьціць хоць адну іскрачку... Зрабіць намёк, што вайсковае становішча, мілітарызацыя, узмоцненыя меры папярэджаньняў, усё-ўсё іх—нівошта...

— Я ўсё выясьню гэтымі днямі... Нельга-ж без коардынацыі... Сам разумеш...

— Ну, Якаў, Якаў! Дзівак які, ня праўда, мо'?

Яскравы бляск ліхтара іх перапыніў.

— Куды мы выйшлі?—запытаў Анікей.

Рыгор сьмяяўся—то была яго вуліца.

— Паверыш, ты мяне правёў дамоў...

— Няўжо? Вось і здайся на цябе...

Яны разглядалі мясцовасьць.

— Ты варочай налева—прасьцей дарогі ня знойдзеш.

— Да ўжо-ж.

Анікей разьвітаўся і сьпешна пайшоў у бок Выбарскае шашы. Як яно выйшла, што Рыгор вывеў на гэта месца, для яго таксама было няясна. Ён шчыра сьмяяўся з таварыша.

Той мінаў другі квартал, калі Рыгор кінуў праводзіць яго ўзрокам і павярнуў направа, да сябе.

Ён зрабіў некалькі крокаў, зноў вяртаючы думкі да Якава, і не заўважыў, як хтосьці мігнуў паміж яго. Рыгор спыніўся і агледзеўся. Мо' на сажань ад яго стаяла якасьці жанчына, азіраючыся. Рыгорам зайграла цікавасьць.

— Не пазналі?—запытаў ён.

— І вы не пазналі?

Знаёмы акцэнт рушыў Рыгора з месца.

— Няўжо гэта...

Ён падумаў на Гэлю, і раптам зьмяніў дагадку.

— Вось, бачыце-э...

— То-та і ёсьць, што ня бачу...

— Вы Рыму суйздром запамятавалі... А я вось іду ад вас...

— Рыма?!.

Каб хто чуў рыгораў выказ, падумаў-бы, што Рыгор нападў на сьлед чалавека, якога шукаў гадамі. Мяккасьць і мілагучнасьць яго голасу дыхала весялухаю радаснага пачуцьця.

Рыма пачула ў ім нечаканую асалоду.

— Ха-ха-хэ-э!—зарагатала, падыходзячы насустрач.

Поціск іх рук быў шчырым і сардэчным. Рыгор зразумеў яго, як выбачэньне з боку Рымы.

— А я зьняверыўся быў... Памятаеце-э...

— Кіньце-э... Хто ўспомніць мінулае, таму... Хэ-хэ-э-хэ!..

Ну, я буду шчасьлівая?..

— Чаму?

— Вы не пазналі...

— Я вам жадаю...

Ласкавая, крохкая ўхмылка на рыгоровым твары была заканчэньнем яго сказу... Рыма разумела ўсё, што таілася ў ёй. Дзяўчыне было прыемна слухаць Рыгора, ці проста, моўчкі, глядзець у яго раскрытыя вочы... Яна не аднімала свае рукі з яго рук і мінаю Джыаконды выклікала новыя сказы з рыгаровых вуснаў...

— Я заўсёды ўспамінаю вас...

— Маўчэце... Хто ўспомніць мінулае...

Рыма падняла ўгору левую руку і паказала ўказны палец.

— Разумею... Чаму-ж вас я ня мог дачакацца?..

— А ў мінулую нядзелю хто вас наведваў? Бяспамятнасьць?

Рыгор успомніў, што яго гаспадыня паведамляла пра нейкую дзяўчыну... Так, гэта тады, калі ён прыйшоў з Гэляю...

— Вам холадна, Рыма?

Ён сьмела крануў яе пушыстага, коцікавага каўняру. Драбнюткія пылінкі сьнегу ссыпаліся на ровень надгруднага прастору.

— Марозіць?

— Марозіць!.. Золка...

— Пойдам?

— Мне пара дамоў.

Другім бокам вуліцы прайшла запозьненая пара.

— Людзі не сьпяшаюць, во!

Рыма азірнулася.

— Яны ідуць таксама дамоў!

— Ёх дом у тым баку?

— Хэ-хэ-х!—засьмяялася Рыма на хаду.

Перад брамаю, дзе спыніліся, яна рашыла вярнуцца дамоў.

Гэта рашэньне дапомніла Рыгору памятны выпадак з Рымаю ў яго пакоі. Ён усхваляваўся, але паказаў, што не заўважыў нічога.

— Я вас правяду...

— Калі ласка... Я мушу вам перадаць тое, з чым наведвала вас...

— Менавіта?

— Я была ў Пятруся...

— Былі ў Пятруся?!

— Дзівіцеся? Была... Ён казаў мне, што бачыўся з вамі... Я так і думала, што вы таксама былі ў яго...

— Як-жа Пятрусь сябе адчувае?

— Па-мойму, дрэнна... Ён вельмі зьмізарнеў і пабляднеў...

Мне шкада яго... Ён гэткі добры і мілы чалавек...

— Ну, калі-ж, нарэшце, яго вызваляць? І чым...

— Чакае, нібыта днямі яго лёс будзе вырашан...

— Казаў?

— Так, казаў... Жудасьць бярэ, Рыгор, уяўляючы сабе яго стан...

— Я з ім знаёмы...

— Што вы кажаце?

— Сядзеў... А ласьне вам Пятрусь не казаў?

— Магчыма... Ён вельмі дзякуе вас за грошы. Прасіў перадаць, што калі можна, пастарайцеся яшчэ хоць раз наведаць яго... Ён добры таварыш... Каб я была...

Рыма адварнулася на вуліцу.

— Я ненавіджу гэтыя людзкія ўмоўнасьці... Як павуцінаю, пераблытана імі наша жыцьцё... І чуеш у сабе сілу, а, між тым, ня можаш з агідаю іх парваць... Скажэце, Рыгор, колькі пойдзе

часу на тое, каб усе гэтыя талмуды, евангельлі, псалтыры і торы сабраць у адно месца і—шшу-ух! агнём... Мне шкада Пятруся, як бывае шкада...

Рыгор апяразваў Рыму праваю рукою. Ён чуў, постаць яе аддавала нэрвовым трапятаньнем; ён настарожваўся і выбіраў гладкія, плаўкія сказы, каб імі не раздражніць дзяўчыну.

Яна штосьці такое перажывала—відаць было з яе адрыванай, затуманенай гутаркі, з частага дапамінаньня пра Пятруся.

— Вы ідзеце дамоў,—праказала яна Рыгору, калі яны спыніліся перад брамкаю аднае дачкі:—А я выберу час і зайду, каб доўга-доўга і пра ўсё-ўсялякае пагутарыць з вамі...

— Даяце слова?

— Ня верыце?

— Буду вельмі рад з вамі спаткацца...

— Не забывайце Пятруся—ён ваш лепшы таварыш...

Яна бразнула цяжкаю клямкаю дзьверац і схавалася ад Рыгора.

У гэты момант пачуўся трывожны званок пажарных, якія ўгрунь несліся з-пад Выбарскае шашы ўсцяж вуліцы. Чырвоныя лахматыя факелы агню разьвяваліся на белым фоне сьнегу, прамянеючы рэвалюцыйнымі сьцягамі.

ЧАСЬЦІ НА ШОСТАЯ

I

ГАННА ўжо ТРЭЦІ РАЗ спускалася з свайго пакою на вуліцу. Абегала некалькі крамак, а забыла хлеба.

Была дзевятая гадзіна і вось-вось канчалі гандаль. Каб засьпець, яна хутка перабівала нагамі, не азіраючыся па бакох. Некалькі суседзяў, стрэўшыся на сходах, прывіталіся з ёю—але Ганна забыла адказаць. Дворнік, уладуючы з брамаю, зняў перад ёю лахматую шапку і саступіў з дарогі.

На дварэ стаяў моцны мароз.

Рыпала пад нагамі, і бляск марознага галену прарэсьціў у ваччу.

У хлебнай падбіралі апошні тавар. Голья паліцы дапаміналі пра сьвяты.

— Хоць пару фунтаў, Мікалай Ігнатавіч,—папрасіла яна маладога рухавага прыкашчыка.

— Да хопіць-хопіць, паненка,—адказаў той.

Ганна прашылася да прылаўка і ўзяла адважаны хлеб. Цяжкія медзякі бразнулі аб дошку.

— Вазьмеце грошы.

Прыкашчык паглядзеў на Ганну і жартоўна ўхмыльнуўся.

— Жадаю вам весела спаткаць новы год...

Ужо з дзвярэй Ганна паслала аддзяку.

А на першым кроку за дзвярыма забыла, што і была ў краме. Тым-жа тэмпам яна накіравала да сябе. Ёй не хацелася, каб госьці засталі яе непадгатаванай для іх спатканьня.

Ачуўшыся ў пакоі, яна агледзела яго, як незнаёмы ёй, і паківала галавою. Ёй паказалася, што ў яе дужа ўбога і няпры-

тульна. Прыдуць госьці, а іх стрэнуць гэткія абставіны. Не, тут не да новагодніх настрояў.

Ганна пераставіла накрыты закускаю стол; прымеркавала на вока, як і што расьсядуцца госьці, пасья яшчэ раз прыгладзіла пасьцель і паправіла накідку на падушках. Далей пачала прыбірацца.

Кожны стук у калідоры і за дзьвярыма, на ўсходах, яе нэрвалі. Час бег няўтрымна, а процэс чаканьня гэткі цікавы! Ганна нічога ня мела-б, каб ён працягнуўся надалей... Але разам з гэтым ёй прыкра было думаць, каб закліканья ня прышлі.

Вось перад ёю мігнулі: Рыгор, Лука Дорофеіч, Міхась Камар... Ізноў яна глянула на прыгатаваную вячэру. Яе ўражаньне перабіў зычны званок. Ганна кінулася да дзьвярэй і пачула гаспадынін голас:

— Дома, направа першыя дзьверы.

Сьледам да яе пастукалі.

— Прашу вас,—павала Ганна і адчыніла пакой.

— Я раньні госьць, выбачайце мне,—праказаў Рыгор.

— Яшчэ-б чаго не хапала... Бяры крэсла... А я думала, што можа ты забудзеш і не наведаеш.

— Гм! Якія дзіўныя ў цябе думкі.

Рыгор распрануўся і пацёр рукі.

— Вось марозік—дык марозік! Бедныя салдаты—трэба-ж ім цярпець у акопах.

— Праўда, горкая праўда... Цярпяць, а завошта?

Ганна раз-по-разу паглядала на стол, сочучы за Рыгорам. Той-жа тупаў на малюткай плошчы паміж сталом і дзьвярыма і паахківаў.

— Зіма бярэ сваё...

— А я, ведаеш, Рыгор, што надумала?..

Ганна пытална зазірнула Рыгору ў вочы.

— Што?

— Пайсьці ў сёстры... Тут нас некалькі чалавек і я з імі... Мне хочацца памагчы няшчасным салдатам... Хоць чымсь-кольвечы памагчы... Як ты думаеш? Твая думка будзе мне...

Ганна не даказала, мэрам-бы збаяўшыся выказаць свае намеры.

— Як табе сказаць... Мне шкада цябе... Я-б не хацеў з табою расставіцца... Усё-ж, Ганна, ты сама над сабою пан...

Яна задумалася. І прыгатаваны стол, і спатканьне гасьцей, і перадновагодні настрой—усё гэта на момант знікла дзесьці, затулілася рыгоровым выглядам. Ганнаю апанавала пачуцьцё шэрае нявыразнасьці, тупое і бязвыходнае. У гэтым пачуцьці расплылася за апошні час набліжаная да яе істота Луці Дарофеіча... «Няўжо такі Рыгор?...» бліснула ў ганьнінай галаве запытаньне і раптам абарвалася.

Ізноў званілі. Ганна борзда пабегла адчыніць.

Засопшыся, перад дзвямі стаяў расчырванеўшы на марозе Лука Дарофеіч. Ганна зусім была забылася пра яго—а гэта якраз тварам да твару.

— Калі ласка!..

Той праз парог працягнуў аголеную з пярчаткі руку і нізка схінуўся перад Ганнаю.

— Зіма ў поўным разгары... Вы адны?

— Ня бойцеся, калі і ўдваіх...

— Ужо?

— У пакоі Ганна пазнаёміла Луку Дарофеіча з Рыгорам.

Абое нейкі час памаўчалі, аглядаючы адзін другога; пасля слова за словам узьнялі гарачую гутарку пра сучаснае становішча. Лука Дарофеіч пачаў скардзіцца на дарагоўлю мяса і круп, на перабоі ў апале. Усю віну ён ускладаў на дзячоў гарадзкое думы і мясных гандляроў. Лука Дарофеіч выглядаў у іх зломьсьнікаў і шкоднікаў грамадзкай справы. Апошняя заключалася, па-ягонаму, у адзінай мэце—перамозе ворага Расіі, прускага юнкера.

Рыгор спрабаваў перасунуць спрэчку на больш шырокія рэйкі, закранаючы агульныя прычыны соцыяльнае несправядлівасьці і бязладзіцы пануючага стану. Гэтае, аднак, ня ўспрымалася Лукою Дарофеічам. Тады Рыгор перамяніў тэму гутаркі, звязіўшы яе да будзённых мотываў.

Ганна перш дзесьці вышла з пакою і мо' з паўгадзіны адсутнічала. Вярнуўшыся, яна ўставіла некалькі сваіх заўваг, і сьледам за апошняй заўвагай крута абарвала абоіх.

— Адзінаццатая гадзіна, а Камаровых усё яшчэ няма.

— Марозу баяцца,—адказаў Лука Дорофеіч.

— А бяз іх мы ня сумеем спаткаць новы год?—пасьмяяўся Рыгор.

— У большай кампаньні весялей...

— Нават?

— Ды я гатавалася дзеля ўсіх...

— Нічога не парадзіш...

Ганна прачыніла дзьверы і паслухала. У кватэры і за дзьвярыма было ціха.

— Вы ўбачайце мяне, браткі, што так не гасьцінна...

— Ня ўбачым, ні за што,—пажартаваў Рыгор.

— А вы-ж яшчэ чакаеце кагосьці...

Ганьнін адказ пераняўся стукам дзьвярэй—то прышлі Камаровы.

Пакоік напоўніўся да адказу. Пяцера чалавек да разাপяты пасярэдзіне столік занялі ўсё яго гала.

— Хто не знаёмы—пазнайцеся, прашу...

Скрыжаваньнем выцягнулася некалькі рук. Паўстаў сьмех, перагаворы...

Ганна замітусілася, ня ведаючы, як гасьціньней уладзіць. Яна памеркавала з крэсламі, падышла да ложку і ўсё не магла вырашыць, як тут лепей. Нарэшце спынілася, праказаўшы:

— Прашу вас заняць месцы за сталом. У цеснаце ня ў крыўдзе...

— А вы-б мо' думалі, што мы крыўдзімся? Хорошая справа...

Міхась Камар першым залез за стол, а за ім усе другія.

— Мне думаецца, што ўжо павінна чуваць крокі новага году. Рыгор паглядзеў на гадзіннік...

— Зараз званіцьме...

Ганна наліла ў чаркі віна і праказала:

— Давайце вып'ем за новы шчаслівы год!

— Хоцькі-б не абмануў ён нас...

— За хуткую перамогу?

Міхась Камар паглядзеў на Рыгора.

— Над кім і каго?—суха запытаў Рыгор.

— Над немцамі.

— Дык вось: немца рабочага над немцам буржуем і расійскага рабочага над расійскім буржуем... За перамогу над вайною...

— Рыгор! Цябе, я бачу, не навучылі апошнія здарэнні гісторыі... Я бачу, што ты... Во! Гэта-ж мой вучань!—абярнуўся Міхась да Лукі Дорофеіча.

— Ласьне?

— Запытайце... За Рыгу і за мінулае, Рыгор!

— За сьветлую будучыню...

— Я з Рыгорам!—праказала Ганна.

— Ну, вы пад яго ўплывам, дарагая...

Яны скончылі пераказы, калі стрэлкі ўсіх наяўных пры іх гадзіннікаў наблізіліся да лічбы дванаццаць.

— За гаспадыню ў новым годзе,—падняўшы ў адной руцэ чарку, у другой гадзіннік, праказаў Рыгор.

Усе выпілі і прыняліся закусваць. Пакоік хутка напоўніўся бразгам нажоў, талерак, вёрткім увіханьнем Ганны, рэзваю гутаркаю. Госьці пакінулі ўмоўнасьці. Шэраг надзенных тэм уліўся ў іх спрэчкі. Рыгор схапіўся сварыцца з Міхасём. Іх перамова незаўважна для абодвух прыняла формы вострае спрэчкі, пасля абярнулася ў дыскусію.

Рыгор няшчадна асуджаў царскі лад, ганьбу яго прадстаўнікоў, паднімаў чарку за яго зьнішчэньне. Паражэнчыя думкі набывалі выразную форму і сваім лёзам пранізвалі Міхасёва нутро.

Міхась злаваўся і таксама не шкадаваў едкіх выказаў; ён заўзята хапаўся за буржуазную формулу—«перамога над нямецкім юнкерствам дасьць народапраўную Расію.» Тут зьяўляліся рознастайныя тэорыі рабочага дабрабыту, правы для Польшчы і ўскраін, разьвіцьцё прамысловасьці, уздым культуры.

Усе аблезлыя, заношаныя абяцанкі новаўлечаных патрыётаў скланяліся і пераскладаліся ў вуснах Міхася Камара. Наперакор Рыгору ён выпіваў чарку за чаркаю за пераможны канец вайны, за аб'яднаньня сілы расійскага народу...

Жонка Міхася настарожна сачыла за мужам, раз-ад-разу хапаючы яго за рукаў, перабіваючы яго на сказах.

Лука Дорофеіч сьмяяўся і лагодна патураў то Міхасю, то Рыгору.

Ганна ўпарта трымалася рыгоровых думак. Але становішча гаспадыні не дазваляла ёй уважліва сачыць за захапіўшаю ўсю кампаньню дыскусіяй. Яна нясьціханна выбягала з пакою, клапатліва сачыла, каб госьці закусвалі, не забываючы дзе яны і для чаго ўселіся за стол.

Хутка завязаная гутарка паміж імі здавальняла Ганну. Яна кінула небясьпечную думку, што на гасьцях адаб'ецца няпрытульнасьць яе пакою. Выходзіла зусім наадварот. І гэта надавала Ганьне рухавасьці і адпаведнага настрою.

— Толькі не пабецеся,—гукала яна да Рыгора і Міхася:— Тады ня добрай будзе адзнака новага году.

Рыгор махаў ёй ў адказ рукою і рашуча перабіваў міхасёвы довады.

Ужо перад канцом бяседы, якая захапіла дзесяць хвілін на другую гадзіну, Рыгор чапіў справы сябраў дзяржаўнае думы—большавікоў.

— Вось тая народапраўнасьць, якое вы чакаеце ад перамогі над немцамі... Не народапраўнасьць прынясе вам пераможная вайна, а дубальтовае бяспраўе і прыгон... Зьдзек, нагайкі, тухлую і крывавую горамыкіншчыну,—казаў Рыгор.

Міхась вярцеў галавою і перабіраў рукою. Большавікі-дэпутаты яму не падабаліся.

— Я за Ганну, за яе намеры—ісьці на дапамогу гарацешным салдатам... Агульнымі патугамі мусім выбавіць Расію ад нямецкага засільля, а тады—штыкі супроціў сваіх тыранаў. Праўда, Ганна?

Тая ўладжвала з гарбатаю. Занятая самаварам, яна зразу не адказала на міхасёва запытаньне. І толькі падаўшы гарбату, паведаміла яму, што яна пакуль ня мае пэўных рашэньняў.

— Гэта вырашыць новы год!—гукваў Лука Дорофеіч.

Вакол Ганны гутарка вярцелася нядоўга. Госьці патрошку стамляліся і пазіралі на гадзіннікі. І хоць Ганьне вельмі шкада было перарываць прыемны для яе час, ёй хутка прышлося расставацца з сваімі гасьцямі.

Правёўшы Рыгора, яна запрасіла яго наведываць часьцей. Рыгор даў згоду на гэта шчырым поціскам рукі.

ДВОРНІК ХРОП У ВЯЛІЗАРНЫ каўнер чорнае браваркі. Шкада было яго будзіць. Позны час, цішыня ночы—усё казала не ў карысьць Рыгора. Усё-ж ён ня мог чакаць, пакуль дворнік прачнецца і выпусьціць яго на вуліцу. Ён падышоў да брамы і пастукаў у халоднае жалеза.

Па двару, у рэдкім марозным паветры, зазвінела. Звон быў да таго гулкім, ажно, здавалася, сьпнулі з неба зоры. Дворнік мігам падняўся на ногі і паглядзеў на Рыгора. Нічога не сказаўшы, ён павольна адамкнуў жалезныя варотцы ў браме і выпусьціў яго з двара. Той хапіўся за кішэню, маючы на думцы аддзякаваць за гэта, але дзьверцы ў момант апынуліся на замку. Рыгорава рука адчула пякучасьць жалеза і хутка апынулася за пазухай паліта. Ён павярнуў налева, да Садовай.

Вакола было пуста і ціха. Ліхтарні расплываліся сьвятлом на абіндзявельым фоне сумных муроў. Рэдка дзе ў вокнах сьвяціўся агонь; шэрыя плямы іх прагна лавілі вулічнае сьвятло.

Пра трамвай нечага было думаць. Рыгор дарма супыніўся і прыслухоўваўся—знаёмага гуку ня чуваць было нідзе. Вярней было—шукаць рамізьніка. Але і таго не напатыкалася.

Рыгор ускорыў хаду. «Хаця-б не давялося шагаць пехам на Выбарскую старану! Гэта-ж зойме болей гадзіны».

Ён яшчэ раз супыніўся, ужо вышаўшы на Садовую. Паглядзеў. У баку Аляксандраўскага рынку прымеціў чорныя плямкі—бязумоўна, то былі рамізьнікі. Стала бяспечнай, і ён кінуўся сьпяшацца. Гэта дазволіла вярнуцца яго думкам да ганьнінага пакою. Міхась Камар мігнуў перад ім несымпатычнаю мінаю твару.

«Які дзіўны ён, аднакава. Няўжо такі, сапраўды, не навучыла яго жыцьцё правідлова ў ім разьбірацца?» праказаў сабе Рыгор. І толькі намерыўся працягнуць далейшую думку пра Міхася, як зьнянацку пачуў з-пад брамы:

— Як ваша імя?

Рыгора зьбянтэжыла ад нечаканасьці. Ён нэрвова азірнуўся ўправа і ўгледзіў пры чорнай браме якуюсьці фігуру. Сьледам бліснуў агеньчык цыгаркі.

— Як ваша імя?—ужо сьмялей даняслося да Рыгора.
Ён спыніўся, сьцяміўшы ў чым справа. Унутры заварушылася цікавасьць.

— Вам яно патрэбна?

— Скажэце.

Ад брамы аддзялілася сярэдняга росту, у суконнай, вязанай хустцы дзяўчына і накіравала да Рыгора. Не падыходзячы на крок, яна пазвала:

— Можа праведзяце мяне дамоў?

— А вам далёка?

— Я па дарозе з вамі... Запазьнілася ў таварышкі і боязна ісьці.

— Калі ласка, я магу з вамі прайсьці...

Рыгор ня сумеў дасказаць, як на твары набліжанай да яго дзяўчыны мігнула нешта знаёмае. Сьледам за гэтым паказаўся вядомым яе голас. Ён пільна ўглядзеўся ў дзяўчыніны вочы і з хваляваньнем праказаў:

— Гэля?

— Што-а ты кажаш?

Дзяўчына завярнула назад і ўподбежкі стала ўцякаць ад Рыгора.

— Гэля, куды-і ты?—гукнуў Рыгор:—Чакай, на хвіліну.

Гук панёсься ўсьцяж доўгай Садовай. Рыгор пашоў за дзяўчынай. На адгоне трэцяга дому, у самым цёмным месцы яна завярнула да сьцяны і спынілася. Рыгор падышоў да яе і ўзяўся за руку.

— Гэля?

— Так, Гэля... Даруй мне, што я...

— Ты-ж чаго гэта так позна адна? Ты заблудзіла можа?

Яна траслася ні то ад холаду, ні то з сораму.

— Хадзем да мяне...

— У бежанскі камітэт?

— Не-э, я ўжо на новай кватэры. Я жыву вась у гэтым двары... Зайдзем, Рыгор... Табе далёка ісьці дамоў... Я ўладжу з начоўкаю. Дам табе свой ложкак, а сама перайду да таварышкі...

Ад Гэлі нясло пахам таннае пудры і поту. Блішчэлі заатрапіненья вочы. Яна стукала нагою аб нагу, лясочучы замерзлымі

чаравікамі. Рыгор ня ведаў, як быць. Яго рука не выпускала з пальцаў гэлінай рукі. А думкі разгорталі шэраг балючых дагадак. Яны страшылі Рыгора і ў той самы час не дазвалялі яму пакінуць Гэлю.

— Хадзем! Думаеш? Саромеешся?

Апошняяе запытаньне агаліла праўду. Рыгор адказаў на гэта сударжным уздрыгам і на некалькі хвілін адсрочыў намер пайсьці з Гэляю.

Але яна пераняла Рыгора, стукнуўшы нагою ў браму.

— Хто там?—пачуўся з-за яе мужчынскі голас.

— Гэля.

Бразнулi ключы і каля іх вырас высокага росту, тоўста апрануты дворнік.

— Ідзеце.

Рыгор безабдумна шагнуў за Гэляй і ачуўся ў вузкім цесным двары.

— Дай капеек дваццаць дворніку,—шапнула Гэля Рыгору.

Той спыніўся, дастаў пулярэс, і, абмацаўшы сярэбраную манету, працягнуў руку да дворніка.

— Дзякую!—адказаў той.

Рыгору замоташніла.

Ды куды было раздумваць! Падобны вастрожнаму, выразны стук брамы аддзяліў іх ад вуліцы. Гэля мерзканула ў цёмны кут двару, сыкнуўшы Рыгору. Нельга было ня ісьці на яе кліч.

Праз хвілю абое ўзьбіраліся павілымі ўсходамі наверх. У нос біла атручанае паветра: нясло памыямі, гнілым расолам, здыхляцінай. Сумны агенчык вугальнае лямпачкі сеяў нудоту.

— Зараз, вось, Рыгорка, зараз,—суцяшала Гэля.

Рыгор маўчаў, не даючы сабе адрахунку ў бягучым і не ззіраючы наперад. Лёгкі хмялёк, захоплены ў Ганны, разьвееўся. Сапраўднасьць непрыхарошанай глядзела яму ў вочы. Ён больш зрочыў пад ногі, на выбітыя, замурзаныя ўступы. Не заўважыў аблупленых сьцен і ўткнутых у іх, абітых палатном і цыратаю дзьвярэй.

— Ужо!—даняслося праз адзін пралёт, які аддзяліў яго ад Гэлі.

Пакуль Рыгор яе нагнаў—дзьверы былі адпертымі.

— Вайходзь, Рыгорка!—смялейшым тонам запрасіла Гэля. Рыгор пераступіў парог у цёмны калідор. Дыхнуўшы імпадна даў магчымасьці адступіць ад дзвярэй, і Гэля таўхнула яго рукою.

— Прайдзі наперад.

Разам з выказам гэтых слоў бліснула сьвятло. І тут-жа, як па чыйму оклічу, з бакавых дзвярэй высунула галаву страшэнае стварэньне: налахмачаная, адутлая, з бліскучымі вачыма пажылая кабета. На ўзроўні яе плюскатага носу з адвіслым падбародкам, цяляпаліся гарбузамі фэномэнальныя грудзі.

— Вольны нумар трэці. На час, ці нанач?

— Гэта мой знаёмы, і ён у мяне значуе.

— Там усё на пагатове? Можна піва патрабуецца?

Стварэньне не мяняла позы.

— Я вам скажу, Палута Янкаўна,—незадаволеная адказала Гэля і прапусьціла Рыгора ў пакой.

Рыгор моўчкі шуснуў у адчыненыя дзверы і стомлена прысеў на зялёнай тумбачцы. Абставіны яго вярнулі—яны былі знаёмы Рыгору па вядомаму твору Купрына. Ужо адно паветра, прасякнутае вострымі, тухлымі пахамі казалася за ўсё. Яго забіраў жаль і ссала жуда. Спраўдзілася! Не здарма ад першага спатканьня з Гэляю ён затаіў мулкую падозранасьць—зараз яна навывяе.

Гэля незаўважна для яго распранулася, выбегла дзесьці з пакою і сьледам вярнулася з закуранаю цыгаркаю ды двума пляшкамі піва.

— Смага, Рыгорка, забірае. Пі, прашу. Садзіся да сталу... Я бачу, што для цябе ўсё гэта нечаканым выглядае. Га?

— Нечаканым, Гэля, і страшным...

— Для рэволюцыянэра ды страшна? Ха-ха-ха! Рыгорка-а?

— Страшным і балючым...

Гэля падала яму шклянку пеністага піва. Пакуль Рыгор падняў яе з сталу, яна другую выпіла засаб, зацяжна ахнуўшы.

— Пі-ы, мой добры сябра, пі-ы, мой...

Спрытным повертам яна апынулася ў яго на каленях і абвіла халоднаю рукою яго шыю.

Рыгор скалынуўся і крыху адхіліў галаву...

— Рыго-орка-а! Давялося-а мне-э... Я тады не магла са-
знацца—сэрца, ведаеш, ціснула-а... А зараз—ня выцерпела... Або
ты не дазнаўся-б, Рыгорка-а? Мусіла-а... Во-а—пасьцель мая—
высокая і мяккая, а муляе... муляе, сябра мой дарагі...

Гэля шчыльна прытулілася напудранаю, вялаю шчакою да
разгарачанага твару Рыгора. Яе сухія губы правялі па яго лбу
халодную йстужачку мёртвага пацалунку...

— Ты на мяне злуеш?

— Нічога падобнага... Я цябе шкадую...

— А чаму ты нудны такі? Над чым задумаўся-а? Прышоў
да дзяўчыны і думаеш?..

Піва палілося Рыгору на прыпол. Ён паднёс шклянку да губ,
смакануў крыху і адставіў...

— Разьдзявайся, Рыгор... Ужо нечага далей марнаваць час...

Гэля першаю стала здымаць з сябе памятую, бедную кашуль-
ку. З-пад нізка агарсаванай сарочкі паказаліся худыя плоскія,
касьцістыя грудзі. Тонкая шыя слаба трымала вяртлявую
галаву.

— Ты ня супроць таго, каб і я тут спала?

— Табе лепі відна,—ціха праказаў Рыгор і падняўся з месца.

Ён не агледзеўся, як Гэля стала перад ім у адной сарочцы,
ні каліва не саромеючыся.

— Мы-ж разам расьлі, разам гадаваліся... Няўжо ты гнаць-
меш мяне, Рыгор, ад сябе?..

Спрытным скокам яна апынулася на ложку і заківала Рыгору
пальцам.

— Гэля, ну як ты дазволіла сабе гэта?—спагадліва запытаў
Рыгор.

Гэля маўчала, утуліўшыся тварам у падушку. Рыгор не кра-
наў яе, адчуваючы глыбіну трагэдыі, якую перажывала пры ім
дзяўчына.

Ён ужо драмаў, сьціснуўшыся ад жалю, калі громкі плач
Гэлі яго абудзіў. Расплюшчыўшы вочы, Рыгор угледзеў каля
сябе Гэлю. Яна сядзела і плакала.

— Чаму ты ня сьпіш?

— Не магу... Паверыш... Го-ой-ой!.. Рыгорка... Выцягні ты
мяне з гэтае ямы... Ты-ж абяцаў мне месца, помніш? Ласьне та-

бе ня рупіць Гэля? Твая таварышка ў дзяцінстве, верная твая пасяброўка... Няўжо табе лёгка, гледзячы на мяне, га?.. Сілцы, маладосьць, каханьне, Пятрусь... Збаў мяне, сябру мой...

Рыгор бязумоўна ахапіў Гэлю двума рукамі, прыцягнуў да сябе і пацалаваў яе ў халодны, напудраны твар.

— Я ўсё зраблю, што ад мяне залежыць... Я выму цябе з гэтага балота, выму--у... Чаму-ж ты мне раней не казалася?

У прэмежку з доўгімі маўчанкамі, яны прагутарылі да самай раніцы.

Ужо забялеў золак першага дня новага году, калі Рыгор крыху заснуў. Але Гэля яго абудзіла. Ён стомлены і сонны, пасьпешна сабраўся і, не разьвітваючыся з Гэляю, кінуўся ў дзьверы. Цяжкія крокі яго ног прагучэлі па кватэры.

— Адну хвілінку!—перапыніў яго нейчы вымусовы голас.

Рыгор абярнуўся і ўгледзеў перад сабою ўчарашняе страшылішча—кабету. Яна бессаромна, у аднэй кашулі, стаяла ў прачыненай фортцы дзьвярэй, і ўпарта глядзела ў яго бок.

— Вы заплацілі за піва? Гэля?

— Усё заплачана, Палута Янкаўна, прапусьцеце!—даняслося з гэлінага пакою.

Рыгор павярнуў да дзьвярэй.

— Вы там абмацайце крук, налева... Заходзьце-э часьцей...—праказала кабета.

III

ЦІХАЯ, МАРОЗНАЯ РАЊІЦА асьвяжыла Рыгора. Ён безаглядна прабег вузкі цесны двор і ачуўся за брамаю, як у новым сьвеце. На вуліцы яшчэ было пуста. Першы вагон трамвая выскачыў з-за рогу высокага будынку на Вазьнясенскім проспекце і шпарка пранёсся перад яго вачмі. У замерзлых, абсьнежаных вокнах мігала некалькі людзкіх ценяў. На адгоне кварталу—рассыпалася серабро сыгнальнага званку. На рагу гандлёвага раду Аляксандраўскага рынку стаяла некалькі рамізьнікаў. Ухутаныя ў доўгія зялёныя халаты і валасатыя пыжыкавы шапкі, двое з іх стукаліся адзін з другім, праганяючы мароз.

Трэці неадгінна сачыў за таварышамі і весела падбадзёрваў іх частымі выгукамі.

З-пад Сэнацкага пляцу выскачыў жоўты аўтамабіль і стралою прарэзаў стромкі шнурок Вазьнясенскага. Чырвоныя акольшкі седакоў чуць адзначыліся ў рыгоравым ваччу. Калі аўтамабіль праскочыў мосьцік праз Фантанку, рамізьнікі кінулі па адрасу яго некалькі лаянак.

— Паедзем?—звярнуўся адзін з іх да Рыгора.

Той моўчкі прайшоў далей.

На рагу Петэргофскага проспекту ён стрэўся з атрадам балтыцкіх маракоў. Выходзячы на Садовую, маракі зацягнулі песьню. Звон песьні многаратным водгукам разляцеўся ва ўсе канцы вуліцы і ўгору.

Рыгор правёў маракоў да Сяннога пляцу, дзе сеў на падасьпеўшы трамвай і паехаў на Выбарскую.

Не даяжджаючы да апошняй спынкі, ён вышаў з вагону і пашоў пяшком да кватэры. Яму хацелася сустрэць таварыша ці знаёмага і ў гутарцы з ім на тую ці іншую тэму разагнаць сьціснуўшае яго пачуцьцё агіды і млосьці.

Мінуўшая ноч пакінула ў яго нутру гадкі асадак. Выбранае жэньне затуманілася дымкаю горкасьці. Сударгі нэрвовасьці разгойдалі ўсю яго постаць. Няпрыглядная, адваротная сапраўднасьць труіла сэрца.

Ён ня верыў у прымхі. Ён сьмяяўся з усялякіх забабонаў. Але супаданьне двух стрэч перад новым годам—прыкрыла. За трыццаць хвілін язды ў трамваі ён перагарнуў дзесяткі ўспамінаў, звязаных з Гэляю. Перад ім мігнулі Сілцы, Смагін, зборні і пакоік, дзе ён стрэўся з беларускаю трупаю. Рэзвая, жыцьцёрадая Гэля, як жонка Вусіка; Гэля, як здольная аматарка-артыстка... Яе надзеі, яе парываньні, яе ўсьведамленьне ў тэатральнай справе... І зараз... Бацькі, Пятрусь, Зося і Волька... І сьвет у выглядзе тае кабеты—чудзішча, якую ён двойчы ўгледзеў у кватэры Гэлі—беспагадна паглядзеў яму ў вочы. Пажаданьні за чаркаю віна ў прытульнай каморцы Ганны і распырсканае на прыпол піва... Агульныя заданьні, прынцыпы і лёзунгі, прыгожыя, адказныя словы, сэнсу якіх не ахапіць людзкім розумам, ідэі, што ўбіраюць у сябе інтарэсы краін, народаў, клясаў і...

бяздонная трагэдыя ядынкi, iндывiдуума, душы, живога стварэння... Зацёртая жорнамі жыцця, затоптаная ў грязь, непатрэбная i забытая—яна-ж складанае таго, вялікага i магутнага, завошта ломяцца мячы i блішчаць ліхтарні, што апяваюць песьняры i дзеля чаго ліюцца рэчкі крыві. Ці выключна адзінка для ўсяго агульнага? Ці не абавязан колектыў цікавіцца iнтарэсам гэтае адзінкі? Няўжо ад яе дабрабыту, ад росквіту яе сілы, ад паўнаты яе жыцця не мацнее i не абагачаецца жыццё i дабрабыт людзей? Выкінутая з букету белых розаў чырвоная вяргіня—ці не ўмалае хараство букету?

Рыгор раптам спыніўся: «Анікей».

Так, на адгоне дзесяці сажняў ішоў яму настрэчу яго таварыш Анікей. Ён ужо заўважыў Рыгора, бо на яго расчырвоненым твары гуляла ўхмылка. Падышоўшы бліжэй, Рыгор падняў руку да шапкі i стрэў ад Анікея падобнае-ж прывітаньне.

— Ты ня з гораду, часамі?—запытаў Анікей.

— Угадаў, браце...

— Бачу.

Рыгор сумеўся—на ім відаць было адбітак перажытае ночы. Ён успомніў, што, выходзячы ад Гэлі, яму ня прышлося нават умыцца. Чуў па нудзе ў нагах i па шоламу ў стомленай галаве, што ў ім мала звычайнага. Празрыстая сонечная пагода не гадзілася з памяцасцю яго твару, з прыплюшчанасцю яго звычайна бойкіх, іграючых вачэй.

— А відаць, ласьне?

— Ха-ха-хі! Не схаваешся—дзень...

— Дагадваюся... Перажыў ноч, скажу табе...

Поверт галавы i ківок рукі ўзмоцнілі сэнс рыгоравага сказу.

— Дзе-ж гэта ты i як?

— Не раскажаш, пакуль не апамятаюся... Перажыў, чаго дагэтуль не даводзілася... Куды ты?

— Я за Маскоўскую заставу. Там маецца сёньні адбыцца маленькая нарада...

— Наконт дзевятага студзеня?

— Ага...

— Стой на нашай думцы, Анікей... Мы павінны адсвяткаваць гэты дзень... Пара разьбіць маўчанку... Годзе-э...

— Ды я чалавек цвёрды... Мяне цяжка збіць з абраных
позыцый... Ну, пакуль...

Рыгор ускоранай хадою накіраваў у ператочную вуліцу.

Незаўважна ён прайшоў на Выбарскую шасу, а адтуль за-
варнуў дамоў. Яму адчыніла гаспадыня.

Новы год адбіваўся на ёй у вясёлым твары, у парыўчатых
рухах і ў надзвычайнай пілявасьці.

— Я ўжо бог ведае што падумвала наконт вас... Прачну-
лася—а ў вашым пакоі—муха-заваруха. Я пастукала—маўчок.
Я, прызнацца, адчыніла, а пасьцель нярушаная... Дзе, думаю,
Рыгор Міхасевіч? Час ня пэўны і мала што можа трапіцца...

Сарафіна Хлёраўна наўздзіў ласкава зазірала Рыгору ў
вочы і не дазваляла адыйсьці ад дзвярэй.

— Вы загляньце да мяне,—казала яна далей, разьліваючы
пах цвьятнога одэколёну і часта маргаючы шарымі вачыма:—
У мяне цяпер знаёмыя, павіншаваць прышлі з новым годам...

З-за дзвярэй гаспадынінага пакою данёсься жаночы голас—
звалі Сарафіну Хлёраўну. Яна пудка закруцілася на правай назе
і шмыганула ад Рыгора. Да Рыгора дайшоў вясёлы, покаты рогат,
а над ім выразны вымаў яго імя. Сьледам пачулася некалькі
тостаў.

Было ясна, што жаночая кампанія, разьвяселеная і рэзвая,
выклікала яго да сябе. Але Рыгор не адказаў на гэта жадным
гукам, і хутка прайшоў у свой пакой.

Зразу, мэрам-бы хто яго абласкаў, стала спакойліва і міла.
Цвёрдае крэсла, на якім ён прысеў, цешыла яго знэрваную
за ноч істоту. Думкі, як напалоханыя вераб'і, разьляцеліся. Ко-
лекцыя гаспадарскіх рэчаў, незаўважаных і звычайных, набылі
асабісты прыемны выгляд і лашчылі рыгораў узрок. Белаватае,
з адсьветам вохры, неба, напаўняла пакой мяккім, пухкім
сьвятлом.

Рыгор пільна ўглядаўся ў павешаную на сьцяне партрэтку
невядомае асобы. Скрытныя воддалью рысы твару яе нясупынна
мяняліся, прымаючы рознастайныя міны. На шкле мігаліся
лёгкія цені, паласуючы яго плошчу.

Было зусім нечаканым, калі апаўшы на стол рыгораў узрок
улавіў сіні канвэрцік пісьма. Рыгор схамянуўся і порсткім рухам

пальцаў падняў канвэрт. Чатыры няроўных радкі адрасу дапомнілі Сёмку—то яго рука. Сілцы—маці—сябра... Надыходзіўшы ўздrom адляцеў—зарупела прачытаць. Ён запомніў ужо, калі ад мацеры было пісьмо. У завірусе падзей ня мог спыніцца над прычынаю гэтага, і зараз—суйздrom падышоў мамэнт.

«Дарагі сыноч...»

Тое-ж, што і дагэтуль, што і ўсягды...

Радок за радком выкладалі мацерына пачуцьцё...

«Гэтак доўга ня мела ад цябе пісьма, і розных думак—не абяруся. А можа тое, а можа гэта—сьвет як круцёлка, як мала-тарня—не падсаджвай рукі... Коляды, сыноч, на парозе і толькі праз тваю ласку я магчыму людзкі разгавецца. Атрымала ад цябе гасьцінец, і цалую твае шчочкі, тваё чулае сэрца... У нас так неспакойліва, Рыгорка, так трывожна, што я начамі ня сплю, як на чаране гарачым ляжу... Некаторыя зьбеглі—іншыя рыхтуюцца на вясну... Шыюць буды, ладзяць драбіны, шыкуюцца. Чутак тых чутак!.. Гэрман пад Гродняю, Гэрман у Беластоку, Гэрман ля Слоніма—страхоцьце... І хоцькі мне няма чаго шкадаваць—голы зьбірайся—голы гатоў—а вось кут дарагі і з месца ня ўзьняцца... Жджэцца пакуль папхнуць і тады ўжо, даруй, да цябе. Прасіць-му Сёмку, няхай не пашкадуе мясьцінкі для клумачка і хоць да Лідзку адвязе. Няўжо я далей ня траплю сама ў Пецярбург? Можа-ж там зацішней крыху, сыноч? Дажыліся, мілы мой, дачакаліся. Уздумаў д'ябал сьвет засмуціць і пашла гуляць завіруха... Каб ты ды бачыў тое пекла ў часы мобілізацыі—Рыго-ор-ка-а, зала-а-ты-ы! Што тады рабілася! Век жываю—ня бачыла... Цяпер трасуся—думаючы...

Ну, як-жа ж ты там, галубе? Шануйся, сыне, беражыся, родны. Твая маці не пакідае за цябе богу маліць. Яна моцна цябе цалуе і...»

Стук у дзьверы адарваў Рыгора ад замілаваных слоў мацеры. Ён незадаволена папрасіў увайсці і падняўся з крэсла.

Высокая, у блакітным, з белымі інталяжамі сукні, паружавейшая ад хмелю, увайшла ў яго пакой стройная маладзіца. Крыху скошанымі вачмі пад шарымі брывамі ласкава зірнула на Рыгора. Тут-жа доўгая рука змяёю выцягнулася на ўзроўні белага, як сьнег, поясу.

— Суніцына. Я пасланцом ад Сарафіны Хлёраўны... Ня цурайцеся яе гасьціннасьці, малады чалавек... Новы год... Сёньні жывом, а заўтра—Авеццано... Ці Нява, ці Бальтыцкае мора, калі ня вулькан...

— Я дзякую вам...

Рыгор паглядзеў у твар незнаёмай жанчыны і адварнуўся.

— Я адчуваю сябе, ведаеце, надта замораным і... дзякую...

Маладзіца спакойліва падышла да яго і ўзяла пад руку.

— Вы, мужчыны, робіцеся часта жанкамі. Ідзём-жа...

Рыгор яшчэ раз падзякаваў за запрашэньне і ўглыбіўся ў мацярын ліст.

Пастаяўшы хвіліну моўчкі, маладзіца мерсканула з пакою, моцна стукнуўшы дзвярыма.

Праз момант па калідору праляцела рэха шклянога звону і рэзвага, гіранічнага сьмеху.

IV

ШАРЫ ЗМРОК ГЛЯДЗЕЎСЯ ў цішыню рыгоравага пакою. Сьцягнутая са століку сурвэта плясая падняць скінуты разгорнуты лісток паперы. Сіні канвэрцік туліўся да боку, абняхаены адра-сатам. На ложку, расьпятым, як хрыстос, ляжаў у адзежы распадар пакоіку. Памятая падушка ціснулася між палак ложку, разгароджваючы надвае пухкія валасы Рыгора. Ён спаў, як заважаны ціха-ціха сапучы. Спаў соладка і моцна, адарваным ад сьвету і ад яго жорсткіх праяў.

А ў гэты час, паважнаю, разьмеранаю паходкаю набліжаўся да яго дому затулены ў каўнер чорнага паліта чалавек. З-пад нахлабучанае фінкі ён паднімаў пару нявыразных у змроку вачэй і разьзіраў нумары. Каля брамы Скрынкінай, Сарафіны Хлёраўны, ён спыніўся і аглядзеўся навакола. Пасьля шчыльна падблізіўся да вярэі і яшчэ нейкі час пазрочыў на прыламаную лічбу ліхтарні.

З-пад Выбарскае шашы падыходзіла да яго некалькі пешаходаў і ён, каб не спаткацца, хутка прайшоў на двор. Пры дзвярах ён яшчэ крыху падумаў ды памеркаваў, адаля пазваніў. Хвілін з пяць ніхто на званок ня прыходзіў. Можна было думаць,

што няма нікога ў дому, але чалавек паўтарыў званок і яму адчынілі.

— Вам каго?—злосна запытала Сарафіна Хлёраўна, выбегшы ў хусьцінцы на галаве.

— Я да Нязвычайнага... Ён дома?

— Ён сьпіць і яго ня варта трывожыць...

— Мне экстранна да яго...

— Я перадам усё, што вы дасьце ці скажаце...

— Мушу асабова...

— Даруйце, я не магу вас пусьціць...

— Я а дванаццатай павінен выехаць...

— Я і сама ня ведаю...

Чалавек пераступіў парог і ўжо безнадзейна было яго выгнаць. Сарафіна Хлёраўна зачыніла дзьверы і пярэдняй падышла да рыгоравааг апкою.

— Сьпіць, а будзіць яго так шкода, што я... Заходзьце да мяне, хіба, на хвілін колькі.

Гаспадыня ня кідала разглядаць незнаёмага. І пакуль той вырашыў, будзіць Рыгора, ці не, яна адважылася запытаць яго.

— Ці вы толькі... ня былі ўжо калі-кольвечы ў Рыгора?

— Можа калі і было...

— Я бачу, што нешта знаёмае відаць і ў вашай паходцы і ў ваших вачох і... Калі ласка, прашу да мяне...

Сарафіна Хлёраўна гасьцінна адчыніла дзьверы і прапусьціла госьця ў свой пакой.

— Я вас добра помню... Распранайцеся... Го, як Рыгор узрадуецца вашаму прыходу!.. Вы езьдзілі кудысьці?..

Пятрусь—то быў ён—ня ўстрымаўся ад сьмеху.

— Каб ды езьдзіў—сядзеў ня езьдзіў...

Гаспадыня адразу перамянілася на твары.

— Сядзелі?.. Во, здэцца, Рыгор прачнуўся...

Яна мігам вылецела з пакою, і Пятрусь пачуў часты асьцярожлівы стук у дзьверы. Ён дагадаўся, што гаспадыня будзіць Рыгора, але не даваў на гэта выгляду.

— Хтосьці стукае за сьцяною!—праказаў ён у адчыненыя дзьверы.

Тая ўбегла ў пакой і паведаміла:

— Рыгор устаў; ён просіць вас да сябе.

Пятрусь спакойліва вышаў з яе пакою і пастукаў Рыгору.

— Братка-а-а!—выгукнуў Рыгор, угледзеўшы перад сабою Пятруся:—Я хіба ня сьню?

Яны кінуліся ў обдым і зацяжна пацалаваліся.

— Разьдзявайся, вось... Мо' хочаш чаго перакусіць?.. Не чакаў, ведаеш, ну, забі, не чакаў... Яшчэ нядаўна, вось, бачыў Рыму і пытаў... А пэўнага—нічога... Ну, як-жа, як, кажы?!..

Рыгор пасобіў Пятрусю зьняць паліто і не адгінна заглядаў яму ў вочы. Пятрусь паціраў ад марозу рукі і спакойліва, сучешна ўхмыляўся. Яго схудалы твар выразна выпукляў падаўжэлы, здавалася, нос, і праводзіў роўныя лініі ўсьцяж вытырклых скронь. Вочы ўдаліся глыбей у орбіты і ўпарта змагаліся з навяваючай хвалькай ухмылкі. Знаёмы гарнітур здаваўся завялікім і прасторна вісеў на пятрусёвых плячох.

— Як бачыш... Некалькі месяцаў—у воду...

— Дык раскажы, усё-ткі...

Рыгор пазваў гаспадыню і папрасіў гарбаты.

— Госьць, Сарафіна Хлёраўна, неспадзяваны госьць... Калі ласка ўжо...

— А я ведаю, ведаю,—суха адказала гаспадыня.

Пятрусь ня сьцерпеў, каб не азнаёміць Рыгора з яе нядаўнімі паводзінамі вакол яго, і праказаў:

— Напалохалася, бедная...

— Кручаная, а ня бедная... Кажы лепей пра сябе...

— Мая прысутнасьць у цябе ўсё кажа...

— Мала, браток, мала... Я хачу ведаць дасканала, на якіх-жа яравах... Рыма штосьці казала, нібы-та мерыліся цябе выслаць...

— Праўда,—цішком адказаў Пятрусь.

— Такі?

— Іначай нельга. Цяперака трыццаць тры пункты—шабленнае рашэньне... Чым-жа я лепшы?

Рыгор задумаўся.

— Дык ізноў на расстаньне?

— Нічога не парадзіш.

— І далёка намерыўся ехаць?

Пятрусь некалькі памаўчаў, пасья шэптам паведаміў:

— Застаюся ў Шувалаве. Днямі мецьму новы пашпарт і перад табою—другі чалавек...

— Та-ак?..

Рыгор зрабіў здзіўленую міну, пакасіўшы голаву.

— Гарбата! Можна?—перабіла з-за дзвярэй гаспадыня.

— Прашу вас... Налівай, Пятрусь... Можна-б вы, Сарафіна Хлёраўна, пазычылі мне некалькі закускі... Выбачайце ўжо, але дайшло да таго, ведаеце...

Праз хвілін пяць гаспадыня прынесла да Рыгора дзеве талеркі з рознаю ежаю.

— Што маю, не захайце,—праказала яна.

Рыгор упрашваў Пятруся закусіць, а сам няўпэўнена азіраў яго з галавы да ног. На Пятрусю адбівалася ўтома доўгага адзіночнага вязьнення. Яму неахвотна давалася гутарка, і на несканчоныя запытаньні Рыгора ён адказваў двуслоўнымі сказамі ці кіўком галавы.

— Ну, ты бачыўся з Рымаю?—пытаў Рыгор.

— Калі-ж было!

— Дык ты наперад усяго да мяне?

— Я ўчора вызваліўся і пасьпеў ужо пераначаваць на волі...

— І яшчэ не агледзеўся акурат?

— Цяжка апамятацца.

Рыгор перамяніў гутарку, каб урознастайніць пятрусёў настрой.

— А ў мяне, браток, колькі ўсякіх навін!

— Маеш навiны?—з адбіткам нявыразнай цікавасьці запытаў Пятрусь...

— Да цябе мала даходзіла, вядома, раскалыханая хваля нашай сучаснасьці. А яна, ведаеш, немiласэрдна страсае сьветам і топча людзкае жыцьцё, як апаўшыя лісты...

— Яно яшчэ ня вызвалілася ад жывельных iнстынктаў.. Многа-многа патрабуецца часу, пакуль жыцьцё асобы паднімецца на адпаведную вышыню... Паглядзі, вось поступ яшчэ напалову падзяляецца між дадатнымі вынаходкамі і адмоўнымі зьявамі...

— Гэта зверху, бач; з птушынага, як кажуць лёту... А зазірні ты ў гушчу людскога жыцьця—чырвоны сьмех, ды далёка

не на андрэеўскі... І колькі яшчэ патрэбна сілы і волі, каб знішчыць усё гэта!..

— На нас ляжыць адпаведнае заданьне... Разьбярыся адно: сьцяна, а за ёю бесканечная плошча заросьніку. Карчуй і карчуй, палі ды палі.

— Усё-ж такі, я веру, што працоўны народ сумее прэабразіць наш сьвет... У яго досыць дадзеных на тое, каб зьняць з жыцьця заношаную апранаху і адзець яго ў бліскучае, сьветлае адзеньне... Праўда? Па-тваёму?

— Мы-б ня жылі, каб ня верылі ў гэта...

Пятрусь сказаў і азірнуўся навакола пакою. Разьюшаная нэрвовасьць прабегла яго істоту.

— Вартавы не сачыць у шкелка,—пахлопаў яму па плячу Рыгор.

— Але ён не дае пакуль мне ні спаць, ні сядзець спакойна... Цішыня, што зараз пануе ў кватэры, дапамінае мне...

— Кінь... Я табе скажу адну навіну...

— Навіну?

— Гэля ў Пецярбурзе, ці чуў?

Пятрусь выцягнуў голаву і паглядзеў на таварыша.

— Не сьмяешся?

— У тым-та і справа, што тут не да сьмеху...

— Нават?

— Нават... Мінулай ноччу бачыўся з ёю...

— Ноччу?

— Вось іменна, што ноччу...

Рыгор зьняверна матнуў рукою.

— Можаш ужо дагадацца, у чым справа... Прапала Гэля... Ад першага разу, калі яна зьнянацку наведала мяне, я супроць вочавідкасьці ня мог згадзіцца, што з ёю бяда. А ўчора... учарашняе разьбіла ў шпэлах усе мае ілюзіі... Прапала, бедная, зьмінь...

Пятрусь ня ўседзеў, а пачаў тупаць па пакоі. Відаць было, што рыгорава паведамленьне кранула яго нутро.

— Трэба бараніць, Рыгор? Ды ці можна?

— У гэтым наша важнейшая павіннасьць. Я ўжо сур'ёзна заняўся думкаю, каб яе дзе-кольвечы ўладзіць на працу... Жанчына

яшчэ можа выратавацца, пакуль бросьня цалкам не зассала... Сама, ведаеш, просіцца... І з такім замілаваньнем успамінае цябе, што нельга не паспагадаць ёй. Першы раз знарок прышла да мяне, каб пагутарыць пра цябе... І ўчора...

— Так...

Пятрусь парываўся нешта сказаць, але спыніўся на адным слове. Крутым узмахам рукі ён даў зразумець Рыгору, што на гэтым пара скончыць пра Гэлю. Рыгор пасьпяшыў разagnaць яго трывожлівае пачуцьцё запытаньнем:

— Жыць у Шувалаве, а працаваць думаеш дзе?

— Знайду, Рыгор. На Ваздухаплавацельным папрабую ўладзіцца...

— Было-б добра, ведаеш...

Хлопцы яшчэ час аставаліся ў рыгоровым пакоі, зацята абгаворваючы апошнія здарэньні з рэволюцыйнага і рабочага руху і падзеях па заводах.

V

РЫГОР З ВЯСЁЛЫМ НАСТРОЕМ ішоў на працу.

Уплыў ад спатканьня з Гэляю, доўгія раздумы пра яе лёс— усё знаходзіла ў сабе апраўданьне ў яго яскравых надзеях.

Ён адчуваў у сабе сьвежыя сілы, асаблівую моц. Вось няхай толькі прырвецца да станку—фантанам палятуць жалезныя стружкі. Станок зайграе стальную сымфонію. Праца апраўдае ўсё.

Яго цягнула ў завод болей, як калі дагэтуль. Сёньня ён павінен сустрэцца з шэрагам знаёмых і абмяняцца з імі навінамі. Ён раскажа пра вызваленьне Пятруся, а сам дазнаецца пра іншыя навіны. Чаго добрага, магчыма пачуе што-кольвечы і пра месца для Гэлі. Новы год—новае жыцьцё. Паглыбленае і пашыранае. Сьмялей-жа на яго хвалі!..

Але што там?

Каля заводу, перад варотамі зьбіраліся рабочыя. Грамадка іх то ўзростала, то раставала. Нешта ёсьць?

Рыгор пасьпяшыў. Ясна. Адміністрацыя ня дрэме—на варотах абвестка. Папярэджаньне? Так. Надыход дзевятага студзеня.

«Па горадзе ходзяць упартыя чуткі, што на дзевятае студзеня

гатоцяца выступленьні. Праступныя асобы шнайдарцаць па прад-
прыемствах Пецярбургу і ўносяць смутак у голавы трэзва і па-
трыётычна настроеных рабочых... Пепераджаецца, што ўсе, хто
будзе заўважаны ў праступнай агітацыі...».

На рыгоровым плячы лягла чыясьці рука; ён аглянуўся.

— Бачыш, во? Здароў!

То быў Анікей.

Яны аддзяліліся ад грамадкі і прайшлі ў завод.

— Гатовяцца.

— Былі-б дурныя, каб сядзелі склаўшы рукі.

На заводзе жыва абгаварвалася абвестка.

Дзевятае студзеня набывала ўсё большай выразнасьці і глы-
бейшага значэньня. Яксьці вяла пачыналася праца і асьцярожлі-
ва вярцеліся станкі.

Рыгор пачуў, што ў ім згінула нядаўня хэньць завіхнуцца
пры рабоце. На каго—навошта? Якая карысьць, калі з-пад яго
рук выйдзе пара лішніх каробак для знарадаў?

Ён пахвільна перакідаўся словамі і сказамі з Анікеем.

Да абеду яны пасьпелі расказаць адзін другому пра ўсё чутае
імі за мінулы дзень.

У абед на заводзе атрымалася неспадзяванае здарэньне.
У майстэрнях і на дзядзінцы зьявіліся проклямацыі. З прагнай
цікавасьцю накінуліся на іх рабочыя, і гурткамі, па некалькі чала-
век, узасос перачытвалі даўгія палоскі тэксту. Адміністрацыя на-
шарохана насілася па майстэрнях заводу, выяжджала ў горад і
варочалася назад. Падазроней глядзеў вартавы на выходзіўшых
рабочых і пільна сачыў за вяртаўшымі на завод.

Рыгор задаволена азіраўся па бакох, выяўляючы настрой ра-
бочых. У надышоўшай настарожанасьці ён углядаў нараджэньне
доўгажаданых падзей. Новы год—суліў новае. Пра яго гудзелі
станкі, сьпявалі шасьцярыні. Яно чулася ў агульным пэнце заводз-
кае працы.

Яно, гэта новае, перабягала па твару соцень людзей, напаў-
няўшых харчэўню. Яно прабівалася ў рэзвым сьмеху і ва ўзьня-
тай гутарцы за сталамі.

Анікей?

Нельга было ня дзівіцца спрыту і ёмкасьці гэтага чалавека. Толькі-б, чаго-нядобрага, яго ніхто не западозрыў.

Рыгоравы вочы ня спускалі ўзрокаў з куткавога стала. Спайная міна Анікея казалася за бяссьпеку. Рыгор пераканаецца, калі стане пасля абеду поруч з Анікеем за станкі...

А зараз...

Пакінуўшы харчэўню, Рыгор сустрэў на вуліцы патруль гарадавых. Яны тапталіся каля варотаў заводу, праводзячы кожнага, хто ў іх выходзіў. Шнурок рабочых паважна цягнуўся між іх шулаватых фігур, як нібы-та той. Рыгор прайшоў з другімі. Прайшоў ганорней і гардзялівей іншых, і пачуў нявыразны сказ па свайму адрасу. Але не азірнуўся, бо праз трох чалавек ішоў і Анікей. Успомнілася здарэнне ў піўнушцы на Выбарскай шашы—жыцьцё багатага на розныя фокусы і сьмікалкі!

«Цені забітых трывожаць тыранаў!»

Зыкі станкоў заглушалі перамову Рыгора з Анікеем да канца дня.

На разьвітаньні Рыгор моцна паціснуў анікееву руку і з ранішнім настроем пашоў на кватэру.

Хрусткі сьнег сьпяваў у яго пад нагамі.

Дзевятае студзеня?—Дзевятае студзеня.

Празрыстая палоска бадзёрых адчуваньняў цягнулася перад ім усцяж сямі наступных дзён.

«Цені забітых трывожаць тыранаў!»

— Чакайце, на хвілінку.

Рыгора наганяла Рыма. Ён пазнаў яе на адгоне каля двух сажняў і ўхмыльнуўся:

— Ізноў мы з вамі стрэліся на тым-жа месцы.

— Можна прымха?

— Я вас заўважыла і думаю, што вы мяне таксама... усё-ж, аднак, прайшлі—і не ўшманкі.

— Ubачайце, я вас не заўважыў, даю слова.

— А я вам магу паклон перадаць...

— Можна?

— Ну, як вам здаецца?

— Гублюся, ведаеце, у дагадках...

— Я выпадкова зусім стрэлася з адной вашай знаёмаю. Яна сястрою зараз.

— Ганна?—нечакана для сябе самога праказаў Рыгор.

— Брунэтка такая, стройная і сымпатычная...

— Вы ня кламіце?

— З якогасьці мястэчка, казала. Разгаварыліся і яна мне давай апісваць вас... Я, прызнацца, дала ёй ваш адрас.

Гэта канчаткова збіла Рыгора ў яго дагадках, і ён абмежаваўся тым, што падзякаваў Рыму.

— Але гэта між іншым,—прамовіла яна, рушыўшы з месца:—я, уласна кажучы, хацела запытаць вас, ці ня чулі вы пра Пятруса?

Няведаньне Рымы яго здзівіла.

— Хіба-ж вы ня чулі?—запытаў ён.

— Ведаеце, нічагуткі. Наведаць усё не зьбяруся, а ад яго жаднае чуткі...

— Тады я вас абрадую—Пятрусь учора заходзіў да мяне; яго выпусьцілі і... высылаюць...

Рыма, як ішла, так раптам спынілася.

— І ня даў мне знаць!

У яе словах пачуўся жорсткі папрок Пятрусю.

— Ён, напэўна, не пасьпеў яшчэ гэтага зрабіць, Рыма. Дрэнага ня думайце-э...

Рыма моўчкі ішла побач Рыгора, правяраючы ісьціну яго завярэньняў. Рыгор шкадаваў яе перабіваць.

Абое ня прыкмецілі, як іх нагналі чыесьці скрыпучыя крокі.

— Выбачайце!—нечакана даняслося да іх.

Яны збочылі з тротуару. Абмінуўшы іх, паглядзеў назад.— Рыгору ёкнула ў нутру—знаёмы?—мігнула няўверная думка. І ён цішком пазваў.

— Пятрусь?

— Хто гэта?

— Я, Рыгор. Ты куды?

— Я...

Пятрусь зрабіў некалькі крокаў.

— Думаю да Рымы...

— Ха-ха-ха!—засьмялася тая, ня могучы ўтрымацца ад нечаканасьці:

— Здароў!

— Рыма?

За маўчанкай, якая надышла пасля гэтага, Рыгор разьвітаўся і з Пятрусём і з Рымаю і ўскоранай хадою пашоў да сябе. Рыма з Пятрусём павярнулі назад.

У пакоі Рыгора чакала сьвежая, толькі што прынесеная газэта. Ён, не разьдзяваючыся, хапіўся за яе і прачытаў важнейшыя навіны дню.

На фронтах адзначалася ўмоўнае спакойства. Побач выдаваліся фальшывыя, падробленыя весткі пра магчымае нямецкае адступленьне з Польшчы.

«Германія напярэдадні банкруцтва».

Усё гэта, знаёмае і перажованае, не супыніла на сабе Рыгоравай увагі.

Вайсковыя надзеі патанулі ў жаху другіх навін. Гэтыя навіны адбыліся ў Італіі. Там разьбюшылася стыхія. Магутныя зямляўздрыгі разбурылі шэраг гарадоў і сёл. Дзесяткі тысяч людзей, як няпрытомныя, разьбегліся ў сьвет. Бяздомныя, напалоханыя, пакалечаныя. Сіраты і няшчасныя. Між сотняў і тысячаў мёртвых целаў, пры выцьці сабак і карканьні варон. У асяродку жаху і зьнішчэньня... Дваццаць тысяч забітых... Вайна і стыхія... Стыхія—вайна...

Рыгор злосна швырнуў на падлогу скамечаную газэту. Распрануўся і сеў пры вакне.

У яго галаве мітусілася плойма рознастайных думак.

На вачох, адзін за другім, запальваліся ліхтары. Цёмны змрок разьбягаўся ў бакі.

Новы год—новае жыцьцё?

Адказ рабіўся сьлізкім і неўлавімым.

VI

ГРАМАДКА КОНЬНІКАЎ ПРАМЧАЛАСЯ напэрад і зьнікла за рагавым домам.

Патрулі?

Рыгорава хада стала спарнейшай. Ці то здаецца яму, ці, сапраўды, на Выбарскай шашы многалюдней звычайнага. Няўжо такі ў гэтым заложаны ўплыў дзевятага студзеня? Ды ня відаць паравіка! Было-б цікава, каб ды ён у гэты дзень не хадзіў!

Хутчэй на Выбарскую шашу!

Не, нічога асаблівага.

Вось прамчаўся паравік бітком набіты людзьмі. Найбольш рабочых з ваколіц. Куды-ж, як не на завод, яны сьпяшаюць?

Абапал, тротуарамі—таксама.

То было ўражаньне, няйначай.

Ён паглядзеў направа і налева—не распазнаць.

З ператочнай вуліцы раптам выскачыў конны разьезд—новы, другі, ці той самы? Казакі накіравалі да заводу і, пад'ехаўшы, сталі. Мэрам-бы грамадка расьце і павялічваецца. Ня пускаюць у завод? Што там трапілася?

Пакуль Рыгор дайшоў да заводу—людзі расьсеяліся. Ён звычайна прайшоў у дзьверцы брамы і ачнуўся на заводскім дзядзінцы.

Дзевятае студзеня, ці будні дзень?

Сьледам за гудком заварушылася трансмісія і завярцеліся станкі. Шолам, стук, бразгі напоўнілі майстэрні і цэхі, вялікія карпусы заводу.

Побач—Анікей.

— Як-жа ў другіх?

Навін жадных.

І вострае джала разца гоніць спружынністыя стужкі блішча-стае сталі. Ад сьцяны да сьцяны—шэрагі прыгнутых сьпін.

— Модлы над забітымі ваякамі?

— Праца на карысьць катаў?

Вось яны.

Перад Рыгорам мігнула фігура палкоўніка. З гары паглядзеў і прайшоў далей. У вачох—гардлівая ўпэўненасьць.

За варотамі—патрулі?

Ды ці ўловяць яны раскалыханыя хвалі пачуцьцяў рабочых да помсты? Ці прыроймуць іх захапленне да протэсту? Ня чутна і незаўважна пераліваецца яно ў стальным шоламе станкоў па

душных майстэрнях. Між стосаў абструганае сталі і скрынак з абітым начыньнем.

— А мы працаваць мем?

— Не сьпяшайся...

Анікей кінуў узрокам усьцяж роўнага шэрагу бліскучых станкоў.

У пераплёце сотняў прыводаў хісталіся рабочыя. Крыжаваліся ў ваччу сьпіны з рукамі, галовы з кавалкамі сталі. Проста, як па шнурку, ішоў палкоўнік — кантроль — кірункам да канторкі майстра.

— Таварышы, хопіць на сеньне!

Рыгор аддзяліўся ад станку і махнуў рукамі направа і налева. Раптам вырас лес галоў. Дзесяткі ўзрокаў накіраваліся ў рыгораў бок. У момант—запруджаны праход кішэў людзьмі. «Канчаць работу!» «Далучыцца да другіх!» «Адзначым дзевятае студзеня!»

Даўгіх пераконваючых прамоў не патрабавалася. Усе, хто адлучыўся ад станку на рыгораў мах рукі—ясна разумелі яго значэньне. Яны натужна яго чакалі.

А цяпер?

Палкоўнік не апамятаваўся, калі насустрач яму пацяклі стройныя шэрагі забаставаўшых. Тупат увераных крокаў даваў ілюзію вярценьня станкоў.

Але песьні?

Яны палохалі палкоўніка і гналі бягом па дарозе ў дырэктарскую. У яго вачах вагромністы завод рушыў з месца, паўстаў на ногі і загудзеў нячуваным гоманам бунту.

Трым-ма-ай!

Жалезная брама перад напорам людзей беззагодна расчынілася на абедзьве форці. Прасторная вуліца радасна ўбірала ў сябе смелую грамадку забастоўшчыкаў.

Спыняліся пешаходы і злазілі з паравіку праезджыя. Вачавідкі натаўп большыўся. Хутка ён загарадзіў дарогу для вулічнага руху.

Студэнты, што стаялі пры браме з скарбонкамі, зьбіраючы на бялізну салдатам—зьніклі. Забастоўшчыкі нясьлі не падмогу вайне імперыялістычнай, а вестку, першую спробу вайны грамадзянскай.

Разам з студэнтамі—схавалася пара гарадавікоў, што глядзела за парадкам на вуліцы і ў заводзе. Няўжо на іх адных выпала гэта адказная роля? Не павінна быць—дзесьці блукаюць патрулі.

Дэманстранты грамадкаю павярнулі ў бок гораду.

Колькі ім удасца прайсьці?

Яшчэ ніводзін з іх ня сумеў адказаць на гэта, як ужо дэманстрацыю наганяў узмацнены патруль. Дзесьці ў патайных мясцох чуліся паліцэйскія сыгналы. Дэманстранты разышліся на дробныя купкі і зьмяшаліся з пешаходамі. Тут яны ўбачылі сваю маласьць і адзіноцтва.

Іх не падтрымалі ні суседнія заводы, ні нават іншыя цэхі свайго заводу. Чаму так?

Рыгор нэрваваў і злаваўся. Але не шкадаваў няўдачы. Невялікі лік мала адбіваўся на вагromнай значнасьці самога факту забастоўкі. Яе эфэкт дасягаў патрэбнае мэты...

Калі-б яшчэ адбылося падобнае і ў іншых раёнах гораду, тады...

Яму захацелася наведаць Маскоўскую заставу.

Няўжо яны адны?

Праз паўгадзіны Рыгор ужо ехаў напрамкам да Неўскага. Ехаў і наглядаў у вакно вагону за вулічным рухам. Прыслухоўваўся да гутарак пасажыраў—ціха; ніякіх водгукаў на дзевятае студзеня. Было ясна—чуткі пра іх дэманстрацыю не данясьліся ў буржуазны асяродак сталіцы.

Рыгор купіў сьвежую, толькі што вышаўшую вячорку. Абеглым узрокам прабег па яшчэ незасохшых радках чатырох стараніц зьместу—пуста. Напэўна газета не пасьпела надрукаваць і пакінула назаўтра. А можа?..

Карцела хутчэй, яшчэ засьветла, дабрацца ў намечанае месца. Бадай што яны адны адгукнуліся на дзевятае студзеня, і зразумела..

Рыгораву думку перабіла раптоўная спынка трамваю.

— У чым справа?

— Папсаваліся правады і перарваўся ток.

Разам з публікаю Рыгор пакінуў вагон і ачуўся ў нерашучасьці, як быць—дабірацца да Маскоўскае заставы, ці перавы-

рашыць гэта пытаньне. Ён схіляўся да апошняга, хоць яму не хацелася адмяняць свой ранейшы намер.

З нявыразнаю думкаю ён пашоў у бок Неўскага, азіраючыся на трамвай.

Ужо ён быў ад проспекту на адгоне ня болей пяці сажняў, калі насустрач яму паказалася грамадка раненых у справоджаньні двух сясьцёр. Рыгору раптам успомнілася гутарка з Рымаю пра яго знаёмую сястру.

«А можа стацца, што?..»

Ён пасьмяяўся з гэтых сваіх думак і адварнуўся да вакна кніжнае вітрыны.

Пярэстыя вокладкі новых кніжак замігалі ў яго ваччу. Зава-рушылася нейкая асабліва вострая прагнасьць мець іх у сябе і запойна, засаб перачытаць да аднае. Вечар у вечар, адкінуўшы шэраг іншых заняткаў, сесьці ад шостае гадзіны дня і...

Лёгкі штуршок прымусіў яго азірнуцца направа. На Рыгора з пракольваючай пільнасьцю ўзіралася адна з сясьцёр, што праводзілі раненых. Пазадзе яе стаяла двое калек-салдат—адзін на двух мыльніцах, другі—на драўлянай назе. Абое глядзелі ў шырокую сьветлую шыбу кніжнае вітрыны.

— Вы хочаце ў мяне чаго-кольвечы запытаць?—праказаў Рыгор да сястры.

Тая адвяла ад яго вочы і зрабіла намер ісьці, але раптам адказала...

— Мне здаецца, што я вас дзесьці бачыла.

— Магчыма, толькі...

У момант незнаёмая сястра выявіла ў рыгоровым ваччу многа знаёмых рысак, дапомніўшы яму маладую смагінскую карчмарку.

— Ці ня былі вы толькі ў Смагіне?

— Ліба?

Яны прывіталіся, ня веручы адно другому.

— Але вы знаеце, што мне надовечы пра вас казалі,—пахваліўся Рыгор.

— Правізарша? Ну, вы-ж успаміналі мяне, скажэце, хоць раз?

— Я вельмі быў узрадаваны, калі пачуў пра вас і калі атрымаў ваш уклон... Ці мо' яго мне ўплялі ў комплімент і я дарэмна тут...

— Ужо нават заўтрашнім днём я варвалася-б у ваш пакой...
Вось гэтта ваш адрас...

Яна паказала на радыкюль.

— Мне казалі, але, паверыце, я ніяк ня мог здагадацца, што вы—сястра. Я губіўся ў дагадках і каб мне падказалі, што вы ачуліся ёю...

— Чаму, дрэнная справа?

— Ня тое, зусім, Ліба. Ну, я...

— Вы ня ўлічваеце, Рыгор, аднаго... Маё-ж званьне мне дае правы тупаць вась па гэтаму тротуару... Гэта—ад Смагіна... Смагіна!? Ды дзе ўжо ён, той Смагін... О, Рыгор! Я вам хачу пераказаць цэлую эпопею, крываваю эпопею нашага мястэчка.

— Сястрыца!—пазваў яе ранены на мыльніцах:—пойдам паціхай, холадна.

Ліба адварнулася ад Рыгора і штосьці праказала раненаму.

— Мне вельмі хочацца пагутарыць з вамі, ну, бачыце, зусім няма часу. Даруйце ўжо, калі-кольвечы...

— А вы-ж зьбіраліся заўтра, як быццам бы...—запытаў Рыгор.

— Думала, толькі кожную хвіліну мне могуць паперашкодзіць.

— Ліба Шлёмаўна!—гукнула Лібу яе таварышка.

— Зараз, Тацьцяна Іванаўна, у хвілінку...

Яна яшчэ раз працягнула руку Рыгору і з гасьціннаю ўхмылкаю на пасталеўшым, сур'ёзным твару пад белаю касынкаю, адступіла назад на пару крокаў.

— Вас нельга пазнаць...

— Няўжо такі праўда таму?

— Даю слова... І чакаю, Ліба?

— Абавязкова наведаю... Бывайце-э!..

Рыгор паглядзеў ёй усьлед і загадліва пацяў плячыма.

Калі-ж пешаходы заслانیлі ад яго і Лібу і раненых, ён крута рушыў з месца і пашоў на празрысты ліхтар, умацованы на сутыку трох проспектаў.

ПЕРАД ВЫСОКІМ ШАСЬЦІПАВЯРХОВЫМ каменным гмахам па Захар,еўскай вуліцы грамадзілася многа якіхсьці людзей, адзетых у жоўтыя і белыя кажухі, у шэрыя халаты і падхалаткі. У многіх з іх віселі за плячыма зрэбныя, памурзаныя клумкі. За малым выключэньнем—яны былі абуты ў ліпавыя ці лазовыя лапці, у да кален абкручаных аборкамі анучах. Адны з іх ваходзілі ў дзьверы дому, лаючыся на некага і нешта, другія, відаць, ужо пабывалі ў ім і спакойліва абгаварвалі вынікі наведваньня.

У многіх, слабей адзетых, сінелі худыя твары і на вытаркшых насах віселі каплі. Другія падскакалі на месцы, грэючы ногі, часта прамочаныя навывлет; іншыя старэнна паціралі рукі. Ніводзін не рашаўся пакінуць намерзлых тротуараў і аддзяліцца ад грамадкі. У грамадцы ішла мерная, з адбіткам хваляваньня, але з выразнаю доляю жалбы і безнадзейнасьці, ажыўленая гутарка. Большасьць прагна ўталопна глядзела між двух слупкоў пад стрэшкаю, у вузкія зялёныя дзьверы, раз-по-разу стукаўшыя праваю форткаю. На выходзіўшых з дзьвярэй накідалася чалавек падвое—па-чэцьвера і доўга нечага распытвалі.

Пешаходы і рамізьнікі з пасажырамі ўважліва супынялі на гэтай жоўта-шэрай пляме з людзей свае цікавыя ўзрокі; некаторыя прыпыняліся воддаль, каб хоць паглядзець на іх, ці паслухаць іх незнаёмае гутаркі. Ад іх нясло потам і пахам чорнага хлеба. У памятых і закаравелых кажухох да халатых, у парваных лапцях выглядала жорсткая доля.

Рыгор спыніўся каля грамадкі якраз у той момант, калі з дзьвярэй дому вышла двое маладых мужчын у аблезлых манджурках, з дубовымі дручкамі ў руках, прагукаўшых грамадцы:

— Для трыццаці памяшканьне вызначана. Пойдам, дзядзькі.

Адным замахам рушыла з месца да паловы грамадкі. Яна накіравалася ў бок Басэйнае. Рэшта падалася бліжэй да сьцяны дому і моўчкі цягнула чакаць.

Ні з водных вуснаў ня чулася скаргі на пашоўшых. Ніхто, таксама, ня выказваў выяўнага нецярпу на доўгае стаяньне.

Відаць было, што пачуцьцё апоры і замірэньня з сапраўднасьцю загартавала іх цярпеньне і спакой.

Рыгор толькі ўгледзеў грамаду з-за рогу вуглавога дому, як зразу дагадаўся ў чым справа. Жоўтыя кажухі і паўшубкі гэрбавалі сабою беларускія прасторы, ціхія паніклыя вёскі.

Яшчэ зусім нядаўна па раскіданых ва ўсе бакі шляхох і гасьцінцах тупалі гэтыя людзі за дробнымі худымі канякамі. З сёл у мястэчкі, з мястэчак у горад перавозілі яны рэшткі плёнаў свае працы, кароўку ці сьвінку. Адпраўляліся ў лясы на сечку дроў, да паноў у двары і фальбаркі на падзённую працу. Нядзеямі ды сьвятамі кішэлі імі рынкі. Саматкань, зрэб'я, гаршкі і бандарныя рэчы, лыка і тальку мянялі яны на медзякі для падаткаў ды акцызу.

У нізкіх курных хатах, з земляною падлогаю, у пярэмеж з курамі і гавядай караталі яны сваё жыцьцё.

Сумнае сьвятло лучніка ці сьветаша сымбалізавала іх дабрабыт, іх культурны і эаномічны стан. Вузкія шнуркі зямлі, патаптанья шырокімі, трэсканымі нагамі, дагледжаныя ад каменяў і дзярыны, не давалі ім умерці з голаду. Пра іх быў клопат у вурадніка і ў папа, толькі клопат асабовы, драпежны і дзікі.

А гэта, во...

— Вы з якое прычыны сабраліся тут, дзядзькі?—запытаў Рыгор у двух пажылых сялян.

— Сыноч мой, няўжо табе невядома?

Сівабароды, са ўпалымі шчакамі, з тоўстым, бульбінаю, носам, затрос рэдкаю бародкаю. Даўгая арэшына, на якую ён апіраўся, каўзанула наперад.

— Гэта наша не астатняе прыстанішча, — дадаў другі дзядзька, абросшы жоўтымі валасамі ад вушэй да барады.

— Мы зранку тут,—казаў першы:—Гэта бежанскі камітэт і мы прышлі за дапамогай. Няма дзе, сыне, прытуліцца, куска хлеба няма, і мы вось...

— Але, але,—пераймаў другі:—дзсяткамі гадоў мелі зямлю і хаты, мелі хоць на чым прылажыць сваю працу, а гэта... Выгналі... Хмараю насунулася войска... Патапталі нашы палі і папавы, паадбіралі статак і хлеб і прагналі ў белы сьвет.

Ідзеце!..

Да іх падышло яшчэ некалькі чалавек. З напружанымі ўзрокамі настарожана глядзелі яны ў рыгораў спагадлівы твар і прагна чакалі яго рады. Ём так мала трэ' было ў гэты час! Хоць некалькі сцешных сказаў, каліва ўвагі, адну-другую сяброўскую параду... Напэўна Рыгору зразумелы іх мукі, іх доўгае пакутнае вандраваньне...

— Ідзеце, а куды і як?—казаў першы:—у сьвет! Лёгка сказаць! Кідай гняздо і ляці на галодную сьмерць... Ды нічога не парадзіш: у іх штыхі і кулі, нагайкі і дзікія суворыя твары. У іх жорсткія сэрцы і бязьлітаснае пачуцьцё... А ў нас?

— У нас дурная, нікудышная пакора. У нас зайцава палахлівасьць, за вошта цяпер адкупаемся мукамі,—рашуча выказаў трэці і з агідаю сплюнуў.

Першы хапіў яго за руку і праказаў:

— Маўчы, Сьцяпан, не кажы на вецер... А чаму-ж ты пашоў? Паказаў-бы сваю смеласьць і паспрабаваў-бы астацца... Пераканаўся-б тады... Гаворыць—ліха ведае што. Нябось—пашоў і зараз там сама, дзе і другія. Чаго-б лепшага, а глядзі, нябожа, дарога, напэўна, яшчэ ўся ня пройдзена.

— Кінь, Андрэй, злавацца. Каго ты ўшчuess, га?—пераняў яго другі:—Думаеш, чалавек не разумее нас і бяз гэтага?

— Разумею, дзядзькі, усё разумею...—спагадліва падаў Рыгор, і заўважыў, як некалькі лахматых галоў яшчэ шчыльней нахіліліся да яго.

— Чаму-ж ня ведаць? Хто зараз ня ведае гэтага страшнага пекла? Наша гора сьвет заліло, браткі мае. Яно ня можа не пачуцца навакол-вакола. Гора, гора, добры чалавек—вякамі ня вычарпаць яго, патомкам не забыцца... Во, глядзі на нас—старцы—не старцы, валацугі, брадзягі... А завошта? Запытай нас—завошта-а? Перад кім і што мы саграшылі, чалавеча добры?.. Ніхто ня кажа. Багацеі ўздумалі—і доля наша вырашана.

— Ідзі-ы...

— Пакора, дзядзька, дазволіла на гэта...

— Ты ізноў,—азірнуўся Андрэй:—не правучыла цябе нівошта...

— І каб ты бачыў, як мы йшлі, каб ты бачыў, сыне, ты-б ня вытрымаў, гледзячы,—перабіў першы:—Ад Ваўкавыску—на

прасьцяк, як вокам кінуць роўная дарога. Мэрам гэта, вось. вуліца. І ўся, ня згледзець, загрузана людзьмі, падводамі, жы-вёлаю. Пыл, стогны, конскі рогат і сабачы брэх—адзін гвалт, вялікі, страшэнны крымінал. А з заду—промін. Усё неба, сыноч, з гэткага, во, проміну, як той ліхтар, так во і калыхаецца над нівамі, над дубравамі. Камякі чорнае сажы—вагромністымі кар-шукамі па зялёнай руце лісту, па сінняй валошцы, па беламу цю-цюпану—лажыцца і сажыць, лажыцца і мярцьвіць. І сэрцы ра-зам мруць, сьціскаюцца тоўстымі халоднымі рэхвамі,—сынку, па-думаі—то-ж у дыму тым нашы хаты і гумны, наседжаныя гадамі мясьцінкі. Наша праца, наша ўсё, што мы мелі, што нажылі, чым хваліліся і на што апіраліся. А нівы, гайдаюцца, братка мой, густым ядраным коласам, залатою пруткаю саломаю—якія-б вы-ходзілі кулькі, як-бы хораша выглядалі новыя стрэхі!—гэта жыта дратавалі коні, ня тыя, што ўспахалі яго, а тыя, з якіх на нас глядзелі сіберныя твары казакаў... І жыта, і ячмень, хлеб і аладка—усё, усё—пазадзе. Адвернешся, нябожа, і няма сілы адар-ваць ваччу, прыкоўвае болем і жудою, заве, вабіць назад. Назад—да ведамага, да ператупанага, да перамацанага, да... Ды назад нельга...—гоняць, націскаюць. Ідзі наперад, туды, дзе чакае невя-дсмае. І мы йшлі, цягнуліся, валакліся... Галодныя, забруджаныя, абаўшывеўшыя... Дзень і другі. Ноч ды другую. Тыдні—насу-страч яснага, але халоднага сонца... Ішлі, знэрваваныя, з падбі-тымі нагамі, нямытыя, злосныя на людзей і на сябе, ачумелыя...

Па бакох яшчэ стаялі ціхія, неўзварушаныя вёскі... Пасьвіліся коні, выросталі мэндлі і копы. Дзяўчата пеялі жніўныя песьні. перапеўна гудзелі званы пад зялёнымі стрэшкамі вясковых цэр-кавак. На шырокіх межах, на сыценках і сыцежках стаялі гэткія, як мы, сяляне і глядзелі на нас і спачувалі нам. Нашы дзеці пра-сілі ў іх малака, яблычка, кавалачак сала. Ды ці-ж усім надаешся? Глянеш—а ўсьцяж даўжэрнае дарогі, як вокам кінуць, ідуць і едуць, становяцца і топчуцца на месцы. Бо што-ж ты думаеш—паўкраю ў дарозе. Узьнялі і пагналі. Ідзі-ы... Куды-ж і колькі-ы йсьці—няведама... Стаімо, вось, і думаем, што заўтра, пазаўтра—кідай горад і далей-далей-далей...

— А тыфус, Андрэй, а халера... Баішся сказаць? Ведаюць, не схаваеш. Паглядзеў-бы, браток—як на пакосе. Людзі—як мухі.

Мэрам чыясьці рука махала востраю касою—на вачох клаліся людзі. Зрабіў два крокі—і сьмерць, два крокі—і сьмерць. Каня, карову—убок, а чалавека—рыеш магілу. Паложыш і галінку бярозы, ці елачку ваткнеш ды далей. Зрэдку саб'еш нятрывалы крыжык. А разам, паверыш, могілкі. На гоны, на вёрсты, доўгія, вялікія могілкі. Аднаго маладзіца, другога—дзіця, бацька і дзед, матуля і каханая. Кінуў—ня глянуўшы на твар у апошні раз—і пашоў ці паехаў. Калі мы пройdam, братка, між тых магілак і крыжоў? Нас тут каля сотні, а вышла—у пяцера болей. Што-ж, можа й добра, бо дзе-б мы начавалі? Дойдзе з нас палова і таго хопіць... Гэткія справы, нябожа.

Рыгор стаяў, як заварожаны, убіраючы ў сябе жаласьлівыя паведкі дзядзькоў.

Їх простыя шурпатыя сказы стукалі малаткамі па яго сэрцу, пілавалі нутро і камянілі істоту. Хацелася абняць гэтых мучальнікаў, пераліць у іх сваё гарачае кіпучае пачуцьцё спагады і ўверыць у нешта сьветлае, бліскучае, надзейнае ды ўцешнае.

— Дзядзькі, прйдзе час і ўся ваша крыўда і ўсе вашы мукі будуць адплачаны вольнаю доляю і жыцьцём шчаслівым... Гэта залежыць і ад вас саміх.

Рыгор не дасказаў свае думкі—перасохла ў горле.

Раптоўны вокліч, вылецеўшы з дзьвярэй, разварушыў грамадку.

— За Неўскую заставу, мужчыны.

Яшчэ пяць хвілін і нястройныя, блытаныя шэрагі кажухоў і сьвітак аддзяліліся ад Рыгора, пакінуўшы яго адным. Ён паглядзеў ім усьлед, многазначна паківаў галавою і схаваўся ў дзьвярах будынку.

Стромыя, забруджаныя ўсходы глядзелі на яго шырокімі піраговымі сьлядамі лапцёў. Пракуранае карашкамі і самасеем паветра, дапамінала пра цэладзеннае тапаньне па ўсходах яго землякоў—выгнанцаў.

На самым верхнім паверсе, пры няпрычынятых дзьвярах, стаяла пара бабулек, пільна рахуючы медзякі. Яны баязьліва паглядзелі на Рыгора і сышлі ўбок ад дзьвярэй.

Рыгор прайшоў у дзьверы.

Цемнаваты калідор сьмярдзеў дымам і якімсьці кіслым пахам. За дзьвярыма ў прырэднім пакоі ішла гучная размова. Ён пастукаў і, не чакаючы адказу, увайшоў.

Пры шырокім, заваленым папкамі і сьпісаным паперай сталом стаяла двое мужчын; адзін з іх кароценькі ў шэрага колеру жукетцы, з памурзаным каўнерчыкам пад ёю, жывы, рухавы, з ласкава бегаючымі ўзрокамі, раптам павярнуўся да Рыгора:

— Вы па справах камітэту?

Другі мужчына, крыху вышэйшы ад першага, з падобнымі да першага жоўтымі вусамі, з лапінкаю французскае бародкі і сінім колерам вачэй, ну ўжо сутулы зьлёгка, дабрадушна ўхмыляўся.

— Напэўна за білетамі?

Першы спрытна разгортываў перад Рыгорам зялёную афішу з чорнымі надпісамі праграмы.

БЕЛАРУСКАЯ ВЕЧАРЫНА Ў ЗАЛІ „ПОЛЛАК“—НЯДЗЕЛЯ...

— На карысьць бежанцаў.

— Для мяне цікава, на колькі ім камітэт пасабляе?

Другі мужчына незадаволена пакруціў галавою.

— Крошкі адны, крошкі... А гора, а бяды—акіян, акіян... Кідаемся ва ўсе бакі, хапаем за ўсё, што можна... Вось ладзім спэтакль... Самі не пасобім сабе—хто-ж паклапатуе за нас? Вы два білеты возьмеце?

— Ты запрасі чалавека, Бронісь, няхай распаўсюдзіць білетаў з дваццаць,—парадзіў другі мужчына.

Кароценькі дастаў з кішэні білетную кніжку і падаў яе Рыгору.

— Ваша фамілія і адрас?

Рыгор сказаў.

Кароценькі запісаў на маленькім кавалачку паперы, які тут-жа схаваў у бакавую кішэню.

Рыгор даў згоду і ўжо адчыніў дзьверы, як яму ўспала думка пра Гэлю.

— Будзьце ласкавы,—абярнуўся ён да абодвух мужчын:—Ці ня ведама вам, часамі, наконт складу ўдзельнікаў спэтаклю?

Сярод іх няма, выпадкова, адной дзяўчыны, Гэлі Пералаз—імям і фаміліяй?

— Ведаеце, рад-бы сказаць, ды суйздром запамятаваў. Даруйце.

— Даруйце вы мне.

«Ну, што я пра Гэлю пытаю. Наіўны!»—папракнуў Рыгор сябе і схаваўся за дзвярыма.

Праз гадзіну ён быў дома.

VIII

КАЛЯ ДВУХ ТЫДНЯЎ ад часу наведвання бежанскага камітэту і да дня беларускай вечарыны Рыгор быў цалкам заняты думкамі пра бежанцаў. Перад ім неадлучна стаялі здані малюнкаў вялікага зьбегу людзей, разбурэння знаёмых, родных абшараў спустошанае краіны. Вулічны вырай людзей дапомніў яму тыя незьмярымая шляхі ад Ваўкавыску, ад Бельску, ад Горадні—на ўсход, якімі выходзілі бежанцы з свайго краю. Курава над фабрычнай Выбарскай стараною—асоцыявала пажары вёсак, нажытага добра, мазольнае працы. Яго раздражнялі аднакава: і брэх сабакі, і ржаньне каня, і праезд коннага гарадавога ці казака. Чудзішча вайны набыло ў яго нутру яшчэ большае дзікасьці, драпежнасьці і абурэння.

Ён хадзіў па вуліцах і бачыў у кожным дзесятым чалавеку выгнанца, бяспрытульніка, пакутніка. Халодныя, хмурыя муры гораду—ведаў Рыгор—ня проймуцца іх сьлязьмі і плачам.

А, між тым, новыя чэргі ўліваюцца ў халодную, бяздушную прорву сталіцы. Адыходы расійскага войска перад націскам немцаў гоняць сьвежыя тысячы няшчасных. Ні зіма, ні завеі, ні пошасьці не супыняюць разгону вайны. Вайна—і ворагу пустыя абшары. Вайна—і пляваць на ўсе скаргі, на ўсе законы да аховы чалавека, жывёлы, добра.

Пляваць?

Дык чаму-ж дзень-у-дзень нясьціханьне трубяць прадажныя газэты пра «нямецкія зьверствы?»

Атрутныя газы—прастулак? Абстрэл Рэймскага сабору—зьверства? Зруйнаваньне Лувэну і Льежу—барбарства?

А зьдзекі і глум над тысячамі польскага, беларускага, яўрэйскага, літоўскага мірнага насельніцтва—тактыка? Гвалтоўнае спусташэньне краю, адданьне соткаў тысяч людзей у ахвяру бядзе, марозам, тыфусу і галоднай сьмерці—абарона? Цэпэліны над Лёндонам—драпежніцтва. А зруйнаваньне тысячаў сёл, мястэчак і гарадкоў з радзімных гармат і кулямётаў—людзкасьць?

«Ад Смагіна не засталася памяткі».

А Сілцы?

А вялікая колькасць тых вёсак і мястэчак, якія цешылі яго вочы ў пераезды з Рыгі ў Сілцы, з Рыгі ў Смагін, са Смагіну ў Пецябург?

А тыя людзі, між якіх ён тоўкаўся на рынках і цвінтарох, на вясельях і сходках?

А яго маці? А Сёмка з сям'ёю? А цэлая вуліца суседзяў, знаёмых людзей? Няўжо ён не сягонья—так заўтра сустрэне іх на абледзянелых тротуарах Захараўскае вуліцы? У зношаных, выцёртых і лапленых лахманах? Пахудзеўшымі, прыбітым, бязмоцнымі і безнадзейнымі? А мо' і зусім яны не дайшлі, ці мо' ня дойдуць?

На шырокім выбітым гасьцінцу, пад бярозай ці ядловым кустом пяройме іх бесппагодная пошасьць і прыкуе на векі да зямлі.

З нецяярпеньнем чакаў Рыгор да сябе Пятруся, каб падзяліцца з ім балючым уражаньнем пра стан роднага кутка.

Як на-дзіва Пятрусь дзесьці зьнік і не паказваўся да Рыгора.

І калі Пятрусь зьявіўся да яго дзён за два да спэтаклю, Рыгор, замест прывітаньня праказаў:

— Як шкода, што ты позна мяне наведваў!

Пятрусь не зразумеў сказу і ўпарта паглядзеў на Рыгора.

— Так, так... Ты быў мне вельмі патрэбным у гэтыя дні,— дадаў Рыгор.

— У чым справа?—пацікавіўся Пятрусь.

Рыгор пачакаў, пакуль таварыш распранецца ды зойме месца і падрабязна раскажаў свае ўражаньні ад спатканьня з бежанцамі. Абое, і Рыгор і Пятрусь, разьюшана тупалі па пакоі, захапіўшыся настойнымі цяжкімі думкамі. Перад імі абодвымі паўставалі выразныя малюнкi з трагэдыі, якая адыгрывалася далёка ад іх.

Яны хвілін з дзесяць пастаялі моўчкі, губячыся ў цяжкай бязмоцнасьці. Каб хоць крыху адыйсьці ад думак, Рыгор паведаміў:

— Беларускі бежанскі камітэт наладжвае спэктакль. Можа чуў?

— Не.

— Вось я ўзяў для распаўсюджаньня пару дзесяткаў білетаў; і, думаеш, так-такі і лёгка гэта зрабіць? Прапануеш білет—а на цябе з ухмылкаю пазіраюць і маўчаць. Што за бежанцы і каму да іх якое дзела... Так прынамсі...

І ўчора ўсяго я мусіў вярнуць каля дзесяці білетаў не праданымі. Ці чуў ты?

Пятрусь здзіўлена пацяў плячыма.

— А ад мяне купілі-б, думаеш?

— Усё-ж бы... Аднаму, другому знаёмаму і дзесятак...

— Гэта малая дапамога. Ды мне, ведаеш, нязручна ўсюды хадзіць, пакуль яшчэ ня ўладзіў са сваімі справамі.

— А хіба-ж яшчэ ня ўладзіў?

— Згадзіся, што не. На Ваздухаплавацельным—цяжка ўстроіцца... І я ўжо намерыўся ехаць у Маскву...

— У Маскву?!

Рыгор вытарашчыў вочы.

— Так, браце, іначай ня выходзіць.

— Дык мне жадаеш аднаму аставацца?

— Як таго не шкада, а даводзіцца. Я з гэтае прычыны і зайшоў да цябе, Рыгор. Прапануюць месца ў Народным банку і, мне думаецца, што гэта праца якраз дзеля маіх разгойданных нэрваў... Там-жа ўладзіцца і з пашпартам. А з білетамі... Так, я мушу гэта—але што значыць праданых пара білетаў...

— Вось не чакаў я таго! Гм! Шкада, шкада, Пятрусь, мне расставацца з табою. Ды, прынамсі, на колькі—нічога пэўнага ня скажаш? А ў наш час—кожны дзень за год, і хто ведае... Зразумела, што продажам білетаў мала дапаможаш.

Далей яны пакінулі гутарку пра спэктакль і заняліся абгаворам пятрусёвых спраў.

— Так, хто ведае... Думалася яно так, а выходзіць...—шкадаваў Пятрусь.

— І нельга змяніць?

— Дзе-ж ты бачыў... Ды ці варт! Я ўжо думаў пра гэта і рашыў... Я напишу табе—толькі зьлезу з цягніка. Ну, вось, прасіў-бы цябе, браце, аднаго...

— А менавіта?..

— Ты не забывай адпісваць на мае лісты.

— Што ты выдумаў! Ласьне можна дапусьціць. Усё-ж і ў Маскве не забудзь пра бежанцаў...

У гэты момант за дзвярыма некалькі разоў пераказалі рыгорава імя. Чыйсьці невядомы, басысты голас зычна гудзеў у пустым калідору кватэры. Хлопцы прыслухаліся. Пятрусь паспешна стаў апранацца.

— Ты куды гэта?

— Ды ці ёмка мне аставацца?

Пятрусь не паспеў зашпіліць паліта, як у пакой увайшоў сярдняга росту, у добрым зімовым паліце, грубы, доўгавусы чалавек. Ён спрытным замахам рукі зьняў баярскае формы коцікавую шапку і запытаў:

— Я не перашкаджаю?

— Калі ласка, сядайце!—адказаў Рыгор, падаючы зайшоўшаму крэсла.

— Я перапрашаю вас, Нязвычны, я, памятаеце, наконт вашай просьбы. Зараз якраз выдалася месца ў нашым цэху для аднае жанчыны. Якаво з вашай кандыдаткай?

Рыгор зразу дагадаўся ў чым рэч і радасна адказаў:

— Вельмі дзякую вам; вы, проста, выбаўляеце чалавека.— Гэта наконт Гэлі,—абярнуўся Рыгор да Пятруся, які стаяў пры сталі, уткнуўшыся ў газэту:—Дзякуй яму, таварыш не забыў.

— А мне што-ж, прасілі—і я лічыў таварыскім абавязкам паведаміць... Няхай зойдзе, скажаце, у інструмэнтальны цэх і запытае Палікара Лазарчука.

— Калі-б то лепш?—запытаў Рыгор.

— Не пазьней паловы лютага. Месца, трэба сказаць, ня дрэннае. Рублёў паўсотні выжане ў месяц.

Ён устаў.

— Прашу пасядзець... Як у вас з настроем, скажэце?—пацікавіўся Рыгор.

— Ды што цяпер з настроем... Дрэнна. Рэдкія адзінкі цікавляцца грамадзкімі справамі—большасць—роўнадушная. Хаця-б і дзевятага студзеня—перш памкнуліся баставаць, а датыркнулася справы, каму пачынаць—дык на нас чалавек дзесяці і абышлося. Прабаставалі паўдня і чуць месцам не заплацілі.

Ён махнуў шапкаю і зрабіў на твары кіслую міну.

— Патрэбен штуршок. Ды добры штуршок; а бяз гэтага—цяжка раскачацца... Так... Знача, як толькі захоча яна—няхай ад дванацатай да другое—кожны дзень. Палікар Лазарчук—мяне ведаюць.

Прышоўшы завярнуў у дзверы. Рыгор яшчэ некалькі разоў пераказаў яму сваю падзяку і правёў яго на сходы.

Вярнуўшыся назад, ён застаў Пятруса нарыхтованым да выйсьця.

— Дык бывай здароў, Рыгор! Чакай лісту.

— Ужо? Бывай! Шкада, ведаеш, але нічога не парадзіш.

Яны пацалаваліся.

Стук дзвярэй разлучыў іх на доўгі час.

IX

УЖО ПАДЫХОДЗІЛА ДА ВОСЬМАЙ гадзіны вечару. Час бег безаглядна. Бадай што можна было-б выходзіць з пакою, але Рыгор хацеў дачакацца Анікея. Яны згаварыліся ўдваіх паехаць на беларускую вечарыну.

«Чаму-ж яго няма?» Рыгору не хацелася думаць, што Анікей перавырашыў з гэтым. Усё-ж можна было дапушчаць, што знашліся тыя ці іншыя прычыны, паперашкодзіўшыя яго намеру. Рыгор апошні раз паглядзеў на гадзіннік і пачаў збірацца. Самому яму карцела папасьці на вечарыну ў час, каб папярэдняя азнаёміцца з публікаю і так ці іначай праведаць пра Гэлю. Напаткаць яе на вечарыне і паведаміць пра знойдзенае для яе месца было-б вельмі добра. Праўда, яму ня верылася, што Гэля там будзе. Апошняя стрэча з ёю ня сьведчыла за гэліну цікавасьць да спэтаклю. Рыгору проста хацелася, каб яна была, і ўжо на хаценьні будавалася магчымасьць.

Рыгор патраціў на дарогу ня болей паўгадзіны. І калі апынуўся ў залі Поллак—там ужо было багата публікі. Аднак, як звычайна з аматарскімі спэтаклямі, вечарына яшчэ не пачалася. Ён замяшаўся ў тупатні публікі і з цікавасьцю разглядаў залю. У гудзеўшай расійскай і польскай на беларускі лад гутарцы зрэдку прасочваліся і беларуская гаворка.

Публіка была зборная і рознастайная, мяшчанская і абыватальская, крыху закранутая пачуцьцём спагады да «няшчасных» землякоў. Але гэта іх «спагада» канчалася з моманту адарваньня білетных купонаў. Ёю кіравалі дробныя, надзенныя настроі і лёгкая цікавасьць да «ўзораў беларушчыны».

Рыгор, прынамсі, ня чуў адпаведных мэтам вечарыны гутарак. Пад яскравымі люстрамі цеснага фойэ разьліваліся твары бесклапотнымі ўхмылкамі. Нясло парфумаю. На жаночых шыях віселі залатыя ланцужкі і жомчужныя маністы. Рознакаляровы шоўк шапацеў над нацэртным паркетам. Усё гэта лякіравала прыедная за час вайны філянтропія.

Гэля? Было выразна, што сярод публікі яе няма. Калі яе няма і за кулісамі—значыць яна на вечарыну ня прышла. Болей таго—значыла гэта, што Гэля кламіла Рыгору, успамінаючы яму пра вечарыну ў час першага з ім спатканьня. Рыгор вайшоў у пустую глядзельную залю і прыблізіўся да ўваходу за сцэну. Ён прачыніў вузкія дзьверцы за кулісы і паглядзеў на груды складзеных дэкарацый і рэквізыту. Гутарка йшла дзесьці на сцэне, дзе сьпешна гатовіліся да пачатку спэтаклю.

Рыгор палічыў няёмкім праходзіць за сцэну і зачыніў дзьверы. У гэты момант каля яго апынуўся той самы кароценькі вёрткі чалавек, якога ён першы раз сустрэў у бежанскім камітэце, на Знаменскай. Хапіўшы Рыгора за руку, ён гасьцінна прывітаўся і запытаў:

— Вы кагосьці шукаеце?

— Так, мне хацелася-б знаць, ці ня прымае ўдзелу ў спэтаклю Гэля Пералаз?

— Гэля Пералаз?—перапытаў кароценькі чалавек:—Ня памятаю такое. А ў тым, я запытаю, пачакайце-э.

Кароценькі чалавек шмыгнуў за кулісы. І яшчэ не пасьпеў ён зачыніць за сабою дзьверы, як пачуўся трохратны званок. Шуг-

нуўшая з фойэ публіка застукала крэсламі, загудзела навакола яго, замятусілася. Рыгор ня мог ужо стаяць на праходзе і сам накіраваў між радоў крэслаў.

І толькі ён трапіў на сваё месца, як сьвятло пагасла, а па невялікай сцэне замігаліся шэрыя сьвіткі і магэркі, вышываныя сарочки і даматканыя спадніцы. Выразныя сказы нечуванай тут гутаркі панясьліся над голавамі некалькіх сотняў глядачоў, стукаючыся ў багата разбураныя сьцены і столь сталічнае залі.

Рыгор з зацікаўленасьцю глядзеў на сцэну і не заўважыў, як падасьпеў антракт і зычны гул воплескаў напоўніў асьветленую залю.

Рыгор ухмыляўся, азіраючыся наўкола.

— Цікавішся?—перабілі яго з-заду.

Ён аглянуўся і ўбачыў Анікея.

— А я да цябе заяжджаў, ды ты ўжо пашоў.

— Не дачакаўся.

— Угаварваў жонку і запазьніўся. Пашла ў Народны дом, а я... Цікава! Для мяне тут новы сьвет. Я, прызнацца, першы раз стыкаюся з гэтым. А тымчасам... Надзвычайна мне падабаецца пывучасьць вашае мовы. Я ня думаў, што на ёй можна... ды, наогул, я ня ведаў дагэтуль... нічога...

Рыгор слухаў таварыша і пасьмейваўся.

Абое намерыліся пакінуць месцы, калі да іх падышоў кароценькі чалавек, ужо знаёмы Рыгору.

— Ну, як пачатак?—з цікавасьцю запытаў ён.

— Добра,—адказаў Рыгор.

— Бачыце, у Пецярбурзе вельмі цяжка што-кольвечы наладзіць. Б'ешся, б'ешся, пакуль нойдзеш людзей, пакуль організуеш. А, між тым, патрэба ёсьць... Спробы, бачыце...

Кароценькі чалавек не дагаварыў, як яго пазвалі ў фойэ. Адыходзячы ад іх, ён дакончываў гутарку швыдкімі размахамі рукі.

— Гэта з бежанскага камітэту. Жывы чалавек—як клубок, так і круціцца.

Сыгналы да другое дзеі перабілі іх гутарку.

— Будам рабіць вывады пазьней!—праказаў Анікей, ідучы на сваё месца.

Аднак, Рыгор ня думаў над працягам гутаркі наконт бача-нага спэтаклю.

Ён вярнуўся да Гэлі. Было ясна, што яе няма і ня будзе. Было, таксама ясным, што Гэля ня мела да спэтаклю жаднага дачынення. Адгэтуль выходзіла, што нельга было паверыць усёй яе гісторыі з прыездам у Пецяярбург, з наведваньнем бежанскага камітэту. Гэліна гісторыя бадай што разьвівалася зусім іншымі шляхамі. Ці-ж можна верыць, каб яна пакінула сваю яму і пашла на працу?

Рыгор з-за думак пра Гэлю малазаўважна праглядзеў канчаток п'есы. Ён ня мог нічога адказаць Анікею, які хваліў арты-стых, «выразна зарэкомэндаваўшых сябе ў ігры».

— Мiane цікавіць, болей усяго, той прыбытак ад спэтаклю, які мае пайсьці на дапамогу ўцекачом!—адказаў Рыгор.

— Так, гэта асноўнае пытаньне,—згадзіўся Анікей.

— Гэта пытаньне, над якім доўга прыдзецца думаць... Калі мне ўспамінаюцца жудасныя апавяданьні сівабародага дзядзькі...

Анікей разьняў губы, каб выказаць таварышу сваю спагаду, як ківок рукі таго-ж кароценькага чалавека павярнуў іх абоіх управа.

— Я папрашу вас, прымеце ўдзел у скарбоначным зборы... Хоць дзесяць рублёў—усё-ж дапамога...

— Я вельмі ахвотна пасоблю, калі гэта трэба лічыць за дапа-могу,—адказаў Анікей.

Яны схаваліся ў суседнім пакоі.

У залі пачыналіся скокі і медныя гукі оркестру зьліваліся з бразгам медзякоў у пустыя скарбонкі.

Х

НА РАГУ ВАЗЬНЯСЕНСКАГА проспекту і Садовай ву-ліцы Рыгор зьлез з трамваю і пашоў напрамкам да Нікольскага рынку. Ён помніў, што дзесьці між гэтымі двума пунктамі, у адным з шэрых нявысокіх будынкаў жыве Гэля. Ён пільна раз-глядаў форму дамоў і асабліва строй іх варот, але ні на водным ня мог спыніцца.

Будучы ў Гэлі перад новым годам, яму ня ўспала на думку заўважыць месца і будынак, у якім яе «кватэра». Тады ўсё неяк сталася нечакана і дзіўна, што, каб і хацеў разглядзецца чалавек, то ня мог-бы гэтага зрабіць.

Роўная сьцяна будынкаў на ўвесь квартал. Падобныя адна да другой лёхі пад жалезнымі брамамі. У прачынятых варотцах глядзяцца калодзежы цесных двароў. Сярод іх, бязумоўна, і той, якім правяла яго Гэля да сябе. Але каторы? Рыгор прыпомніў, што гэта ў першым ад Вазьнясенскага проспекту квартале, з левага боку, калі накіроўвацца да Нікольскага рынку. На адгон некалькіх дамоў ад Александраўскіх радоў. Хоць-бы адна прымета асталася ў яго памяці—дык не.

Ён навугад пачаў заглядаць у двары. Пройдзе ў варотцы, азірне навакола і далей.

На чацьвертым захадзе ён угледзеў найболей падабенства да таго, чаго шукаў. Заўважанае выйсьце ў бакавы засмуглены будынак пацягнула яго да сябе.

Усходы аднавілі памятны выгляд,—можна было расьсеяць сумненьне.

Каля абшарпанае абіўкі дзьвярэй Рыгор спыніўся і пазваніў. Чамусьці марудзілі адчыняць. Ён паўтарыў званок і праз хвіліну ўгледзеў праз вузенькую шчылінку знаёмы адрэз запамятованага твару гаспадыні.

— Вам каго?

— Гэля Сідораўна дома?

Гарылаў твар гаспадыні зрабіў мэханічны поверт убакі і з гары ўніз; сьледам выкаціліся з яе абвіслых, набрынялых губ недаверныя запытаньні:

— Вам яна патрэбна? А па якой справе?

— Я згаварыўся з ёю сустрацца сёньні.

Гаспадыня бразнула крукам і ўпусьціла Рыгора ў кватэру. Паўторны бразг запёр зачынятыя за Рыгорам дзьверы.

Не запальваючы сьвятла, жанчына правяла яго цёмным калідорам да якіхсьці дзьвярэй, адчыніла іх і праказала:

— Прашу заходзіць.

Па ўсяму абсталяваньню пакою, якое кінулася Рыгору ў вочы, відаць было, што гэта рэзыдэнцыя самое гаспадыні.

— Сядайце-э,—мякка выказала яна, засунуўшы засаўку ў дзэв'ярах.

Рыгор сеў на падстаўленым таўстухаю паношаным, калісьці раскошным, фотэлю і чакаў, што яму скажа зацікаўленая яго прыходам гаспадыня.

Тая некалькі хвілін бязмэтна і падозрана павярцелася між чарады расстаўленых бяз толку мяккіх крэслаў, зазірнула па чарзе ў буфэт і шафку і, стаўшы ўблізу Рыгора, праказала ў паўшэпт:

— Гэлі няма ўжо, малады чалавек. Ці-ж вы ня чыталі хіба? «Пецяярбургскі лісток» надоечы публікаваў пра яе сьмерць ад самагубства...

— Што вы кажаце-э?!—узбянтэжаным падняўся Рыгор з фотэлю.

Спакойнае паведамленьне гаспадыні, мэрам-бы то справа да тыркала блуднае кошкі, ці злоўленае ў пастку мышы, паказалася Рыгору здзекам над Гэляю.

— Вы яе давялі да гэтага?! У чым справа?

Гарыла працягнула да рыгоравага твару вагромністыя пухлыя далоні рук і, зрабіўшы ведзьміну міну на твары, яхідным шэптам адказала:

— Кламства-а... Вы, мужчыны, віною гэтаму. Вы пхаеце жанок у гэта бяздоньне, робіце іх таварам, рэччу сваіх асалодаў, а пасья...

— Дзе вы дзелі Гэлю Сідораўну?—сярдзіта выгукнуў Рыгор, стукнуўшы кулаком па стале.

Яго вокрык і стук сунялі таўстуху і яна, адступіўшы на два крокі, адказала:

— Клянуся вам, што я непавінна ў яе сьмерці. Ёй жылося ў мяне зусім нядрэнна. Бывалі дні, што Гэля ня мела ні аднаго гасьця... Я давала ёй штодня па рублю кішэнных грошы... Карміла—няхай яе таварышкі скажуць—як дочку. Прызнаюся—любіла яе болей усіх. І чаму, і што яна пашла на самагубства—гублюся адказаць. Я сама плачу аб ёй...

Як па заказу гаспадыня пусьціла з вачэй сьлёзы і старэнна пачала ўціраць іх нямецкім бялюткім фартушком.

— Нашто вам узводзіць на мяне дарэмшчыну,—з горнасьцю скардзілася яна Рыгору, абапёршыся на стол:—Колькі я перанясла гора, паліцэйскае цяганіны, а завошта? Ці-ж бы я прытульвала яе, каб гэта ліха ведала; пражыла два тыдні, а з іх цэлы тыдзень непакой у кватэры; допыты, хадзьба ў вучастак, вопісі і штрафы, ды людзі яшчэ ад сябе... Дабро робіш—а астаешся вінаватай. Сьвет, сьвет, каб ён праваліўся...

Таўстуха крута павярнула да буфэту, спрытным замахам непаваротнае рукі адчыніла дзьверцы і зашумела газэтным лістом паперы.

— Во,—як усё гэта было... Ласьне я магла тут мець хоць укоснае дачыненне?

Яна ўголас, сьлібізуючы, прачытала: «26 студзеня-а... адвя-а-чоркам... каля Чарнышова-а-га мо-о-сту... на вачох многа-а-лікіх праходжых кінулася ў прасечан-ную палонку Фонтанкі маладая, на выгляд гадоў дваццаці, дзяўчына... Падбегшы-і на ратунак... двое ма-а-тросаў-у і гарадавік... з вялікімі... цяжкасьця-а-мі вылавілі самагубцу... застрэмя-а-ную галавою... пад крыгаю лёду. Самагубца... была... няжывою, атрымаўшы сьмяртэльнае раньне галавы аб востры руб ільдзіны... Ахвяра адзе-э-та ў пано-а-шанае дэмісэзоннае-э паліто-а... з чорнага драпу, у таннай вэлюравай пастэрцы... На нагах жоўтыя... пакрыўленыя мэ-эшты на шэ-э-рых фільдэкосявых панчохах... Шарсьцяна-а-я малі-ы-навага колеру спадніца... і модэпаля-а-мавая... у палоску... блюзка дапамінаюць пра беднае пахаджэ-э-ньне самагубцы... Ся-а-род знойдзе-а-ных пры ёй рэ-э-чаў выяўлены паралез з трыма рублямі дробязі... і жоўты білет, які сьве-э-дчыць... за во-о-льныя паводзіны дзяўчыны... Пры-і-ходзіцца... дагадывацца, што дзяўчы-і-на, імем Гэля Сідорава Пералаз... родам з мястэчка Сілцы—стала ахвярай прыкрага выпадку... Далэ-э-йшае дазна-а-ньне... паўней выявіць пры-і-чыны гэтага»...

— І вы нічога ня ведалі пра яе намеры?—абурана запытаў Рыгор у гаспадыні.

— Няўжо я вам кламлю, малады чалавек? Запытайце, калі ня верыце, яе таварышак. Пашла, як заўсёды хадзіла з кватэры і хоць-бы па настрою відаць было што ліхамыснае—барані

божа...—Шурка!—аклікнула рэзкім голасам гаспадыня і адсунула дзьверы.

У пакой убегла сьветлая блёндынка з разбэрсанымі на плячах, завільмі касамі. Угледзеўшы Рыгора, яна роблена засьмяялася і ня двузлучна мірганула сінімі бліскучымі ад атропіну вачмі.

— Ты памятаеш, калі Гэля апошні раз выходзіла ў горад?—наводна запытала гаспадыня.

Дзяўчына ў момант перамяніла настрой, зрабілася нярухомай і баязьлівай ды ў паўголас адказала:

— Бедная Гэлінька, яна была тады сама не свая...

— Лжэш, блядзюшка,—тупнула нагою азьвярэлае чудзішча ў асобе гаспадыні:—ды цябе-ж, здаецца, і ня было тады, а сьме...

— Так, гэта вы зьбёдавалі маладое жыцьцё...

Рыгор злосна страсянуў стаяўшым пад рукою фотэлем і, абураны нечаканаю весткаю пра Гэліна самагубства, вышаў з гаспадынінага пакою.

Цёмны калідор узьбіў яго на якіясьці куфэркі, і ён уголас вылаяўся па адрасу гаспадыні.

Ужо ён мацаў клямкі ў дзьверах, як да яго данёсься глухаваты вокліч:

— На адну хвілінку!

Ён адварнуўся ў цем калідору і ў гэты-ж момант пачуў да-ткненьня да рукі шамкага лістку паперы.

— Відаць—гэты ліст вам ад Гэлі?—праказала цішжом выкліканая гаспадыняй блёндынка.

Рыгор схамянуўся ад абдаўшага яго жалю, порстка выхапіў з халоднае рукі дзяўчыны ліст і бязмоўна, шпунтам вылецеў за дзьверы. Бяз озірку прайшоў ён вузкі двор, вышаў на вуліцу і ўподбежкі накіраваў да трамвайнае спынкі. У левай руцэ, запхнутаю у кішэню, ён трымаў перададзены яму ліст.

Гэлін вобраз міргаў у яго ваччу, жорнамі ціснучы на раскалыханае сэрца. Дапушчальны зьмест лісту перабіваў усе іншыя думкі, падбіваў заўвагу да ўсяго акаляючага.

Не заўважыў Рыгор і раптоўнага зьяўленьня перад ім Артура Цьвібеля.

— Ты адкуль гэта, колега?—гучна прамовіў той, стукнуўшы па плячу Рыгора:—Ці не ад Ганны толькі?

Рыгор здзіўлена паглядзеў на Артура і нічога не адказаў на яго запытаньне.

— Не пазнаеш?—перапытаў Рыгора Артур.

— Ах! Даруй, я зусім ашаламіўся...

— Чаго? Шкадуеш Ганны?

— Ганны?—трывожна перапытаў Рыгор.

— Так. А ты-ж часамі не ад яе?

— Не-э. І з ёю нядобрае што?

Сьмяшок, прайшоўшы па здароваму кругламу твару Артура, крыху супакоіў Рыгора.

— Як табе сказаць... Хто як глядзіць.

— У чым справа?

— А ты-ж хіба ня ведаеш, што яна памянула цябе добрым словам і...

— І што?

— І стала вернай жонкай Лукі Дорофеіча. Ха-ха-ха! Вось табе нумарок... Ня чуў? Ба-абы-ы! Ды і ты падкачаў, браце. Можна сказаць—з-пад рук выпусьціў гэткую дзяўчыну.

Паведамленьне Артура Цьвібеля, як яно ня было зьнянацкім, не зрабіла на Рыгора моцнага ўражаньня. Трагэдыя Гэлі прытупіла яго пачуцьці і ў іх не знашлося належнага водгуку на сьвежую, далёка ня прыемную навіну. Тым ня меней, Рыгор ня выпусьціў гэтага з-пад увагі і яшчэ болей ацяжыў сум свайго настрою.

— Ха-ха-ха! Што ў цябе за настрой. Упярышню сустракаю. Ня хочаш, а трэба сьмяяцца. Кінь-жа, калі сапраўды!

Артур бачыў, што яго рэзвасьць ня ўплывае на Рыгора. І гэта яго зьнепакоіла.

— Ты сапраўды, як я бачу?..

Пад'ехаўшы трамвай не дазволіў Рыгору адказаць. Яны раз'віталіся і рассталіся.

I

ЗАЦЯГЛАСЬЦЬ ВАЙНЫ НА ЗІМУ крута мяняла грамадзкія настроі ў сталіцы. Дзе падзеліся яшчэ незабытыя задзёрыстыя, ганарлівыя разважаньні на тэму пра паход на Бэрлін, пра ўзяцьце Дарданэл. Зьнікла пустая пахвальба вялікасьцю і пераможнасьцю расійскага войска. Трактваньня, як слабасьць ворага, усё часьцей ды часьцей вынікалі хлусьлівыя паведамленьні аб хуткім банкруцтве немцаў. Час-ад-часу уздымалася муссыраваньне цёмных, нявыразных чутак пра мір.

Уцеха перамогаю над туркамі нацягвалася кампэнсацыяй, завагомністыя страты на вайне. Струмень бульварнае патрыётычнае літаратуры ў выданьні «Новаго Времени», бутафорнасьць патрыётычных канцэртаў расплываліся ва ўсё ўзрастаючых недахопах. Уздым дарагоўлі на хлеб, на соль, на мяса, недастачы цёплага адзеньня на фронтах; пошасныя хваробы ад недаяданьня арміі, ад яе разьдзетасьці прарочылі ліхое ды нядобрае. Часьцей і больш ўпэўнена пачаліся чуцця крытычныя галасы на конт непарадкаў у вайсковых сфэрах. Непадгатаванасьць да зімовае кампаніі выразна вылазіла наверх падзей, пагражаючы іх паваротам у дрэнны бок. Сэквэстрацыя маемасьці нямецкіх грамадзян, забарона опэр Вагнэра, выяўленьні зьмены Мясаедава не маглі апраўдаць страшэннага згубства войску і разору краіны. Мільёны забітых немцаў і аўстрыякаў хавалі пад сабою ня меншыя лічбы стратаў з расійскага боку. Вэрдэн і Лувэн на заходнім фронце, Перамышль і Асавец—на ўсходнім. Атакі і кровалітныя бойкі вяшчалі штосьці страшнае наперадзе.

Жыцьцё цалкам, ва ўсіх сваіх рознастайных праявах, паддавалася ўплыву вайны. Ад вайны залежыла доля мільёнаў лю-

дзеі, з вайною былі зьвязаны жаданьні і імкненьні любое адзінкі ваюючай краіны. Вайна ўваходзіла ў звычайнае зьвявішча, але гэта далёка ня ўсьцішала людзкага хваляваньня.

Сталіца і губэрскія гарады памагалі гэтаму нясупынным павялічэньнем раненых, мобілізаваных. Дэфіляваньне вуліцамі грамад сагнаных з вёсак, з мястэчак людзей, перавозка гармат і прыпасаў, праезды кавалерыі—дапаміналі пра несканчоную крывавую завіруху.

У ваччу зелянілася хакі. Яго бледа-зялёны колер, які выглядаў з вокан магазынаў, з плеч вялікае колькасьці мужчынскага насельніцтва, каламуціў сьвятло сонца і бялізну сьнегу.

Жалеза і кроў—напаўнялі згушчанае паветра. Разгойданыя нэрвы радзілі міжлюдзкую злосьць, ненавісьць, жывёльнае драпежнае пачуцьцё. Кавалкі людзей, падапертыя кастылямі і цурубалкамі, павязаныя марляю і адзетыя ў шкураныя, рыпучыя пратэзы—пеніліся агідаю на жывых і здаровых. Абыдзеныя фронтам, з свайго боку, нядбала, агідна пазіраў на быўшых людзей.

Абжырэлыя, з выпучанымі на аршын грудзьмі, ваяўніча пракладвалі сабе дарогу тылавых афіцэры, чыноўнікі, земгусары. Над імі—неба, пад імі—сьмецьце. Вазьніца аб'яджаў яго на дарозе, трамвайны важаты спыняў на ўсім хаду трамвай, бачучы ківок яго пальца. Бліскучыя сьвятлом рэстараны падсьцілалі ім белыя сурвэты, ставілі букеты красак, увіваліся дзесяткамі пакорлівых, паслухмяных кельнераў.

Вайна—як эпоха, правіла жыцьцём. Яна віхрыла людзкі натоўп, як парушынкi, разносіла скаргі, як вадзяныя плюхі. Вайна, як эпоха, гайдала долю мільёнаў, зрываючы іх з месца і ганяючы па спустошаных прасторах.

Дзе яе канец?

Няўжо, сапраўды, Вільгэльм просіць згоду ў бэльгійскага караля? Дык чаму-ж той, упарты і агідны, адказваецца пайсьці на яго?

У Бэрліне не хапае ежы—стаіць агульнае недавальненьне вайною. Дык чаму-ж нямецкае войска з гэткаю ўпартасьцю вядзе наступ на ўсіх франтах?

Расійскае войска ідзе на Эрзэрум. Туркаў чакае пагібель? Дзе яна, чаму яна ня прыносіць разам з гэтым пагібелі ўсёй

вайне. Усюды і ўсе чакаюць міру, чакаюць тэй хвіліны, калі змоўкнуць стрэлы гармат і нязьлічоныя цягнікі пакінуць падвозіць сотні тысяч раненых.

І разам з тым, усе бязвольны наблізіць той час. У чым захавана вось гэта супярэчнасьць? Якія законы давяць на волю мільёнаў, не дазваляючы ёй разварушыцца? Няўжо вайна вышэйшы закон?

Насустрач прыгожай вясне вытырклі прагныя дулы гармат, бліскучыя лёзы штыкоў і пік. Пад сіні лазурак неба імкнуцца хмары дыму ад пажараў, з каміноў фабрык ды заводаў, дзе куюцца знарады, зброя, атрутныя газы. Чырвоныя пырскі крыві зьвільжаюць вызьвеўшыя купіны зямлі. Там, пад верхнім слоём размсчанага пяску насеньне валожкі, пралескі, куколю. Няўжо на іх крохкім храстку стане падкованы абсац і расьцісне кволя валаконцы прыгожых красчак?

Вясна, ядраная, з залацістымі сувоямі шаўкавістага праменьня, гудзе струменямі бурлівае вады, блаславіць зямлю нябескаю красою неабмерлага блакіту. У бадзёрым гуле абуджанага лесу,—што яна дасьць чалавецтву?

Перамогу—канчатак вайны?

Ці-ж ня ўсёроўна, абы хутчэй.

Адно з двух—Расіі неадкладна патрэбнае.

На весну надзеі.

Навошта каму той Бэрлін, тая Вена, Будапэшт і Константинопаль?

Замірэння—згоды!

Годзе драпежніцтва!

Гэта выразна напісана на тварах тысячаў праходжых, занятых працаю.

Абыякавасьць?

Так, яно не паддаецца ўжо награванью адцягненымі, фальшывымі абяцанкамі. Зіма паказала, што ў ёй хаваецца. Вясна—рашыць!

Вясна рашыць!

Рыгору хацелася гэтага, але ён ня быў упэўнены, што гэта здарыцца. Нячуваны размах вайны, захапіўшай у сваё ўлоньне дзесяткі краін, мільённыя арміі, азьвярэнне людзей—не казалі

ў карысьць яго хаценьня. Клубок нясупынна блытаўся, рос вузел на вузлу—бяз конца, бяз меры.

Разам—падвышалася напружанасьць пачуцьця. Цяжка рабілася—губляючыся ў няведаньні наступнага.

Але раздумы на гэту тэму не аблягчалі становішча. Наадварот, яны ўдубальтоўвалі яго цяжкасьць. Прыходзілася спыняцца на апошнім—калі-небудзь ды вайна скончыцца. Ня будзе-ж яна бясконцай?

Кожны раз, адцягваючыся ў думках ад вайны, Рыгор ў яе аспэктэ разглядаў сваё ўласнае жыцьцё. Нельга было сказаць, каб ён цалкам залежаў ад паваротаў вайны, усё-ж яна клала на ім свой адбітак. Прымацованы мілітарызацыяй да заводу, Рыгор адчуваў усё, што з гэтага выплывала, і ня мог ня браць яго пад увагу.

Дзень-у-дзень перад ім паўставаў сівабароды дзядзька са Знаменскай вуліцы; пакорліва разьнятыя сінія губы не пакідалі шавяліцца, пагрозныя, пякучыя словы выкладалі балючы змест страшэнных падзей. Яны абнімалі Рыгору істоту, ціснулі на яе і не давалі супакою. Вайна разбурае цэлыя краіны, зганяе з месца сотні тысяч людзей. Колькі іх разышлося па беламу сьвету! А колькі яшчэ на чарзе!

Праз усю зіму—вайна ня сьціхае. Як страшэнная тузаніна, яна пазьменна калыша мільёнамі, давіць і цісьне на зямлю і на людзей. Кожнадзённыя весткі ня спыняюць казаць пра ўпартае пасуваньне нямецкае арміі на ўсход. Нямецкая армія націскае—расійская адступае, ці наадварот—а мірныя вёскі і мястэчкі няшчадна расьціскаюцца пад тоўстымі шынамі гармат, пад конскімі капытамі, пад абсацамі тысячных грамадаў пехацінцаў.

Вайна цягнецца—і ня спыняецца бежанства. Хто яго ведае, у які момант падыйдзе чарга да Сілцоў. Газэты праўды ня пішуць—стаўка захоўвае няпрыемныя для Расіі навіны. Ці-ж не адмячаў Рыгор многаразовыя няўвязкі ў разгортваньні плянавага манэўру абароны? Ці не зьнянацкам было заняцьце немцамі Лодзі, іх раптоўнае заяўленьне пад Асаўцом і ў Сувалкшчыне? На заўтра, паслязаўтра прарвецца данясеньне пра страту Гародні, пра падыход немцаў да Нёману. Гэта-ж усё згон мірнага жыхарства, гэта-ж усё новыя тысячы ўцекачоў.

Вось-вось у іх ліку апыніцца яго маці, Сёмка з бацькамі і жонкаю, Зося і дзесяткі яшчэ ня згладжаных у памяці сілкаўцаў. У адзін ліхі момант зрушацца яны з месца і, як бяздомнікі, рассыплюцца па засьнежаных дарогах. Апусьцеюць сілцоўскія вуліцы; парожнімі застаюцца будынкі; будзе рэхам аддавацца ў пустых хатах стукат конскіх капытоў, рэдкія стрэлы гармат ды вінтовак. Пасьля беспасагадная рука запаліць пук саломы, уваткне ў рагавую хату ў бок ветру і пусьціць агнём векавую, працоўную ашчаднасьць сілкоўцаў. Голымі камямі глядзецьмуць абгарэлыя печы, сатруцца лініі вуліц і дзікая крапіва забуе густымі зарасьнямі. Вецер завірухі—стане адгалоскам жніўных і вясельных песьняў сілцоўскае моладзі.

А дзе прыпыняцца тыя, што пакінуць Сілцы? У Пецярбурзе на голым бруку халодных вуліц? Ці пад пякучым пяском Туркестану? Сярод роўнага гасьцінцу ў запушчаных палетках, ці пад скаржэлымі кустамі ядлаўцу?

Сілцы—Беларусь?

Беларусь—Сілцы?..

Ужо месяц з лішкам, як Рыгор бяз жаднае весткі з Сілцоў. Бадай што маці ў дарозе. «Людзі рыхтуюцца да ўцёку»—то было яшчэ з восені. А зараз, на весну, напэўна, падрыхтаваліся.

Рушылі, ці чакаюць?

II

СУМНЫ, АБКУРАНЫ БУДЫНАК ЗАВОДУ. На чыгуных варотах вагромністая завала. За варотамі шаламлівая стукатня.

Ці то страляніна?

Хтосьці пераскаквае высачэзны паркан і паднімае над вуліцай разгорнуты сьцяг.

Пяе?

Кліча на падмогу?

Вакол—ні душы.

Але раптам вырастае чалавек. Махае рукамі і тысячы людзей вышываюцца з куткоў, са шчылінак, з патаемных сховаў—і нагоўп. Усё дрыжыць ад яго бурлівага тупату, ад яго зычных

песняў і гукаў. Чалавек з рабрыны паркану падае ў паднятыя рукі грамады. Сьцяг, як вагромністае чырвонае палатно, атуляе тысячы разьёшаных асоб. Яны хаваюцца ў ім, як у хустачцы штукара, гінуць.

І там, дзе кішэла зямля бурлівым натоўпам—раптам стройныя, халодныя шэрагі войска. Бліскучыя палосы штыкоў, гузікі, як запаленыя сьвечкі.

У міг—вінтоўкі на перавагу і штыкі ў воблаках дыму...

Далей—шэрая павуціна нявыразнасьці...

Што гэта—дзевятае студзеня, ці першага мая?..

У рыгоравым пакоі ня месьціцца хваля бліскучага променю сонца. Залацяцца вокны, портрэткі на сьценах, буфэт. Алюміневая сьпінка ложку палажыла на рыгоравым твары сярэбраную лінейку. Здаровыя шчокі п'юць жывільнае цяпло, што коўзае па беламу моху няпрыкметных валаскоў.

За вакном нясьціханае шамаценьне ні то надазойлівай кошкі, ні то прыляцеўшай сініцы.

У кватэры ціха. Сарафіна Хлёраўна тупае ў баваўняных пантофлях па сьвежа-пасланых дарожках. Калышуць паветра гульлівыя пералівы звону. Яна рыхтуецца да модлаў...

А як-жа з кватэраю? Рыгор спацьме, ці хутка прачнецца і пойдзе па справах?

Возьме ды забудзе замкнуць. Хіба ключ палажыць на пліце, на белым полі памытай кафлі—угледзіць. Каля ключа—ліст.

Ды няўжо-ж такі ён сьпіць яшчэ, сапраўды? Ужо-ж пашло на адзінаццатую. Бесклапотны які. Нядбайны. Сварлівы і гнеўны. Няўжо і калі сьпіць—ён той-жа? Мужчыны. Ха-ха-ха! Незачэпа, ой, ой, незачэпа! Задзіра.

Сарафіна Хлёраўна кідае на крэсла пачышчаны сак, астаўляе гастэрку на круглым століку ў кутку пакою, а ліст камечыць у руках і на пальчыках падыходзіць да дзьвярэй рыгоравага пакою.

Мнецца нафуфыраная прычоска, вуха шчыльна прыстае да нагрэтых вушакоў у дзьвярах. «Сьпіць, як пшаніцу прадаўшы! Ха-хі-хэ! Што значыць маладосьць і сіла. Глянуць? Пэўна, выпрастаўшыся, як лыцар, мужны і гарды?»

Сарафініна рука варушыць руб дзвярэй і палец украдчыва пралазіць у вузкую шчылінку. Патуга—і касьнік залацістага сьвятла сьлепіць яе правае прышчуранае вока. Яшчэ націск, і рыгорава постаць выразнымі рысамі прыцягае гаспадынін прагны ўзрок. Задзёр пхае кабеціны ногі за парог і скрадныя крокі адмяраюць адгон ад дзвярэй да прыстаўленага да ўзга-лоўя крэсла...

Праз хвілю нячутнымі рухамі яна адступае назад, апусьціўшы з воку сіні канвэрт лісту і прыліпшы ўзрокам да ружовага, квітучага твару Рыгора.

«Чуе?»

«Які слаўны!»

Сарафіна Хлёраўна стуляе нафарбаваныя губы, прытульвае да свае наодэколёненае рукі і цмокае. Сьледам крута зрываецца з месца і, забыўшы асьцярогу, выбягае з рыгоравага пакою.

Дзверы стукаюць аб вушак і будзяць Рыгора.

— Хто там?—запытаў ён, расплюшчыўшы вочы.

Адказу не пачулася—Сарафіна Хлёраўна спускалася са сходаў у двор.

Рыгор, працягнуў руку да кніжкі на крэсьле. Рука абмацала пісьмо.

«Ага, то Сарафіна Хлёраўна»...

«Маці?»

Яшчэ зьбіраецца і, значыць, напэўна, паведамляе сына... Пакутніца.

Машынальна перад рыгоровымі вачмі паўстаў маленькі кавалачак сьпісанай паперы.

Сёмкаў характар?

Ён. Маці трывожыцца—вясна нясе страшныя весткі.

Сілцы паступова пусьцеюць і яшчэ больш наганяюць сполаху. Сёмка суцяшае Стэпу. Які верны таварыш, што за чулая душа!..

Забілі старшыню Андрэя?

Цікава! Уночы, па дарозе да вурадніка—двума рэвольвэрнымі стрэламі. Забойцы схованы сьляды!

Хто-б то мог гэта зрабіць?

Думаю, што гэта простыя зладзеі з дэзэртаў, якіх за апошні час поўна ваколіца...

З перапуду грамніцамі пакінулі Сілцы Хлёр Бераг з сям'ёю і Дзям'ян Квіта—накіравалі на Смаленшчыну. Сьпешна рыхтуюцца ў дарогу і Прыдатныя.

Васіль Бераг дзень-на-дзень чакае мобілізацыі.

Але цікавей усяго—да Сідара Пералаза дайшлі дрэнныя чуткі пра Гэлю...

«Ці ня чуў пра яе, сыноч?»

Сідорыха нясуцешна плача, а Сідар мерыцца ехаць у Пецярбург». «Пішы часьцей, Рыгорка». «Твая маці—Стэпа».

Рыгор адлажыў ліст і хвілін з дзесяць праляжаў ціхутка і непарушна, раздумоўваючы. Пасьля раптам падняўся і кінуўся да сталу, дзе на відным месцы, разгорнутай, ляжала гэліна запіска. Няроўныя радкі гэлінага характару выказвалі роспачныя думкі дзяўчыны.

«Можа я раблю вялікі праступак перад людзьмі, што жыва-сілам гублю сваё жыцьцё. Я адзнаю, што мой намер ідзе востра насупроць вымаганьня жыцьця. Як-ні-як, а я складаю, хоць і незаўважную, а ўсё-ж неад'емную часьціну людзкога колектыву. Ну, іначай зрабіць не магу. Дзеля грамады я бескарысна і непатрэбна, дзеля сябе—вораг. Я—балячка на здаровым целе і мушу стаць адплатаю за сваю няздольнасьць захаваць сябе здаровай і годнай на карысную справу. Цяжка і позна разьбірацца мне ў тым, хто не адгукнуўся на мае надзеі і праз гэта пасобіў росквіту нявер'я ў дадатнасьць майго існаваньня. Позна і дарама. Мне болей не вярнуцца да таго пункту, ад якога я строма пакацілася ўніз. Мне страшна і нявытрымана стала тады, калі я стрэлася з табою. Мая баязьлівасьць застаўляла табе схлусіць пра камітэт і пра спэтакль; тая-ж баязьлівасьць не дазволіла мне адмовіцца ад тваіх турбот адшукаць мне службу. Ды ня толькі гэта—не. Я ўжо тады адчувала сваю няздатнасьць да творчае працы, сваю лішніцу ў жыцьці, якое ашукала мяне. Але, прызнаюся табе, Рыгор, што і тады і зараз, вось успамінаю пра Пятруся. Я, ня думай таго, і няхай ён ня думае, спатыкала яго з невядомай мне дзяўчынай, зазірнула ад шчырага сэрца ў яго сарамлівыя вочы—ды не знайшла спагады. Бач, мне

непатрэбна было жаднага спачуваньня, я незалежны ад нікога чалавек, ну, і ў яго людзкасьці не хапіла ні на макава зерня. Я адышлася і сплюнула, але сэрца маё балюча ёкнула. Мне стала цяжэй і безнадзейней. Тады да мяне надышло бліскучае рашэньне—кінуць жыцццю ўкорны папрок—ахвяраю сябе. Я не хацела сумнявацца ў правасьці гэтага і баялася, моцна баялася, каб мяне не падсьцерагло сумненьне... Скора буду ў дарозе. Цвёрдымі крокамі я накіроўваюся да астатняй станцыі... Даруй за ўсё, але ня думай, што дарма на гэта іду. Другія шляхі мне загароджаны. Уклон Пятрусю і... можа бацьком.— Гэля».

Глыбіня гэлінай трагэдыі—нязьмерна. Рыгор яшчэ ясьней ўявіў гэта менавіта цяпер. Яна не дала яму супакоіцца, не дазваляла апраўдацца. Ён дагадваўся, што чаўпецца ў гэлінай сям'і; яе-ж так моцна любілі і шанавалі, так ганарыліся ёю і раптам...

Рыгор увесь задрыжаў ад злосьці, адлажыў гэлін ліст і безабдумана, нэрвова хапіўся за адзеньне. У яго руках хутка завярцеліся сарочка, камізэлька, жукетка, паліто. І сьледам стук дзвярэй правёў яго на сходы.

Без намеру і без абдуму ён вышаў на вуліцу і ўзмоцненым крокам пашоў напяркам да клінікі Вільлё.

Сустрэў-бы хто Рыгора ў гэты момант і запрапанаваў-бы яму што-колечы блазнае, нязбыўнае—ён кінуўся-б на яго з засосам, самааддана. Але на адгоне каля двух кілёметраў яго ня толькі ніхто не пераняў, а нават ня зьбіў яму дарогі і ня даў жаднага намёку на перашкоду яго роўнай, адшнураванай хадзе.

На скрыжаваньні трамвайных шляхоў яксьці саматугам, мімавольна кінулася яму ў галаву выпадковая думка паехаць у Народны дом—ні на драму, ні на оперу, нават ні на крыклівае, пустазвоннае кабарэ, а ў тысячную гушчу гуляючай публікі, у яе тлум, гам, бязьмэтнае таптаньне.

Сеўшы ў вагон трамваю—ён ужо быў непарыўна зьвязаны сваім плянам, які вырас у нешта завабнае ды заспакойваючае. А чым бліжэй да Народнага дому, тым гэты плян рабіўся шырэйшым і багацейшым па сваім зьмесьце. Народны дом глядзеў на яго смачнымі піражкамі з кавай, бесклапотным сьмехам

тысячаў дзяўчат і хлапцоў, буйнымі шансамі рознастайных выпадкаў, здарэньняў ды нечаканасьцяй...

Празрыстыя рэкламы пры ўваходзе ў Дом швыдка выпхнулі Рыгора з трамваю і магнэтам пацягнулі яго да дзьвярэй, якія нясьціханна, як вяртушка, круціліся перад ім. Рыгор не апамятаўся, як халодная медная ручка, таўшчынёю з цапідла, апякла яго руку халадэчай. Хтосьць, што ішоў заднім, пасобіў швыдчэй адцягнуць на сябе цяжкую фортку дубовых дзьвярэй, пасья моцна ціскануў яго і перадтурнікетны натоўп увабраў Рыгора ў сябе.

— Прайходзьце хутчэй!—прагукнуў ён наперад.

Яго словы засталіся без адказу. Ды фактычна іх ніхто і не пачуў з-за раптам узьнятага крыку.

— У чым справа?—запытаў хтосьці поплич Рыгора.

— Інваліда павалілі, сто-ой-це-э!—пачуўся адказ, і новы націск адпіхнуў людзей. Але тыя, што іх прыціснулі да дзьвярэй, дружным напорам павярнулі людзкую хвалю наперад. Пачуўся гучны стук, і Рыгор на паветры пранёсься праз турнікі ў залю.

— Вось дык здрава!—пасьмяяўся з яго хтосьці ззаду.

— Так!—абярнуўся ён на хаду да сказаўшага гэта і раптам спыніўся.

— Дык гэта-ж вы, Ліба? У гэткай таўханіне, матачкі!—здзівіўся Рыгор.

— Даруйце мне, што я дагэтуль не сабралася да вас. Ужо гэтымі днямі—абавязкова—... успомніла Ліба пра ранейшае.

— Пройдзем да буфэту, Ліба. Я, прызнацца, яшчэ сёньня нашча.

— Нашча? Гэта з якое прычыны?

— Або іх пералічыш?

Яны павярнулі да буфэту, паціху і асьцярожна рассоўваючы публіку, каб даць магчымасьць прайсьці раненым.

Трое іх, адзін на мыльніцах з дзьвіома баўтушкамі—нагамі, другі бяз рукі, трэці з павязанаю галавою, моўчкі ішлі між ім ды Лібаю. Раненыя пільна паглядалі на Рыгора.

Усеўшыся пры малюпаткім мармуровым століку, Рыгор загаў піражкоў і па шклянцы кавы. Яго гасьціннасьць кранула

раненых, якія ў перабой пачалі апісваць Рыгору перажытыя імі жахі вайны.

— Хутчэй-бы як-колечы на родную Кубань. Прыехала-б у госьці, сястрыца, ды мо' з гэтым добрым чалавекам,—з поўным палу жаданьнем, але бяз веры, праказаў той, хто быў на мыльніцах, з вялікімі цяжкасьцямі прысеўшы на крэсьле.

А я ўжо сястры прышлю мелітопальскую мядзяніцу... Пахучую, як воск!.. Ха-ха-ха!..

Ліба цёпла ўхмылялася абодвым марнікам і спачуваюча ўздыхнула.

— Так, мы ўсе тут—нудзім па радзіме ды па блізкіх, але...

Ліба не дасказала.

— Толькі ў адных больш шансаў на зварот, а ў другіх іх меней...

— Некаторым ня суджана вярнуцца зусім. І не таму, што ім паперашкодзіла вайна, а таму, што... Вы помніце, Ліба, тую дзяўчыну, якой кідалі кветкі на сцэну ў смагінскай пажарнай?

— Як-бо яе зваць? О, яна выразна адбілася ў маёй памяці...

— Яе ўжо няма.

— Што вы кажаце? Го-ох!—хапілася Ліба за белую касынку на галаве:—як гэта хутка!

Рыгор мігам падняўся з месца і адышоў ад стала.

— Я вас чакаю, Ліба, і прашу!—стараючыся перакрычаць гукі сьмеху, выкрыкнуў ён праз галовы раненых, і ўмомант зьнік у натоўпе гуляючых.

III

КАРОЦЕНЬКІ РЭЗВЫ ЧАЛАВЕК зачыніў няпрычыненыя дзверы і незадаволена вылаяўся.

— Не навучыць іх да парадку. І што гэта за людзі! Каб чужое, а то свайго ня хочуць ушанаваць. Прыказваеш, гаворыш, а яны па-свойму.

Ён адкруціў сьвятло, гаспадарскім озіркам правёў направа і налева па калідору і прайшоў у канцылярыю.

За шырокім сталом, пастаўленым у рагу нелапога пакою сядзела некалькі чалавек. Яны ўжо пасьпелі добра пракурыць канцылярыю, уклаўшы ў попельніцу каля дзесяці акуркаў. Курава йшло далей, агортваючы дымам дзеве трыццацісьвячовых лямпачкі пад стольлю.

— Ты што-ж гэта позьнішся, Бронісь?—жартаўліва праказаў адзін з тых, што сядзелі пры сталу:—Мы ўжо добрую гадзіну чакаем.

— Прабачайце мяне, але-ж я не па сваёй віне; забягаў у тацянінскі камітэт. Дык халеры гэтага, распарадчыка справам, не злавіў. Выклікалі на сёмую гадзіну, а прышоў—пуста. Якая тлумная ўстанова, ня дай ты божа. Абрыдла ўжо мець з ёю жадныя справы...

Ён круцёлкаю завіўся па канцылярыі, зашморгаў ключамі ў шуфлядах пісьмовага стала, што стаяў наўскасяк пустога, залез у шафу і навывцягваў гару сініх ды зялёных спраў.

— Усё ўрыўкамі даводзіцца вясці работу. Дзевяць гадзін сохнеш на службе, не пасьпееш павячэраць, як барджэй ляціш сюды. Неяк хочацца, каб што-кольвечы зрабіць, каб дапамагчы людзям. Бяда. Жабрачыя сродкі, а няшчасных—гой, гой.

Кароценькі чалавек у морг вока залажыў пусты стол паперамі, бухгалтарскімі кніжкамі, нейкімі пакункамі і скрынкамі з мастыкай ды пячаткамі і проста выляцеў з канцылярыі. Усьлед яму панёсься вясёлы рогат.

— Золата не чалавек,—праказаў адзін, паказваючы пальцам на дзверы:—Каб ня Бронісь, хоць бяры ды зачыняй камітэт. Працуе на сумленьне. Увесь час, вось, так і круціцца і бегае.

— Яму-б, на добры лад, трэба было вызначыць якіх рублёў дваццатак за турбацыю,—сур'ёзна выказаўся другі.

Першы раптам падняўся з месца і здзівавана пачаў даводзіць, што Бронісь і слухаць не захоча пра ўзнагароду за сваю працу.

— Ну, так-жа ня можна, мы мусім яго ўгаварыць на гэта. Я сам унясу прапанову.

Кароценькі чалавек, вярнуўшыся ў канцылярыю, перабіў гутарку прысутных.

— Скардзяцца жыльцы на недахоп ежы,—загутарыў ён:— Ну, што-ж я зраблю! Колькі хапае магчымасьці. Я-ж не шкадую. Сапраўды-ж, яны маюць рацыю скардзіцца, толькі-ж мы бяз моцы пасабіць... Можа пачнем засядаць?—запытаўся ён і тут-жа адказаў:—Нешта многіх няма. Але ўжо позна, а павестка...

— Усёй, бязумоўна, нам ня вырашыць ў адзін засест.

— Важней усяго агародную справу вырашыць, а далей...

Дык давайце, мужчыны, пачынаць.

Кароценькі чалавек сеў насупроць чатырох іншых і пачаў разгортваць плян арганізацыі народнае гаспадаркі камітэту. Згодна яго пляну, бежанскі камітэт павінен узяць дваццаць дзесяцін зямлі на скачках і абярнуць яе ў гароды. Апошнія мусяць апрацоўвацца сіламі камітэцкіх утрыманцаў.

Плян у сваёй аснове выклікаў спачуваньне, але зусім нязначныя дробязі яго ажыццяўленьня пацягнулі за сабою буру спрэчак. Відаць было, што апошнія нэрвалі ініцыятара пляну і той, вышаўшы са сьцэрпу, падняўся з месца і злосна прагукаў:

— На гэткай дробязі і то ня можам пагадзіцца. Ды дзіва, што мы чаго буйнага ня ўмеем зрабіць. Калі ласка, вырашайце самі, а я...

Яго перабіў уваход у канцылярыю незнаёмага вяскоўца, на выгляд бежанца, у кажуху, лапцёх ды з кіем у руцэ. Зьняўшы шапку ў дзьвярах, ён не пасьмеў першым выказацца, чуючы голасную гутарку кароценькага чалавека. Калі засядаўшыя, як згаворана, усе разам паглядзелі на ўвайшоўшага, той запытаў іх:

— Скажэце, будзьце ласкавы, ці сярод вас няма часам Рыгора Нязвычайнага?

— Не,—адказаў кароценькі чалавек.—А гэта-ж чаму вы яго тут шукаеце?

Вясковец памяўся нейкі час, пасля разгорнена сказаў.

— Ды дзе-ж, мае мілыя, мне яго шукаць? Пецябург для мяне горад чужы і невядомы. Куды мне ткнуцца ў гэткім разе? Дзякуй яму, якісьці добры чалавек падказаў на вашу ўстанову.

— А вы-ж зачым, дзядзька, прыехалі ў Пецябург? Бежанец, ці проста па справах?

— Па справах... Ох, ды справы, бач гарэйшыя нат' ад бежанскіх...

У вяскоўца заблішчэлі ў ваччу сьлёзы. Гутарыўшыя з ім бачылі, як ён паднёс да іх лапляную рукавіцу і пачаў выціраць сьлёзы.

— У чым-жа справа, дзядзька?—ласкавейшым голасам запытаў Бронісь і падышоў да вяскоўца.

— Не расказаць, добры чалавек... Цяжка мне, бацьку, ой, як цяжка і горна... Знача Рыгора тут няма?

— Зайдзеце, пачакайце крыху ў суседнім пакоі—мы якраз яго чакаем на паседжаньне. Магчыма, што і прыдзе, а не—дык я вам знайду яго адрас... Няшчасьце, пэўна, маеце?

Кароценькі чалавек папрасіў засядаўшых хвілінку пачакаць, а сам павёў вяскоўца ў суседнюю каморку.

— Ёначавець я ня ведацьму дзе, калі запозьніцца ён... Хоць-бы...

— Нічога, дзядзька, усё ўладзім... Вось бярэце-э крэсла і пасядзеце, а мы зараз...

Якраз пачуўся званок і кароценькі чалавек кінуўся да дзвярэй.

— Ага-а! Вось дык трапна-а!—прагукаў ён Рыгору, які пераступаў парог:—А мы вас дагэтуль чакалі... Мне так хацелася, каб вы прынялі ўдзел у нашым камітэце, што я... Вы атрымалі, бок, маё паведамленьне? Я, паверыце, ехаць меўся па вас, толькі, на яго бяду, тацянінскі камітэт паперашкодзіў... Ой-жа, добра, што прыехалі. Нас-жа, так мала і мы... Прайходзьце—распранецеся ў канцылярыі. Прашу...

Кароценькі чалавек з падкрэсьленаю гасьціннасьцю, якая падкупала Рыгора, адчыніў дзверы і прапусьціў яго першым. Але Рыгор не пасьпеў пераступіць у канцылярыю, як кароценькі чалавек яго перапыніў воклічам:

— Ага, бок, убачайце-э... Вось тут чакае вас адзін селянін, во...

Рыгор забыў прывітацца з тымі, што засядалі за сталом і крута павярнуў з канцылярыі.

У гэты момант ужо бег да яго з суседняе каморкі ўспомнены Бронісем чалавек.

— Рыгорка-а! Здароў, браце-э! Не пазнаеш? Сідар Пера-лаз, Гэлін бацька?!

Рыгор ажно падаўся на крок назад і нечаканасьць стрэчы яго зьбянтэжыла. Ён здзіўлена азірнуўся на кароценькага чалавека, сьледам узяў селяніна за руку і нейкі час ня ведаў, як быць.

— Прабачайце мне, я ўжо не магу прыняць удзелу ў вашым пасяджэньні,—перапрасіў Рыгор Броніся:—я буду прасіць дазволу з гэтым дзядзькам...

Кароценькі чалавек ня даў Рыгору дасказаць і з тэю-ж, ужыўнаю сабе гасьціннасьцю, прачыніў дзьверы ў пакой, куды толькі што памясьціў селяніна.

— Шкада, ды што зрабіць... Вы ўжо абмяркоўвайце свае справы, а я пабягу канчаць пасяджэньне,—праказаў ён на хаду.

Кароценькі чалавек схаваўся за дзьвярыма канцылярыі.

Рыгор-жа з Сідарам апынуліся адзін-на-адзін, у суседнім пакоі.

Абое паселі пры маленькім століку і перад тым, як пачаць гутарку, пільна паглядзелі адзін на другога.

Сідара давіў востры бацькаўскі жаль, шурпатая безнадзейнасьць, і ён сумна, але з нейкай няўпэўненасьцю глядзеў у рыгораў сьвежы настужаны да чырвані твар.

Рыгор адчуваў яго настрой і ўжо меў сабе поўнае ўяўленьне пра тыя сцэны бацькаўскае мукі па згінуўшай дачцэ, якія перапаўнялі ня вельмі мяккае сэрца Сідара.

«Трэба суцешыць старога, ды ці выйдзе што з гэтага?»

— Справы, Рыгорка,—з націскам горкасьці пачаў Сідар.—Прыехаў на вяселье да дачкі... Людзі маюць пацеху, а мы... Ласьне можна было?.. Рыгорка, маё сэрца чула, дык... Паве-рыш, ня меў сілы ўтрымаць... А, бач, ці-ж дрэнна было ёй дома?.. У гэтых бацькоў, як мы... Але надало, надало... Некая ліхая сіла пхнула ды пхнула... Я адно, а яна другое... Упарта-а-я-а! І на табе-э... Клубком-ом, калясом па сьвеце-э... Дачушка-а, мілая!.. Гады ў рады пісямко, а бацькаўскае сэрца—каве-эліцца на часткі... Смагін, Ваўкавыск, Вільня... І той жаданы, той завабны... Пецябург... Эх-эх-хэ!.. Гэля-а... Гэлячка-а!.. Бацька твой у госьці-ы прыехаў... Чаму-ж ня прышла

ты на вакзал?.. Такіта-ж я кінуў і матку і хату... Можа ўжо за мною едзе-а маці з Кандратам, як бежанка... А ты... Рыгорка-а, ну, дзе-ж, ну дзе-ж, мне яе пабачыць? Ну, можа-ж магіла ёсьць? Ці ўжо нат і гэтага... Гэля, Гэля-а, Гэля-ач-ка-а!!

Рыгор падняўся з месца і прайшоўся па каморцы.

Што ён мог сказаць? Чым ён мог спыніць сідараву распач?

— Так, дзядзька... Я і сам дагэтуль не магу супакоіцца— гэтак мяне ўразіла вестка пра гэлін учынак... Успомню, і, ведаеце... але што-ж парадзіш цяпер, што!..

Сідар бязмоўна разводзіў рукамі і безнадзейна глядзеў на Рыгора.

— Парадзь, хоць-бы, як мне на магілу наведаць.

Рыгор маўчаў, абдумоўваючы тыя рады, якія-б можна было даць асірацеўшаму бацьку, але якія мала што дапамаглі-б яго гору.

Правесьці яго на гэліну быўшую кватэру, на вочы тае праціўнае ведзьмы? Атруціць бацькавы ўспаміны паветрам заклатага вяртэпу? Кінуцца на пошукі гэлінай магілы? Вучасткі, бальніцы, анатомічныя тэатры? Ці выйдзе што з гэтага?

— Дзядзька Сідар, паверыце, гэта ўжо ня ў нашай сіле, што-колечы зрабіць...

— Хоць-бы магілу, хоць-бы месца тое ўгледзець...

Зацяжныя ўсхліпы старога Сідара перарвалі паседжаньне бежанскага камітэту; яны пякучаю жальбою насіліся па пакою, б'ючыся ў гладкія, нячулыя сьцены, хвалючы спагаду ў грудзях тых шасьці чалавек, што стаялі перад ім.

— Гэля, дачушка-а, прыдзі-ж пабачыцца-а з бацькам...

— Вы яго суцешце і няхай ён адпачне праз ноч... Чым-жа болей яму памагчы?—разьвёўшы рукамі, спачуваюча выказаў Бронісь.

Іншыя чацьвёра, хто кінуўшы галавою, хто махнуўшы рукою, у адзін голас парашылі:

— Плач ня плач, дзядзька, а дачкі ня вернеш.

Рыгор разьвітаўся з Сідарам, і пакінуў яго аднаго...

— ХА-ХА-ХА! Можа затрымалі? Глядзі на гадзіннік, Анікей!

Якаў Гіс страсянуў галавою і пук яго чорных, хвальністых кос скатам апусьціўся назад. Ён прыціснуў іх рукамі, і прывычна капільнуў доўгім роўным носам. Ангельскія вусікі яго апісалі нешта накшталт знаку параграфа.

— Ці дачакаемся, глядзі?

— Цікава тое, што ён не працаваў пасья абеду,—паведаміў Анікей.

— Заняты нечым.

Якаў Гіс паглядзеўся ў люстэрка, яшчэ раз паправіў косы на галаве і хапіў са стала газэту.

— Шукаеш у газэце?—пажартаваў Анікей.

— Чаго добрага, магчыма і натраплю,—адказаў уверена Якаў Гіс.

— Клапатлівы—ня ўмеру. Напэўна недзе некаму пасабляе, або...

— Другі доктар Гааз...

Абое ўголас расьсьмяяліся.

— Ну, пры чым-жа мы?

Якаў Гіс сарваўся з месца і прашнураваў па пакоі.

— Магчыма...—выказаў ён і настаражыўся.

— Ідзе?

Анікей прачыніў дзьверы.

Да іх данеслася гутарка паміж Рыгорам і гаспадыняй.

— Нарэшце!

Рыгор нявыразным узрокам спыніўся на Якаве Гісе.

— Дзівішся, што без запросін ачуўся ў тваёй абіцелі?—пераняў той.

— ...Я маю да цябе інтэрас. Інтэрас, да гэтага, пільны, а між тым, ужо каля гадзіны мы цябе чакаем. Нязваныя госьці і нядбайны гаспадар...

Рыгор пасьпешна распрануўся і падышоў да сьценкі, у якой выдзяляўся рог печы.

— Так,—пасья хвіліннае маўчанкі вымавіў ён.—Інтарэсы... Ужо гэтакі інтарэс, які я меў толькі што, не пажаданы для нікога...

Ён апусьціў галаву.

— У чым справа?—здзіўлена паглядзелі на яго таварышы.

— Справа?

Рыгор падышоў да сталу, узяў гэліна пісьмо і прачытаў з яго апошніх некалькі сказаў.

— Зямлячка. Дзяўчына, з якою ў мяне зьвязана многа агульных перажываньняў. Загінула, як аднадзенны матылёк. А зараз вось зьявіўся бацька; плача, надрываецца; пакажы яму магілу. Бедны—ён ня ведае, што самагубца папала ў унівэрсытэцкую анатомку і там... на грудях людзкіх цел у лядоўні чакае доктарскага скальпэлю... Ці-ж раскажаш старому? Ён хадзіў з паўдня па вучастках, дапытваў і вось... змардаваным ён прышоў у бежанскі камітэт, а я дамоў. «Што я скажу яе мацеры?»—пытае.

— Так, што стары скажа сваёй жонцы пра загубленую дачку?

Усе ўтраіх, мэрам-бы згаворана, спыніліся ў гутарцы, прыпёртыя шчыльна да зададзенага Рыгорам пытання: што стары скажа сваёй жонцы пра загубленую дачку?

— Аднак, таварышы,—перабіў Якаў Гіс: «Мёртвы ціха ў труне сьпі, жыцьцём карытайся жывы»... Мы ня сышліся на памінкі, хоць і блізкага Рыгору чалавека.

— Сапраўды,—падмацаваў Анікей.—Перад намі першае мая і зьвязаныя з ім заданьні.

— Вы прынеслі іх разьвязаньне?

— Мы прышлі, каб абгаварыць гэта.

— Я вельмі здаволены.

Яны чынна ўселіся каля стала, як сваякі, і прыняліся за абгавор сьвяткаваньня першага мая. Рыгор хутка забыў пра мініорны настрой, справодзіўшы яго праз увесь дзень, і горача аддаўся абароне дэманстрацыйнага выступленьня ў дзень рабочага сьвята. Ён ня браў у разьлік некаторых ахалоджваючых разважаньняў Якава Гіса і не згаджаўся з анікеевай орыентацыяй на іншыя прадпрыемствы.

— Дык што-ж, нарэшце, па-вашаму павінна быць?—нецяр-
пліва пытаў ён.

— Я думаю, што ваш завод знойдзе выйсьце для гэтага...—
нявыразнаю формулаю адказаў Якаў Гіс.

— Ты заўсёды калываешся між двух крэсел, Якаў. Я пры-
памінаю Рыгу, і мне яскрава відаць твая нерашучасьць...

— Усё-ж мы мусім улічаць розныя вынікі, якія магчымуць
атрымацца ад таго ці іншага накіраваньня нашай тактыкі,—
казаў Анікей.

— Цябе палохае студзеньская ізоляванасьць?

— Да чаго гэтыя папрокі. Я ніколі не аставаўся ззаду і
зараз...

— Дык пашто непатрэбныя развагі?

Якаў Гіс пачуў сябе на нейкі час выпхнутым з каляіны, па
якой пайшла спрэчка паміж Рыгорам і Анікеем.

— Я думаю, што кожны з нас за плённейшыя вынікі
сьвяткаваньня,—унёс ён саламонаўскае рашэньне для прад-
стаячых і абгаворваных пытанняў.

Ні Анікей, ні Якаў ня далі на гэта ніякага адказу.

Аднак, у далейшых абгаворах усе трое сышліся на тым, каб
увязаць форму выступленьня з выяўленым на заводах перад-
сьвятным настроем рабочых. Гэткае рашэньне, разам з тым,
астудзіла выбухнуўшую навостранасьць у іх гутарках. Якаў Гіс
завёў мэлэдыю варшавянку, а Рыгор дбайліва зьбегаў да гаспа-
дыні і папрасіў у яе нагрэць гарбаты.

Паступова рыгораў пакой напоўніўся ціхім хоравым п'янь-
нем рэволюцыйных сьпеваў. Стаўшы ў колка, усе трое з рашу-
чымі махамі рук, з рытмічным патоптваньнем ног, поўныя
натхненьня, зьлівалі сваю ваяцкую рашучасьць у моцных сло-
вах прызыўнае песьні. Уласьцівая ёй сіла ўздому і захапленьня
няўпрыкмет падвышала настрой сьпевакоў, раздавала іх грудзі і
гучніла галасы. Ужо калыханьне паветра пачало біцца ў шыбы
вакна і прасочвацца ў шчыліну непрачыненых дзвярэй, калі
моцны голас Сарафіны Хлёраўны варваўся ў пакой і абарваў
пяяньне.

— Што вы, Рыгор Міхасевіч, што вы? Пад вокнамі тупа-
юць гарадавікі, а вы маніфэстацыю разьвялі. Я не магу вам

гэтага дазволіць, я ня мушу праз вас рызыкаваць сваім спакоем, Рыгор Міхасевіч...

Расчырвоненая ні то ад злосьці, ні то з перапуду, гаспадыня ўбегла ў пакой, хутка паставіла на сталае гарбатнік і моўчкі выбегла з пакою.

Якаў Гіс правёў яе квапнай капіроўкай нэрвовае хады, і зачыніў дзьверы.

Але не пасьпелі яны падыйсьці да сталу, як гаспадынін голас ізноў адцягнуў на сябе іхнюю ўвагу.

Рыгор выбег з пакою і ўголос прагукаў:

— Пя-атрусь, браток, хіба-ж ты?.. Заходзьце... Рыма... Знаёмцеся...

Пяцёра чалавек рабілі рыгораў пакой цесным і поўным. Забітых у сьцену цывякоў не хапала для адзежы, стол сваім памерам не даваў месца для пяці крэсел, каб і былі яны ў пакоі. Але задаволенасьць гасьцей, выразна адзначаная на рыгоровым разьвяселеным твары, раздавала сьцены пакою, робячы яго сьветлым і прасторным.

— Дзе цесна, там пацешна,—увіхаючыся з трыма крэсламі, са сталом і адзежаю, некалькі раз пераказаў Рыгор.—А хець-бы жанчыне даць дарогу.

— Ня турбуйцеся за мяне.

— Як-жа, вы сярод нас адна.

— Ды тая лішняя... Я думала...

— Позна думаць,—пераняў яе Пятрусь.

— Давайце лепш гутарыць, чымся думаць,—пажартаваў Якаў Гіс.

Ён пільна ўглядаўся на Рыму. Прадстаўнічы ростам, з чорнымі вострымі вачмі з-пад рэшата чарнільных кос, ён улічваў уражаньне, наданае сабою дзяўчыне і лавіў яе ўкрадчывыя ўзрокі. Заспакоенасьць Анікея паднімала яго шансы, казытаўшыя мужчынскі эгоізм.

— Хто не за гэта. Ха-ха-ха!—рэзва адказала Рыма і першай уселася пры сталае. Хлопцы яе пакінулі п'ючы гарбату і сабралі сваю ўвагу вакол Пятруса, які ў гэты момант пісаў Рыгору свой маскоўскі адрас.

— Я маю добрае месца, нечага сказаць,—аддаючы таварышу візытку, казаў Пятрусь.—Служба спакойная і заробтак ня дрэнны. Пры гэтым і ўвагу заслужыў ад начальства. У кожны момант знайду магчымасьць дапамагчы... любому з вас...

— А з усім тым, што датыркала формальнасьцяй знадворнага характару, ты ўжо пасьпеў уладзіць?

— Ха-ха-ха! Мая прысутнасьць у цябе засьведчвае тое. Пятрусь Кандратаў Папяровіч, дазвольце-э...

Пятрусь не дасказаў, палічыўшы сваю разьвязнасьць залішняй.

Рыгор паглядзеў пазьменна на Анікея ды на Якава Гіса і зьвярнуўся да ўсіх:

— Ну, Рыма выгадала лепей нас усіх... Хоць па чарзе выпеце гарбаты...

— Выграла, бо пакуль вы сабраліся піць, я выкарыстала гарачую гарбату...

Яна не дасказала, накіраваўшы сваю ўвагу на разгорнуты лісток паперы, які хутка прынялася чытаць.

Рыгор скеміў, што Рыма трапіла на гэлін ліст і прагна сачыў за выразам яе твару. Перакідаючыся сказамі з таварышамі, ён з хвіліны-на-хвіліну чакаў яе запытаньня. Несьвядомасьць апошняга застаўляла Рыгора знаходзіць шэраг лёканічных адказаў.

— Вы наводзіце сум сваім зацяглым чытаньнем, таварыш,—кончыўшы з гарбатаю, закінуў Рыме Якаў Гіс.

Тая не адказала.

— Ваша таварышка ня ў гуморы,—паслаў ён рэпліку да Пятруся.

— Рыма, то пра цябе гутарка,—палажыўшы на яе плечы руку, на вуха сказаў Пятрусь.

— А пра цябе, во, пісаньне, маеш?

Рыма раптам паднялася з крэсла, і, не адвяртаючыся ад Пятруся, падала яму чытаную паперку.

— Маеш уклон...

Рыгор настарожана глядзеў на Рыму, чакаючы моманту падыйсьці да яе і разagnaць абдаўшы яе настрой.

Анікей утароплена глядзеў праз вакно на мігаўшы воддалі ліхтар.

Якаў Гіс разглядаў залаты надпіс фірмы на цыгарцы, раз-по-разу падносячы яе да губ.

— У чым справа?

— Справа ў Гэлі, нябось, памятаеш?

Дзяўчына нэрвова стала перабіраць складзеную на ложку адзежу.

— Рыма, я прашу вас...

Рыгор пераняў яе ад ложка, і, паказваючы на крэсла, папрасіў:

— Яшчэ ня позна, куды вам сьпяшацца. Гэта-ж не далёка...

— Што сталася з Гэляю?—перабіў Пятрусь.—Яна скончыла самагубствам?! Рыгор?!

Анікей моўчкі адзеўся і павярнуўся да дзвярэй. Якаў Гіс зьнімаў са сьцяны паліто.

У гэты момант гучнае прывітаньне, праказанае ў дзвярах, адцягнула на сябе агульную ўвагу.

У пакоі стаяў Сідар Пералаз.

V

— ТЫ ДА МЯНЕ?

Рыгор спыніўся ў варотцах брамы і шільна паглядзеў на Пятруса.

— Так, хацеў...—праказаў той і павярнуўся да вуліцы.

Рыгор вышаў з двара сьледам за таварышам.

— Хіба правяду цябе да заводу?

— Нічога ня маю... Я-бы не пашоў у завод, каб не перад сьвятам, а то...

— Не-не, дзе ты бачыў! Ці-ж варта з-за мяне траціць дзень—ніколі. Калі-б на тое пашло, мне ўжо шмат выгадней на лішні дзень застацца... Ня варта, ідзем.

— Дык ты надумаў ехаць?—запытаў на хаду Рыгор.

— А трэба... Разумееш, мяне хвалюе Рыма. Ёна надало-ж табе не схаваць гэлінага лісту...

— Яна цудная нейкая. Мне не хацелася табе казаць, а калі да слова прыйшло... Цяжкая...

— Ды мне што. Яна думае, што на ёй усе дарогі сходзяцца! Падумаеш.

— Зразумела...

— Намякнуў на пераезд у Маскву, дык закапыліла нос...

— Твая прыватная справа, браток. Мне, ведаеш, трудна што-кольвечы парадзіць... Каб на мяне, то я-бы ўжо даўно махнуў рукою. А ты—думаі...

— Скажу па праўдзе, Рыгор, і хочацца і колецца. Натуру маю паганскую. Вось ўбілася ў галаву і ніяк ня зьмірыцца з думкаю, што... Люблю, прызнацца...

— Тады набок сумленьні... Дзейнічай...

— Так, пайду ізноў. І пастаўлю пытаньне катэгарычна: альбо, альбо...

Пятрусь затрымаўся.

— Бывай, Рыгор... Адрас маеш?

— Маю.

— У любую хвіліну адчынены дзьверы.

— Дзякую.

Яны зрабілі па некалькі крокаў адзін ад другога. Пасьля, як па змове, кожны з іх азірнуўся назад, сустрэўшыся яшчэ раз сяброўскімі ўзоркамі. Рыгор адчуў, як пачуцьцё суму зашавялілася ў яго нутру.

Колькі разоў яму даводзілася сустракацца і разьвітвацца з Пятрусём! Ці хутка выпадзе чарговая стрэча?

Яму ўхмыльнуліся апошнія словы таварыша: у любую хвіліну адчынены дзьверы. Таксама і ў Рыгора, што да Пятруса. У любую хвіліну...

Ён яшчэ раз азірнуўся назад, прамераўшы вострым узрокам даўжыню Выбарскае шашы, але Пятруса ўжо ня ўгледзеў. Чорныя фігуры людзей і ўдоўж і ўпоперак перарэзвалі каменны насьціл вуліцы, сьпяшаючы на працу. Яго наганялі і пераганялі дзесяткі рабочых. Знаёмыя віталіся, знаямейшыя закідалі адным-другім словам.

Пры самым ваходзе ў завод прымха зьвяла яго тварам да твару з надаеўшым яму вайсковым наглядальнікам. Акінуўшы

Рыгора начальнічым узрокам, ён, саступіў яму дарогу і прапусьціў праз дзверцы першым.

Было ясна, што азначала гэта далікатнасьць палкоўніка. Адна яе нясло шпегаўскаю манераю, якая пазьней выказалася ў яго паводзінах.

Апынуўшыся ў такарнай заводу, ён пільна сачыў за кожным повертам як Рыгора, гэтак і іншых рабочых. Няпрыметная раней, на гэты раз у руках палкоўніка віднелася запісная кніжка. Раз-у-раз ён прыпыняўся ў прагалку між варштатаў і нешта пільна занатоўваў. Часьцей, як дагэтуль, між ім і майстрам адбывалася адрывуная гутарка, якая справодзілася на кароткі час зьнікненьнем палкоўніка з абшараў такарнае майстэрні.

Рыгор ня мінуў падказаць на гэта Анікею. Той-жа, у сваю чаргу, дапомніў суседу. Хутка вялікая колькасць рабочых праводзіла вайскоўца падозранымі ўзрокамі.

К вечару яго надазойлівае тупаньне пачало нэрваваць рабочых. Перш цішэй, а што далей—то сьмялей яны пасылалі яму ўсьлед жарты, сьмяшкі і посьвіст. Сам сабою складаўся ў гонар палкоўніка дэманстрацыйны кашачы канцэрт. Гэта астудзіла палкоўнічую зухаватасьць, і ён раптам зьнік з майстэрні на болей доўгі тэрмін.

Аднак, пранозаваты ваяка не прапусьціў зьявіцца ў такарню ў той самы момант, калі рабочыя прыпынялі варштаты. Ён з украдкаю шпега пазіраў у змрок майстэрні з-пад канторкі майстра і выразна бачыў, як рабочыя ў гуртках абгаварвалі майскае сьвята. Палкоўнік цікавіўся ўвішнасьцю Рыгора, які заўзята ўгаворваў таварышоў на забастоўку. Рашучыя размахі яго рук, звонкасьць яго сьвежага голасу прыцягалі палкоўнікаву ўвагу. Палкоўнік дрыжэў ад злосьці і націснуў гузік электрычнага званка, які вёў у занятую пераадзетымі паліцэйскімі кантору заводу. І толькі рабочыя сталі пакідаць майстэрню, як палкоўнік сярод першых вышаў з заводу, і з ганку канторы праводзіў зажмуранымі вачмі выбегшых з засады паліцэйскіх. Але тысячны натоўп рабочых паглынуў іх у сваёй зьлітнай, зьяднанай адзінымі жаданьнямі, воляй ды настроем рабочаю гушчаю. Быў-бы няпрытомным той, хто-б неразумеў усяе мізэрнасьці абранага мэтаду змаганьня з рабочымі. Апусьціў голаву і палкоўнік, калі бур-

лівая паводка іх бесьперашкодна лінула з адчыненае брамы на вуліцу.

Рыгор выходзіў у задніх радох і не прапусьціў нагледаць за разувераным палкоўнікам.

Першае мая пераможна лунала над высокімі закуранымі гмахамі заводу. Яго повеі гайдаў рабочым настроем.

У вошта выльецца гэты настрой заўтрашнім днём?

— Во, глядзі, Рыгор!—супыніў Рыгора Анікей, паказваючы яму на сьвежа-прылепленую на паркане абвестку губарнатара.

Каля абвесткі грамадзілася многа рабочых, якія рознастайнымі рэплікамі адказвалі на застрашваньне іх начальствам. У на-тоўпе паднімаўся рогат і выгукі.

— Начальства нас не забывае!

— У яго напаягове ўсё!

— І першым дзелама—абвесткі!

— Машына верціцца!

— Кантора піша!

— Вайна на два фронты!

— Ды наш-та фронт небясьпечней Заходняга!

— Гэта разумеюць, каму сьлед...

Рыгора хутка адціснулі ўбок і ён згубіў Анікея, не пасьпеўшы згаварыцца пра заўтрашняе спатканьне.

Адышоўшы на другі бок вуліцы, ён перш намерыўся яго па-чакаць, адале перадумаў і пашоў на кватэру.

Пры павароце з Выбарскае шашы паміж яго галопам пра-нёсься атрад казакаў.

ЗАГУДЗЕЎШЫЯ СЫРЭНЫ паднялі Рыгора з ложка. Ён мігам ачуўся каля вакна і змерыў узрокам разьлэгшую перад ім карціну. Па стрэхах будынкаў, па зелянеючых дрэвах, у паветры і на небе разьлівалася ранішняе праменьне сонца. Расшпіленая сарочка агаляла рыгаровы грудзі, а вочы міргалі ад яркага бляску.

Ён прачыніў вакно і прасунуўся ў яго па пояс, каб паглядзець у бок фабрычнага раёну. Якаясьці прыбудоўка, толькі зараз заўважаная ім, не дазваляла выбіцца яго ўзоркам за межы двару. Але відаць было па каламутнасьці неба, што фабрычныя каміны

па звычайнаму сапуць густымі камякамі дыму. І частая тупатня крокаў па дашчаных тротуарах сьведчыла за тое, што людзі сьпяшаць на працу...

А вось пралапатаў цягнік фінляндзкае чыгункі...

Няхай!

Рыгор зачыніў вакно і вярнуўся на ложак.

Выабражаючы перад сабою моцную варожую сілу, ён наперакор яе націску, дэманстрацыйна заплюшчыў вочы.

Першае мая—рабочае сьвята!

Далоў усякія думкі аб працы!

Ён не шавяльне пальцамі, каб знарушыць чыстасьць майскага сьвята!

Што будзе далей—пляваць; пра гэта знойдзецца часу падумаць.

А Першым маем...

Нават Сарафіна Хлёраўна прытаілася дзесьці і жадным шорпатам не зварушвае майскае ўрачыстасьці...

Першае мая—рабочае сьвята!

У цесным вобдыме варожай сілы, яно блыскае красою дыямэнту. Яго чырвоная здань прысутнічае навакол і ўсюды. І няма тае сілы, якая-б магла змагацца з пераможным наступам яго хвалюючых ідэй.

Гукі сірэн—інакшыя ад звычайных. У іх меней прымуснай, угоннай да працы сілы, а болей урачыстасьці, гучных напеваў вызваленьня.

Ці ня клічуць яны Рыгора да вулічных боек?

Пэўна таму і ня сьпіцца, што майскі настрой разварушыў яго бадзёрасьць. Калі сьвяткаваць—дык на вуліцы перад усімі, з дэманстрацыйнай адзнакаю сьвята. Хто яго бачыцьме схованым у пакоі? А мо' ён адзін адстаў ад тых, хто злучыўся ў баявую грамадку і пры чырвоным сьцягу з песьнямі вялічае Першае мая?

Загнаньня, заклапочаньня, нясьмелыя і карысныя—няхай глядзяць на адвагу мужных і задумоўваюцца над значаньнем Першага мая!

Рыгор спрытным, адрэзаным рухам пакінуў ложак і з напевам марсэльезы пачаў зьбірацца на вуліцу.

Сарафіна Хлёраўна не пасьпела заперці дзвярэй, вярнуўшыся з рынку, як Рыгор прывітаў яе з першым мая.

— Калі вы, Рыгор Міхасевіч, мелі час адзецца?—здзіўлена і зусім сур'ёзна запытала яго гаспадыня.—Я толькі што, ня болей чвэрткі гадзіны, пакінула вас спаўшы, а гэта...

— Што нашаму брату значыць сабрацца—пяць хвілін—пажартаваў Рыгор.

— Але... ну, няхай-бы гарбаты выпілі?—запрапанавала Сарафіна Хлёраўна.

— Дзякую шчыра.

Гаспадыня пераступіла Рыгору дарогу і надзвычай ласкава паглядзела яму ў твар. Яе лісьціў рыгораў бадзёры і рэзвы настрой, а абдаўшыя яго натхненасьць—чаравала.

— Я папрашу вас, Сарафіна Хлёраўна, пра адно... Калі што-кльвечы... Ну, разумеце... Як толькі здарыцца якая прыгода, прыглядзеце за маім пакоем...

— О... Рыгор Міхасевіч...

Гаспадыня абяруч хапілася за галаву і ў яе вачох забігаў сполах. Мэрам-бы над маладзіцаю абрынулася столь і знячэўку прыдавіла яе сваім цяжарам.

— Рыгор Міхасевіч... Няўжо вы не шануеце сябе і свае маці? Гэта-ж... Я перапрашаю вас... Куды вам лезьці аднаму супроць варужнае сілы? Ня дайце прычэпкі разрадзіць вінтоўкі... Паездзяць—паездзяць і... Рыгор Міхасевіч! Мая вам прыцельская парада... Я... Вось зараз закіпіць вада і хоць шклянку...

Рыгор не мяняў настрою—яго твар абмываўся тою-ж рэзваю ўхмылкаю. Гэта ўплыло на гаспадыню; яна перамяніла трывожны тон на болей спакойны, і ўжо ня ўпрошвала яго астацца на гарбату, а толькі радзіла яму быць асьцярожлівым.

— У мяне, як у бога за пазухай, Рыгор Міхасевіч!—уверыла яна Рыгора, калі той пераступіў парог на сходы.

VI

НАД ВЫБАРСКАЙ СТАРАНОЮ насіліся хмары дыму. Яны куравілі зялёныя лісьця рэдкіх дзярэўцаў, вокны будынкаў, празрыстае паветра. Дробныя крупінкі сажы садзіліся на людз-

кіх тварах, залазілі ў нос. З цесных, абгароджаных высокімі парканамі, фабрычных двароў разьляталіся ва ўсе бакі гучныя стукі малатоў, брэг жалеза, прыдушанае гудзеньне станкоў. Хвалі сіняе вады ў Вялікай Неўцы аднастайным плюхаценьнем адгукваліся на процэсы непарушанай працы.

Ажыўленьне на Сампсонеўскім проспекту і на ператочных яму вуліцах мала рознілася ад звычайнага. Зрэдку, парушаючы штодзённы парадак, то там, то сям на рагох вуліц стаялі грамадкі рабочых, дапамінаючы ні то абедзены перапынак, ні то невялікую забастоўку. Болей усяго дапаміналі пра выдатнасьць Першага маю ўзмоцненыя варты гарадавікоў, ды казачыя атрады, паважна, але зрэдку праяжджаўшыя ўсьцяж проспекту.

Тым ня меней, подых майскага сьвята адчуваўся многімі, хто-б ня ішоў ці ня ехаў проспектам, або вуліцамі Выбарскае стараны. Сотні вачоў недаверліва, ці з захованай надзеяй, прабівалі ўзрокамі мурзатыя вокны фабрычных карпусоў. Настарожаныя вушы прагна лавілі кожны стук, які чуўся за парканамі і ў сьценах майстэрняў. Грамадкі рабочых на рагох вуліц аднаўлялі ў памяці нядаўнія, знаёмыя падзеі. Кожную хвіліну могуць паадчыняцца жалезыя брамы заводу і фабрык і тысячныя грамады чорных закураных людзей запоўняць шырокі Сампсонеўскі. Мігам стане паравік. Дзе дзенуцца рамізьнікі. Расчысьцяцца ад пешаходаў тротуары і пад малочным небам залунаюць гучныя мэлэдыі паўстаньня. Нельга верыць вочавідкаму спакою. Дарма з усіх фабрычных каміноў непарыўнымі пасмамі пыхае дым, сьведчачы за поўную чыннасьць заводу!

У хмурых вокнах рабочых кватэр прытаілася няўміручая помста прыгнечаных. На кожным твары іх жыхароў, жанок і дзяцей рыглядае яскравая прага вызваленьня. Гарда пануе над усім вакольным знатны будынак Ломанскага завулку. Яшчэ не залеплены глыбокія дзіркі ад казачых стрэлаў.

Глядзіш і яго зноў засуцэліць жалезнае кола вінтовак. Можна ў абед, ці ад вечару, ці ў іншы час—стукі молатаў абярнуцца ў стрэлы.

Ці не таму наглядаецца якаясьці пасьпешнасьць руху як у хадзе пешаходаў, гэтак і ў язьдзе рамізьнікаў ды ў прабегу паравіка?

Першае мая прасякла зацьвілы слой політычнае будзёншчыны і кратае застыўшае, але не памершае, пачуцьцё свабоды. Больш як каму выразней гэта для Рыгора. Ён у ліку нямногіх, што аддаюць належнае вялікаму сьвяту працы. А праз год, а далей?

Ён будзе сьведкаю паступовага ўздыму працоўных да ўрачыстага ўшанаваньня Першага маю.

Дачакаецца, калі празрыстасць неба над Выбарскай стараною засьведчыць поўную бязьдзейнасьць у гэты дзень кожнага заводу, варштату ды молату.

Гэта йціме ад пачатку ў 1915 годзе, калі—...

Ага!

Рыгор абяцаў гэтым днём правясьці на вакзал Сідара Пералаза. Той прасіў наведаць бежанскі камітэт а дванаццатай гадзіне, каб разам купіць яму білет.

Але на гадзінніку—першая.

Напэўна Сідар не дачакаўся? А калі яшчэ і не пакінуў камітэту, то пакуль Рыгор даедзе, можа пакінуць.

«Ляпей проста на вакзал», рашыў Рыгор і сеў на трамвай нумар восьмы.

Чамусьці надзвычай хутка прамільгнулі ў яго ваччу дзiesiąткі вуліц, мастоў, пляцоў і спынак, і ён не агледзеўся, як шкляная сьцяна знаёмага будынку спыніла яго ўзрокі.

Натоўпы людзей, шнурком накіроўваючы за рог будынку, сьпяшылі на цягнік. Ці знойдзе ён у гэткім натоўпе Сідара? А можа той яго пільнуе пры ўваходзе?

Разглядаючы ў бакі, Рыгор прайшоў у вакзал і стаў шукаць старога.

Шэрыя шынялі салдат скрадалі асаблівасьць сідаравага ўбраньня.

Рыгор увішна абышоў залі, паглядзеў пры касах і накіраваў да пэрону—Сідар, напэўна, прайшоў у вагон.

— Паштовы на Вільню?..—абярнуўся ён да правяральшчыка білетаў.

— Праз паўгадзіны ад...

— Рыгор!—заглушыў словы правяральшчыка Сідар, зазіраючы Рыгору ў вочы.—А я ўжо думаў, што ты не захочаш...

Надарваны і ахрыпшы голас Сідара Пералаза ня даў яму даказаць.

— Што вы, дзядзька... ласьне можна так думаць! Я ўжо колькі часу, як вас шукаю.

— А божа, колькі людзей—я ледзьве даціснуўся да білету. Узяў—і сяджу ды чакаю, калі пачнуць пускаць... Хоць-бы не адстаць ад цягніку. Вось як напруць, а ў мяне няма прывычкі штурхацца і—глядзіш—лаві вачыма. Астануся, тады... Хто ведае, якаво там у дому. Можа дамашнія даўно ўжо ў дарозе, а я дарма ўзяў білет да Ліцку... Ох!.. Зрабіў такую дарогу і... Дачушка-а мая, як ты моцна пакрыўдзіла сваіх бацькоў!..

І голас Сідара і ўражаньне ад яго нутранага надлому, балюча нэрваваўшыя Рыгора, перабіў зычны званок швайцара.

— Другі-ы зва-а-н-о-о-к на Пскоў, Вільню, Гр!..

Вочавідкі перад правяральшчыкам білету стала расьці грамада людзей.

Сідар Пералаз крута павярнуў ад Рыгора, каб ня быць адцінутым з праходу на пэрон. Ды толькі ён намерыўся залезьці ў чаргу, як чыясьці здаровая рука яго адапхнула ўбок.

— Я тут неадходна вартую, а вы нахабна пхаеся,—пакрыўджана выказаў Сідар да пхаўшга.

Той не зьвярнуў на Сідара жаднае ўвагі і шчыльна затуліў меўшыся між ім і папярэднім яму чалавекам прагалак.

Тады Сідар ізноў накіраваўся да яго, ну тая-ж рука пераградзіла яму дарогу.

Рыгор убачыў гэта і рашуча падышоў да здаравеннага нахабнага з выгляду чалавека.

— Гэты чалавек мае права стаць наперадзе вас,—настойна праказаў ён і абярнуўся да Сідара:

— Станавіся, дзядзька, вось тут.

У адно мірганьне вока Сідар ачуўся крокаў на два ўбаку, за тое і таўхануўшы яго ад спрытнага адказнага штуршка Рыгора быў выбіты з чаргі і хутка зацёрты надышоўшымі пасажырамі. Яго зычная лаянка, накіраваная па адрасу Рыгора, незаўважнай патанула ў дружным сьмеху некалькіх салдат.

— Так яму, нахалу,—адобрыў Рыгора адзін з іх.

Сідар Пералаз, стаўшы пры Рыгору, здзіўлена паціскаў плячыма і трусьліва азіраўся назад.

— Што за людзі, божа ты мой...

Калі чарга заварушылася, ён барджэй працягнуў Рыгору руку і скарамоўна пачаў закідаць яго пытаньнямі ды падзякай.

— Можа паведаміць мацеры, што ты... Ці няхай яна ў выпадку чаго накіроўвае да цябе... Пэўна ты ня думаеш адгэтуль нікуды ехаць... Бадай хутка жаніцімешся... Даруй, Рыгорка, за турботы. Я ўжо пастараюся аддзякаваць... Што-ж парадзіш, родны... Будзь здароў, усяго табе найлепшага... Можа, часамі, гэліну магілу...

Стары памкнуўся яшчэ раз злавіць рыгораву руку для развітальнага поціску, ды правяральшчык білетаў сур'ёзна праказаў яму над вухам:

— Не затрымлівай, стары. Варочайся...

У хвіліну Сідар Пералаз ачуўся на пэрон. Намерыўшыся сыйсьці ў бок і азірнуцца на Рыгора, ён наткнуўся зьнячэўку на пераганяўшага другіх пасажыра; той ліхамысна паглядзеў на яго і вылаяўся.

Тым часам напоўніўшыя пэрон новыя пасажыры вымусілі яго павярнуцца ў бок да цягніку.

Рыгор бачыў, як белы клумак Сідара Пералаза замільгаў між бягучых людзей і зусім незаўважна зьнік у іх мігатні.

— Бедны стары, з чым ён вернецца дамоў!—падумаў пра сябе Рыгор і пашоў з вакзалу.

Сонечнае надвор'е абласкала яго цяплынёю. Вуліцаю шнуравалі сотні людзей, чый інтэрас хаваўся ў сумных сьценах гораду. Якое ім дзела да цягнікоў і пасажыраў, што мусяць як мага нясьціся ў бок далёкіх Вільні, Ліцку, Горадні і па-за імі?

Аднак, зусім нечакана паўстала і перад Рыгорам пытаньне: бывае зьнянацку складуцца ўмовы і хочаш-ня-хочаш мусіш пакінуць Пецябург?

Пры гэтых думках у яго нутру парвалася якаясьці няпрыметная нітачка: ёкнула сэрца і саладжавая боль расстаньня з улюбёным горадам прайшла па ўсёй яго істоце. Рыгор абярнуўся на вакзал, і ўлавіў вушамі далёкае чмыханьне цягніку. Пасьля паглядзеў направа ды налева ўсьцяж забруджанага Абводнага.

Скора год, як у яго ваччу мігнула вунь тая вагромністая рэклама з шарыкападшыпнікамі, шэрае кола шыны «трыхугольнік», жывое, рэзвае дзіцянё з банкаю какао, электрычная лямпачка «Osram». Ва ўсім гэтым шавеляцца яго надзеі і трапяткія жаданні, казытаўшыя яго ў момант прыезду. Гул і завіруха, разьбежнасьць і тлуматня сталічнага жыцця прыеліся яму, прасачылі ўсю істоту, увабралі ў сябе. А вось за гэтым сумным будынкам іншае, адваротнае жыццё. Памятнае па Сілдох, па Смагіну. Няўжо яно без свайго хараства, бяз сілы, якая мае здольнасьць уцягнуць у свой вір любога чалавека?..

Але што за раздумы над біламі мосту?

— Пайду да Ганны!..

Ужо на другім кроку ад месца, на якім мігнула гэта нявыразная ні то думка, ні то жаданьне, Рыгор адчуў вострую патрэбу ўгледзець сваю нядаўнюю прыцельку. Было-б дзіўным, калі не загадкавым, каб іх доўгае, блізкае і цёплае сяброўства так раптам і гэтак ніякавата распалася. Няўжо Ганна зразу занядбала ўсімі тымі пачуцьцямі, якія зьвязвалі яе з Рыгорам? Або да яе прыкладны трывіяльныя пагляды мяшчан, як на звычайную кабету, далёкую ад думак і разваг сур'ёзнага чалавека? Прынамсі ў яго, Рыгора, няма сумленьня ў тое, што Ганна хоць часткаю ды жыве мінулым. Было-б, сапраўды, шаломным і абураючым, каб яна выхаласьціла сваё нутро ад усякае да яго прыязні. Тады—можна было-б перарэвізаваць погляды ў адносінах многіх асоб, усяго жаночага роду, нават у адносінах...

— Ну, што вунь там, па восьмай роце, за натоўп людзей?

Прыслухаўся.

Марсэльеза?

Штосьці раптам павярнула Рыгора вузкім тротуарам налева—ага!

Першае мая!

Значна ня толькі бастуе іх такарная, ды некалькі майстэрняў іншых заводаў на Выбарскай, а і тут вось... Нават маніфэстацыя і побач з казармамі...

На ператоч яму выбегла з двара казармы каля дзесятку ізмайлаўцаў. Іх узрокі прагна накіраваліся ў бок нядаўна прагучэўшай песьні.

Адтуль ужо гучэлі бразгі паліцэйскіх падкоў. Аголеныя тротуары лавілі скрадныя ўзрокі схаваных каля брам маніфэ-стантаў. Асьцярожліва некалькі чорных фігур перакрыжавала вуліцу. Пачуўся раздражальны сьвіст, рэзвы выгук. Перап'яўшы вуліцу, шэраг гарадавых па камандзе абярнуліся назад і замёрлі на месцы.

Настаражылася купка ізмайлаўцаў.

Рыгор завярнуў да проспекту.

VII

ЖАЛЕЗНЫ ПЕРАПЛЁТ МОСЬЦІКУ праз Фонтанку. Моцныя гранітныя аправы сьціснулі зялёную ваду халоднымі абоймамі. Направа—зямлячарпалка з паднятым вядром чорнага ілу. Далей—чарада цёмных засмоленых барак. Яшчэ далей, да Чарнышовага мосту, лёгкі адкрыты параходзік разьвівае лохмы сіняватага дыму. Чуць відаць—цёмныя плямы людзей над біламі, між высокіх каменных альтан. Што за выпадак?

Пэўна вось так глядзелі людзі і тады, калі ў чорнае вока палонкі падала Гэля?

Гэля!

Які жудасны шлях—ад Фонтанкі ў анатамічку... Э-э-х!

Надарванае сэрца асірацелага бацькі. Халодныя сьцены роў-надушнага гораду. Глыбіня і незьмярымасьць людзкае трагэдыі.

Гэля—сябар і таварыш.

Зелень пастаўнікоў і белы валь квітучых садоў.

Вёрткасьць і рэзвасьць маладое ласкі.

Жніўныя песьні і бесклапотныя гульні.

Сілцы...

Кінографічнае прамільганьне здарэньняў, прыгод, выпадкаў і шэрагаў доўгіх гадоў...

— Муры туляць зьніжанае сонца?

Так, цягне золкім холадам.

На чарзе ледаход...

Што-а? Музыка?

Разухабістай хадюю пяцера падвыпіўшых хлапцоў накіроў-ваюць проста да Рыгора. Буйны гармонік—на размах рук—

выцінае «Чудны месяц», далікатна змаўкаючы на вярхох людзкіх утораў. Каля мосту—спынка.

— На Пад'ячаскую!—крыкнуў адзін і пяцера сьпін засланілі ад Рыгора прагляд наперад.

Ён ускорыў хаду, абагнаў вясёлую кампанію і схваўся ў браме пяціпавярховага шэрага будынку.

Не абмыліцца-б.

Ну, усё-ж яна жыве ня дзе іначай, як тут. Потым, вось, усходамі—этаж...

Рыгор пільна разглядваў нумаркі над дзвярыма, паднімаючыся ўгору.

— Ці ня гэты?—падумаў ён.

І як-бы хто прачытаў яго думкі—раптам перад носам адчыніліся дзверы і з кватэры вышла кабета.

— Ubачайце-э...

— Так?

Яна абярнулася да Рыгора.

— Здаецца ў гэтай кватэры...

— Ах, памятаю; вашае зямлячкі ўжо няма. Яна... Хіба-ж вам невядома, што яна з мужам выехала да Дзвінску?

— Ганна?

— Так, так, я вас памятаю, як вы...

Кабета зачыніла дзверы і праверыла ці заперты.

— Успамінала вас... І на вясельлі і ад'яжджаючы...

Яна пайшла ўніз, а Рыгор сьледам.

— Добрага чалавека знайшла—мы ўжо казалі... Пра вас думала... Цяперака такі час, што кожны момант—новыя думкі... Каб-жа адны думкі! Пляны, намеры, жыцьцё... Вось ужо пайшлі гутаркі пра мобілізацыю другога разраду... Бяда, што мне прыдзецца рабіць тады з дзяцьмі! Мужа... Ці ня былі-б ласкавы, можа-б дзе-кольвечы мелася месца ў такім заводзе, што...

— А Ганна вам адрасу не пакінула, часамі?

— Або-ж прыпомніш, дзе ён, калі і пакінула. Добрыя былі пасуседзі, ды колькі ўжо я іх перамяніла! Іншыя, часамі, напішуць ліст, успомняць, а то... У кожнага свае інтарэсы...

На вуліцы дворнік уладжаваў драбіны пры ліхтары.

— У горад, Саламея Анікееўна?—запытаў ён рыгораву спадарожніцу.

— А табе цікава?—пацьвілілася яна і тут-жа дадала, азірнуўшыся на Рыгора.

— Так, Ганна з мужам недзе на Літве...

— Бывайце!..

Яна гасьцінна кінула Рыгору галавою і павярнула налева.

Рыгор пашоў убок Садовай. Тое, што ён спаткаўся з фактам ад'езду Ганны з Пецярбургу, у першы момант не пакінула на ім ніякага ўражаньня. Мэрам-бы факт у перадачы выпадкова запатканай ганьнінай гаспадыні ня быў праўдзівым фактам.

Калі-ж ён вышаў на Садовую і крануў пытаньня, куды-ж яму накіравацца, як унутры адчулася выразнае недаваленьне паводзінамі Ганны.

«Чаму-ж такі яна... Не разуею... Здавалася-а...»

Рыгор кінуў узрокам у бок трамвайнай спынкі і ўсьміхнуўся.

Нацянькі да яго ішоў Міхась Камар. Ён ужо бачыў Рыгора і кіўком рукі падаваў якіясьці знакі.

— Чаго заблудзіў у нашы краі?—вітаючыся, запытаў ён Рыгора.

— Думаеце, цяжка адказаць...

— Сьвята?

— Так. Дазвольце павіншаваць...

— Узаемна. Буйныя галовы! Ха-ха-ха!

— Гэта да чаго?

Камар супакойваюча крутнуў галавою.

— Хадзем да мяне.

Рыгор прамаўчаў.

— Ня маеш ахвоты? Вып'ем шклянку гарбаты. Раскажу навіны. Мы так рэдка з табою бачымся...

— Рэдка, бачыце.

— Ідзем!

Камар узяў Рыгора пад руку і адарваў з месца.

Яны павярнулі ўбок, адкуль толькі што Рыгор вярнуўся.

— У вас многа баставала?—шапнуў на вуха Рыгору Камар.

— Як вам сказаць: чалавек каля двухста... Такарная поўнасьцю і часткова... Так, прынамсі, учора наглядася... Сёньня нікога не спаткаў... Цэлы дзень.. А ў вас?..

Камар сур'ёзна адказаў.

— Ты-ж, браце, павінен ведаць, што я трымаюся зусім інакшага погляду...

— Ці-ж увесь завод думае па-вашаму?

Рыгор адчуваў, што яго забірае настрой зласьлівай упічнасьці і ня думаў, што яна недачасна.

— Калі судзіць па сёнешняму дню, дык яно адпавядае праўдзе.

— Шкода!

— Хэ-хэ-хэ! Я завідую табе, Рыгор.

— За тое я вам—нікаліва.

— Наступнае скажа.

— Ужо бягучае гавора.

— Толькі многія яго гутаркі не разумеюць.

— Вось у гэтым і бяда.

Ключ у руках Камара, прасунуты ў дзьверы, на нейкі час перапыніў іх задзёрыстую, ужо паўварожую гутарку.

— А мне здаецца...

Камар не дасказаў.

Пераняўшы іх пры кухні, Камарыха растрывожана паведаміла:

— Гэта-ж заарыштавалі Якава Гіса! Толечкі што прыбьгаў да цябе, Міхась, якісьці хлапчук і прасіў перадаць...

І Камар і, тым болей, Рыгор, чула настаражыліся і задумаліся.

Камарыха, таксама, моўчкі стаяла на адным месцы, пільна паглядаючы на мужчын.

— Хаця-б, крыў чаго...—памкнулася яна выказаць якуюсьці думку, але Камар махам рукі яе пераняў.

— Не спадзяваўся-а... Няўжо і ён баставаў?—здзіўлена запытаў Камар ні то ў жонкі, ні то сам у сябе, сьледам утароплева паглядзеўшы Рыгору ў твар.

— І я не спадзяваўся... хоць апошнімі часамі Якаў...

Усе ўтраіх ізноў змоўклі, не давяраючы крокам, якія пачуліся на ўсходах.

Спусьціўшы нейкі час Камар праказаў:

— А Якава шкада... Неасьцярожліва, пэўна... Ну, што-ж. Гатуй, жонка, гарбату... хочацца есьці... Праходзь, Рыгор, у пакой... Вось «Біржоўка»...

Міхась прапусьціў Рыгора ў адчыненыя дзьверы пакою, а сам кудысьці зьнік.

Рыгор прысеў каля засланага машастоваю скацярткаю сталу і разгарнуў газэту.

На першай старонцы, у правым куту зьверху, чорнымі літарамі адзначаліся важнейшыя навіны дня: «Вайна з Турцыяй». Італьянскія «комбінацыі». «У Англіі»... пад кожным з гэтых агульных загалоўкаў, выдзеленых буйнымі літарамі, ішлі паведамленьні пра згінуўшых людзей і турэцкіх кананерскіх лодках, пра адстаўку міністэрства Саландры і маніфэстацыі італьянскіх патрыётаў, пра выключэньне англійскіх кавалераў ордэну «Падвязкі». Асобным радком, мала заўважана, вызначалася: «Вайна і 1-га мая».

Біржоўка гучней зашалахнула ў руках Рыгора. Ён з цікавасьцю пачаў выглядаць у тэксце навін пра Першае мая. Яны былі зьмешчаны на чацьвертай старонцы, заняўшы амаль няцэлы слупок набору. Рыгор прагна ўперыўся вачыма ў дробныя шэрыя літары зьместу і хутка прачытаў іх з пачатку да канца.

Біржоўка паведамляла, што Першае мая ў Пецярбурзе сьвяткавала да двух тысяч чалавек рабочых. Баставалі заводы на Пецярбургскай старане, у Новай і Старой Дзярэўнях, за Неўскай заставай і на Выбарскай старане. Лік баставаўшых на Выбарскай старане газэта вызначала ў 150 чал. Аднак, белыя прагалы ў зацемцы наводзілі на падозранасьць і застаўлялі думаць, што забастоўка мела куды большы размах, ніж то паведамляе «Біржоўка». Прынамсі пра Выбарскую старану газэта нагла хлусіла. Характарным момантам у заметцы было апісаньне тых радаў, якія выпрацавала паліцыя для змаганьня з магчымымі выступленьнямі рабочых. Дзеля гэтага горад быў падзелены на шэсьць паліцмаістарскіх раёнаў, была ў вялікай колькасьці мобілізавана паліцыя, прыгатаваны вайсковыя часткі... Паліцмаістры знаходзіліся ў сваіх раёнах і пра ўсе заводы даносілі граданачальніку...

Гэткім чынам рабочы Пецярбург сьмела адзначыў міжнароднае сьвята працоўных.

Іначай было за рубяжом, дзе згодніцкая соцыял-дэмократыя ў сваіх пастановах заклікала рабочых адмовіцца ад сьвяткаваньня Першага мая.

Рыгор палажыў газэту на стол, і гарды і задаволены адважным выяўленьнем рабочага протэсту, волі і імкненьняў да змаганьня, упэўнена падышоў да вакна.

«Памятайце ўсе тыя, хто думае, што на крыві салдат і на працы рабочых навекі замацована ваша панаваньне! Дарэмная самаўцеха! У любую хвіліну завіхрыцца нездаваленьне і гнеў працоўных зьме вашы фортэцы і зруйнае вашу марную сілу і дабрабыт»!

Уверанны ківок крэпка сашчэпленанага кулака пагрозна зарухаў над шыбамі вакна.

— Ты гэта супроць каго?—заўважыўшы гэта пасьмяяўся Міхась.

— Супроць тых, каму трэба памятаць пра рабочую помсту. Камарыха спынілася пры стале і перабіла гутарку.

— Закусеце,—абярнулася яна да Рыгора.

— За Першае мая—са здавальненьнем... За тое, што Пецярбург дапомніў каму сьлед, што фронт не канчаецца там, дзе спачаўся...

— Гэта як разумець?

— Пецярбург сёньняка быў працягам фронту, во...

Рыгор падаў Міхасю газэту, паказваючы на зацёмку «Вайна ў першае мая».

Міхась уважліва прабег вачыма па радках паказанага зьместу і здзіўлена паглядзеў на Рыгора.

— Дзьве тысячы—на пяцьсот тысяч рабочых—гэта ня многа. Адных Рыгораў знойдзецца болей...

— За тое, кожны з гэтых дзьвух тысяч ёсьць іскра, якое не згасіць сотням Міхасёў...

— Не дачасна, Рыгор, не дачасна... Глядзі, во, як тразьвейшыя нас, французскія соцыялістыя робяць... Нават нашы суседзі, фінляндцы...

Праслухаўшы перагаворы мужчын, Камарыха тужліва заўважыла:

— Бедныя, не падзяліць вам, я бачу, знойдзенага багацьця..
Хі-хі-хі! Грызуцца ды ні рады... Пеце гарбату, ды...

— Рыгор павінен начаваць сёння ў нас. Добра?

— Тады вы паб'ецеся, чаго добрага, калі, часамі...

— Добра, Рыгор?

Рыгор нейкі час падумаў, паглядзеў на гадзіннік і ўпэўнена адказаў.

— Дзякую, калі не ў дазол—чаму-ж не... Хоць Міхасю прыкра будзе хаваць свайго супярэчніка...

VIII

НА ЗАЎТРА РАЊЦОЮ Рыгор з міхасёвай кватэры паехаў проста на завод. Яму вельмі рупіла хутчэй пачуць, чым і як адаб'ецца ўчарайшае сьвяткаваньне на далейшых яго стасунках з заводам. Унутру мулялася нядобрае адчуваньне, але Рыгор не патураў на гэта.

Адмечаныя бульварнаю газэткаю дзьве тысячы забастоўшчыкаў—упісалі новую, сьветлую старонку ў кнігу вялікага і крывавага змаганьня за справу працоўных. Куды, сапраўды, задумоўвацца над сваім уласным лёсам?

На небасхіле заблішчэлі яскравыя агенчыкі радаснага наступнага. Для яго Рыгор здаўна прысьвяціў ня толькі свае прыватныя інтарэсы, выгаду, а свае сілы і сваё жыцьцё. Ужо ён ня раз і ня два бязбоязна станавіў яго пад яўную пагрозу. А зараз?..

Вагромністыя гмахі заводу адцягнулі да сябе рыгораву ўвагу. Паравік плаўка спыніўся перад галоўным яго корпусам. Рыгор першым выскачыў з вагону і павярнуў да брамы.

— Рыгор!—пазваў яго хтосьці з грамадкі рабочых, якія стаялі пры браме.

Ён азірнуўся.

Да яго набліжаўся Анікей.

— Запазьніўся, таварыш... Можам сьвяткаваць!

— Магу?

— А чаму-ж не. Во!

Анікей паднёс да рыгоравых вачэй рашчотную кніжку.

— Ідзі атрымоўвай палучку і вып'ем за перамогу,—пажартаваў ён.

Да іх падышло яшчэ некалькі чалавек.

— Можна ў лясок куды-небудзь, на палянку,—вымавіў адзін з падышоўшых.

— Якраз і пагода спрыяе,—дадаў другі.

— Дзень прагуляем—знарадаў сотні і няма. Усё-ж чалавек дзесятак захаваем у жывых...

— Калі-б адзін усяго дзень не працаваць!.. А бывае—і месяц патарчыш пры варотах.

— Не дачакаюцца гэтага... Самі, ці што, пастануць да станкоў?..

— Знойдуць нашага брата!

— Ды чорта лысага знойдуць... Закруцілі шэйнакатрынку, нябось не абыйсьціся бяз...

— Без цябе!..

— А то—бач!

— Знаем такіх...

— Сьпяшайся, Рыгор, за палучкай, а то згіне; мы пачакаем. Анікей жартаўліва правёў Рыгора да варотцаў у браме і вярнуўся назад.

Калі праз паўгадзіны ён вышаў з заводу, яго чакаў Анікей з двума другімі таварышамі—рэшта рабочых разышлася.

— Памінальным сьпіскам на дзв'ярах...

— Яшчэ-б ня так... А, між іншым, клопату падсыпалі...

— Пляваць... з клопатам...

Рыгор агледзеўся навакола і цішком паведаміў:

— Якава Гіса арыштавалі...

— Ласьне? Калі?

— Учора днём...

— І надало-ж яму...

— А як з нашымі?

— Пакуль ня чуваць...

Яны рушылі з месца і накіравалі ў бліжэйшую харчоўку.

Ужо Анікей ачуўся па-за дзв'ярыма яе, калі, ідучы заднім, Рыгор адцягнуўся ўвагаю да пад'ехаўшага паравіка. Ён на хвілю

затрымаўся на месцы, спыніўшыся ўзрокам на белай касынцы сястры, якая вылезла з вагону і накіроўвала да тротуару побач з якімсьці вайсковым чыноўнікам.

— Ліба?—заварушылася ў яго галаве, і Рыгор крута павярнуў назад, пашоўшы ім наператоч.

— Ліба Шлёмаўна?—няўверана падаў ён запытаньне.

Сястра з чыноўнікам азірнуліся на яго.

— Рыгор! Як добра, што мы цябе напаткалі! Павал гэтак прогся цябе ўгледзецц!

Чыноўнік бліжэй падышоў да Рыгора і пільна, з лёгкаю ўсьмешкаю зазірнуў яму ў твар.

— Не пазнаеш? Паўла Памыйкі? Смагін — майстэрня Шульца. А?

Рыгор баржджэй працягнуў яму руку і зрабіў намер да пацалунку. Павал горача, па-сяброўску сьмелымі нахіламі галавы злучыў свае—вусны з рыгоровымі.

— Паверыш, не пазнаў. Куды-ы там! Пане мой, зусім іншы чалавек. Люба паглядзецц! Паправіўся, памаладзеў, папаўнеў... Палкоўнікам?..

Незаўважна падышоўшы да іх, Анікей палажыў Рыгору на плячо руку і праказаў:

— Мы чакаем. Памятаеш, ці забыў?

— Мае знаёмыя і сябры—пазнайся.

Анікей па чарзе падаў руку Лібе ды Паўлу.

— У госьці да Рыгора Міхасевіча.

— Трэба адведаць,—адказала Ліба.

— Шкода, што ня ў добры час.

— Чаму?

— У Рыгора Міхасевіча атрымаўся няцікавы наварот спраў.

— Як так?

— Сённека атрымаў адстаўку з заводу.

— Ласьне?!.

— Разам, вось. Адплата за сьвяткаваньне Першага маю.

— Кінь, Анікей. Ці варта псаваць людзям настрой!—сур'ёзна пераняў таварыша Рыгор.

— А ўсё-ткі...

— Ладна... Вы ўжо прабачайце, што я сеньня мушу вас пакінуць адных... Рэдкія, неспадзяваныя госьці... Даруй, Анікей...

Анікей разьвітаўся і павярнуў да харчоўкі.

Рыгор запрасіў Лібу і Паўла да сябе.

Ідучы, Павал у агульных, абеглых рысах расказваў Рыгору гісторык свайго жыцьця за апошні год. З яго слоў і таварыскага прызнаньня, Рыгор рад быў дазнацца, што Павал увесь час з моманту расстаньня з Рыгорам не пакідаў думаць пра яго. Таварыскае пачуцьцё, нажытае ў Смагіне, нікаліва не астывала. Раз-у-раз Павал меў намерам зрабіць тыя ці іншыя захады, каб дазнацца рыгоравага адрасу і завясыці перапіску. Выпадковыя здарэньні перашкаджалі гэтаму. Ён пэўны, што каб не вайна, то кожны з іх быў-бы ў курсе ўзаемнага бягучага жыцьця. Вайна ўсё пераблытала. Рыгор, магчыма, чуў пра тыя падзеі, якімі справодзілася ў Смагіне мобілізацыя і пераход на захад першых эшалёнаў войска. Дзікія сцэны гвалту і разбою пагражалі абярнуць мястэчка ў голяя руіны. Соткі пацярпеўшых займа-здароў кідалі Смагін і ўцякалі, куды вочы глядзяць. Павал астаўся на нейкі час бяз працы і спаткаўся з круцейшымі момантамі ў сваім жыцьці. Было спасеньнем атрымаць выпадкова пропозыцыю астацца ў дарожным атрадзе дзесятага вучастку пры трэцяй арміі. Ён аберуч хапіўся за гэту службу і зараз ужо ачуўся ў трэцяй па чыну катагорыі службоўцаў—дзсятнікам. Работа цікавая і выгадная тым, што абараняе стаўшых на яе ад ваеннае мобілізацыі.

У Пецярбург Павал выпрасіў камандыроўку, галоўным чынам, таму, каб навязаць сувязь з партыйнай арганізацыяй, а калі ўдасца, дык адшукаць Рыгора, угледзіцца з імі і ўспомніць разам перажыты час... Ужо Памыйка трэці дзень у сталіцы. Нечаканая стрэча на рагу Садовай і Неўскага з Лібаю вырашыла спатканьне з Рыгорам. О, як ён задаволены гэтым!..

— А ты майго лісту не атрымаў?

— Ты мне пісаў?

— Даруй, што запозьнена, усё-ж напісаў табе і чакаў адказу да сеньня...

— Цікава! Дзякую за памяць... Ды што-ж зробіш—ліст, напэўна, мяне не застаў у Смагіне.

— Але цікава,—перабіла ўжо ў рыгаровым пакоі Ліба:— я неўспадзеўкі ледзь ня збіла Паўла з ног: нясуся так і толькі намерылася завярнуць да Анічкавага мосту, як ён зірк на мяне і пераградзіў дарогу. «Выбачайце», кажа, а я, вылупіўшы вочы, гляджу яму ў твар і, як няпрытомная, заліваюся сьмехам. Ані думкі, што маю неспадзяванку бачыць Паўла. І толькі яго добрая памяць выручыла абоіх... Я ўжо казала яму ў вочы, які ён, сапраўды, стаў красавец!

— Кіньце-э, Ліба, жарты.

— Ня верыце?

— А, бач, задаволены,—пакпіў Рыгор.

Малады, здаровы рогат прайшоў па пакоі...

Яго перабіў асьцярожлівы стук у дзьверы.

Яны змоўклі і настаражыліся.

— Хто там?

— Рыгор Міхасевіч, гэта я, Сарафіна Хлёраўна. Прабачце, на хвілінку. Учора вечарам да вас наведвала вось тая паненка, што ўжо колькі разоў была ў вас з вашым таварышам і... прасіла перадаць—сённяя раніцаю паехала ў Маскву.

— Рыма?

— Хто яе ведае, я-ж імяні ня пытала... Прабачце, Рыгор Міхасевіч.

— Гэта хто такая?—пацікавіўся Памыйка.

— Рупіць?—пасьмяялася Ліба.

— Ды так... Знаёмая майго таварыша. Мо' памятаеш гэткага, Пятруся?.. Той самы, да якога я прыехаў сюды; ён у Маскве зараз і выпісаў туды яе...

— Ага-а... Гэта я разумею...

— Што-ж тут дзіўнага!—заўважыла Ліба.

— Ніхто ня кажа... Ну, шчаслівай дарогі...

— А вось, як будзе з намі?

Ліба зацікаўлена разглядала рыгораў пакой. Кожная малапрыкметная рэч прыцягала яе ўвагу. Завоканны пэйзаж асабліва ёй падабаўся, і яна неадрыўна ўглядалася ў яго, стоячы пры вакне.

— Добрае вы месца, Рыгор Міхасевіч, выбралі для кватэры! Та-ак!—праз нейкі час уставіла яна ў рыгору гутарку з Паўлам.

— Добрая, але, бачыце, трэба расставіцца.

— Чаму?—запытаў Павал.

— Хіба забыў, што я ад сёння стаў вольным грамадзянінам?

— Ах, ты пра гэта.

— А я нічога-б ня мела, каб хоць тыдзень які пажыць вольнай у Пецярбурзе. Мне так, ведаеце, абрыдла мая служба, што я... Толькі нідзе ня дзенешся... Да бацькоў ня вернешся— у іх саміх няма чаго есьці, а скінь касынку—зразу-ж мусіш кідаць Пецярбург. Ня цікава!..

— Кіньце, Ліба Шлёмаўна, кіньце-э... Адкуль на вас падзьмула гэтай распаччу?..

— Сапраўды кажу. Трэба мець валовыя нэрвы, каб дні і ночы засаб—засаб чуць перадсьмертных крыкі і енкі ўміраючых людзей, бачыць іх патухлыя, безнадзейныя ўзрокі, разьвітальныя, поўныя жаху споведзі, успамінкі... Не-э... Гэта пекла, гэта сад катаваньняў, які не апраўдвае нашага жыцьця-а... Я ня сплю, мару, тамлюся ад страшных зданяў... Што варта мая дапамога... мая спагада, ласкавае слова, міласердная... Гэ-эх-х!.. Забярэце-э мяне дзе ў іншае месца, прашу вас...

Ліба, уся заружавеўшая ад злосьці, ахопленая нэрвоваю трасучкаю, якая моцна сьціснула яе белыя, пруткія далоні ў цьвёрдыя кулакі, скрывіла круглыя чырвоныя губы, звычайна зложаныя ў форму маленькага сэрца, супыніла разьбег узрокаў.

— Кіньце-э, таварыш...

Рыгор умольна зазірнуў ёй у твар і палажыў вышэй локця яе рукі сваіх пяць моцных, мазалістых пальцаў.

— Сантымэнты, якіх жыцьцё не шануе...

— Кабеты-ы! Ня гэтым бярэцца перамога над жыцьцём, не... Ліба Шлёмаўна...

— Брава, Рыгор, брава... Люблю, ад сэрца люблю і шаную, тых хто сьмела пазірае ў расчынены твар жыцьця... Люблю!.. Памятаеце, якаво мне жылося ў Смагіне? Выйсьці сароміўся на вуліцу, а, між тым,—надзеі выручылі. Майце драцяныя нэрвы і каменнае сэрца...

— Словы! Словы, як...

— Дык хочаце, едам са мною назад у Смагін? Можа ўжо ня ў самы Смагін, але...—задаволены знойдзенай парадзе, рэзва праказаў Павал да Лібы і сьледам абярнуўся да Рыгора.

— Рыгор? Табе-ж проста латва—з месца—на месца. Зраблю рэкомэндацыю і ты праз тыдзень начэпіш вось гэтка палеты...

Ліба пастунова ўвайшла ў сябе і зноў з дзявочым, маладым захапленьнем глядзела на сьветла-зялёную сачыстую зелень дзярэў.

— Рыгору ня варта пакідаць Пецярбургу...

— Ваша думка, Ліба?

Яна не адказала. Тады Павал удвойчы абярнуўся да Рыгора:

— Падумай... Узваж усе даныя за і супроціў... Пецярбург не ўцячэ—у любы момант ты можаш быць у ім. Захочаш кінуць службу—калі ласка; а яшчэ лепей—узяў і перавёўся... На парозе лета—што патраціш выехаўшы? За тое пацікавішся, як і чым праломліваецца вайна ў правінцыі. Паглядзіш, што там чаўпецца. Магчыма бачышмеш сваю мясціну... у апошні раз...

— Не кажы, Павал—ведаю... Адчуваю і выбражаю... Так—падумаю над тваёй пропозыцыяй... Ты яшчэ доўга астаешся ў Пецярбурзе?

— Ня болей тыдню. Мне яшчэ трэ' уладзіць справы з камітэтам, узяць ад іх літаратуры і дагаварыцца яшчэ аб некаторых справах.

— Хопіць часу на раздумь.

— Так, хопіць... Яшчэ пасьпеем выдумаць што-кольвечы і для Лібы Шлёмаўны.

— Наперад пра сябе думайце-э...

Яна падышла да дэвярэй...

— Дайце, пойдом куды, каб разagnaць сьцінуўшы мяне сум... Га?

Хлопцы паслухмяна пачалі зьбірацца да выхаду.

IX

ПЕРШЫЯ ДНІ БЕЗРАБОЦЬЦЯ нічым асаблівым не адбіліся на рыгаровым настроі. Ён прачынаўся на сьвісткі сірэн, пасля яшчэ на нейкі час засынаў. Уставаў з пасьцелі а дзесятай

гадзіне, піў гарбату і выходзіў у горад. Часамі першы прыходзіў да яго Анікей, тады яны разам распляноўвалі дзень і яго праграму выпаўнялі па магчымасці поўнасьцю. У гэтай праграме асноўным пунктам было спатканьне са знаёмымі, вызнаваньне апошніх навін з рабочага жыцьця, з жыцьця грамадзкіх устаноў. Некалькі разоў яны адведвалі раённы камітэт партыйнае арганізацыі, з якім увесь час яны падтрымлівалі кантакт, бывалі ў культурна-асьветных установах, у будынку графіні Панінай, наведвалі перасоўны тэатр Гайдэбурава.

Весткі пра стан рабочага рынку таілі ў сабе ня дрэнныя перспэктывы і гэта тупіла абвостранасьць іх палажэньня. Праўда, ужо на чацьверты дзень пасля іх разьліку ў горадзе пашлі ўпартыя чуткі наконт мобілізацыі ратнікаў апалчэньня другога разраду. І Рыгор і Анікей кожны падлягалі хоць і не ў адзін час, пад гэту мобілізацыю. Анікеявы гады, магчыма, супалі-б ня з першым прызывам, але ўсё залежала ад ліку мобілізаваных гадоў. Гэтае пытаньне ўставала і перад Рыгорам, ня гледзячы на тое, што ён ужо доўгі час жыў не па сваіх дакумантах. Абудвым зусім ня ўсьміхалася магчымасьць ачуцца ў шэрагах арміі і нясьці сябе на забой нямаведама за што і за каго.

Погляды на мэты і сэнс вайны ў іх абоіх былі аднакава рашуча адмоўнымі. Ня толькі абаронец Міхась Камар, а нават і ня зусім сьвядомы «паражэнец» Якаў Гіс, ужо пацярпеўшы, падпадалі са сваімі поглядамі на бягучы момант пад вострую крытыку Рыгора.

З каразьлівай настарожанасьцю лавілі абое пакуль рэдкія весткі пра незадаволеньне вайною сярод салдат і нават сярод буржуазна-грамадзкіх колаў насельніцтва. Чуткі пра дзээртывства з фронту яны разглядалі, як асаблівую форму актыўнага пратэсту супроць вайны. Самы факт іхняе працы па загатоўцы знарадаў служыў ім папрокам у спрыяньні вайне.

Але тут ужо справа датыркала другога—барацьбы за існаваньне. Як-ні-як, а побач з гэтай барацьбою можна было вясьці разбураючую працу на фронтах. Болей таго, пазыцыі, якімі былі заводы, захоўвалі сабою сілу, гатоўнасьць і базу для перавярненьня вайны імперыялістычнай у вайну грамадзянскую. Куды-ж, чаму і навошта здаваць гэтыя пазыцыі?

Анікей пры абгаворы гэтага вяртаўся часамі да свае сям'і, радзей успамінаў Рыгор мацэру.

— Трэба абмінуць надыходзячую мобілізацыю.

Калі на сёмы дзень безработца Анікей пахваліўся, што ў яго ключе ўладзіцца на другі завод—Рыгор яшчэ ня меў пэўнага рашэння наконт паўлавай пропозыцыі. Магчыма, што яе наўнасыць, падмацованая пятрусёвымі словамі пры апошнім спатканьні, закалыхвалі яго цікавасць да складзенага становішча. Тым ня меней, Рыгор патураў дбайліваму старанню Анікея знайсці хутчэй працу. Ён быў задаволены, калі перспэктыва гэтага стала праясьняцца.

— Націскай.

— Націсьнеш, калі цябе ціснуць...

Хутка Анікей паведаміў Рыгора пра выпадак арышту трох разьлічаных, як вайсковаабавязаных. Гэта здарэнне сьведчыла пра шмат сур'ёзнейшае, чымся было да гэтага. Ускладненае паляжэнне заставіла Анікея перамяніць кватэру, а Рыгора—рашуча і безадмоўна прыняць пропозыцыю Паўла.

— Я пакідаю, браце Анікей, Пецярбург.

— Нават?

— Так, рашыў на нейкі час паступіць на службу ў дарожны атрад.

— Якім чынам?

— Здарылася. Памятаеш чыноўніка, з якім я цябе знаёміў— яго рэкомэндацыя.

— Дуй. Чаго табе шкадаваць і каго пакідаць?

— Шкадую Пецярбургу.

— Ха-ха-ха! Камяніц? Дому папярэдняга заключэння?

— Шкадую адрывацца ад рабочых гушчаў, якія з дня-на-дзень пачынаюць разгортваць новыя староніцы гісторыі.

— Ёх знойдзеш усюды...

— Ведаю, але Пецярбург асяродак, месца, з якога забурліць кіпучы гэйзэр.

— Магчыма. Няхай-жа пырскі яго разьлятаюцца далёка навакола...

Пасьля гэтай гутаркі з Анікеем, Рыгор пашоў да Паўла Памыікі. Той растрывожаным вяртаўся да сябе, калі яго Рыгор нагнаў у калідоры готэлю.

— Еду, Павал, з табою.

— Надумаў?—няўверана запытаў той.

— А мо' сытуацыя зьмянілася?—выпрабаваў Рыгор таварыша, чуючы сухасьць у яго запытаньні.

— Го, не... Праходзь у пакой... Я меў досі няпрыемную гутарку ў міністэрстве шляхоў. Погань—толькі нэрвы псуюць... Каб ведаў—нізашто не зайшоў-бы...

— Плюй, калі на гутарцы кончыцца, — падбадзёрыў Рыгор.

— Ды я ўжо ня раз гэта рабіў... Я, ведаеш, чуць на большае не рашыўся. Ужо кулак сьвярбеў па крэтыністай скроні начальніка сталу... але, гад, адчуў і зьнік... Ёсьць весткі, што дзесяты атрад пераехаў далей на ўсход,—дакончыў Павал крыху спакайней.

— А што ты вырашыў ехаць, то не памылішся,—ня даўшы замоўкуць папярэднім сваім словам, працягнуў ён гутарку далей.

— Доўга думаў... радзіўся... Шкада Пецярбургу... Але ўсё-ж, еду, Павал...

— Рыхтуйся на нядзелю.

— Хоць зараз... Мне ня трэба куфэркаў пакаваць. Стаю—еду... Адно-бы, рупіць...

— Што?

— Не разьмінуцца-б з мацерай... Старая, напэўна, зьбіраецца ў бежанцы—куды-ж ёй накіраваць, як не да сына? Прыедзе, а тут...

— Так, думай... Усё-ткі маці... Хоць можа ў гэтым і хаваецца крыху сантымэнтальнасьці, але то з погляду няпрытомных і наскрозь фальшывых людзей... Я...

— Еду, Павал... Радзь, што трэба мець з сабою...

— Білет, па-першае, а там—што ўпадабаецца...

— Не бяз гэтага-ж...

— У нядзелю тады; а дзесятай гадзіне раніцы будзь на вакзале. Абс ня стрэнемся, хіба? Я ўжо свае справы амаль што ўладзіў...

Умовіўшыся наконт паездкі, яны доўгі час правялі ў гутарках на іншыя тэмы і ўжо зусім на змроку вышлі з готэлю.

На вуліцы яны сустрэлі грамаду маніфэстантаў.

— У чым справа?—абярнуўся Павал да першага стрэчнага.

Той не паспеў адказаць, як на іх наскочыў газэтчык і расьпеўна прагукаў:

— Італія абвясьціла вайну «Кайзэру». «Капут Нямчурь». «Напружанья бойкі на расійска-аўстрыяцкім фронце».

Павал купіў газэту, і яны ўдваіх запоем прачыталі выдзеленае буйнымі літарамі паведамленьне пра далучэньне Італіі да вайны.

— Яшчэ не лягчэй,—уголас незадаволенна выказаўся Павал.

— Што вы казалі?—прагудзела ў іх над вушмі.

То запытаў незаўважна падышоўшы да іх здаравенны, з доўгімі жоўтымі бакенбардамі і брытай барадою, шырокатвары і плюскатаносы палкоўнік.

— А вам якое дзела да таго?—задзёрыста адазваўся Рыгор.

— Тэўтонскія агенты!—яшчэ вышэйшай нотай вылаяўся палкоўнік.

— Мясаедаў...

Хлынуўшая на іх чарада людзей адціснула палкоўніка болей сажню ўправа. Рыгор з Паўлам павярнулі ў бок Неўскага, напрамкам за разрэдзеным хвостом маніфэстантаў.

На Неўскім наглядаўся той-жа падвышаны настрой. Весткі з Італіі скланяліся на ўсе лады, служачы тэмаю для агульных гутарак. Па тэй непамерна разьдзьмутаў радасьці, якая ахапіла задзёрыстую патрыётычна-гардлівую буржуазію і ваеншчыну, можна было судзіць, якое глыбокае нявер'е ды безнадзейнасьць справодзілі зацягнутую вайну.

— Няхай цяпер папатужыцца Вільгельм!—разьліваючы па глустым чырвоным твары сытую ўхмылку, цешыўся якісьці таўсьцяк, зазіраючы Паўлу ў вочы.

— Так, ёсьць чаго тужыцца,—адказаў Павал.

— А вось калі Амэрыка жахне—тады...

Яны абагналі няпрошанага размоўніка і перайшлі на другі бок проспекту.

Непадалёку ад іх віднелася спынка трамваю. Павал раптам хапіўся за галаву.

— Ага! Я зусім забыў, што яшчэ мне трэба зайсьці ў адно месца па даручэньню дзелавода. Ты пачакаеш?

Рыгор спыніўся.

— Я думаю адпраўляцца на кватэру. Трэба перамовіцца з гаспадыняю. Для яе будзе зьнянацкім мой ад'езд...

Павал пачакаў, пакуль Рыгор сеў на трамвай і сам пашоў напрамкам да вуліцы Жукоўскага.

Ён ужо падыходзіў да месца, як успомніў, што забыў парадзіць Рыгору купіць высокія рускія боты. Але, завярнуўшы ў дзьверы, парашыў, што яшчэ на гэта хопіць часу, і заспакоіўся. Гэта было другарадным—Паўла здавальняла рыгорава згода паехаць з ім разам у дарожны атрад. Толькі-б ня было замінке з боку дзелавода. Магчыма...

У гэты момант Рыгор таксама стаяў перад дзьвярыма ў сваю кватэру, чакаючы пакуль Сарафіна Хлёраўна іх адамкне.

— Што ў вас новага, Рыгор Міхасевіч?—рупліва і гасьцінна запытала Сарафіна Хлёраўна.

— Розныя навіны!

Гаспадыня настаражылася—зрабіўшы на твары міну, у якой было цяжка разабраць, ці ў ёй выказвалася цікавасьць да навін, ці любаваньне пасуседам.

— Якія-ж, цікава, Рыгор Міхасевіч?

— Першая—гэта Італія абвясціла немцам вайну...

— Ой-жа! Як добра, што, нарэшце, паганым немцам прыдзе капут...

Кабета злажыла рукі так, як багародзіца на іконе «Благовешчаньне».

— Ну то агульныя, але, вось, вашы то справы, вашы...

— Дзякую, Сарафіна Хлёраўна... Ідуць...

— Ідуць... Пара працаваць, Рыгор Міхасевіч...

Яна правяла Рыгора да яго пакою.

— Вярней—едуць, Сарафіна Хлёраўна, едуць...

Ён прайшоў у пакой і пакінуў адчыненымі дзьверы. Гаспадыня стала ў іх, як портрэт у рамках, і напружана чакала далейшага паведамленьня ад Рыгора.

— Я павінен вас, Сарафіна Хлёраўна, пакінуць. І буду прасіць, каб вы зрабілі падрахункі...

— Што вы кажаце?!

Гаспадыня, мэрам збаяўшыся гэтага, азірнула на калідор і крыху прачыніла дзверы.

— Так нечакана?

— Нечакана, Сарафіна Хлёраўна...

— Назусім паедзеце з Пецярбургу?

— Не спадзяюся, каб не вярнуцца. А таму і вас прасіцьму паглядзець за ўсім тым, чаго я не магу з сабою ўзяць... Усё здараецца... гара з гарою ня сходзіцца...

— А чалавек з чалавекам заўсюды... Шкада мне вас, Рыгор Міхасевіч... І вы далёка едзеце?

— Ня блізка.

— Гм...

Яна моўчкі пастаяла яшчэ хвілін з дзесяць і з апушчанаю галавою павярнула з дзвярэй.

Рыгор зачыніў дзверы, абавёў узрокам свой пакой і рашуча сам-сабе праказаў:

— У нядзелю а дзесятай!

Х

— ПІШЭЦЕ, РЫГОР МІХАСЕВІЧ, пішэце, прашу вас,— стоячы ў адчыненым на двор акне, прасіла Рыгора яго гаспадыня.

Ён яшчэ раз зьняў ёй капялюш і з куфэркам у руцэ, а пакункам у другой, павярнуў у браму.

Сарафіна Хлёраўна махала белаю хусьцінкаю і не аднімала ваччу пакуль Рыгор вышаў на вуліцу і схаваўся за брамаю.

Ціхая шырокая вуліца выглядала сьвятошна. На ўсьцяж яе можна было бачыць лічаных пешаходаў. Дзесьці ўправа ад дачы Сарафіны Скрынкінай чулася фортэп'янная музыка.

Яскравай сонечнай раніцай, пад распуканымі дрэвамі саду і палісадніку, мілагучныя зыкі якоесьці незнаёмае арыі навявалі асалоду і казыталі рыгорава нутро. Ці не працяг гэта тае музыкі, якая вітала год таму назад яго прыезд у Пецярбург? Калі-б яна мела здатнасьць уплывовасьці на людзкі лёс—то была-б добрая

адзнака. Рыгор не паскардзіцца на пражыты ў Пецярбурзе час. Яго жыццё дапамінала музыку, але не перабояў і вібрацый струн, а кіпеньня пачуццяў ды натхнення, як водтуку законаў людскога змаганьня за шчаслівае, адпаведнае чалавеку існаваньне. Гэта музыка яго жыцця і зараз не астыла, не здала свае напружнасьці, а толькі мяняе варыацыю.

— Рамізьнік!

Заглядзеўшыся на каняку, якая нядбайна вывозіла яго з ператочнае вуліцы, лахматы чалавек на каламашцы рупліва затузаў лейцамі. Каняка заварушылася, натужылася і пабегла да Рыгора.

— На Царскасельскі вакзал!

— Паўтара рубля.

— Рубель?

— Што вы, гэткая далячынь. Падбаўце-э.

— Яшчэ дваццаць капеек?

Рыгор намерыўся йсьці далей, ды яго прыпыніў чыйсьці окліч. Ён азірнуўся і ўгледзеў кароценькага чалавека з бежанскага камітэту.

— Выбачайце, я па адным пытаньні да вас,—вітаючыся, праказаў ён да Рыгора.—Вы сьпяшаецеся недзе?

— Так, я зараз еду на вакзал, а там...

— Далёка?

— У Менск! Па справах!

— На працу?

— Так...

— Цікава, вельмі цікава, гм... Толькі, бачыце, час такі, што там зусім небяспечна...

— Давайце едам!—перабіў рамізьнік, зьвяртаючыся да Рыгора.

— Сядайце, калі па дарозе,—запрапанаваў Рыгор кароценькаму чалавеку.

— Як вам сказаць... я та ня ў той бок, толькі... рад вас правясьці да Каменаастроўскага...

Яны ўселіся і рамізьнік з окрыкам замахаў над абабітаю, прывычнаю да пугі, канякаю.

— Цікава... Мне так хочацца туды, так цягне, што, здаецца, кінуў-бы ўсё і хоць на гадзіну-другую... Віленшчына, узгоркі, ма-лады лясок, змяістыя ручайкі па мурожных паплавах. Сваё, блізкае і мілае... Толькі—нельга. Вайна. Ты туды—а тысяча адтуль. Бяда, бачыце, страшылішча... Яшчэ нямаведама, як будзе праз лета. Магчыма—зруйнуюць край дашчэнтэ. Вайна ўсё далей заблутваецца...

Рыгор няўважліва слухаў суседа і раз-по-разу адцягаўся ва-чыма на мігаўшыя побач гароды, масты, будынкі заводаў.

Вось знаёмы паркан, вароты, ды сумны, цёмна-чырвоны фон такарных і слясарных майстэрняў, у якіх ён працаваў больш году. Нядзеля—і за парканам ціха. Між жалезнае брамы таў-чэцца стораж, а наводдаль гарадавік. Перакідаюцца словамі, жартуюць.

— Бывай!

Маланкаю праносяцца важнейшыя, больш выразныя моман-ты, звязаныя з працаю на заводзе. Памер майстэрні, цёмныя запыленыя вокны. Трансмiсiі, раменьні, станкі. Скрыпучы і браз-гучы кран за біламі, над сярэдзінай будынку, не падзеленаю на паверхі. Дзесяткі знаёмых твараў. Позы пры рабоце. Майстар і задумлены, адваротны і праціўны ваенны-кантролёр, палкоў-нік—астатняя гутарка Рыгора з партыйным камiтэтам.

Мiнулае.

— Прагналі з заводу—вось з гэтага самага, і павiнен пакi-даць Пецярбург,—паведаміў Рыгор кароценькаму чалавеку, ткнуўшы пальцам у бок заводу.

— Прагналі? Баставалі, пэўна, ці за iншае што?

— Так, за забастоўку ў Першае мая.

— Вось на iх ліха, падумаць...

— Еду, а магчыма мацi едзе сюды... Крыжуюцца дарогі, так і гэтак, уздоўжкі і ўператоч. Адны сюды, iншыя ў другі бок, некаторыя ўгору, другія ўніз... Ага... якраз дарэчы, што я з вамi стрэўся... Так... Я буду вас шчыра прасiць, калi, часамi, мая мацi трапiць у камiтэт—дайце мне знаць, а яе прытулеце на нейкі час. Старая згiне адна. Добра?

— Го, чаму не! Хто-б мог адмовiцца... А вы не ў сваю дарогу?—запытаў кароценькі чалавек.

— Не. Маё будучае месца перасунулася за Менск. Я перш разьлічваў заглянуць у сваё мястэчка, а зараз... Ды ў мяне з паліцыяй ня ўсё гладка.

— Ага-а!

Кароценькі чалавек адварнуўся ўбок шырока разьлёгшае Вялікае Неўкі, праз якую яны праяжджалі. Цёмныя вада адбівала яскравыя ранішнія праменьні сонца.

Кароценькі чалавек хапіў Рыгора за руку і моцна яе паціснуў:

— Дык едзьце здаровы! Жадаю вам усяго найлепшага! Пішэце, што чуваць у нашым краі, пішэце... Рамізьнік, на хвілінку спыніся!

Кароценькі чалавек зьлез, не даехаўшы да вызначанага месца і яшчэ раз выказаў цёплыя пажаданьні Рыгору.

Рыгор падзякаваў і загадаў рамізьніку шпарчэй ехаць.

Каняку цяжка было ўзьбірацца на гарбіну Троіцкага мосту. Прытупленыя падковы коўзалі па гладкаму, высьлізганаму тарцу. І дарма ў паветры выкручвала розныя фігуры рамізьніцкая пуга! Каняка на гарбіну мосту ішла дробным, няроўным трухам. Затое Рыгору знаходзілася магчымасьць яшчэ раз абласкаць узрокамі разгорнутую веліч цудоўнага вобразу Нявы, Петрапаўлаўскае крэпасьці, Узьбярэжнае, Біржы, унівэрсытэцкіх будынкаў і Астральных калён—направа, Летняя саду, палац мэдыцынскае акадэміі, разьбегу Нявы з Вялікаю Неўкаю, Літэйнага мосту і нязьлічаных труб Выбарскіх ды Охтэнскіх заводаў—налева. Гэта хараство паўночнае пальміры прыкоўвала да сябе ягоную ўвагу і ўплывала на яго настрой маладым задзёрам.

У заглядзеньні ён не заўважыў, як каняка апынулася пасярэдзіне мосту і ад тузаніны лейцамі—шпарка паняслася да Марсавага поля...

Тым-жа тэмпам яны праехалі і дарогу да вакзалу.

Рыгор паглядзеў на гадзіннік. Яшчэ аставалася дваццаць восем хвілін да адходу цягніка. У гэты тэрмін уваходзіла знайсці Паўла Памыйку і, магчыма, калі той не пасьпеў гэтага, купіць білеты.

Адпусьціўшы рамізьніка, Рыгор ускоранай хадюю накіраваў да правых дзвярэй вакзалу. Ён вёртка абмінаў сустрэчных і моўчкі ўвільваў ад назойлівых насільшчыкаў.

Разьзіраючы па бакох, ён ужо быў на ўсходах на другі паверх, калі з першае клясы насустрач яму выбегла Ліба.

Белая касынка пракалола яго нутро нечаканай радасьцю.

— Нарэшце!—праказала сястра, разьняўшы стройныя рукі:— а мы чакаем, а мы трывожымся.

— А білеты?.. Вы з Паўлам?

— Так, ён чакае вас.

— Пэўна яшчэ ня позна?

— Ды ўжо садзяцца.

Ліба выхапіл з рыгоравых рук пакунак і яны сьпешна ўбеглі ў перапоўненую людзьмі залю-пачакальню.

Павал іх пільнаваў і ня даў заходзіць у натоўп, павярнуўшы да выйсьця.

— Вось вашы білеты; Лібе пэронны.

Прайшоўшы на зацёмнены шкляным навесам пэрон, Павал панёс у вагон рэчы, а Рыгор з Лібаю асталіся пры вагоне.

— Вы ведаеце, Рыгор, і мяне выпраўляюць ехаць... Паеду на фронт—болей у шпіталі не магу аставацца...

— Іначай нельга? Дык калі-ж загадаеце прыйсьці вас сустракаць?

— Скура... Паведамлю, зразумела.

Між іх мігнулася трое салдат, уподбежкі шмыгнуўшых у «іх» вагон.

З усходцаў адзін з салдат зацікаўлена паглядзеў на Рыгора і зьлёгка засьмяяўся. Рыгора гэта заінтрыгавала, ды ён нічым не пасьпеў рэагаваць, бо тут-жа выскачыў з вагону Павал.

— Без дзесяці хвілін. Месцы выпалі пры вакне.

— З добрымі суседзямі?

— Пагодзімся...

Яны няўверана прайшлі сажняў два наперад, пасьля вярнуліся назад на старое месца.

У вагоне пачуўся ўзмоцнены гоман.

— Пойдам займаць месцы. Бывайце-э, Ліба Шлёмаўна! Не ўспамінайце-э ліхам...

Ліба з сумам на твары разьвіталася з абодвымі і адшылася ў бок з гэткім намерам, каб бачыць, як яны будуць ад'яжджаць.

У цёмным вакне вагону мігаліся людзі, толькі ні Рыгора, ні Паўла ня відаць было.

«Няўжо не паглядзяць?»

— Царскі, царскі!—раптам вылецела з дзесяткаў вуснаў наўкола Лібы.

І яна ўгледзела, як раптам гуляўшая на пэроне публіка пазгушчалася між сцэпак вагонаў, пільна гледзячы ў бок царскага пэрону.

У надышоўшай маўчанцы выразна чуліся распарадчыя выгукі і наглядалася мігатня людзкіх сылуэтаў за малочным шклом сьценкі.

Лібу прыціснулі да ўсходцаў вагону. Але яна ў момант выкаўзнула з натоўпу і апынулася перад адчыненым вакном вагону. Каля яго стаялі поруч Рыгор з Паўлам і старэнна маталі ў бок Лібы разгорнутымі хусьцінкамі.

На фоне лібінай касынкі аднакава выдзялілася і паружавеўшы дзяўчынін твар і чырвоны крыж.

«Шчасьлівае дарогі, шчасьлівае дарогі!»—разгорнена шапталі яе губы, зложаныя ў маленькае, чулае сэрца.

I

ПАСКАРАЮЧЫ ХАДУ, цягнік пакідаў за сабою ломаныя і няроўныя пуці, цесна здаўленыя процьмаю вагонаў, стрэлкамі, вакзальнымі будынкамі. Стукатня перабегу праз сточкі рэльс і стрэлкі раставала разам з гарадзкім шумам.

Хутка сіні дымок скрадаў яркія абрысы многапавярховых гмахаў і башты царквоў пакінутай сталіцы. Але направа і налева ад бягучага цягніку, мэрам-бы знарок, працягаліся будынкі заводаў і рабочых дамоў—гарадзкіх застаў. Яны доўгі час не адставалі ад цягніку, а беглі за ім, меручыся яго абняць дзекольвечы за шырокай перадгародняй раўнінаю.

Чорнымі высокімі цэнямі высіліся ўгору многалікія коміны фабрык і заводаў. Густыя хмары дыму віселі над будынкамі пасёлкаў, пад топкімі паплавамі—хаваючы адгон небасхілу.

Ужо ў правым вакне, крыху наперадзе заблішчэлі залатыя купалы царскіх цэркваў, аколених густою шатою парку, а зьлева ўсё яшчэ цягнуўся горад. Асобныя яго будынкi, з тымі-ж стромкімі камямі ўразаліся ў цёмна-шэрыя сьцены лесу.

Рыгор з Паўлам уважліва разглядалі мігаючыя ў ваччу вобразы. Маладая рунь паплавоў і рэдкіх дрэўцаў, заблуджаныя хутаркі пасёлкаўцаў, роўныя, неаглядныя канавы і дарогі адцягалі іх думкі да сябе. Нячувана, але ўверана, разрываліся ў рыгоровым нутру крэпкія ніткі сувязі з пакінутымі ўзадзе і яшчэ зусім сьвежымі гарадзкімі абставінамі. Хоць ён ня раз і ня два праносіўся думкамі сюдою, дзе мчыцца цягнік, усё-ж не чакаў сам, што яго думкі так хутка пацягнуць за сабою яго самога.

Пецябург моцна трымаў Рыгора ў сваіх каменных абоймах і Рыгор самаахвоць паддаваўся на зрастаньне з ім. Нават рані-

цою гэтага дня, перад тым, як падблізіцца да вакзалу, яму ня верылася, што ён сапраўды здымаецца з каменнага пасьцілу смуглых і шумлівых сталічных вуліц.

Ужо на трэці дзесятак вёрст, а ў яго вушшу ня сьціхае гармонь бурлівага гарадзкога жыцця. Стук калёс, шыпеньне паравозу і монотонны звон ваконнага шклу—ці ня тыя, бач, гукі, якімі жыве Пецябург? Не, яго стыхія ўелася ў рыгору істоту, як уядаецца ў цела татуіроўка. Ён ёю прасякся да канцоў пазногцяў.

— Царскае?

У вагоне стала цямней: вакзальны навес затуліў сонечнае праменьне. З шэрай ценню прашылася да пасажыраў нявыразнае пачуцьцё настарожанасьці. Бач там, вунь, за няпрыветным вакзалам разьляглася рэзыдэнцыя расійскага самадура-сатрапа. Абкружаны шчэцьцю гвардзейскіх шабел і казачых пік, затулены ад сьвету жалезнымі платамі паркаў і няздрэмнымі вачыма тысячу шпегаў—ён мудрае над складанымі спосабамі працягненьня свайго крывавага панаванья.

Канвульсыўны ўдрыг адварнуў Рыгора ад вакзальнага пэрсну, на якім тапталіся каля дзесятку падазронах асоб. Рушыўшы цягнік хутка завярнуў за высокія ліпы парку, які адгардзіў чыгункі ад Царскага Сяла.

Усеўшыся першым між шасьцю пасажыраў, Павал пазваў гэта зрабіць і Рыгору.

— Наглядзеўся?

— Досьць!

— Хопіць часу на гэта.

— Ды я не сумняваюся.

У бок Рыгора паглядзелі паўлавы суседзі. Яны правялі яго ўзрокамі на месца і, калі ён сеў, перашапнуліся.

Рыгор адчуў маленькую ўтому ад гадзіннага стаяньня пры акне і сядзець было прыемна. Не хацелася нічога казаць, каб даць магчымасьць уявіць сапраўднасьць акольваючага яго.

Ён моўчкі прасядзеў, гледзячы на зялёны Паўлаў мундзір, пакуль цягнік параўняўся з Паўлаўскам.

Пасьля, як па праграме, павярнуў узрокі да купкі пасажыраў, што сядзелі ў іх аддзяленьні вагону. І цікава—перад ім было

чатыры салдаты і двое цывільных. Апошнія, занятыя якойсьцю расьцяжнаю гутаркаю, не адгіналіся адзін ад другога. Салдаты, як Рыгор прыслухаўся, гутарылі на не зразумелай яму мове. Але самы акцэнт мовы быў яму знаёмы. Ці то проста чуты дзесьці ім голас. Адно з дваіх—Рыгор прыглядзеўся.

Перш туманна, а хутка ўсё выразьней і выразьней, як з-пад пэндзля мастака, паўставалі знаёмыя рысы двух твараў. Дзе ён іх бачыў? Рыгор перагнуўся да Паўла і паведаміў пра сваё сумненьне наконт дваіх суседзяў.

Павал неўзначай паглядзеў у іх бок і адказаў, што яны сачаць за Рыгорам і, напэўна, пра яго размаўляюць.

«Запытаю на кожны выпадак», намякнуў сабе Рыгор і разьняў губы, каб выказаць сам сабою складзены сказ. У гэты момант, мэрам-бы адчуваючы рыгорава хаценьне, адзін з салдат пераняў яго запытаньнем:

— Вы далёка?

— На Менск,—адказаў Рыгор:—А вы?

— У сваю часьць.

— А дзе яна стаіць?

— У Гомелі.

— Значыць у наш бок?

— Але.

Салдат, мэрам-бы ня меў чаго далей казаць і крыху памаўчаў. Пасьля зусім інакшым па гучэньню голасам вымавіў:

— Мне, чамусьці, здаецца, што я...

— Вось і мне таксама,—ня даўшы яму дасказаць, падхапіў Рыгор.

Салдат зразумеў яго і сьмялей дадаў:

— Бачыліся?

— Ці ня былі вы ў Рызе, часамі?—падаў другі.

— Ага-а? Салдацкая форма мяняе чалавека. Ці мо' гэта памяць згладжвае...

— Жоўты будынак, памятаеце?

— Во-а! Цяпер ужо...

Рыгор прыўстаў і рашуча працягнуў салдатам руку. Тыя весела расьсьмяяліся.

— Гэта нашы таварышы, пазнайцеся,—паказаў на сваіх таварышоў першы.

Рыгор прывітаўся і з тымі.

— І трэба-ж так неспадзявана...

Ён не даказаў, задумаўшыся над імёнамі знаёмых.

— Даруйце-э, час канчаткова сьцёр у маёй памяці вашы... імёны...

— Памятаеце Ромуся і Гэнрыка? Цесны пакой, украдлівыя крокі за дзвярыма, нашы спрэчкі і... праглівае чаканьне стрэчы з...

— Го-а, чаму ня памятаць! Яшчэ гэтак нядаўна, хоць разам з тым і так даўно, даўно...

— Гэткі час. Ці мы спадзяваліся на яго?

Салдат, назваўшы сябе Ромусем, паківаў галавою і прамовіў:

— З Рыгі можа нічога не астацца... Ужо немцы каля Віндавы... Заводы прыпыніліся і паўгораду выехала ў Расію.

— З Рыгі—а з Курляндзі колькі народу ўцякло!—дадаў Гэнрык.

— Так, вайна беспасагдліва да ўсіх... Зусім ня лепей і ў нас. Наша краіна, як і краіна ваша, сталі ахвяраю... крывавага бога вайны... Страшна падумаць.

— Што тут думаць! Думкі не пасобяць...—махнуў рукою Гэнрык.

— Або што пасобіць?—запытаў Рыгор.

— Трэба абараняцца, пакуль ёсьць магчымасьць...

— Ад каго і як?

На Рыгора сярдзіта паглядзелі абое цывільных. Салдаты таксама пераглянуліся між сабою, але ў іх узроках было болей цікавасьці, як нечаканасьці гэта пачуць.

— А мы, вось, вымушаны адыгрываць ролю ваяк... Рыга, заводы, жанкі—хто іх ведае, як і што, тым ня меней бяры вінтоўку і паслухмяна на перадавыя...

— Каб на баронаў дзе-кольвечы ў родных Ліфлянтах, тады-б яшчэ...

Ромусь заўзята пацёр рукі і вясёлымі ўзрокамі паглядзеў на Паўла.

— А хто вам забараняе?—умяшаўся ў гутарку цывільны.

— Яшчэ не падышоў час!—адказаў яму Павал.

— Ужо даўно час. Вы паглядзеце да якое нахабнасцьці яны дайшлі! Тысячамі расстрэльваюць нашых раненых, па ўсёй Расіі раскінулі густую сетку шпіёнства, падкупаюць нашых генэралаў і камэндантаў крэпасьцяй: забраліся ў Пецяярбург і, нават, у Царскае Сяло і... Нямчур папаланіла нас духова і фізычна... Але цяпер годзе-э! Няхай толькі амэрыканскі салдат пераступіць Атлянтчны акіян, як усё пойдзе іначай. Тут пляваць на Баўгарыю—яна мала пацягне шалькі, але Амэрыка, тая—го-о!

Цывільны забыў пра свайго суседа, падняўся з месца і, махаючы злосна рукамі, расчырванеўшыся, пырскаючы сьлінаю яшчэ з паўгадзіны, пры агульным змоўку, даводзіў тэорыю блізкага канца вайны. Пад яго зычнымі, блутанымі сказамі, лёгка руйнуваліся адна за другою дзяржавы нямецкіх хаўруснікаў. Расійскае войска цудоўна вярталася ад рубяжоў Нёману на прускую раўніну, назад у Львоў і Перамышль, да Канстантынопалю. І каб не падасьпеўшая праверка білетаў—з вуснаў захопленанага краснабая яго суседзі пачулі-б шэраг нязбыўных здарэньняў, што маляваў іх прытуплены розум.

Праверка білетаў астудзіла цывільнага гаваруна і ён, як ня бывала таго, ізноў ківаўся ў гутарцы перад сваім суседам...

Рыгор, Павал, Ромусь, і Гэнрык стрымлівалі напор сьмеху, зрэдку азіраючыся на няпрошанага размоўніка. Каб не зацягнуць яго ў сваю гутарку паўторна, яны паадварочваліся да вакна і ўжо цішэй узьнялі яе працяг.

Ромусь успомніў некалькі выразнейшых момантаў з іх вастрожнага жыцьця, паведаміў Рыгору пра некаторых агульных знаёмых. Для Ромуся з Гэнрыкам было зусім нечаканым пачуць ад Рыгора пра Міхася Камара, Артура Цьвібеля і Якава Гіса. Пзыцыя першага ў поглядах на мэты вайны і на адносіны да яе збоку рабочага стану, пераказаная Рыгорам, выклікала ў Ромуся і яго таварышоў адмоўную ацэнку.

Сьледам Рыгор паведаміў сваіх рыскіх таварышоў пра ранейшыя і апошнія здарэньні з рабочага жыцьця Пецяярбургу і заключыў апавяданьне сваім разьлікам з заводу.

— І зараз вы едзеце дамоў?—пацікавіўся Ромусь.

— О, не! Дзе там! Я еду, вось, з таварышам на службу ў дарожны атрад.

— Чаго-ж, гэта лепей, як на фронт. А мы—ён азірнуўся на цывільных:—як пацукі папалі ў пастку, каб не камандыроўка з палоннымі, магчыма, купалі-б нашы целы спакойныя хвалі Нёману. А зараз, вось, нас пераводзяць у другую часьць—мо' некі час затрымаемся ў тылу...

— А хто вам перашкаджае пратрымацца, як найдаўжэй,—парадзіў Рыгор.

Салдаты спачуваюча ўсьміхнуліся.

— А ўжо-ж, самі ня будам напашвацца,—прызнаўся Гэнрык.

Цягнік усьцішаў хаду. Яны ўсе разам згрудзіліся ў вакне, ловячы ўзрокамі станцыённыя будынкi.

— Новыя Сакольнікі?

— Яшчэ толькі «Дно»...—адказаў прашмыгнуўшы да дэвярэй кондуктар.—Дваццаць хвілін стаянкі!—дадаў ён з выйсьця.

Пасажыры рушылі з вагону.

Рыгор ды Павал разам з усімі.

Двое салдат асталіся пільнаваць месца.

II

У НАБІТАЙ ВАЙСКОЎЦАМІ і рэдкімі цывільнымі залі другое клясы пахла сьвежаю капустаю, печаным мясам і людзкім выдыханьнем. Рыгор з Паўлам ды з знаёмымі салдатамі рашуча праціснуліся да буфэту, заказалі абеды і вярнуліся да толькі што апарожненага сталу.

Нёсшы камусьці чатыры талеркі гарачае супы рыжы запацелы і раззлаваны кельнер сыпыніўся каля іх. І ці па згавору, ці таксама выпадкова, яго колега зараз-жа прынёс другое. Гэткім чынам абед улажыўся ў дванаццаць хвілін і яшчэ хвілін каля дзесяці аставалася ў загоне.

Рыгор першым вылез з-за столу і накіраваў на пэрон. Павал з салдатамі не адставалі.

І толькі яны вышлі з залі на калідор, як іх перапыніла грамада людзей. Наперадзе яе, хапіўшы за руку, здаравенны станцыённы

жандар вёў нейкага мужчыну. Апошні сьмела і рашуча нападаў у словах на жандара, заўзята махаў вольнаю рукою, і не намерваўся адыходзіць ад прадстаўніка ўлады. Сьледам за імі, раздражнена лаючы чыгуначныя парадкі, ішлі іншыя, па колькі відаць было, таксама пасажыры.

— У чым справа?—пацікавіўся Ромусь.

— Жандар павёў складаць пратакол,—адказаў задні з грамадкі.

— За вошта?

— А ласьне разьбярэцца?

Яны болей не распытвалі, каб не займаць праходу, і вышлі на пэрон.

Гадзіннік паказваў блізкі адыход цягніку. Публіка рупліва бегла ў вагоны, але кожны падбягаўшы да дзьвярэй супыняўся. Некаторыя спакойліва адыходзілі назад.

— Цягнік затрымоўваецца на сорак хвілін,—паведаміў іх кондуктар:—не сьпяшайцеся.

Падзяліўшыся на пары, салдаты асобна, а Рыгор з Паўлам асобна, яны згубіліся адны ад другіх у сумятні пасажырска-пэроннага натаўпу.

— Сымпатычныя людзі твае латышы!—адазваўся Павал.

— Так, я знаходзіў у іх блізкіх людзей. Бывала ў вострозе...

— На хвілінку!—перанялі Рыгора на паўсказе.

Яны абярнуліся і ўгледзелі тых, пра каго гаварылі.

— Мы сустрэлі Караля, памятаеце?

Рыгор задумаўся.

— Якога гэта?

— А вартаўнік пры заводзе ў Рызе!

— Няўжо?

— Стары жабруе па падвоканьню вагонаў...

— Караль! Дзе-ж ён?

Яны павярнулі назад і адразу наткнуліся на згорбленага, бяз шапкі, у моцна паношаным паўхалатку чалавека. У аднэй руцэ ён трымаў тоўстую сукаватую крывулю, у другой працягаў наперад нешта дапамінаўшае капялюш. Стары нясьмела падняў заўпалыя ў глыбіню орбітаў вочы і нявыразна паглядзеў на абступіўшых яго чатырох маладых чалавек.

— Дзядзька Караль?—запытаў Рыгор.

— Га? Ён, нябожа... Адкуль-жа, сыне, мяне знаеш?—тым-жа, добра знаёмым Рыгору голасам, поўным раптоўнае надзеі і чаканьняў, адказаў жабрак.

— Рыгора Нязвычайнага памятаеце?

— Рыгора Нязвычайнага? Цяжка, сыне.

Стары хвілінку памаўчаў, крыху адхіліўшы галаву ў бок, мэрам-бы шукаючы каго, пасья пэўней адказаў:

— Прыпамінаю крыху. Так, нябожа... Во-а, ці-ж няпраўду я казаў табе?.. Здаецца, табе я казаў, што мае жыцьцё... Бачыш... Ужо месяц, як у дарозе—бежанец... Дзесяткі год служыў на заводзе, сьцярог чужое дабро, вартавым сабакам дняваў і начаваў пад варотамі, а за ўсё—торба-а...

Каля іх сышлася грамадка цікавых.

Павал заўважыў, як некалькі разоў з розных бакоў пралазіла да іх мопсавая галава здаравеннага жандара.

На тэму пра старога расьцягнулася рэзвая, рознамотыўная гутарка. І стары Караль, ужо бачыўшы ня гэткія зборы людзей, зацікаўлены можа апошняю супольнаю ўвагаю да сябе, крыўдліва, з распаччу ў голасе казаў:

— Сабакам трымалі і як сабаку выгналі... Гэта завецца людзкімі адносінамі... Няхай-бы ў каго-кольвечы знайшлося каліва спагады, няхай-бы адзін з мільёнаў адкапаў праўду і сьмела паказаў яе бяздушным і самаздаволеным—во, стары варты таго, каб за яго працу дагледзець рэшткі жыцьця... Дык не... Машыны—сырызна для апрацоўкі, вугаль і розная гніль—у вагон—пэўна, ня ворагу,—а чалавек—на палцы... Памерці ніхто нікому не шкадуе. Калі-ж да мяне—не патрэбна гэтага—я сам сабою жыў і самотна памру, толькі павінны прызнаць, што я жыў. Я меў права жыць, бо быў народжаны бацькамі—вось ў гэтым, дзеткі, людзкая да мяне неспагада... Ад Рыгі да «Дна»—месяц хады. Дажжом, гразёю, лесам і на ветры... Бежанец... Чаму і пашто—ласьне разьбярэшся. Быў завод—яго зьнялі з месца, разабралі на часткі і дзесьці дзелі. Былі яго гаспадары—і тых няма... А завод даваў грошы, расьціў капіталы, багаціў людзей—няўжо на тое, каб мне жабраваць?..

У каралявай развазе, і вострай і халоднай, паступова расталі рознастайныя рэплікі аколійшых яго. Многія сур'ёзна слухалі старога-жабрака.

Калі першы званок перабіў яго нямудрую, але моцную гутарку, дзесятак пальцаў ціснулі прыгатаваныя яму ахвяры. Хутка круглыя монэты паляцелі ў тое, што раней звалася капялюшом, і каралява галава чуць прыметна вітала іх дзвэнгі.

Рыгор з таварышамі зрабілі тое, што іншыя. Але гэтага было мала. Каралявы словы асабліва чула ўспрымаліся Рыгорам. Ён адзнаваў, што стары накіроўваў сваю гутарку, як і раней, праз яго да ўсіх. Рыгор ведаў, што Караль бачыў у ім чалавека, які значыста зьяўляўся перад старым у моманты, калі нацярапеўшае сэрца шукала шчырага спачуваньня.

— Старога ня можна пакідаць адным!—уверана сказаў ён да таварышоў.

Павел бяспомачна пацяў плячыма. А салдаты добрадушна ўсьміхнуліся.

— А што яму пасобіш, апроч няшчаснага медзяку?—выказаўся Ромусь.

— Гэтага мала. Мы павінны...

Тут-жа Рыгор выняў з кішэні кусочак паперы і карандаш і ўспешку напісаў:

«У беларускі бежанскі камітэт. Пецяярбург, Знаменская. Калі ласка, прымеце гэтага старога на дагляд у камітэце. Ён таксама бежанец, як і другія і ня мае дзе прытуліцца. Буду дзякаваць. Нязвычайны».

Загарнуўшы ў напісаную цыдульку зьмятую траячку, ён падаў гэта Каралю і папрасіў старога:

— Купляйце білет і едзьце ў Пецяярбург. Там мо' знойдзеце прытульнае месца для адпачынку.

Караль тым-жа кіўком галавы падзякаваў Рыгора і завярнуў да вакзалу.

Адышоўшы крокаў пяць, ён раптам вярнуўся назад, паглядзеў на тое месца, дзе толькі што стаяў аколеним людзьмі, і памахаў старэчаю рукою на вакно вагонаў.

Рыгор з таварышамі не заўважыў гэтае сцэны. У гэты момант яны пільна глядзелі на грамаду людзей, якая гамузам выпірала

на пэрон з трэцяе клясы вакзалу. Другі званок, саладжава ся-рэбранай палоскай пралёгшы ўсьцяж цягніку, мэрам-бы затры-маў яе пры сьцяне вакзальнага будынку.

Людзі выраўняліся пярэднімі радамі ў стройную шарэнгу. Праглівыя ўзрокі іх вачоў, атуленых, як у аднаго, густымі бры-вамі зьверху, а гусьцейшымі бакамі збакоў і зьнізу, стромка па-далі на цягнік.

Раптам выразная фігура жандара ў справоджаньні якіхсьці станцыённых чыноўнікаў разважліва прасунулася паўз грамаду, мэрам-бы падлічаючы колькасьць яе, і зьнікла за рогам будынку. Усьлед яму павярнуліся сотні галоў.

Доўгія бароды пярэдніх зьліліся ў адзін чорна-белы шаль, хвальністымі брыжамі аблёгшы іх вузкія чорныя польты. Ззаду заматаліся рэдкія белыя галкі галоў.

Ужо трэці званок сагнаў пасажыраў з пэрону, калі Рыгор з рушыўшага цягніку ўгледзеў, як грамада людзей кранула з месца, расьсypаючыся па пэроне. Дзесьці за станцыяй прагудзеў гудок цягніка, які сьпяшыў на «Дно».

— Колькі гэтых бежанцаў, божа ты мой!—праходзячы ва-гонам, ні то сам сабе, ні то ўсім пасажырам паведаміў конду-ктар:—кожны дзень—хмары. Нашы, палякі, яўрэі—едуць і ідуць, ідуць і едуць—куды і што—нямаведама. З Рыгі, з Коўны, з Вар-шавы і з Вільні. Загружаны вакзалы і станцыі... Што-а гэта ро-біцца—ня возьмеш на розум. А чым кончыцца—страшна і па-думаць... Вось бачылі,—ён спыніўся перад Рыгорам, які стаяў пры вакне, і ткнуў пальцам у бок пакінутае станцыі.

— Гэта-ж, што вось стаялі ў шэрагу, польскія і галіцкія яўрэі. Каторы дзень яны таўкуцца ў «Дне». Троха ад'едуць, а на іх месца новыя ды новыя. Хварэюць, мруць, калечацца... Надо-вечы пад Новымі-Сакольнікамі...

Стрэчны цягнік, замялькаўшы ў вокнах вагону, перабіў кон-дуктара. Ён таксама спакойліва, як і гутарыў, адышоў ад Рыгора.

Той заняў сваё месца, спачуваючы, паглядзеўшы на верхнія лаўкі, дзе ў расьцяжку ляжалі Ромусь і Гэнрык.

Павал задумліва стаяў у вакне вагону, за якім сьпешна зьні-калі дробныя шэрыя будынкi станцыі.

— Зусім не дарэчы гэта запозьненне. Мы можам не пасьпець на сустрэчны цягнік і гатовы ў Воршы праваляцца займаздароў да раницы.

— А то бывае?

— Як піць даць.

— Гэта ўжо нядобра.

Аднак, узмоцніўшы хаду, цягнік разганяў паўлава сумненне наконт сваячасовага прыбыцця ў Воршу.

У кожным разе яго няўверанасць не перашкодзіла яму прытуліцца галавою да сьценкі вагону і бесьпярэчна аддацца надшышым марам.

Рыгор меркаваў зрабіць тое самае.

III

ХВІЛІНА Ў ХВІЛІНУ, па расьпісаньню, а восьмай гадзіне раницы Рыгор з Паўлам прыехалі на месца. Ня глядзячы на закінутасьць станцыі і на ранні час, пэрон кішэў людзьмі, пераважна сялянамі з клумкамі ды сякерамі. Шмат іх кінулася ў вагон, загараджваючы дарогу тым, хто выходзіў, іншыя непарушна стаялі на месцы, азіраючы цягнік і прыехаўшых пажыраў.

Калі Рыгор з Паўлам, пакінуўшы цягнік, накіравалі да дзьвярэй у станцыю, прысутныя на пероне сяляне перад імі паважна расступіліся. Некалькі старых, глядзячы на шырокія, бліскучыя палеты Паўла, працягнулі да шапак рукі. У станцыі іх аколала да дзесяці чалавек, закідаючы рознымі пытаньнямі.

— Можа прыкажаце адвезці ў мястэчка?—працягаючы да паўлавага носу сукаватае пужальне, нясупынна перапытваў доўгавязы, смаркаты хлопец.

— Паном, напэўна, у фальбарак Ступкі?—дагадваўся пілявы, сухатвары мужчына, спрытна плячуком адціскаючы даўгавязага.

Толькі нясьмела пазіраючы, крыху наводдаль стаялі двое сталейшых чалавек. Відаць было, што кожны з іх, таксама, мае намер падыці да засьпеўшых за сталом Рыгора і Паўла. Але, угледзеўшы зласьлівую міну на твары апошняга і яго адмоўны ківок рукі, яны не хацелі адводзіць на сябе «панскую» няласку.

Пачакаўшы, пакуль перад Рыгорам і Паўлам асталіся стаяць пустыя ад гарбаты шклянкі, хурманы ёмка падскочылі да сталу і хапіліся за рыгаровы рэчы. Замарудзеўшыя над нечым, доўтавязы і сухатвары ўгледзелі сваіх конкурэнтаў тады, калі тыя хаваліся ў выйсьці са станцыі. Вострыя лаянкі знарушылі станцыённую дабрачыннасьць, але не маглі праламаць сьцяны, каб далацець да ёмкаў сялян.

— Да мястэчка ня болей трох вёрст, ну-ж дарога—няхай яна праваліцца!—тлумачыў адзін з іх, пакуючы рыгораў куфэрак і клумак.

— Пабілі, а памятаеш, ці даўно, як стол была,—адказваў другі, падгортваючы пад сядзеньне растрыбушанае, жоўтае гарашэньне.

— То ня жарты—столькі прапусьціць абозу, ды гэткага цяжкага! Глядзі, можа тысячу гармат праехала на Сунічы. Гэта можна жалеза праламаць,—казаў першы, усаджваючы Рыгора.

— Што праўда то праўда, яшчэ гэткіх прыгод не запамятаць, якімі зараз напоўніўся сьвет,—рушыўшы першым, згаджаўся другі.—Вам ня мулка, часамі?—інакшым тонам падбаў ён пра свайго ездака.

Павал паматаў галавою і паглядзеў на Рыгора. Той нешта калупаўся каля сьпіны свайго вазьніцы.

— Едзем!—пазваў Павал.

— Я думаю на аб'езд, Лукаш?—выгукнуў той, што меў справу з Рыгорам.

— А ліха яго ведае! Давай нацянькі!

— Цянькі адбіраюць дзянькі!—

Прыказка была ўжыта для прыгожага слаўца. Вазьніцы абмінулі заламаўшую направа, сьвежавыбітую сьценку і паехалі разьбітаю калдобістаю дарогаю.

— Неяк цяжка рашыцца на гэткае кола, якім вядзе аб'езд... Яно-б, магчыма, і меней трасло, затое часу аднімае на гадзіну болей. Бачыце-э! Вам, напэўна, чым хутчэй прыехаць, тым лепей?

Рыгор паглядзеў управа, дзе шэрая сьценка абгінала шырокую палосу вузкіх нівак папару, азірнуўся на станцыю і адказаў вазьніцы:

— Так, нам трэба як найхутчэй. Але чаму ў вас лянуюцца дарогу правіць?

— Чаму? Або, вы думаеце, разьбярэшся! Некалі правілі; я-ж кажу, дарога была, як ток—раўнюсенькая; дзесяць-пятнаццаць хвілін—і мястэчка, а зараз... Зараз усё пераблыталася...

— Вярні, гэі, Фомка, між платоў!—гукнуў ён шмат ад'ехаўшаму наперад колегу і тут-жа зноў адварнуўся да Рыгора:

— Фомка толькі нядаўна заняўся гэтым рамяслом; яго трэба пільнаваць, як малое дзіця... Прадаў поле, які там шматок меў, і паквапіўся на ізвоз... Можна, каб у спаканейшы час, чаго добрага, і пашанцавала-б, а цяперака—цяжка адгадаць... Кожны дзень ты маеш новае. Вядома—увесь сьвет закалаціўся. І што, як вы кажаце, з гэтага выйдзе? Ці будзе лепш нашаму брату, ці мо'...

— Нага-аняй!—даняслося сьпераду.

Лукаш закруціў над канём доўгаю драгаванкаю і шчыра тунуў вераўчанымі лейцамі.

— Страх бярэ—кожны дзень людзей гоняць і гоняць, як авечак на бойню. А там вязуць раненых, а там пруща некуды бежанцы... Людзкая завіруха, якой сьвет ня бачыў. Толькі надоечы, вось, прайшло каля дзесяці палкоў стральцоў. Укрылі дарогу—канца няма і меры. Скро-а-зь, як вокам згледзець—людзі-ы, людзі-ы, людзі-ы... Но-а-а!

Паўлаў вазьніца стаяў на ўзгрудку, чакаючы рыгоравага.

— Вось адтуль—далёка наўкола відаць. Расказваюць, што некалі, пры швэдзкім спаленьні, гэты грудок знарок насыпалі. Швэдкі цар стаяў і любаваўся ваколіцамі. Во-а! Паглядзеце!

Узьехаўшы на грудок, Рыгор злез з воза і пільным узрокам правёў навакола.

Недалёка, як на далоні, ляжала шэрая пляміна мястэчка. Высокія, парныя вежы чырвонага касьцёлу паролі чорнымі крыжамі сіняе паветра. Зялёная аднагаловая цэрква дарма пялася ўгнацца за шмат высачэйшымі вежамі касьцёлу, зьліваючы зелень даху з зеленню ваколіўшых яе садоў. З правага боку мястэчка выпу-кляўся якісьці буйны мураваны будынак ні то паравога млыну, ні то бровару, з патухшым пагнутым комінам.

На процілеглым баку стаялі ў рад тры ветракі з прадзіраўленымі шырокімі скрыдламі. Вузкаю срэбранай стужкаю вывівалася між іх, па зялёнай палосе поплаву, рэчка.

Насупроць узгорку, за мястэчкам, з яго шэрых падгніўшых будынкаў, выбягалі чатыры рады высокіх прысад. Прысады абміналі рэчку, узбіраліся на невялікае ўзвышша, далей накіроўвалі да цёмнае сьцяны лесу.

Налева ад ветракоў, у густой купіне дрэў, мясьцілася да дзесятку дваровых будынкаў. Адзін з іх, белы з чырвона-пафарбаваным дахам, выгодна вылучаўся на мяккай жаўтаватай руні лісьця.

У адгоне вярсты ад двара пасьвілася вялікае стада гавяды.

З мястэчку ў двор ішлі маладыя каштанавыя ці кляновыя прысады. Гэткія-ж прысады памыкаліся накіроўвацца ў бок станцыі, але, працягнуўшыся каля вярсты, абрываліся. Насустрач ім выбягала да станцыі пара невялічкіх купак бяроз, якія нясьмела спыняліся на нелапым адгоне ад прысад.

У тым канцы, адкуль Рыгор з Паўлам прыехалі, пільнае вока не знаходзіла нічога, апроч зелянеючых прастораў поля. Яго цёмнаватая рунь з адсьветам сталі ў уёмах паміж гарбамі лёгкіх хвалек няпрыметна зьлівалася з лясным маладняком.

Адсюль нясло прасторам, смачным п'яным паветрам, цяплом квітнеючага лета. Рыгоравы ногі ўросталі ў вызьвеўшую зямлю, а істота драбілася на часткі, зьліваючыся з буяньнем прыроды.

Незьяснёная лёгкасьць, як пасья скінутых ланцугоў, што доўгі час зьвязваюць людзкую долю, абдала рыгораву істоту. Глеба, мяккая, як пух, тапіла ў сабе яго прывыкшыя да каменя ногі.

Не хацелася верыць, цяжка было думаць, што вась гэткімі палямі ды паплавамі, па чыстай, пушыстай руні, вёрст на сто да захаду, прарыты крывыя шнуркі акопаў, працягнуты драцяныя загарадзі, і тысячы ног выбіваюць пасевы.

Брала дрыготка, калі мімавольна раздражненае выябражэньне малявала вобразы пажараў, ад якіх гінулі вась гэткія самыя, што перад ім, мястэчкі.

— Едзем?

— Едзем!

Адпачыўшы, канякі рысьсю пабеглі з узгрудку проста на шэ-
рыя будынкi мястэчка. Траскатня і падкідасы, з якімі каціліся
ломкія базкі, млосна дапякалі ездакам.

— Па-мойму, дарожны атрад, што стаіць зараз у Ступках,
абавязаны дарэмна выправіць гэту дарогу. Тут-жа справа чыста
вайсковая.—каб згладзіць няпрыемнае пачуцьцё ад язды, загу-
тарыў Паўлаў вазьніца.

— А зразумела,—рады выпадку яшчэ нейкі час паразважаць
ездакоў, падхапіў рыгораў вазьніца:—для мяшчан тае дарогі ха-
піла-б на дваццаць год. Я думаю, што мы можам прасіць гэтага
па праву... Як вы кажаце?—абярнуўся ён да Рыгора.

— Мой сябра гэта лепш ведае,—адказаў Рыгор.

Вазьніца нібы і чакаў гэткага адказу, ужо даўно ўглядаўшыся
ў начальнічую форму Паўла.

— Фомка,—гукнуў ён, калі ўжо пара гумен засланіла ад іх
зелень паплавоў.

Паўлаў вазьніца азірнуўся.

— Чаго?

— Ты чуў, што я казаў? Гэта наконт дарогі...

— Ага?

— Запытай там у свайго... Напэўна яму гэта справа вядома.

— Ды кінь, Лукаш! Ці маеш ты лад?

Хутка яны ўехалі на брукаваную вуліцу, якая струною пра-
разала мястэчка ад рэчкі да рынкавага пляцу.

— Нам да канцылярый кіраўніка работ,—праказаў Павал,
абярнуўшыся да рыгоравага вазьніцы.

— Ведаем... А адтуль, часамі у Ступкі не паедзеце? Бач,
атрад стаіць там. Ды напэўна і сам кіраўнік ня дзе індзе...

— А я вам не магу сказаць...

— Вы-ж, напэўна, таксама за гэтай справай?—надазалаў
Рыгору вазьніца.

Рыгор не пасьпеў укантактаваць яго цікавасьць, бо тут-жа
перад чыстым ганачкам трохвоканнага дому паўлаў вазьніца за-
трымаў каня.

— Вам пасобіць занесьці рэчы?

— Адну хвілінку!

Павал схаваўся ў доме.

НЕВЯЛІЧКІ ПАКОЙ з двума сталамі, за адным з якіх сядзеў нявыразнага росту і званьня чалавек, за другім—жанчына,—гэта і была канцылярыя кіраўніка работ дарожнага атраду.

На Рыгора панясло смуродам тухлага, непрасьвежанага паветра.

Затоптаная падлога і сьляды няпрытульнасьці сьведчылі пра часовасьць установы.

— Пасядзі хвілінку,—папрасіў Павал Рыгора і зайшоў у бакавы пакойчык.

Ён прабыў там зусім нядоўга, бо Рыгор не пасьпеў правясьці вачыма пару паліцэйскіх стражнікаў за акном, як перад ім зноў стаяў Павал—на гэты раз не адзін. Другі, хто выйшаў з ім да Рыгора, быў стройным, сярэдняга росту мужчынам. Яго чорныя густыя вусы дагледжана паднімаліся ражкамі ўгору, паўз роўны, грэчаскі нос. Чорныя зрэнкі воч празрыста глядзелі на чалавека за сталом, які раптам набыў рухавасьць ды ўвішнасьць. Некалькі кінутых сказаў выявілі ў яго голасе цьвёрды барытон, ужо знаёмы застольнай асобе.

— Вось гэта мой таварыш; Рыгор Міхасёў Нязвычны!—паказваючы на Рыгора, парэкомэндаваў Павал.

— Вельмі прыемна! Прашу да мяне!

Рыгор пярэднім увайшоў у цесьненькі, крыху дбайней ад канцылярыі дагледжаны пакой, які, як відаць было па ўсім, належаў да габінэту кіраўніка работ.

— Вы маеце ахвоту астацца ў нас на працу?—працягнуўшы Рыгору руку, запытаў стройны мужчына, у якім нельга было бачыць нікога іншага, апроч кіраўніка работ.

— Калі ласка, знарок прыехаў з Пецяярбургу.

— Гм!

Кіраўнік паправіў вусы, крыху памаўчаў, пасля з лёгкім сьмяшком на чырвоным здаровым твары сказаў:

— Гэта Павал вас заманіў сюды?

— Як-бы вам сказаць... Ё ў самога было многа жаданьня пабываць тут.

Казённы выгляд кіраўніка работ зусім не адбіваўся на яго мяккім і рэзвым настроі. Гэта дазваляла Рыгору трымацца вольна, адкідаючы патрэбную ў падобных выпадках натужнасць і фальш. Дый ён ня бачыў нічога страшнага ў тым, калі-б спроба папасьці ў дарожны атрад скончылася няўдачай.

Праз усю дарогу Рыгор ні разу не кранаў гэтага пытання, а ехаў спакойным і бесклапотным.

Зусім занядаў ён пра мэты свайго заезду ў мястэчка. Трывожылі яго нутро і адцягалі яго ўвагу высокія і складаныя пытанні, цесна звязаныя з агульнымі задачамі бягучага моманту. Ад прыватных інтарэсаў нясло буднямі, тым настроем і выглядам, якія хавала ў сабе канцылярыя кіраўніка работ. З апошнім, мэрам-бы, і ня было чаго гутарыць. Але Рыгор стаяў каля яго, паглядаў яму ў твар і веў у думках размову пра сябе.

— Так, так... Памыйкавы рэкамендацыі для мяне досыць... Паспрабуем працаваць... Ну, вам ня цяжка будзе, калі я вас назначу старшым рабочым?

— Вам відней.

— Гэта спачатку, а далей паглядзімо... Усё залежыць ад вас самых. Тое было і з Памыйкам.

— Няхай, дзякую...

— Тут праца няцяжкая, а, між тым, дае значныя прывілеі. Вы можаце зусім у кароткі час пасунуцца высока ўгору. Зразумела—патрэбна стараньне і паслухмянасць. Нічога не парадзіш—ваенная справа і ваенная дысцыпліна... Ды што мне казаць вам—вы разумееце самі...

— Ды яно-ж так...

Павал моўчкі стаяў, сьведчачы іх размову. Кіраўніка ён добра ведаў, і яго гутарка з Рыгорам лішні раз дапамінала яму пра характар Яўгена Провава. Болей цікавіў Рыгор. Яго спакойлівасць і лёгкая нядбайлівасць да таго, пра што ішла рэч, паказвалі смеласць і рашучасць гэтага чалавека. Вывучаны год таму назад, калі яны побач стаялі за варштатам, зараз Рыгор адкрываў перад Паўлам забытыя бакі свайго я.

— Значыць сходзімся на тым, што я вас аддаю пад загад дзесятніка Паўла Памыйкі. Згодны?

— Будзем лічыць, што так.

— Вы запішэцеся ў майго дзелавода, а поўнае афармленьне вашага прыёму ў атрад мы з Памыйкама правядзем пасья.

— Дзякую.

— Вам пад загад!—ухмыляючыся абярнуўся кіраўнік работ да Паўла.

— Вазьму з ахвотаю.

Яны ўтраіх выйшлі ў канцылярыю.

Кіраўнік тут-жа аддаў распараджэньне дзелаводу забраць ад Рыгора паперы і правясці яго залічэньне ў атрад. Той паслухмяна праказаў некалькі разоў засаб «слухаю» і зашастаў многалікімі справамі на сталае.

— Можна, калі хочаце, з абеду пачынаць працу. Едзьце ў двор, уладжвайцеся з кватэраю ды ежай і запрагайцеся,—парадзіў кіраўнік і вярнуўся ў свой пакой.

Хвілін праз дзесяць Рыгор з Паўлам паехалі з мястэчка ў двор. Цяпер іх вёз ужо адзін вазьніца, з якім Рыгор ехаў са станцыі.

Выехаўшы з мястэчка, ён па-ранейшаму завёў гутарку пра сапсаваныя дарогі і пра павіннасьць атраду іх паправіць. Але бачачы, што на гэта яму не атрымаць пэўных адказаў, вазьніца перайшоў на іншую тэму. Пахваліўшы гароды і паплавы, што прылягаюць да рэчкі, ён рашыў ня лішнім пазнаёміць ездакоў з гісторыяй двара, у які іх вёз.

— Вось гэты двор, калі хочаце ведаць, дзесяткі разоў пераходзіў з рук у рукі. Мабыць, ён некім загавораны, бо хто з ім ня меў справы—кожны, нарэшце, сьпяшыў збыць яго з рук. Ужо за маю памяць уладаром двара перабывала пяць асоб, а раней... Бацька мне расказваў... Цікава...

Вазьніца абярнуўся да ездакоў, заліўшы свой пацёрты жыцьцём твар вясёлым сьмехам:

— Цікава, паслухайце,—тут жыла пані Задніцкая, гадоў сем—восем таму. Гой, што за па-ані! Колькі яна зьвяла грошы і добра на мужчынах! Штотыдзень, сьвята ў сьвята, у яе балі—цалюткія ночы. Летам, бывала, расхляпесьціць вокны пакояў, а музыка ў мястэчка, гэтак, гру-у, гру-у і-ы-і. Хоць скачы!.. Агні нейкія пускала ў сваім садзе. Цёмная ноч, а на небе, я вам кажу, палае рознастайнае сьвятло, зоры, дарожкі... Назаўтра—разьезды, паверыце, як

з кірмашу ці з-пад касьцёлу... І так даездзілася, нарэшце, дагулялася. Раніцаю, так, памятаю, я ўстаю, а ўжо з мястэчка вязуць у двор ксяндза—адпяваць паню... Ці задушылі, ці сама дайшла... Пасьля хавалі, ой, як багата хавалі! З Менску наведвалі двор, высладі плюшнікам дарогу ад самых палац да касьцёлу; срэбрам абітая труна, процьма ксяндзоў, панства-а... Ды ці даўспомніш усё?! З гонарам адправілася на той сьвет, але... штосьці праз сем гадоў ня чуто ў мястэчку жаднае музыкі. Там—ня тут...

Зараз па яе сьлядох тупаў трэці пан, нейкі адстаўны маршалак. Залетась, чуеце, пачаў ён перастройваць двор ва ўзорную гаспадарку: накапаў канаў, напакладаў труб, усыпаў пахань якімісьці загранічнымі парашкамі; сеялак, веялак назвозіў. Пайшло ра-а-сьці, во-а!.. А гэта зноў спад, уніз. Сам зьехаў у Варшаў, пакінуў упраўляючага, і ніякага ладу... Гавяда памізарнела, ураджай паменшаў, трубы паламаліся, адным словам... А дзесяцін тысячу гэткае зямлі—люба! Каб гэта нашаму брату па шнурчэчку, вось такому хоць...—Ён паказаў на адгон між дарогі і тоўстым каменнем пры ёй.—Хто-б сьвістаў гэтай пугай... Быў-бы кавалак хлеба, была-б кароўка і падсьвінак, мо' і адзежына людзкая. Не папраўдзе бог дзеліць; людзям самым давядзецца папраўляць чыннасьць нябеснага дзядулі...

Вазьніца разьліўся зацяжным рогатам.

Яго лахматая галава то апускалася, то падымалася, а сугулая сьпіна важылася ёй у тахт.

— Ня праўда, мо'?—з натугаю вымаўляючы словы, запытаў ён у Рыгора з Паўлам.

— Зусім праўда, але...

Захацеўшы піць конь, не даяжджаючы да мосту, крута зьвярнуў управа, на поплаў. Вазьніца прыўстаў з сядзеньня, уперыўся вачыма да маёнтку і спакойна пусьціў каня да рэчкі.

— Зранку не паіў, небараку,—пашкадаваў ён жывёліну, адпусчаючы пасак.

Рыгор з Паўлам зьлезьлі з возу і прайшлі на мост.

— Вы паглядзеце на гэтыя вась паплавы, што за багацьце ў іх!—гукнуў вазьніца, заўважыўшы, як Рыгор з Паўлам углядаюцца ў агромністыя прасторы прыбрэжных мурагоў.

Адным сваім канцом яны абдымалі двор, як баярскім паясом, губячыся за яго густым садам, за стрункаю накіраваных да станцыі прысад, другім—беглі за мястэчка.

— Тысячы пудоў найлепшага сена! А нашаму брату—ні капіва. Моліш-просіш—хоць-бы што—жаднае спагады. Гэты двор—скула нашым мяшчанам... Сядайце-э!

Вазьніца паправіў на возе і пагнаў каня.

Высокія, густыя ліпы схавалі сабою дваровыя будынкi. За бакавым узгоркам чуліся высьвісты пастуховых дудак.

Насустрач ім, вузкаю прагалінаю дарожкі, што раздвойвала дваровы сад, вясьліся зычныя выгукі дваровых.

Пры ўездзе на дзядзінец яны спаткаліся з цэлым абозам фурманак, сярод якіх некалькі было вайсковых. На адной з апошніх сядзела двое дарожных тэхнікаў. Павал прывітаўся з імі і паведаміў Рыгору:

— Гэта наша бліжэйшае, так сказаць, непасрэднае начальства. Матай на еус.

— Трэба рыхтавацца да вывучэньня вайсковай субординацыі.

— Не без таго...

Яны зьлезьлі, калі вазьніца спыніўся перад доўгім пабеленым будынкам, у якім мясьціліся кватэры дваровых. Павал заплаціў за падводу і пайшоў у бліжэйшыя дзьверы. Рыгор застаўся на дварэ; ён не пасьпеў прабегчы ўзрокам навакола дзядзінцу, калі яго пазвалі:

— Будзьце ласкавы, заходзьце!

Рыгор панёс свае рэчы насустрач гасьціннаму воклічу маладое кабеты, якая стаяла пры адчыненых дзьвярох, як сваха пры стрэчы маладога.

V

У ДВАРЫ ЖЫЦЬЦЕ пачыналася на золку. Яшчэ задоўга да ўсходу сонца гулкія крыкі пастухоў зьвінелі ў чыстым паветры над дзядзінцам. Рык кароў і траскатня падвод па каменьях бруку біліся ў паколатыя шыбы акна, каля падаконьніку якога ляжала рыгорава галава. Надазойлівыя мухі тысячным роем выгра-

валі монатонную калыханку. Мулкая пасьцель, ці то новае месца, ад сябе непакоіла Рыгора. Дзякуючы гэтаму ён намнога раней звычайнага прывітаў народжаны дзень.

Празрыстае пазетра пад малочным небам туманіла яго вочы ліпкай асалодай дрымоты. Туліла да пасьцелі аднастайная песьня раньняе птушкі. Але раптоўнае засынаньне хутка перабівалася. Рыгор расплюшчываў вочы і глядзеў у акно.

Адпачынак ня меў паўнаты, а гэта зусім ня спрыяла пасля доўгае дарогі. Рыгоравы надзеі пераскочылі на наступную ноч, а першая мусіла абмежавацца шостаю гадзінаю раніцы.

Раньняя раніца, як ветліва яна глядзела ў яго пакоік! І ўсё-ж мулялася новаю павіннасьцю.

За сьценкаю варушыўся Павал. Вось-вось ён пазаве Рыгора да збору на працу. А мо' яшчэ праз гадзіну?..

— Рыгор! Гатоў?—мэрам выклікаў паўлаву позву.

— Так, гатоў!

— Хадзі сьнедаць і паедзем!

Лусты чорнага хлеба аблягалі шырокую міску сьвежага малака. Маладая гаспадыня адцэджавала бульбу, туманячы параю цесную каморку.

Пахла апэтытнаю ежаю, але Рыгору не хацелася адкрываць рота. Ён бачыў, што і Павал толькі несхаця карпануў лыжкаю ў малацэ і вылез з-за стала.

Гаспадыня здзіўлена глядзела на маладых здаровых кватрантаў і падпірала сківіцу, каб спыніць недавернае ківаньне галавы.

«Паны?»

Яе дбайнае сэрца не сыярпела:

— Я вам нальлю ў пляшкі і дам з сабою. Вымерхаецеся, ня-бось... Добра?

Рыгор паціснуў плячыма, а Павал згодна кіўнуў галавою.

Дзьве зялёных пляшкі і нелапы пакуначак у ружовай анучцы занялі яго рукі.

— Паднясі—пасоб,—абярнуўся ён да Рыгора.

Той працягнуў руку на пляшку, але пад'ехаўшая да дзьвярэй падвода заставіла яе апусьціцца.

— Завязеш?

На прасторных, акованых жалезам драбінах можна было завязьці не дваіх ездакоў з іх пляшкамі і пакуначкам!

Двое здаровых, бойкіх коні прывыклі і да дрэнных шляхоў і да цяжкае паклажы.

Яны стромка рвануліся наперад, адчуваючы лёгкую прагулку да месца дарожных работ.

Гэта быў не вазьніца, з якім яны ехалі са станцыі і з мястэчка!

Мігам пранясьліся будынкі, сад, гарод; засталіся ззаду парабкі з падводамі гною. Тут-жа, з нявысокага ўзвышша, як на далоні, адцягнула іх узрокі роўная нізіна перад цёмнаю сьцяною лесу. На шырокай стужцы бялесага гасьцінцу з тымі-ж прысадамі, якія за мястэчкам браліся ўгору, было ажыўленьне. Шэраг сялянскіх падвод з будамі і гавядаў курылі слупы пылу. Каля лесу шнурок гэтых падвод паўдугою агінаў заняты чарадою людзей шлях.

Угледзеўшыся, можна было бачыць, як дзсяткі белых сьпін калыхаліся над чорным пластом зямлі; камякі яе нясупынна падалі праз голавы налева, адкуль другія цягалі доўгія палены дроў. То ішла фашынізацыя топкага месца—шляху.

— Табе ня шкодзіць выслухаць парадак тваіх абавязкаў!— жартаўліва падаў Павал.

— Са здаваленьнем, таварыш настаўнік,—адказаў Рыгор.

Павал тут-жа ўзяў сур'ёзны тон і вылажыў Рыгору асновы яго павінасьці, як старшага рабочага.

— Ну, пэўна,—дадаў ён—сёньня ты аддасі дзень на нагляд, на азнаямленьне.

— Калі сьцерплю абмежавацца гэтым.

— А чаму? Хочаш разьмяць сьпіну? Проша—ёсьць на чым...

«Ррааз-з, яшчэ рра-азз!» даняслося з граніцы лесу.

Тыя, што капалі, раптам пакінулі лапаты і настаражыліся. Усё-ж амаль ніхто не адварнуўся на пад'ехаўшых Рыгора з Паўлам.

«Ззы-ых! Гр-р-р-р!» парвала надышоўшую цішу і гулкім рэхам разьляцелася па лесе.

Грабары, як па ўказцы, зноў замахалі лапатамі.

Рыгор з Паўлам накіраваліся ў лес.

— Латошаць лес, як траву!—пашкадаваў Павал.

— Што-ж, лес сякуць—трэскі лятуць! Ці ў лесе справа!
Лес—то трэскі, а вось людзі...

Да іх падбліжалася грамада рабочых, якія цягнулі на круглякох здаровую роўную хваіну.

«Нну-у, яшчэ-э! Рразамм, ггг!»

Тоўстыя вужышчы напіналіся да адказу—хвоя на локаць няслася стырчма ў густыя кусты тонкага дубцоўя.

Крыху далей шастала пілка, і адлічваліся гулкія ўдары сякер. Нейчы хрыплівы голас заводзіў «дубінушку». Утораў яму былі траскатня і ломка.

— Вы абагнеце ўлева, а то, чаго добрага, як хвасяне!..

Рыгор азірнуўся на казаўшага і раптам закрычаў:

— Сто-ай!

Яму адгукнуўся зацяжны востры ёнк:

— А-ай-і-ы!

Расцьцягнутыя ланцугом рабочыя ў момант сабраліся ў шчыльную грамаду. Усе яны з пахіленымі галовамі спагадліва глядзелі на хударлявага белабрысага мужчыну, які, сьціснуўшы зубы, са скрыўленым ад болі тварам супыняў бягучую з нагі кроў.

— Перавязаць,—дагадаўся праз нейкі час адзін з грамадкі, і сьледам у руках другога дзярнулася матэрыя.

— Пусьці-ы, пацярпі-ы, Сымон...

Ці пасьпелі завязаць рану, ці толькі прыгарнулі—бо мігам ужо пацярпеўшы ляжаў на руках двух здаравейшых рабочых, якія прашываліся кустамі да выйсьця з лесу.

— Вязеце-э ў двор!—ні то парадзіў, ні то загадаў Павал.

Яго голас паглынуў рассыпчаты стук упартага дрэва. Знаёмыя каскады гукаў затрасьлі лістамі і разьбегліся ў змрочнай гушчэчы.

— Го-о-а-хі-і!—выліліся з іх рэзвыя, заліўныя выкрыкі людзей.

І калі апошні перазвон рэха заміраў дзесьці ў густых каронах вялёных іголак, да якіх не крануліся вострыя зубы пілкі,—дзяцел адбіў свае знакі. І чарада варон, хлынуўшы з поля, затрашчэла свой касьцяны гармідар. Некалькі з іх стромка апусьціліся да

долу, хлопаючы скрыдламі па лісьцях арэшніку. Кінуты Рыгорам аскабалак—абягнуў сьмялейшую крутою троекторыяй.

— А, вось іх гняздо!—хапіў Рыгора за руку Павал і спыніўся.

На зямлі, помеж з наскамі рыгоровых ботаў, ляжала кучка дзеравянай трухі. Цягучаю плеўкаю адзначаліся разьбітыя яйкі. Да іх цягнуліся пакурчаныя ралкі толькі што ўпаўшае хваіны.

Ужо частыя ўдары сякер і склюдоў абганялі сухія сукі і зялёныя ралы... Хвоя зьвінела, як жалеза. І празрыстыя кроплі смалы, пузырачыся на белай абалоні, золатам пераліваліся на сонцы.

— Добры дзень!

На Паўла паглядзела чэцьвера пар вачэй.

Адны шэптам, іншыя ўголос адказалі на прывітаньне ды зноў пацягнулі мускулы для ўдараў.

— Вам тут адвялі дзялянку?

— Бачыце!

Барадаты рабочы, з цуркамі поту на поўным твары, адышоў ад хваіны.

— Мы прасілі пры дарозе, дык тэхнік адказаў. І мусім таўчыся па ламаччу; блізкі сьвет перацягні гэтую штуку.

Леза блішчастае сякеры павісла над чырвонай гладзьдзю хваіны.

— Гатоў падкладкі!—перабіў іх басісты голас з-пад верху дзеравячыны.

Стукі замерлі і чэцьвера чалавек прыгнуліся над верхамі хваіны.

— Н-ну-у яшчэ-э-а! Рраз-ам!

Рыгор як стаяў, мігам прылёг да бакавое сьпіны і напяўся да чырвані на твары.

— Кладзі-ы!

Тоўсты кругляк пакорна лёг пад верхавінаю. Хвоя глядзела гаверх сваіх нядаўна жывых, а зараз памятых, але яшчэ зялёных, ралак проста ў густы ліст арэшніку.

Праз нейкі час яна паднялася яшчэ вышэй, а далей пакацілася ў бок, дзе сьвіцілася дарога.

— Пойдам з лесу?

Рыгор аглядаў яго асаблівы, таямнічы сьвет.

У высокіх хвоях, пераплеценых зьнізу кустамі, у вільготным змроку, запырэшчаным трапяткімі плямкамі сонца, у напалоханных сьвістах птушак—паўставалі незабытыя ўспаміны мінулага. Веяла здароваю бадзёрасьцю; самота набывала сілу, моц і вялікасьць. Цягнула да чыннасьці, да руху, да бегатні.

Але з дарогі гукалі на сьнеданьне.

— Ты дзе пакінуў пляшкі з малаком?

— Не забыўся!

Хутка яны сядзелі на граніцы лесу ўрад з рабочымі, пілі малако, салодкае і тлуствае, ды ўспаміналі дбайную гаспадыню.

— Ах, Памыйка!

Шырокая далонь рукі тэхніка Якава Бросьні прапаўзла паўз Паўла да пляшкі.

— Не для вас!

Павал аглянуўся назад і ўстаў.

— Добры дзень!

— Толькі сёньня вярнуліся?

— Так... Вось мой таварыш і старшы рабочы, Рыгор Нязвычайны.

Нядбайны, ганарлівы ківок галавы тэхніка не паварушыў Рыгора.

— Вам прыдзецца дагледзець над укладкаю таўсьцейшых фашын,—прыказна выказаў ён да Рыгора.

— Гэта дзе?

— Мы іх пачнем класьці ад таго канца, дзе пачынаецца загін управа. Абавязкова сачыць, каб між фашынамі і канавай на мэтр аставалася вольнай дарогі... Дзе супяшчанік—там трэба падлажыць цьвярдзейшага грунту. Пры насыпцы мусяць разьбівацца камякі зямлі і выкідацца дзярына...

— Разумею, так...

— Нам заданьне—тэрмінова выправіць гэты вучастак не пазьней палавіны жніўня. А ці-ж пасьпееш з гэтым лікам рабочых? Проваў падаў рапорт аб прысылцы хаця пацідзесьці чалавек палонных... Ці выпаўніць упраўленьне?.. Ну, якаво ў Пецяр-бурзе? Ёсьць надзеі на замірэньне?

— Ха-ха-ха! Захацелі—толькі што віталі ўступленьне ў вайну Італіі, а разам...

— Італіі?

Тэхнік сплюнуў.

— Пасобіць вельмі Італія! Цудныя!..

— Во-а, зноў!—гукнула побач іх двое рабочых, якія падняліся з месца і паглядзелі ў бок прысад.

— Дзядзькі, направа!

Доўгі шнур падвод на момант затрымаўся, пасля прэдняга завярнула на аб'езную сьценку і за ёю рушылі ўсе.

— Едуць і едуць, днём і ноччу; і калі той канец!..

— Немцы насядаюць...

Сыгнал да працы ў момант падняў на ногі рабочых. Яны густою сьцяною пайшлі да раскіданай дарогі.

У тым месцы, дзе ляжала ўжо з дзесятак фашын, Рыгор дбайліва сачыў за іх далейшай пракладкай.

Час-ад-часу ён адрываўся ад сваіх, далёка яшчэ ня ясных яму абавязкаў, і для цікавасьці пачынаў спрытнымі ўзмахамі жалезьняку выкідаць з канавы цяжкія камякі гліністай зямлі.

— Во, во, так, так!—жартавалі разважныя грабары з рыгоравай рухавасьці.

VI

УМОВЫ ПРАЦЫ ў ДАРОЖНЫМ АТРАДЗЕ мелі свой асаблівы ўплыў на Рыгора. Ён скоро звыкся са сваімі абавязкамі старшага рабочага, але доўга ня мог пагадзіцца з вакольваючымі ўмовамі. Пецярбург не пакідаў хваляваць яго нутро. Рознастайныя вобразы сталічнага жыцьця напайнялі рыгоравы ўспаміны. Думкі дзень-у-дзень адрываліся ад зялёных абшараў поля і несліся ўсьцяж стальных рэек да вуліц шумнага гораду.

Як пасуваецца разьвіцьцё рэволюцыйных настрояў сярод рабочых?

Што там сталася з Анікеем Кузіным?

Якава доля Якава Гіса?

Ці не перамяніў сваіх поглядаў Міхась Камар?

Ага! Вось з Каралям—цікава—дабраўся стары да Пецяр-
бургу, ці мо' па дарозе?..

А Ліба са сваімі калекамі—няўжо ўсё яшчэ ездзіць у На-
родны дом паказваць ім шумлівы, рэзвы натоўп бесклапотнай
моладзі?.. Ці мо' ўжо яна на фронце?

Газэты прыносяць шмат цікавых вестак з грамадзкага
жыцця.

Ды ці ўсяго гэтымі надрукаванымі ў газэтах весткамі абмя-
жоўваецца сталічнае жыццё? Ня можа таго быць! Паварот у
разьвіцці вайны быў далёка не ў карысьць патрыётычных
лямэнтацый.

За імі таілася балючая трывога. Ад яе нельга было схавацца
нідзе нікому. Яна раджала страшныя легенды і нячуваныя чуткі.
Разыходзячыся ва ўсе канцы Расіі, гэтыя легенды і чуткі расьлі
і ўскладняліся, сеючы вострую няўпэўненасьць.

Нявольны былі ад іх і Ступкі.

Нясупынны праезд бежанцаў нёс з сабою страшэнныя жакі
разбурэння краю. Усё настойней гутарылі пра мобілізацыю дру-
гое чаргі ратнікаў апалчэння другога разраду. Дзень-у-дзень
рэшткі мужчынскага насельніцтва мястэчка, двара і бліжэйшых
вёсак дзiesiąткамі накіроўваліся да канторы кіраўніка работ, шу-
каючы заховы ад фронту. Кожны дзень дарожны атрад папаў-
няўся новымі людзьмі. Гэтыя людзі ня скрытна лічылі сябе вы-
баўленымі ад небясьпекі і сваю радасьць укладалі ў заўзятую
працу для тае-ж вайны. Тыя, каму адказвалі ў канцылярыі кіраў-
ніка, ішлі ў двор, лавілі тэхнікаў, дзiesiąнікаў, старшых і радавых
рабочых з атраду, умольваючы іхнай дапамогі ў прыёме ў атрад.

Шчыльнае сутыкненьне з непасрэднымі праявамі ваеннай за-
вірухі ў спакойнай вёсцы нэрвавала Рыгора. Ён не знаходзіў тут
жаднае спробы супярэчання яе гібельнаму разгортваньню. На-
адварот, усё жывое, ад людзей да расьлін, пакорліва нясло сябе ў
аброк крываваму Малоху. Жывучы ў Пецярбурзе, ён бачыў, як
агромністая краіна стала на калені перад богам вайны і нясе ёй на
аўтар сваю працу, дабрабыт, сілу і жыццё. Знаходжаньне каля
фронту, дазваляла наглядаць жывы вобраз адступленьня цэлае
краіны.

На зялёных нівах з буйнымі ўсходамі ярыны, з густым жытам, на расквітнеўшых паплавах—ня гулялі надзейныя ўзрокі земля-робаў. Смутнае нявер'е насілася над імі ў хмарах пылу, які днём і ноччу ўздымалі на шляху бежанскія падводы.

На сьценках і межах, што перасякалі ўдаўжкі ды ўператоч вабраныя рунай нівы, тупалі адзіночныя, заклапочаныя людзі, болей жанчыны і дзеці. Дбайныя рукі страцілі рухавасць—яны не цягнуліся да раскіданага каменя, каб зняць яго з нівы і кінуць на дарогу. Неаполаная свірэпа жаўціла палоскі шырокалістага ячменю. Часьцей ды часьцей забягала ў збожжа гавяда, топчучы яго, выбіваючы. А папар, забыты плугам, заростаў густым пырнікам.

Рэдка-рэдка прытупленыя ад леташняга нарогі ўздымалі яго дзярыну...

Людзі з вёсак, з двароў зачасьцілі ў мястэчка. Там пошта, там сьвежыя навіны, там можна агледзецца, як быць далей. Да чаго поле, хаты, праца і клопаты звычайнага дня, калі мо' вечарам, мо' а поўначы ці раніцаю на заўтра кінеш усё гэта і—у дарогу.

Сям'я ў сьвет, а зацалелы гаспадар на вайну. На вачох выразны прыклад. Ехалі людзі з-за Вільні, зараз едуць з-пад Вільні. А многія з іх, напэўна, не чакалі таго і аралі папар, кляпалі косы, магчыма, раўнялі ток у гумне.

Для каго і навошта?

Навошта гэта тады, калі ночы спакойна не прасьпіш, каб не паглядзець дзесятка раз у акно.

І ноч-у-ноч цёмнае неба выдае надыходзячыя жахі: яно прамянее над Ступінскім лесам. З гадзіны на гадзіну чакаеш страляніны. Фронт рухае на Менск.

У газэтах трывога,—большая і страшнейшая ў лістох з фронту.

Мяшчане штодня бываюць на станцыі і штодня бачаць, як праходзяць паўнютокія раненымі санітарныя цягнікі. Нельга ўсяго затуліць ад людзей вайсковымі таямніцамі, цэнзурай ды прыказамі. Сапраўднасьць прасочваецца ва ўсе куткі, ва ўсе мясьцінкі краіны—паветрам, лёгкім вятрыскам. Яна ідзе, нясупынна і пагрозна, выбітымі шляхамі і гасьцінцамі, сьцяжынкамі і межамі...

З іораду ў мястэчка, з мястэчка ў вёску, па засьценках, у закінутыя хаткі лясоў.

Гэта робіцца на ваччу Рыгора. Ён сьведкаю, як дваровыя пераймаюць яе ў мястэчку і на ўсё лады пераказваюць, абгаворваюць на дзядзінцу ў абед, у сваіх мярлогах-кватэрах—вечарамі; нават умудраюцца раннім-раньнем—да працы. Гавораць жанкі, гаворыць моладзь. Гавораць і правяраюць у яго.

Рыгор выпісаў газеты: ранішняю—«Дзень» і вячэрнюю—«Біржоўку».

Атрад трымае цесную сувязь з канцылярый кіраўніка работ. Зносіны наладжаны трыма парамі падвод, якія па некалькі разоў у дзень прамяраюць чатырохвэрставы прагон ад двара да мястэчка.

Пошта ў канцылярый кіраўніка не залежваецца, і сьвежая газета прыбывае ў Ступкі а дзевятай гадзіне раніцы. Дваровыя чуюць яе пах, і хто вырве вольную часінку, забягае да рыгоравай гаспадыні і ўкрадкі зазірае ў дробны газетны змест.

Вечарамі Рыгор перачытвае навіны жадным да іх дваровым. Тыя слухаюць і зьвяраюць са сваімі, што пачулі ў мястэчку, на станцыі, ад бежанцаў.

Газеты многае крадуць—у гэтым упэўнены ня толькі мужчыны, а і кабеты. Газеты позьняць і тое, што ведаюць. Якая каламуца ў сьвеце!

Вайна на ўвесь сьвет, а нечага хаваюцца!

Вайна на вачох мільёнаў, а нешта скрадаюць! Драпежнікі, убійцы! Гы-ы-ых! Злосьць стыне і туліцца перад небясьпекай.

У дварэ, на службе парабкамі, семера ратнікаў апалчэньня другога разраду. Усё сямейныя, усе маюць цесныя, смуродлівыя кватэры, усе з дваццацігадзінным працоўным днём,—але ўсе шкадуюць гэтых агрызкаў з панскага стала. Яны востра цікавяцца вуснымі навінамі, бо ня вераць газетам: навошта хаваць—у Смаленску ідзе мобілізацыя. Адзін з іх, нават бачыў, як партыю мобілізаваных адпраўлялі ў Менск, а можа і на фронт. Го-о! запэўнена гавораць уголас, што абучэньне іціме два месяцы, а там?.. Што перад «тым» дваццацігадзінны працоўны дзень у двары?

Шкадуюць двара і тыя, хто адправіў мужа і бацьку на вайну, а сам жыве на адну ордынарыю. З павевамі халадку на сэрцы—

глядзяць усе дваровыя на гасьцінец, божкаюць і пацепаюць плячыма! Гэта-ж ім прыдзецца зьбівацца на агульнай падводзе ў шчыльна сплечены ланцуг напалоханых бежанцаў. А ў каго ды ня будзе на чым вывезьці свайго мізэрнага скарбу—хто адчуе тых умольнасьць, паспагадае і прыме да сябе на воз?

Зараз яны ўчапіліся ў двор рукамі і нагамі, прытуліліся разьёшаным нутром ды калоцяцца, каб не адарвацца ад прыгоннае працы, ад вяковых, пераданых бацькамі і самымі перажытых зьдзекаў, панскае пагарды, глуму, толькі-б застацца!

Бежанства жальлівей!

Бежанства—гэта доля бадзягі, абрачомага на маркотнае вандраваньне, на бяспрытульны рух у неабмежных прасторах, сьцісла атуленых голадам, хваробаю, сьмерцю.

«Што чутно ў атрадзе?».

Атрад—надзея. Атрад—апора.

Возьме рушыць—знача грунт затрасецца і ўпадзе ў бяздоньне. Упраўляючы жартуе.

Яму што за бяда!

Зараз ён пан.

Гаспадар—той у Варшаве.

Немцы захапілі Варшаву,—а двор на апецы ўпраўляючага.

Во-а, штотыдзень у Менск і з Менску.

Прыдзе час—сядзе і куды-хоць!

Упраўляючы бесклапотна апавядае пра жыцьцё ў Варшаве пры немцах.

Ён нейкім чынам атрымоўвае лісты!

Дваровыя ненавідзяць упраўляючага і ня вераць яго словам.

Яны бачаць, што вайна паном ня страшна. Ён пан вазіў грошы ў варшаўскія банкі—зараз на іх корміцца. Ён пан не ваюе, ня пойдзе на вайну і ўпраўляючы. Чаму-ж парабком павінна ісьці?

Мо' Рыгор, мо' Павал, мо' Якаў Бросьня—хто-небудзь зжаліцца над сям'ёю, маладымі мужчынамі і ўстрэміць іх у атрад? На гэта ня кідаюць спадзявацца іх жанкі, ласкава паглядаючы ў вочы гэтым шчасліўцам. Калі-ж яны маюць шчасьце, чаму ім не падзяліцца з іншымі? Што ад гэтага хто згубіць? Няўжо адсямі чалавек залежыць той ці іншы вынік вайны? А працаваць яны ўмеюць—навучыліся ў пана. Атрад многа выйграе, атрымаў-

шы іх сваімі рабочымі. Ласьне не аднакава—ці быць на фронце, ці працаваць у атрадзе?

— Панок!

Рыгор абяцае, радзіцца з Паўлам. Той просіць Якава Бросню. Разам едуць у мястэчка да Провава, кіраўніка работ дзесятага атраду.

Але Яўгену Проваву прыйшла папера, што ўпраўленьне атраду выпрасіла ад начальства дармовую сілу—палонных.

Хутка ўжо, хутка партыя іх наведзе Ступкі.

Платны склад рабочых будзе зьмяншацца.

Маладзіцы, жанкі і мацяркі гэта адчуваюць. Яны бачаць па настрою атраду. Ужо радзей пяюць песьні рабочыя, пакідаючы працу. Ды ў песьнях іх сум. На тварах жуда, неспакой. Але ўсё-ткі, а, часамі, яшчэ...

— Панкі!

Рыгор суцяшае, сьціскаючы сэрца.

Сем парабкоў!

Ды ці ў іх справа?

І перад ім праходзяць сотні здаровых гвардзейцаў, што бачыў у Пецярбурзе ў дні мобілізацыі. Перад ім першыя эшалоны раненых на Ліцейным, раненыя ў справоджаньні Лібы. Далей—бежанцы на Знаменскай, бежанцы на станцыі Дно, бежанцы вось ужо месяц ня сходзяць з вачу на гасьцінцы паўз Ступкі.

Сотні, тысячы, мільёны...

Забітыя, раненыя, выгнаныя, зьбітыя з роўных шляхоў жыцьця, разьюшаныя жахамі.

Сьвет і Расія!

Расія і Беларусь!

Беларусь і Смагін!

Смагін—Сілцы!

Далёкія і свае!

Караль і маці!

Маці—пылінка ў завірусе.

Куды яе вецер занясе?

Якая яна з тысячы вось тых кабет, што сядзяць на падводах муміямі, згорбленыя, сасмагшыя, запыленыя?

Ідзе за возам?

Сёмка зжаліўся і вязе разам з Волькаю, з малым дзіцянем,
з пажылымі бацькамі?

Шэрая, крывая птаха над галавою ляскача драпежнаю
дзюбаю—

Аэроплян над Ступкамі!

Рыгоравы думкі нясуцца ў сіняе неба.

VII

ТО БЫЎ ДЗЕНЬ, якіх здараецца мала. Здавалася, схожы з
іншымі і ўсё-ж далёка інакшы. Дзень, якога ня хочацца канчаць,
за кожную хвіліну каторага трымаешся, як за ратунак.

Празрысты, поўны незьясьнёнага хараства.

У зялёным, раскошным полі гудзела нясьціханая музыка
жыцьця, росквіту.

Сонца, як зрэдку—малочным кругам у сінім небе.

Пералівы чысьцюткага паветра—ядранага, смалістага, пра-
цятага салодкім водырам вытрыманага мёду.

Заварожаная нярухомасьць, цяплыня, як у пярыне.

Атрад на адпачынку.

А восьмай гадзіне на дваровым дзядзінцу прайграў гармонік.
Вясёлыя мэлёдыі лявоніхі пацягнуліся срэбранымі пацяркамі ў
бок мястэчка.

З рэзвай гутаркаю, пад закрасаю сьпеву—пяцёра маладых
накіравалі да станцыі. Іншыя тупалі па дзядзінцу, аглядаючы
будынкі, сад, усё тое, што сотні разоў бачылі, прыгледзеліся,
але што ў дзень адпачынку, у гэты прыгожы дзень—інакшае і
цікавейшае.

Упраўляючаму падалі пару стаенных—ён едзе да касьцёлу;
бярэ з сабою аканома. Дваравыя з рабочых і парабкоў—пехам,
але таксама ў мястэчка.

— А ты, Рыгор, ня думаеш?—пастукаў Павал.

— Чаму-б не пайсьці крыху пазьней?

— А зараз?

— Што там зранку рабіць?

— Тое, што і пазьней. Газэту сьвежую прачытаеш.

— Не астыне...

На гасьцінцу, куды глядзеў Рыгор, грукалі падводы. Наглядалася нязвычайнае ажыўленьне. Хтосьці зваў каго ці лаяўся—густое, мяккае, як вата, паветра скрадала выразнасьць гукаў.

Рыгора цягнула ў поле, да гасьцінцу, да леса, у якім ён бываў пры абавязках, але ня бачыў вольным.

Можа ўдваіх, калі-б Павал захацеў? Пазваць?

Ужо ён падняў руку, каб пастукаць, і невядома чаму—не зрабіў гэтага.

Павал угледзеў праз акно, як Рыгор заходзіў за платы сада. Перш намерыўся гукнуць, пасля перадумаў—авось вернецца. Ён некалькі разоў, пакуль сабраўся выйсьці з пакою, паглядзеў у акно—Рыгора ня бачыў.

Той пераходзіў грудок напрамкам да гасьцінцу, калі Павал апынуўся пры выйсьці на поплаў.

Ціхая, разважная хада Рыгора астудзіла Паўлаў настрой нагнаць таварыша.

Ён крута павярнуў назад і ўжо зараз-жа ехаў з тэхнікам у мястэчка.

На тым месцы, адкуль вярнуўся, яны ўдваіх паглядзелі ў бок гасьцінцу, паўз грудок. Адтуль ехала пара падвод з будамі—ні то балаголы, ні то старцы.

Едуць—няхай сабе едуць,—мэра-бы гэтак і трэба,—ні тэхнік ні Павал не зацікавіліся. Але з мосту праз рэчку, калі адзін з іх адварнуўся да двара—угледзеў за вазамі чалавека, дапамінаўшага Рыгора.

Паказалася?

Так, то быў Рыгор. Ён праводзіў да двара, на пастой, а мо і на пераначоўку падводу свайго таварыша-земляка—Сёмку Загона. Ён ехаў у бежанцы. Другі тыдзень у дарозе. З Сёмкам жонка, Волька, з дзіцем, і маці.

Хто думаў яго стрэць пад дваром Ступкі?

Рыгор дзівіўся, як звычайна, ад нечаканасьці, калі пазнаў у змардаваным, пахудзелым, ссутуленым, але па гадох пастарэўшым селяніне—Сёмку. Не хацелася верыць, як той знаёмым голасам запытаў у яго адгону да Воршы. Рыгор адказаў і зрабіў крок. каб пайсьці да лесу, куды ішоў, але недаверана спыніўся. У гэты

момант, адстаўшы ад воза Сёмка спыніўся і ўпарта паглядзеў на яго. Адначасна пазналі адзін другога.

Сёмка паклікаў Вольку, і іх падвода вылучылася з доўгага шнура бежанскага абозу.

Стрэча з Рыгорам легла на іх тварах адбіткам радасьці. У гэтай радасьці зьніклі на момант і тыя сумныя весткі, якія вёз Сёмка Рыгору.

Толькі тады, калі яны заварочвалі ў двор, Сёмка, між іншымі навінамі, паведаміў таварышу:

— А тры дні таму як пахавалі тваю маці.

— Маці памерла?!

Рыгор спалохана прабегаў вачыма па заседжаным вазе—так, мацеры ня было. Ён пачуў, як зьлева, пад жукеткаю, стала душна і цяжка. Частыя стукі кранутага больлю сэрца разьлівалі душную ўтому па ўсёй яго істоце.

Цёмныя кароны ліп раптам затулілі сьветлыя вокаглядны праэрыстага дня.

— Такі памерла?

Сёмка спагадліва ў агульных рысах пераказаў Рыгору трагедыю двух сьмерцяў—рыгоравай мацеры і свайго бацькі—і паглядзеў таварышу ў вочы,—яны туманіліся сьлязьмі.

— Тыфус!

— Хварэла?

— Проста дзіва ды годзе—тры дні! Якісьці асабліва востры і цяжкі.

У сёмкавым голасе яшчэ не загаіліся болі страты, якая танула ў агульным яго горы.

— Вёрст за дзесяць да Менску пахавалі. У маладым хвойнічку, гэтак крокаў дзесяць ад гасьцінцу... Успамінала цябе і плакала, горка і зацяжна плакала... Волька! Цёткі Стэпы куфэрак на возе?.. Пакінула, што мела, нам... Паглядзіш...

Падвода ўяжджала на дзядзінец, а Рыгор з таварышом мінаў другую палавіну сада.

— Памерла! Небарака!

— Так, нічога не парадзіш!

— Вядома!

Падыходзячы да спыненай падводы, яны ўбачылі, як Волька разгортала шырокую хустку, якую некалі Рыгор прывёз мацеры з Рыгі.

Пабітая на краты, яна пярэсьцілася рознастайнымі фарбамі турэцкіх дэсэняў.

— Во гэта, памятаеш, Рыгор, хустка з Рыгі?

— Бяры на ўспамін, Волька. «Куды-ж мне гэта!»—казала сгарая.

— Няхай ляжыць, цётка зносіць!—абярнуўся Рыгор да Сёмкавай мацеры.

Волька згарнула хустку прыгладзіла і на ўзамен вынела з куфэрка іншыя рэчы.

Старая глядзела на Рыгора і горнілася.

— Прышлося, сынку, што на'т у доме не пахавалі. Якія мы няшчасныя! Гэта-ж Хведар мой, ці-ж бы іншаю парою ня мог яшчэ гадоў з пяток пажыць? А то-та ж...

Волька суцяшала:

— Кіньце, маці... Вось яны памерлі—то спакайнейшымі будуць. Ці ня лепш, падумай, чым валачыцца па гэтым сьвеце?—Рыгор не малы, ды ня то, каб у нядолі, а болей!.. На ліха казана гэта жыцьцё ў наш час...

Развагі жанок не зьмяншалі рыгоравай страты. Думкі пра мацеры адцягалі яго ўвагу ад узьнятага абгавору бежанскага становішча таварышаў. Галава адказвалася працаваць: пляны, што раптам узьніклі, раптам-жа бязьсьледна гінулі.

Бяспомачнасьць у дачы паратунку таварышам нэрвавала і яшчэ болей дратавала Рыгора.

— Едзем, а куды—губімся!—скардзіўся Сёмка.

І ў гэтай яго скарзе ўтрата бацькі атульвалася маўчанкаю. Страшным жахам нясло ад змучанай сям'і, зьвежджанага каня, з высахшых і зьбітых калёс, з слабенькіх драбінак, напакаваных рэшткамі доўгагадовага набытку.

— Што мне ім парадзіць і чым пасобіць?

Рыгоравы думкі паступова вызваліліся з полану першых уражаньняў ад сьмерці мацеры і разьбюшана віліся вакол глыбейшай трагедыі жывых. То-ж былі лепшыя і шчырэйшыя яго сябры... То былі...

— Усё-ж вы думаеце нешта, калі кіруеце на Воршу?

— Дарога ідзе на Воршу і мы едем на Воршу. Ня ехаць-жа на Вільню! А за Воршаю?

— Ну, мне-ж хтосьці казаў... Гэлін бацька?—што сілкоўцы...

— Вось, братка Рыгор, гэта-ж падумаць—Гэля?

Волька спагадліва паківала галавою.

— Бывала, столькі рэзвасьці ў дзяўчыны, столькі жыцьця! Бывала...

Вольчын сказ на момант спыніў далейшую гутарку пра наступнае, і вобразы бесклапотнага мінулага вярнулі іх да Сілкоў.

— Бывала... няма чаго ўспамінаць бывалашняга... Глядзецце, дзеткі, у будучыню...

Саламея азірнулася на Вольку...

— Так, частка паехала на Куршчыну. Та, думаеш, ведаем, якаво ім там?

— Ды з коньмі,—гэта-ж на ўсё лета язды!

— А што зробіш... Хоць да Воршы даехаць, не аддаваць-жа каня за бяспэнак. Можна ўдасца, то ў Воршы збудзем, далей—цягніком.

— На Курск?

Сёмка пытална паглядзеў Вольцы ў твар.

— Або я ведаю?—адказала тая.—За людзьмі.

— Можна-б ты параіў што, Рыгор? Ты-ж аднакава, чалавек бывалы... Падумай, братка!..

Волька сказала і настарожліва чакала адказу, зусім няўвераная ў яго збавеньне.

Рыгор задуменна глядзеў на цёмныя кароны ліп. Думкі бязмоцна засядалі ў руцяным лісьці. Мацерын вобраз блытаў іх разгарненьні і туманіў горнасьцю. Дзюактавая трагедыя пілавала сэрца. Дзе выйсьце?

Раптам, мэрам хто падказаў, перад Рыгорам мігнуў бежанскі камітэт у Пецярбурзе. Як жывы, забегаў кароценькі чалавек.

— Так, я магу вам параіць...

На дзядзінец узьехала падвода. Аглянуўшыся на стук калёс, можна было бачыць, як злезшы з воза чалавек прайшоў да кватэры аканомы.

Рыгор кінуў гутарку і пабег яму наўздагон.

— Яўген Віктаравіч, прашу вас!—выгукнуў ён.

Кіраўнік работ азірнуўся на Рыгора, трымаючыся за клямку дзвьярэй.

— Я-б вельмі прасіў вас... тут бежанцы, мае добрыя знаёмыя... ці нельга было-б залічыць у атрад? Ведаеце, Яўген Віктаравіч, згінуць людзі—два тыдні ў дарозе. Едуць—а куды?..

— Ці-ж яны адны? Ня ведаю. Упраўленьне мае прыслаць палонных. Цяжка сказаць... Трэба падумаць...

Кіраўнік думаў, паглядаючы ў бок падводы,—Рыгор прасіў далей:

— Можа як-колечы ўсё-ткі можна было-б... Буду вам шчыра ўдзячным.

— Падумаю... Бач, зараз мы ўсім адказваем,—паддаваўся кіраўнік.

— Я-б згодзен хоць на сваё месца, Яўген Віктаравіч!

— Кіньце, што вы!.. Трэба падумаць... Няўжо-такі мы ня вымеркуем...

Кіраўнік памаўчаў.

— Я перадам Памыйку.

— Вы зробіце добрую справу, Яўген Віктаравіч!

— Так... Гутарце з Паўлам—няхай пасьля ён мне прыпамятае...

— Дазвольце падзякаваць!

Стук дзвьярэй скраў якісьці сказ кіраўніка. Але Рыгор не залежна ад гэтага абнадзеў таварыша магчымасьцю для яго застацца ў дарожным атрадзе.

Узрадаваны гэтым, Сёмка аддаў Рыгору шчырую падзяку і ўжо назаўтра раніцаю старанна насіў з лесу на дарогу цяжкія, пахучыя смалою, хваёвыя фашыны.

VIII

— ДЗЕСЯТЫ ДАРОЖНЫ АТРАД, кажаце? Хто яго ведае, які ён—стаць, вунь, у тым двары...

Вазьніца паглядзеў на седака і шывчэй пагнаў каняку.

Змочаная за ноч дарога зацягала глыбока ў грязь і каня і калёсы.

— Няма рады ды годзе-э! Што гэта вайна навывчварала з дарогамі!.. Зарабо-откі-ы, каб іх агонь спаліў!

— Незавідныя, дзядзька, я ведаю.

— Чаго-ж вам у гэтую глуш?

— Справы.

— Цікава, каб ды ў нас былі для вас якія-кольвечы справы. Можна хіба ў госьці да каго?.. А вы ня з фронту, часамі?

— Па дарозе на фронт...

— Эх!

Вазьніца шчыра хвасянуў каняку.

— Гэтыя маладыя, слаўныя—толькі што жыць, а, чаго добрага... Фронт, каб ён праваліўся скрозь зямлю з тымі, хто яго выдумаў!.. Б-ба-ц—і няма-а! Няўжо вы ахвотна, чуеце?.. Нно-а-а, малы!

— Трэба памагаць раненым, дзядзька!

— Падмога-а! Як кашаль хваробе...

— Гой, ды што вы такі неймаверны?

— Згубіў, чуеце, усякую веру... Зьняверышся, калі цябе-э...

Направа-а, там!

З-за грудка паказалася параконная падвода.

— Дарогі, а папрабуй абмінуцца... Направа-а, гэі, там!

Вазьніца спыніўся і пачакаў параконку.

— А сам хвор зьехаць?..

Гэты выгук фурмана з параконкі быў заглушаны новым воклікам, які падалі сугалосна двое седакоў на параконцы:

— Ліба Шлёмаўна?

— Няўжо Рыгор Міхасевіч? Павал?..

Вазьніца здзіўлена паглядзеў на двух чыноўнікаў з дарожнага атраду, якія ўвішна, праз глыбокую грязь, падбеглі да яго седака.

— Вы ў атрад?—пажартаваў Павал.

— Чаму, непатрэбна вам?

— Вельмі рады, але скуль так неспадзявана?

— Угадайце!—засьмяялася Ліба.

— Гэта цяжкая рэч.

— Ну куды-ж вы?—пацікавілася яна.

— Паўла адпраўляю ў Менск!—адказаў Рыгор.

— У Менск? Гэта-ж з якою мэтаю?

— На службу. Усадзіў мяне ў атрад, а сам уцякае.

— Сур'ёзна? Дык чаго-ж я заяжджаю ў мястэчка?

— А вы?..

Гулкі сьвісток цягніка, што падыходзіў да станцыі, прарэ-
заў вільготнае паветра, разьляцеўшыся далёка навакола.

— Едзем хутчэй!—пазваў фурман з параконкі.

— Як я шкадую, Ліба, што так здарылася!

— Вы-ж можаце... Тым лепей, калі вы будзеце ў Менску...

Вярнеце, дзядзька, на станцыю...

— На станцыю? Як-жа з платаю?

Вазьніца завярнуў каняку і паехаў сьледам за параконкаю.

На станцыі яны толькі-толькі пасьпелі купіць для Паўла
білет.

Ён нават не пасьпеў па-людзкі разьвітацца.

— Ну-ж я ня думаю, што паўлаў ад'езд вас верне назад,
ня даўшы адведаць мястэчка?

— Я і сама ня ведаю, што зрабіць. Мая цётка... Ці яна ў
Ступках, ці не... хто яе ведае...

— Чарговы цягнік не раней як а другой па поўначы, так
што, я думаю...

— Няўжо?

— А вы думалі?

Рыгор расплаціўся з вазьніцаю і на параконцы вярнуўся з
Лібаю ў мястэчка.

Пачынаў цярусіць дробны дожджык. Разьведжаная дарога
тапіла калёсы. Усё-ж пара моцных коняў не зважала на вязкасьць
і ўподбежкі несла цяжкую ваенную каламажку.

Калі яны абмінулі ўзгорак і пачалі спускацца да мястэчка,
Рыгор аднавіў на нейкі час замоўкшую гутарку:

— Я-б прасіў вас, Ліба, пераначаваць; навошта вам ноччу
ехаць?

— Гэта відаць будзе прыехаўшы... Тут-жа жыве якаясьці мая
цётка...

— Усё-ткі жыве?

— А вы думалі я да вас ехала? Я ехала да цёткі...

— Я нічога ня думаў, паверце! Ваш прыезд мяне больш узрадаваў, ніж здзівіў. Каб я меў сілу... ці правы... я-б вас, Ліба, не адпусьціў адгэтуль...

Яна пытална ўталопіла колкі ўзрок у абліты ласкаваю ўхмылкаю рыгораў твар. Бэзавы пах парфумы заказлытаў у яго носе.

— Вы праўду кажаце?—наводна запытала Ліба.

— Што думаю, тое і кажу...

— А, прызнайцеся: хоць калі думалі, што мы з вамі можам спаткацца пры гэтых абставінах, як зараз?

— Ніколі... І тое, што гэта здарылася, дзякую вам, мяне глыбока кранула. Я адчуваю ў вас блізкага сабе чалавека... За апошні час, Ліба, я многае перажыў. Толькі два месяцы мінула, як мы з вамі разьвіталіся на вакзале, а ў маім жыцьці—шэраг буйных здарэньняў. І цяжэйшае з усіх—сьмерць мацеры... Тыдзень таму якраз, як выпадкова напатканы зямляк, мой лепшы таварыш, прывёз мне гэту вестку. Бедная, ехала ў бежанцы, поўная надзеі ўгледзець свайго сына, а тыфус—рраз—і гатова! Таварыш схаваў яе ў дзесяці вёрстах ад Менску, пры дарозе... Вестка гэта балюча раніла маё сэрца—шкада кабеты! Шкада, ведаеце, Ліба, ня толькі як мацеры, а і як чалавека. Яна ў мяне была добрым, адзыўлівым, шчырым сябрам. Жыла мною, цярпела з-за мяне, ганарылася, надзеялася... І раптам... Мулка думка не дае супакоіцца...

— Я вам таварыш па няшчасьцю,—даўшы выказацца Рыгору, адрывіста праказала Ліба.

Яе роўны голас зычэў адбіткам растрывожанага Рыгорам смутку.

— Я вам спагадаю, бо толькі-толькі сама перажыла падобную трагедыю... За тыдзень да выезду з Пецярбургу мне паведамлілі страшную рэч... пра нагальную сьмерць бацькі. Стары зьбіраўся ехаць да мяне і, пераходзячы чыгунку, папаў пад цяжнік. Няшчаснаму адрэзала абедзьве нагі—не пасьпелі данесьці да больніцы, як ён памёр. Вы не паверыце, што са мною рабілася... Я думала... Сьмерць бацькі перавярнула ва мне нутро... Цэлы тыдзень хадзіла я як сама не свая... Бацька—гэта-ж бацька!

Аднак нічога не парадзіш—мушу жыць без яго...

— Так... Мусім жыць—падобныя трагедыі ня мінучы...

Пад уплывам гэтых размоў яны крыху пасядзелі моўчкі, бясьцікаўна разглядаючы замкшыя гароды і рэдкія мэндлі чыдаўна зжатага жыта.

— Заехаць у мястэчка ці проста ў Ступкі?—запытаў фурман.

— Вы хочаце спыніцца ў мястэчку?—запытаў Рыгор Лібу.

Тая паціснула плячыма і адказала:

— Каб я ведала, што знайду цётку...

— А адрас маце?

— Зразумела... Чаму-ж бы я ехала тады?..

Яна дастала запісную кніжку і сьпешна пачала чытаць карандашныя нататкі. Фурман спыніў коні.

— Можа паабедалі-б?.. Але і з гэтым уладзім у Ступках, калі вы...

— Добра, едзьце, куды хочаце,—хаваючы кніжку, згадзілася Ліба.

— У Ступкі!—вялеў фурману Рыгор.

Той моцна тузнуў лейцамі і крута павярнуў налева.

— Сто-ай!!—пачуўся гучны воклік засаб некалькі чалавек.

Насустрэч ім ішлі салдаты. Фурман зьвярнуў да бліжэйшага двара, каб вызваліць вуліцу.

Напрамкам да двара ўся вуліца, да яе загіну ўправа, была занята шэраю гушчаю салдат. Пастроеныя па шэсьць у шэраг, яны формавалі шырокую густую колёну. Рытмічныя ўдары соцень ног адбівалі моцныя важкія гукі. Смуглыя абветраныя твары, часта барадатыя, маршчыністыя таілі ў сабе пякучую крыўду на тых, хто адарваў іх ад сямей, ад зямлі і саракагадовых гнаў на забой. Цяжкая амуніцыя давіла на іх пудоваю вагою, зьвязваючы рух. Вільготнае паветра не астуджвала разгарачаных утомаю твараў, па якіх рагамі сьцякаў пот.

Па ўзбоку салдацкае колёны, на некаторым адгоне адзін ад другога, ехалі вярхом на конях здаровыя, сытыя камандзіры. Кожны з іх праводзіў суворымі ўзрокамі крайнія рады салдат.

Многія з камандзіраў азіраліся на падводу, на якой сядзеў Рыгор з Лібаю.

Белая касынка Лібы, з-пад якое выглядаў чысты здаровы і прыгожы твар, выклікаў гасьцінныя ўхмылкі.

Калі з завароту вуліцы паказаліся апошнія шэрагі салдат, пярэднія гучна засьпявалі.

Раптоўны сьпеў устрывожыў коні, якія крута рвануліся і галопам панесьлі Рыгора з Лібаю. Фурман мог іх утрымаць толькі на выездзе з мястэчка, куды чуць-чуць даходзілі заглушаныя зыкі салдацкае песьні.

Напалоханая пудам коняў Ліба моцна трымалася за рыгораву руку.

— Няхай-бы беглі, калі маюць ахвоту,—падаў Рыгор фурману:—дарога адкрыта.

— Што вы, што вы, Рыгор!—пераняла яго Ліба.—Мяне затрасло да болю.

Пабялеўшы Лібін твар сьведчыў за праўду яе слоў.

— Няўжо-такі?

— Можа таму, што ўжо даўно ня ездзіла на падводзе... Бедныя салдаты! Хутка многія з іх вернуцца калекамі, абрубкамі...

— І вы будзеце вадзіць іх па вуліцах Менску, выклікаючы агульную спагаду.

— Другія-ж... а колькі ня вернецца?

Коні ўзыходзілі на гарбаты мост пад далёкія водгукі музыкі, якая даходзіла з мястэчку.

— На вайну, як на баль...

— Трэба скрашаць будучыя жахі...

Выгляд двара, як стройнае густое купкі лесу, прымацаваў да сябе лібіну ўвагу.

— Вам тут ня нудна, Рыгор?

— Некалі нудзець... было дагэтуль, а далей... Шкада, што Павал выехаў... Я блізка з ім зжыўся, люблю яго, як таварыша і чалавека...

— Вы добра адносіцеся да таварышоў, Рыгор. У кожным вы бачыце чалавека—гэта ваша дадатнасьць... Можа яна так прыцягае і мяне да вас...

Лібін сказ павярнуў да яе спакойна сядзеўшага Рыгора.

— Ня верыце?—усьміхнулася Ліба.

На хмарным небе вызначылася мясьцінка сінята лазурку. Украдчывае праменьне правяло яскравымі касьнікамі ўпапярок дарожкі, якою яны ехалі.

І гэтыя сонечныя касьнікі дапаміналі сабою белы рушнік, з якім бацькі маладога сустракаюць нявесту.

ІХ

МАЛАДАЯ ГАСПАДЫНЯ, у якой Рыгор кватараваў і харчаваўся, адчыняла дзьверы, калі фурман спыніў коні.

— Бач, як добра—ухітрыліся абмяняць Паўла на прыгожую паненку!

— А што-ж, хацелі-б, каб дарма зьездзіў на станцыю, блізкі сьвет?

Маладзіца залілася рэзвым здаровым сьмехам.

На іх глядзела чарада дваровых, якія тут-жа сядзелі на бярвеньнях, занятыя гутаркамі.

Некалькі пузатых, замурзаных малых, з хлебам ды ападкамі яблык у руках, падбеглі да воза. Яны пужліва паглядзелі на рыгоравы блішчастыя эпалеты і гузікі ды сарамліва адварочваліся ад узрокаў Лібы.

— Можна коні распрагаць?—запытаў фурман, калі Рыгор паказаў Лібе на адчыненыя гаспадыняй дзьверы.

— Мне яны больш не патрэбны.

Малыя спрытна пачапляліся на воз, тулячыся ад фурманавай увагі.

— У вас можа хопіць абеду для нас дваіх?

— Ды ўжо-ж... буду шукаць... Ці-ж можна сястру пакінуць галоднаю!

— Вы не маракуйце, што нарабіў вам клопату.

— Дайце рады—падумаеш, клопат! Ня ўразьце паненкі!

Цесная парабкоўская хата дзівіла Лібу сваім доглядам і прытулкам.

На стала ляжала белая сурвэта; ложка, што стаяў у другім кутку, ня ўступаў бялізнаю прасьцірадла і брыжастымі навалачкамі на высокім стаўпу падушак. Чыстыя ўслоны суседзілі з трыма чорнымі венскімі крэсламі. У мыцельніку туліўся невялічкі

буфэт, чаму на ўслоне ня відаць было ніводнае пасудзіны. Тры невялікіх акенцы былі ўстаўлены рознымі вазонамі. Між ложка вялі дзьверы ў пакоік, што займаў Павал.

Рыгорава малюпаткая каморка мела войсьце з яшчэ меншых сенечак.

— Заяжджалі ў мястэчка?—пацікавілася гаспадыня, падаючы абед.

— Не!

— Чаму-ж такі? А то-ж нядаўначка прайшло столькі салдат!

— Мы стрэліся з імі пры выездзе з Вакзальнае вуліцы.

— Якія харошыя мужчыны! Стройныя, маладыя і, божа мой, на вайну! Няўжо ім хочацца ісьці?.. Як вы кажаце, сястрыца?

Ліба мякка ўхмыльнулася гаспадыніным словам.

— Хто вайну любіць!..

— Ой, не кажэце,—перамяніла голас гаспадыня:—вось няхай вам скажа наш упраўляючы. Яму вайна—масьленіца. Праз вайну ён стаў панам. А што вунь вычварае ў Менску сын упраўляючага! Уся справа дастаўкі войску сала і круп знаходзіцца ў яго руках. Вы ня ведалі?

Яна паглядзела на Рыгора.

— Так, вайна для паноў і фабрыкантаў—масьленіца...

— Дазвольце падзякаваць за абед... Але ў мяне яшчэ да вас маленькая просьба...

— Прашу вас!.. То-то і ёсьць, што нашаму брату разбурэньне, то пану—нажыва...

— Мая знаёмая ня мае дзе пераначаваць—ёй толькі заўтра можна выехаць.

Палажыўшы на грудзях рукі, закасаныя за локаць, у чорных пісагах, з высока падаткнутаю спадніцаю, гаспадыня гасьцінна сьмяялася, упарта гледзячы на Лібу.

— У сене, хіба? Ха-ха-ха!..

Тут-жа яна павярнулася да дзьвярэй у бакоўку, расчыніла іх і дадала:

— Во-а! Калі вы прагоніце ад сябе—у яе распараджэньні паўлаў пакоік.

Ліба папрасіла выбачэньня.

— Я вельмі рада вас мець сваім госьцем. Хоць тыдзень жы-
веце ў нас... Я так Рыгора паважаю, што мне яго знаёмыя...

Стукнулі дзьверы і ў хату ўвайшоў Сёмка. Угледзеўшы
Рыгора з Лібаю, ён моўчкі і нерашуча спыніўся каля парога.

— Да мяне?—запытала яго гаспадыня.

— Няхай будзе да ўсіх,—знайшоўся ён.—Я думаў пазычыць
у вас... ды жонка сама зойдзе...

— Вось гэта той, хто прывёз мне вестку пра сьмерць мацеры.
Мой таварыш Сёмка... Быў у мястэчку?

— Паленаваўся цягнуцца,—адказаў ён і паглядзеў на
Рыгора.—Заседзеўся на месцы і нібыта той... Усё яшчэ адпачы-
ваю ад дарогі.

— А дарога даўгая!

— Каб хаця ды на гэтым скончылася! А чаго добрага, праз-
які тыдзень-другі зноў зьбірай манаткі і айда-а... Тады яшчэ
новы клопат: замест каня—давядзецца на сябе несці тое, што
ёсьць...

— Ды ці ліха ім! Няўжо-такі немцам ня будзе супынку,—
разважала гаспадыня.

Калі ўсе ўчацьвярых пакінулі памяшканьне, на дзядзінцы іх
стрэла Волька.

— Пашлі дурнога, а за ім другога,—прывітала яна Сёмку.

— Што ты злуешся—жалезца згубіла?

Волька раптам супакоілася—узрок Лібы разagnaў яе сьрдзі-
тасьць.

— Вось пазнайцеся лепш з сястрою,—запрапанаваў Рыгор.

Волька зрабіла крок наперад і працягнула Лібе каравую
руку:

— Твой госьць?—абярнулася яна да Рыгора.

— Як бачыш...

Гаспадыня вярнулася ў хату, а яны ўсе разам прайшлі дзя-
дзінцам да выезду з двара.

— Вы ў мястэчка?—запытаў Сёмка, павяртаючы назад.

— Дзе там! Хаця-б да рэчкі,—адказаў Рыгор.

— Пажадаю вам весела правесці час!

Усьмешка Лібы была адказам Сёмку.

— Шкада мне яго!—праказаў Рыгор, калі яны адышліся на тоні ад дзядзінцу:—Слаўны чалавек і мусіць пакутваць. Яшчэ добра, што ўдалося ўстраміць яго на працу ў атрадзе, а то-б...

— Вы сапраўды накіроўваеце ў мястэчка?

— А вам-бы хацелася?

Ліба адмоўна кінула рукою.

— Як лёгка дыхаць! Давайце завернем направа... Што за дзіўны абраз!

Перад імі расьсьцілаўся шырокі абшар поплаву. Маладая атава пералівалася ў ваччу руцянаю зеленню. Жаўцеючае збожжа прагна лавіла ўзьнятымі каласамі сонечнае праменьне. Прысады і пералескі, што праразалі ровень палёў, карункавалі іх багатыя ўбёры.

На небе блудзілі рэшткі нядаўных хмар, адыходзячы да чорных граніц небасхілу. Прамытае паветра пахла сьпелаю яр'ю і соладам гвазьдзік.

Непарушнасьць вады ў рэчцы сьведчыла пра надышоўшую ўрачыстасьць другое паловы дня.

Рыгор з Лібаю бязмоўна ішлі між дваровага саду ў бок нявысокіх кустоў пры рэчцы. За імі нёсься нясьціханы стук калёс з захаванага ўзгрудкам гасьцінцу.

— Жывучы ў горадзе, нельга сабе ўявіць вось гэтага характава... Няпраўда мо', Рыгор?

Пруткая рука яго прыгартала да сябе стройны стан Лібы.

— Праўда.

— Я ўспамінаю Смагін і вечар, калі мы вярталіся з мітыngu... Мне так хацелася, Рыгор, гутарыць з вамі, але вы здаваліся мне... недаступным.

Ён паглядзеў у лібіны вочы.

Дзяўчынін узрок гарэў маладою прагаю ласкі.

— Сядзем вось на гэтым грудку...

Рыгор разаслаў жукетку.

— Калі ласка!

Лібіна касынка зьехала на шыю і чорны букет валос разбэрсаўся па яе плячо.

— Сядайце тут... Бацькі ня ўбачаць...

— Так, у мяне ўжо некаму глядзець...

Абое нейкі час памаўчалі.

Ліба разумажліва кінула ў рэчку пару лісткаў малачайніку. Лёгка кружкі чуць прыметна заварушылі срабрыстую поверхню вады. Блудлівыя мошкі апалі на скінутыя для іх масткі.

— Ведаеце, Рыгор...

Напружаная ўвага зрабіла яго спакойней вады.

— Вам ня цікава?

Рыгорава галава шчыльна падблізілася да лібінай.

— Прашу вас, Ліба!

— Кіньма на вы... Мы не настолькі чужы з... каб астуджаць наша сяброўства.

— Ты праўду кажаш...

Наступная хвіліна запоўнілася зацяжным пацалункам...

— Ты прыедзеш у Менск?

— Буду прасіцца... Мне, наогул, тут сумна аднаму...

— Аднаму?..

— Бачыш... я зжыўся быў з Паўлам... А Сёмка?.. Сёмка...

Не, Сёмка быў-бы...

Рыгор адчуваў надшышоўшую цяжасьць гутарыць. Язык прыліпаў да гартані і толькі вочы напружана глядзелі ў заваражыўшы яго лібін твар.

Белая, стройная рука сястры перабірала пальцамі космы яго ўскудлачаных валасоў. З-пад шэрага плацця даходзілі зачасьціўшыя стукі лібінага сэрца.

— Калі-ж цябе спатыкаць на менскім вакзале, Рыгор?

Сетка ценю ад разрослае купаю ліпы пакрыла русую галаву Рыгора.

— Я дам знаць.

— Дасі? Ня хлусіш?

Рыгорабы губы кранулі выпуку чырвонае шчакі дзяўчыны.

Їх адняў гулкі стук конскіх капытоў па мосьце.

То вяртаўся ў двор упраўляючы.

Яны адварнуліся к дарозе.

— Пан?

— Упраўляючы. Пана вайна затрымала ў Варшаве.

Ліба агідна сплюнула, а Рыгор расьсьмяяўся.

— Можна было-б апраўдаць вайну, каб ды толькі яна скончыла з панамі...

— Люблю цябе, Ліба, за твае думкі...

— Толькі за думкі?

Жартаўлівы сказ скалануў рыгорава нутро.

Ён падняўся і працягнуў Лібе руку.

Х

КАЛЯ ВАДАКАЧКІ яшчэ раз мігнуўся ў рыгоравым ваччу белы кавалачак лібінай касынкі. Рыгор матнуў шапкаю і адварнуўся да станцыі.

Насільшчык пхаў поўную тачку пасылак. Пяцёра сялян адзін за другім паўзынімаліся з лаўкі і пайшлі з пэрону. У адчыненым акне аднастайна тарахцеў Морзе.

Чыгуначны жандар, выткнуўшыўся з-за рогу станцыённага будынку, сурова паглядзеў на яго і тут-жа зьнік.

На станцыі стала ціха.

«Паеду да кіраўніка работ».

Рашэньне ўзьняло Рыгора з месца, і ён лёгка ачуўся каля падводы. на якой прыехаў сам і прывёз Лібу.

— Едзем!

— У двор?—запытаў фурман.

— У канцэлярыю кіраўніка работ... Шпарчэй!..

Фурман пагнаў коні. Калдобістая дарога падкідала воз, качаючы Рыгора ў бакі. Але ён не зважаў на трасучку, цалкам аддаўшыся плянаванню наступнага.

Лібін прыезд вызначыў у ім наяўнасьць акрэсьленай мэты. Так, Рыгор гэта адчуў учарашнім днём, калі знаходзіўся з Лібаю каля рэчкі. Яна нарадзіла ў ім моцную прагу кінуць адзінокае жыцьцё.

Дакуль яго цягнуць, мардуючы чулае сэрца? Зося, Ганна, Нагаля... і, нарэшце, Ліба... Ён павінен адзнаць усю глыб перажытага хваляваньня. Яго сьляды ляглі выразнымі адбіткамі ў перачулым нутры. Ліба кранула іх сваёю гарачаю шчырасьцю. За яе вобразам—пустэч, якая сьцірае прамігнуўшыя цені.

Рыгор павярнуўся ў бок станцыі, але яе ня відаць было за местачковым будынкам. Перад ім вокны канцылярый кіраўніка работ адсвечвалі сонечным праменьнем.

«Буду прасіць камандыроўкі... адкамандыроўкі-ы?»

— А-а, Рыгор Міхасевіч? Адкуль гэта?—спаткаў яго Проваў, калі коні спыніліся перад ганкам канцылярый.

Кіраўнік гасьцінна, як ніколі да гэтага, глядзеў на Рыгора, працягваючы яму руку.

— Са станцыі?..

— А мне бось трэба было...

Яны прайшлі ў габінэт кіраўніка работ.

Проваў запрасіў Рыгора сесці...

— Я хачу вас паслаць у ўпраўленьне начальніка работ... У мяне якраз просяць чалавека, якому адпавядацьмеце вы... Згодны?..

Рыгор не чакаў пачутага ад кіраўніка і ня ведаў, што яму адказаць.

— А можа вам лепш у нас, тады я з вялікай прыемнасьцю пакіну вас пры атрадзе. Я ўжо падгатовіў вам падвышэньне... Думайце!

— Так, я згодзен на вашу пропозыцыю паехаць... А калі гэта трэба?

— Бліжэйшымі днямі... Па-мойму, вам трэба гэта выкарыстаць... Бо што вам можа даць атрад? Вось хутка мы пераяждзем на новае месца... Надыходзіць восень, дажджы...

— Яўген Віктаравіч! Я ўсяго буду прасіць вас, каб вы не разьлічылі майго бежанца... Вы яго выратавалі, прыняўшы ў атрад...

— Ці-ж гэта можа адбіцца на вашым рашэньні?

— Як-бы вам сказаць...

У габінэт увайшла высокага росту маладзіца. Не звяртаючы ўвагі на Рыгора, яна падышла да кіраўніка і штосьці шэптам яму паведаміла. Той згодліва кіўнуў галавою і адварнуўся да Рыгора.

— Значыць вы згодны на маю пропозыцыю?

— А ўжо-ж, дзякую.

— Тады я данясу ўпраўленьню...

Кіраўнік працягнуў Рыгору руку і хапіўся за пачку папер.

Рыгор выйшаў з габінэту, пільна раздумваючы над пачутаю нечаканасьцю.

Пропозыцыя кіраўніка работ, яго цёплая ўхмылка ў час гутаркі, спачувальная ўвага да Рыгора і дзівіла апошняга і азадачвала. Рыгор зусім не разьлічваў на гэта. Паслуга кіраўніка па сутнасьці была варта таго, каб яе выкарыстаць, але дачаснасьць яе хавала пад сабою ўсё іншае, што было зьвязана з яго плянамі. За апошні час Рыгору, урэшце, удалося намацаць грунт і разгарнуць працу сярод рабочых атраду. У гэтым дапамагаў яму і Сёмка. Такіх спрыяючых трапункаў у сваім жыцьці Рыгор налічваў нямнога...

Ужо ад'ехаўшы ад канцылярыі кіраўніка работ, ён адчуў поўнае задаволеньне паваротам спраў.

Зацягнутае воблакамі неба не перашкодзіла празрыстасьці яго настрою. Раскалыханая думкі хутка пераносіліся з двара на гасьцінец, з гасьцінцу ў Менск, з Менску ў Пецяярбург.

Пераплёты выплыўшых у памяці падзей калыхаліся ў яго выябражэньні рознаколернымі букетамі кветак.

Ня глядзячы на цяжкія моманты ў мінулым, жыцьцё ўхмылялася фарбамі надзей.

Ігра цёмных і сьветлых плям рознастайнілі рыгорава жыцьцё, прыдаючы яму цікавасьць.

Стромымі ўступамі праходзіў ён жыцьцёвы шлях, але змардаваная сіла папаўняла цьвёрдая вера ў людзкую моц і сілу. Цяжкія іспыты, што выклікала вайна, таілі ў сабе пагрозныя нечаканасьці. Чым болей заблытваўся клубок ваенных падзей, тым выразней адзначаліся іх вынікі. Рыгор настарожана лавіў калываньні грамадзкіх думак, дыягностуючы па іх размаху і ўхал надыходзячых падзей.

У даную хвіліну Рыгор адчуваў наяўнасьць у сабе багатых скарбаў нявыкарыстанай энэргіі. І толькі глуш запалоханай провінцыі падбівала стромкія ўзьлёты яго рызыкаўных намераў.

Тая праца, якую ён пачаў вясці сярод рабочых, поўнасьцю яго не здавальняла.

Зьліты ў адно, гучны стук чатырох конскіх ног па дошках мосту,—павярнуў Рыгора ўлева; ён паглядзеў усцьцяж завілай рэчкі і разьбегся ўзрокамі па закаржэлых кусьціках алешніку.

Палкае выабражэньне мігам стварыла жывы вобраз Лібы: белы фартух на шэрым плацці, чырвоны крыж на выпуку грудзей і мілая задзёрыстая ўхмылка на чыстым румяным твары.

— З мястэчка, Рыгор?

Агінаючы падводу, насустрач яму ішла Волька. Кроках у двух ад яе бегла замурзанае дзіцяне.

— З мястэчка. А ты—у мястэчка?.. Спыні коні...

Фурман напяў лейцы, і коні сталі.

— Дык-жа дай ты рады; Сёмка нашчэнт разьбіў дзеравячай нагу. Ледзьве прыпоўз з атраду. Бягу ў аптэку за ёдам і марляй.

— Што ты кажаш? Як-жа так надало яму гэта зрабіць? Вось то ўжо справы...

— Рыгорка, не шанцуе мне... Ой, ды як яшчэ мне не шанцуе...

Волька працерла кончыкам хусткі заплаканыя вочы.

— Што прыдзецца рабіць—сама ня ведаю... Хадзі, Юрка, сюды,—пазвала яна дзіцяне...

— Дрэнна... Сядай на воз і едзь па што трэба...

Рыгор саскочыў з воза і ўскінуў на яго вольчына дзіцяне. Волька ўзьлезла на воз, і фурман павярнуў у мястэчка.

— А грошы маеш, Волька?—гукнуў Рыгор.

Яго не пачулі.

«Сапраўды не шанцуе», праказаў ён сам сабе і ўскоранай ходою пайшоў да двара.

Параўняўшыся з садамі, ён стрэўся з падводаю, на якой ехаў тэхнік Бросьня.

— Гэта-ж чаму не зьявіліся на працу?—начальнічым тонам гукнуў ён да Рыгора замест прывітанья:

— Я мусіў быць па справах у канцылярый кіраўніка работ.

— Цікава, якавы вашы справы? Я ўжо чуў пра гэтыя справы.

— А калі-б і так?..

— Вось гэтага якраз і не павінна быць. Ня можна забываць, што вы на вайскавай службе.

— У кожным разе ня вам мне пра гэта дапамінаць...

— Не падабаецца?..

— Разам з вамі.

Рыгор крута павярнуўся ад Бросьні і схаваўся за заломам апінаўшых сад платоў.

Фэльдфэбельскі выбрык тэхніка расхваляваў яго да адказу. «Што за хамскае котла!»—вылаяўся ён.

Аднак у спатканьні з Бросьнем таілася нешта нядобрае. Яно вымушала ў Рыгора праверыць свае суадносіны з ім на працягу праведзенага ў атрадзе часу. Тэхнік акрэсьліў свой погляд на яго тэю сухою, казённаю офіцыяльшчынай, якая вельмі яскрава вызначылася пры першым іх знаёмстве і якая паглыбілася яго падазронасьцю да рыгоравых занадта блізкіх адносін да атрадаўскіх рабочых. Рыгор мала зьвяртаў увагі на гэта. Тым ня меней ён пачынаў непакоіцца. Ад гэтага прыткага чынушы можна было чакаць усяго.

— А вы і не абедалі нават?—запыніла Рыгора гаспадыня, калі ён увайшоў на дзядзінец.—Мабыць праводзілі сястру да самага Менску?

Яе пераліўчаты завабны рогат аддаўся рэхам па-загуменьнем двара і расьсеяў агіднае ўражаньне ад Бросьні.

Маладзіца была далёка ад тужлівага настрою. Адсутнасьць гаспадара, які, згодна яе прызнаньню, быў забраны ў армію, ніколькі яе ня суміла. Вяртлявая і вясёлая, яна або ўмела таіць цяжар адзіноцтва, або зусім была яму чужою.

— А пакуль вы ездзілі, ваш знаёмы пасьпеў нашчэнт раскваціць нагу. Бедны, ледзьве прыйшоў з атраду.

Яна спагадліва паківала галавою.

— Пайдзеце наведайце яго—ён адзін, жонка пабегла ў мястэчка за ёдам... Не шанцуе... Ну, а вы-ж сястры хаця пакланіліся ад мяне?

— Абавязкова. Дзякавала вам за гасьціннасьць,—адказаў Рыгор і павярнуў, каб ісьці да Сёмкі.

— Чакайце-ж,—хапіла яго маладзіца за руку,—перш паабдайце-э, а тады-і ўжо пойдзеце да таварыша... Можна-ж не памрэ за гэты час. Ці-ж можна галоднаму да вечара?..

Маладзіца зьняла з плеч серп і, не выпускаючы рыгоравы рукі, павяла яго на кватэру.

I

ЯЎГЕН ВІКТАРАВІЧ ПРОВАЎ, кіраўнік работ, абкружаны тэхнікамі і дзесятнікамі, аглядаў папраўлены вучастак дарогі.

Роўнаю струною расцягнулася зафашыненае месца нядаўна раскіданай грэблі. Жоўты пясок, гладка абабіты лапатамі, пераліваўся на сонцы залатымі россыпамі. Абочныя канавы конусам сходзілі да аршыннае глыбіні, адшнуроўваючы цёмную лінію, як анталяжы, на ўзроўні зьніжанага грунту поплаву.

Рабочыя з атраду часткаю корпаліся пры зборы ў адно месца непадабраных ралак, трэсак і кускоў дзярыны, часткаю гутарылі, курачы цыгаркі, часткаю на адгоне некалькіх крокаў хадзілі за камісіяй.

— Нам застаецца перакапаць аб'езды, прыраўняць дарогу ад станцыі да мястэчка і гайда далей,—паведаміў кіраўнік работ, спыніўшыся пасярэдзіне папраўленага вучастку.

— Ну, а з палоннымі як?—запытаў Бросьня.

— Знойдзем і ім працу... Магчыма вам прыдзецца паехаць абсьледаваць да сяла Вішнеўскага... Ёсьць усе дадзеныя, што сюды пройдзе асноўны маршрут...

— А ці пасьпеем мы да асеньняй слоці ўвіхнуцца? Здарэнні на фронце ашаламляюча разьвінаюцца. Немцы падбліжаюцца да Ліды, наступаюць на Пінск, забралі Ваўкавыск...

— Мусім справіцца...

— Пры нашых людзях гэта вельмі цяжка.

— Што-а?

Бросьня азірнуўся назад, дзе наперадзе кучкі рабочых стаяў Рыгор. Кіраўнік хітра прасачыў за ня ў меру старанным тэхнікам і рашуча зьбіў яго намер.

— Вайсковая дысцыпліна нікому не патурае.

Рыгор убачыў кіслую міну Бросьні і гадліва адварнуўся ад тэхніка.

Рабочыя зацята абгаварвалі апошнія здарэньні на фронце. Ні пляны кіраўніка работ ў наступным, ні агляджаны вучастак скончанае працы іх ня цікавілі. Ваенізаваная, яна хоць і забясьпечвала ад жахаў фронту, усё-ж яго пасуваньне ў глыб краіны балюча адбівалася на настройх рабочых. Усе яны паходзілі з мясцовасьцяй, якія часткаю ўжо адышлі пад фронт, а часткаю непасрэдна з ім межавалі. Амаль ні кожны з іх тым ці іншым з свае працы, з свайго ашчэднага набытку, а то і жыцьцём радняка ці сем'яніна заплаціў за няпрытомны ўчынак драпежных авантурнікаў. Дзе-ж канчатак крывавай завірухі?

На задаволеным і спакойным твары Яўгена Провава мэрам-бы ня прыметна было клопату пра гэта. Выпаўненае атрадам заданьне ўносіла ў яго актыўную новую лічбу і гэтым абмяжоўвала яго ад шырэйшых заданьняў ды глыбейшых думак. Гэта адзначалі многія з рабочых, нядбайна праводзячы яго з рэвізійнага агляду.

Пара стройных здаровых коні хутка нясла інжынэра-начальніка з месца работы ў канцылярыю.

— Што яму да вайны і што вайне да яго?..—судзіў Сёмка, абапёршыся на дзяржаньне жалазьняка і падняўшы незажытую нагу.

— А ці-ж табе вядомы яго думкі?—не згаджаўся яго сусед.

— Мне і ведаць ня трэба—відаць з надворнага выгляду.

— Ха-ха-ха! Ці-ж можна суйздrom...

— У кожным разе вайна галоўным чынам б'е па нас,—перабіў Сёмка суседа.

— Гэта вядома.

— Пара было-б стукнуць і па ёй!

Малады здаровы дзяцюк усадзіў леза жалазьняка ў смалістую хваіну.

— Вайна—ня хвоя,—пажартаваў Сёмка.

Рабочыя расьсьмяяліся. Але іх сьмех тут-жа быў пераняты тэхнікавым прыказам узяцца за перакладку аб'езднай дарожкі.

Хутка грамадка рабочых разьбілася на стройныя рады, якія паважна закалыхаліся над чорнаю зямлёю.

Рыгор прыстаў да першага раду і з асаблівым захапленьнем убіваў у рыхлую зямлю востры жалязьняк.

Пудовыя крыгі праторфенай зямлі ўзмахам яго рукі апісвалі чужь не сажэнныя дугі.

Ужо глыбокія раўчукі выглядалі дастатковай перашкодаю для праезду, калі новы абоз бежанцаў супыніўся перад першым радам рабочых.

— Назад, дзядзькі!—выгукнуў адзін з іх.

Падводы адна за другою сталі спыняцца.

Неўзабаве ўсьцяж значнага адгону шляху зграмадзілася каля сотні вазоў. Падняўся крык, які гнаў патрывожаных людзей наперад, да месца, якое перагарадзіла іх дарогу.

— У чым справа-а?—гудзелі дзiesiąткі галасоў, злосна трасучы ў паветры пугамі ды палкамі.

Рыгор не пасьпеў падняць рукі, каб супакоіць тых, што крычалі, як здаровая палка аднаго з іх апусьцілася на плечы яго суседа. Той крыкнуў; і спрытна падняў уверх жалязьняк.

— Пастой!—прытрымаў яго Рыгор.

— А ты, дзядзька...

Селянін, што ўдарыў палкаю, раптам прысьмірэў і пільна ўперыўся ўзрокамі ў Рыгора.

— Рыгор?!—здзіўлена выгукнуў ён.

— Дзядзька Сідор?.. Што з вамі?!..

— Ах, сыноч мой, даруй мне, няпрытомнага,—пачаў апраўдвацца селянін, кінуўшыся на Рыгора і павіс у яго на шыі.

Зацікаўленая здарэньнем грамада сялян некалькі хвілін моўчкі глядзела на Рыгора з Сідорам, пасля спакойна пачала адыходзіць да сваіх вазоў, якія варочала на папраўлены шлях.

Сідор апошнім адышоў ад рабочых, умольна перапрашаючы пакрыўджанага. На яго зьбянтэжаным твары мясьціўся едкі сорам з бяспомачнай разгубленасьцю.

— Паверыш, Рыгор, я сам не валадаю сабою. Змучаны, прыбіты няшчасьцем, я згубіў сваю людзкасьць... Бачыш, да чаго

дайшоў,—паказаў ён на парваныя радняныя порткі.—З Пецяр-
бургу і проста ў дарогу. А куды?.. У дагон за Гэляю... Так і ня
чуваць, дзе апынулася яе цела?.. Эх-ха-а! Сыно-ак, мой!

Побач грукацелі зьбітыя колы на новых фашынах. Другі шэры
дуг бежанскага каравану ўплываў сваёй галавою ў вузкую пра-
галіну лесу.

Мо' на гоны ад іх матнулася ў паветры белая дзеравячына,
некалькі раз схіліўшыся да долу. Сьледам да іх дайшоў аслаблены
адгонам вокліч:

— ...до-а-р-р! Дзі-ы-а!

— Завуць!—выпрастаўся Сідор і, зняўшы скамечаную шап-
ку, колеру прасохшага чарназёму, пераскочыў канаву.

— Правядзі, Рыгор,—пазваў ён, спусьціўшы хвілінку.

Рыгор уваткнуў жалызьняк у зямлю і нагнаў Сідара.

— Ага-а, бок, дзядзька! Я і забыў—і Сёмка... тут-жа...

— І Сёмка-а? Хведа-араў?..

Сідор падняў угору плечы, скрывіў голаў і астаўся так ста-
яць, пакуль Рыгор ня гукнуў Сёмку.

Сёмка кульгаючы падбег да іх і вытарашчанымі вачмі пагля-
дзеў на Сідора.

— Няўжо вы, дзядзька, дагэтуль заставаліся ў Сілцох?—
суха запытаў ён.

— Дзе-э там!—разуверана матнуў рукою Сідор.—Праз
тыдзень пасья цябе выбраўся ў дарогу і ўсё яшчэ еду. Бачыш,
колькі часу зьеў адгон ад Сілцоў дагэтуль... Справы-ж, браце-э...

У ваччу Сідора паказаліся сьлёзы.

— Вось быў на нейкі час устроіўся на працы ў фальварку
Зграі, вёрст сорок адгэтуль, а далей гаспадар разьлічыў... І цяпер
еду з чужымі, адзін, як воўк, ну зусім бяз усякіх спадзяванак на
прыпынак... Вунь Бокі ды Гладышы паасталёўваліся даўно, а гэ-
та-а...—Іду-а-а!—гукнуў ён усцяж абозу...—А ты якім-жа чынам
апынуўся тут на працы?..—пацікавіўся Сідор у Сёмкі.

— Дзякуючы Рыгору... Выратаваў ён мяне, дзядзька. А я
ўжо думаў... Пахаваў бацьку ў дарозе... І рыгораву мацэру...

Сідор стаяў, як на шарніры; яго ўскудлачаная галава нясу-
пынна адварочвалася ад Рыгора да Сёмкі, і вочы лавілі скрадзе-
ныя лесам пярэднія падводы.

— Ай ды добра, сынку, добра...—спачуваў ён Сёмку, выказваючы сваю спагаду няскладнымі сказамі нэрвовае гутаркі...— Добра-а, а мне-э...

Ён раптам сарваўся і, не разьвітаўшыся нават, кінуўся бегчы за падводамі, у бок лесу.

Прамінуўшы да дзесяці падвод, ён апамятаўся і спыніўся, замахнуўшы шапкаю.

Калі Рыгор з Сёмкаю, не зважаючы на гэта, павярнулі назад, то яны не прайшлі і трох сажняў, як ззаду іх пачуўся Сідораў голас:

— Не адкажэце, небажаты, пазычыць мне якую траячку дробных... Ведаеце, родныя мае, гроша меднага ня маю... Згіну ў дарозе, калі не пасобіце...

Рыгор з Сёмкам пераглянуліся. Але пры Сёмку нічога ня было і ён ніякавата маўчаў, чакаючы выручкі ад Рыгора. Той шарыў па кішэні і бражджэў медзякамі.

— Даруйце, дзядзька, толькі і маю каля рубля з сабою,—падаючы Сідору жменю дробных перапрасіў Рыгор.

— Ну, дзякую і за гэта, сыноч... дзякую... хоць на якую пачку махоркі... А то што меў—як прахам разьляцелася... Жарты-і, гэткая дарога! Пецярбуг і назад у Сілцы, а колькі, як з Сілцоў... Вярну, браце, калі бог дасьць будзе здароўе і ўся гэта завіруха сьціхне...

— Ці-ж варта пра гэта казаць... парухнемся, дзядзька, абы ўсё добра было...

Сідорава шапка на гэты раз спрытна зьнялася з галавы, апісала замыславатую фігуру, і Сідор кінуўся ад іх уподбежкі за падводамі.

Хутка ўзьняты абозам пыл сьцёр вострыя рысы яго постаці.

— З якога гаспадарства і да жабрацтва!.. Вось яно да чаго можна дайсьці,—задуменна паспагадаў Сёмка і паглядзеў на зямлю, пасыпаную жоўтым пяском.

— Вайна, таварыш! Ці мала такіх, як Сідор!..

— Цяжка, Рыгор, ой, як цяжка!.. Часамі пачнеш думаць, ажно галава закружыцца... Вось дзе бядота—дык бядота... Падумамай, што я або гэты Сідор зараз варты?.. Куды яму прыткнуцца ў чужым, невядомым краі? Каб рамесьнік які, каб меў дзе-колечы

родных, сякія-такія грошы ў кішэні, а то... Нявыказна. Дзякую, браток, табе, шчыра дзякую, што ты выручыў мяне з бяды... Не зрабі ты гэтага—хто яго ведае, што-б са мною сталася на гэты дзень... А ты... Рыгор...

Рыгор абарваў яго споведзь крутым махам рукі. Аднак Сёмкавы развагі не знаходзілі ў ім важкіх абвяржэньняў. Сапраўды, што ён мог акрэсьленага сказаць у яго ўцеху? Голае, адцягненае слова бадзёрасьці мелася ў яго распараджэньні і з ім адным Рыгор абярнуўся да таварыша.

— А ты надзейней глядзі ў будучыню! Яшчэ ўсё не перажыта!

У рыгоровым сказе зьвінела сталёвая ўверанасьць, ад якога нельга было захавацца сумліваму настрою, але далей за ёю было нявыразна.

— Ды ўжо-ж!—праказаў Сёмка.

Яго словы расплыліся ў сольным запеве, які зрушыў з месца грамадку рабочых, што, скончыўшы працу, рушылі на спачынак.

Павісшае на скрыжаваных верхавіных лесу чырвонае сонца мыла халодныя лёзы паднятых угору жалезьнякоў...

Тэхнік Бросьня хмура паглядаў у бок Рыгора, які ішоў з Сёмкам на адгоне некалькіх сажняў ад рабочых.

II

ВЯСЁЛЫ ТВАР РЫГОРАВАЙ гаспадыні выдаваўся белым месяцам на фоне цёмнага квадрату адчыненых дзвярэй.

— Ну і навін-жа ў вас будзе сеньнека!—сустрэла яна Рыгора.

І не пасьпеў той разьвітацца з Сёмкам, як заўжды закасаная рука маладзіцы працягнула яму да твару жмут газэт і лістоў.

— Тут, напэўна, маецца ліст і ад сястры. Цікава, як яна там жыве! Х-а-роша-а-я дзяўчына! Вось ад першага разу спадабалася... ды годзе-э... Што-ж ты зробіш—ёсьць такія людзі... Няпраўда, мо'?

Яна гаварыла бойка, захопна, перагарадзіўшы Рыгору дарогу. Яе хітрыя зоркія вочы крыжавалі яго вострымі ўзрокамі...

Ды не стаяць-жа было Рыгору перад рэзвай гаспадыняй, як перад статуяй,—і ён зламаў ніякавасьць у абыходзінах з жанчы-

наю, ступіўшы рашучым крокам наперад. Маладзіца спрытна адхілілася ў бок і прапусьціла пасуседа ў кватэру.

Далей на нейкі час яна як зьнікла...

А Рыгор, увайшоўшы да сябе, барджэй хапіўся за лісты.

Непарушную ціш пакоіку перарваў траскучы шорпат дранай паперы. Толькі не пасьпелі рыгоравы вочы апусьціць напружанья ўзрокі ў скрадзеныя змрокам радкі лісту, як крохкія стукі ажыўшай гаспадыні павярнулі яго голаў да сьценкі.

— Чую!

— Вячэра на стала астывае...

— Зараз!

— Прашу вас, мой пасуседзе...

Рыгор скамячыў ліст і ўсунуў яго ў кішэню, мяркуючы прагледзець за вячэраю. Аднак гаспадыня гэтаму перашкодзіла... Яна, мэрам-бы ў помсту за перарваную гутарку ў дзьверах, не закрыла рота, пакуль Рыгор ня скончыў вячэру і не вярнуўся да свайго пакою.

За якіх дваццаць хвілін ён пачуў процьму казачных навін, сплеченых рэзваю маладзіцаю ў мудрыя комбінацыі фантастычных зьявішч. У іх вінігрэце знайшлі сабе месца і двор, і мястэчка, і фронт, і Менск, яе муж, і кіраўнік работ, і людзі, і месцы, пра якіх Рыгору ня было жаднае цікавасьці і якія ня болей цікавілі лепяткую гаспадыню.

— Вам не заснуць будзе доўга!—заклучыла яна, калі Рыгор, не даслухаўшы, пакінуў яе адну.

Настарожанае вуха гаспадыні дарма чакала адказу.

Рыгор мсўчкі прайшоў да сябе і, засьвяціўшы агарак сьвечкі, зноў хапіўся за чытаньне.

Распакаваны перад вячэраю ліст быў з Пецяярбургу. Яго пісаў Артур Цьвібель. Як і што яму стаў вядомым рыгораў адрас—цяжка было дазнацца. Рыгор дапускаў, што Цьвібелю яго даў Анікей, які знаў пра месца знаходжаньня Рыгора.

Ды дарма—гэта толькі на момант адняло рыгораву ўвагу,—цікавейшым быў самы змест цьвібелеўскага ліста. З яго Рыгор праведаў пра апошнія навіны з жыцьця Пецяярбургу. Таварыш паведамляў пра настроі рабочых, пра пашыраныя гутаркі наконт

сэпаратнага замірэння, пра таемнасьці прыдворнага жыцьця, у асяродку якога вярцелася імпазантная фігура блудніка Распуціна.

Ліст востра заінтрыгаваў Рыгора, Пецярбург з новаю сілаю ўварваўся ў яго нутро і заваладаў яго пачуцьцём.

Ён не дачытаў ліста і нейкі час перапяўся думкамі да берагоў Нявы, на шырокі бурлівы Неўскі, за заставы, на Выбарскую старану.

Выразны жывы вобраз сталіцы напоўніў яго істоту дынамікаю разьёшанага жыцьця. Бясспрэчна, што на яго струнах адчуваецца найцянейшае калываньне лёсу ўсяе дзяржавы. Сталіца зьяўляецца рупарам усіх падзей, і ў гэтым рупары гучыць сконцэнтраванае рэха іх вынікаў. Жыць у Пецярбурзе—гэта знаходзіцца ў асяродку гэтых вынікаў, быць непасрэдным удзельнікам рознастайных пературбацый політычнага і грамадзкага жыцьця.

Насьпяваньне багатых зьместам здарэнняў, неакрэсьленасьць іх уплыву на наступнае, шырокія магчымасьці разгарненьня рабочага руху—усё-ўсё гэта раптам вырасла перад ім з маленькага таварышавага ліста ў нешта агромністае і жывое, і завалодвала яго істотаю.

Ці спадзяваўся ён, едучы ў атрад, так доўга ў ім затрымацца?

А то-ж мінула столькі часу, як глухая провінцыя адрэзала яго ад трапяткіх пытанняў бягучага жыцьця! Да чаго ўсе гэты Провавы, Бросьні, іх стан і іх злосьць; навошта тая надмерная ўвага, зьвязаная з тратаю часу і энэргіі на гутаркі, просьбы і сваркі з гэтымі фактычна нікчэмнымі чынушамі?.. Надало яму паслухаць Паўла і кінуць Пецярбург, каб у падобныя гістарычныя часы, сыйсьці з шырокага шляху ўзрастаючага змаганьня!..

Раптам ліст Цьвібеля зноў прыцягнуў да сябе рыгораваў увагу: апошня старонка была прысьвечана прыватнаму жыцьцю таварыша.

Цьвібель скардзіўся на рыгоравага знаёмага, што той ня выпаўніў абяцанкі і не памог яму, Цьвібелю, стала ўладзіцца на заводзе. Ужо болей двух месяцаў як ён бяз працы; дарагоўля выцягнула з яго апошня магчымасьці для далейшага жыцьця, а тут падасьпела і яго чарга ісьці ў войска. Ён упрасіў латыскі бежанскі камітэт паглядзець за сям'ёю, а сам пасьля некаторых бадзяньняў папаў у латыскія стралкі.

Але развага наконт цвѣбелевых паводзін адляцела да століка разам з кінутым лістом.

Другі ліст чакаў свае чаргі, лёгка падняўшыся з акна рыгоравай правай рукою.

На штэмпелю—Масква...

Рыгор, перад тым, як чытаць, прыслухаўся чагосьці. За сьценкаю—нікога. За акном—зорнае неба...

Раптам каля акна забрахаў сабака.

Чаго ён тут?..

Масква! Напэўна піша Пятрусь!

Так—характар пятрусёў.

Рыгор з прагавітасьцю накінуўся на роўныя радкі ліста.

І пятрусёва істота—побач з ім. Вось ён, таварыш і сябра, з яго жыцьцём у Маскве пад чужым імем. Служба ў народным банку, новыя знаёмыя, цікавая грамадзкая праца, ажаніўся, мае быць у кастрычніку месяцы ў Менску...

Стукнулі дзьверы...

«А як я? Што мне сказаць пра сябе? Як і раней, калі ня горш?».

Пятрусёў ліст, аднак, ня прынёс новага хваляваньня. Ад яго павеяла буднямі, калі ня браць пад увагу хаценьня ўгледзецца з Пятрусём, як з таварышам і сябрам.

«Цікава, бязумоўна цікава, як адбіліся на ім апошнія здарэньні з яго жыцьця»...

У кастрычніку будзе ў Менску! К таму часу перабярэцца ў Менск і Рыгор. Ну, а як будзе стрэцца? Трэба Пятрусю адпісаць...

Ужо дачытаны ліст знаходзіўся на паўдарозе да месца, дзе ляжаў і цвѣбелеў, калі Рыгору раптам узьбегла на памяць Рыма.

Ён удвойчы каўзануў узрокамі па лісту і не знайшоў, як і першы раз, гэтага імя...

Як-жа думаць, ці узяў яе Пятрусь, ці можа?..

Цікава, як з Рымаю!

Няўжо?..

Шорпат трэцяга канвэрта зьліўся з расьцяжным тонам няскончанага запытаньня.

Блакiтны лiсток паперы. Простае, няроўнае пiсаньне—вядома, ад Лiбы.

«Ты не перадумаў усё-ж таго, на чым мы ўмовiлiся?»

«Нуджу без цябе i з няцерпам чакаю твайго прыезду... Ваджу чарадамі раненых. Цесныя менскія панэлі апрацiвелi мне да... Цi можа апрацiвелi тыя абставiны майго зацяжнага шпiтальнага жыцця? Ня ведаю сама...»

«Той «чырвоны сьмех», які нязмоўчна гучыць у маiм вушшу... Ад яго зьвiняць шпiтальныя вокны, iм запоўнена цяжкае шпiтальнае паветра... Але ўвесь Менск—адзiн шпiталь... Нiдзе ня дзе-нешся... Вакол раненых, i тыя, што на чарзе...»

«Я часта наведываю вакзал i гляджу-цiкую, цi ня ўбачу цябе. Дапушчаю, што возьмеш i прыедзеш не паведаміўшы. Цi праўда, Рыгор?..»

«Без тэварыша... бяз блiзкага чалавека цяжка робiцца жыць. Аднак... гэта жаночыя капрызы... часамi задурьшся i сама сабе ня рада—ты мой муж...»

«Няўжо ды ты мой муж?.. Не бяры ў сур'ез...»

«Прыяжджай, каб не абрасьцi мохам.»

Цалую—Лiба...»

Рыгор аддаўся ўмiльнасьцi... Асалода пацалунку...

Лiба!

Лi-ыба-а—ты?

Нячутна адчыненныя дзьверы прапусьцiлi ў Рыгораў пакой гаспадынiну ўзлахмачаную галаву.

Асьцярожливае запытаньне, аднак, было гулкiм у застоенай цiшы, i Рыгор зьбянтэжана павярнуўся да дзьвярэй.

— Гэта вы?

— Выбачайце, вы не чакалi?

— Вам я патрэбен?

— Можа будзеце пiць гарбату?

iншым тонам:

— А цi-ж ужо пара?

— Дзесятая на сходзе... А калi хочаце, я прынясу малака.

— Калi можна—сырадою.

— Пэўна-ж...

Гаспадыня зьнікла. Але Рыгор не пасьпеў вярнуцца да перабітае думкі, як яна зноў стаяла перад ім. Падаючы пітнік з малаком, маладзіца з адбіткам трывожнасьці ў голасе праказала:

— А немцы ўжо каля Баранавіч... Аканом вярнуўся з мястэчка і казаў... Вільня таксама забрана... Што-а гэта толькі будзе-э, Рыгор Міхасевіч? Глядзеце, што праз які тыдзень і Менск апыніцца ў іх... І калі, крый чаго, прыдзецца ўцякаць, я сама ня ведаю, як тады быць... Ці-ж хто спадзяваўся гэтага?

— Ня думаю, каб да таго дайшло.

— І мне здаецца,—ласьне ўжо здарыцца нешта надзвычайнае... Усё-ж такі ад Баранавіч да Менску болей сотні вёрст, а ад Менску да нас... Няўжо-такі...

— Сьпеце сьмела...

Рыгор засьмяяўся, і гэта гаспадыню ў момант перанастроіла. Яна падбегла да стала і пільна агледзела паложаныя на ім лісты.

— А сястра ня піша?..

— Якраз піша ды кланяецца вам...

— Ласьне?—палісьцілася маладзіца.

— Ня хлушу.

— Перадайце і ёй уклон ад мяне, калі пісацьмеце... Ды ўжо-ж, думаю, напішаце?.. Чалавек, якому нельга не адпісаць.

— Напішу і перадам уклон...

Цікавасьць гаспадыні была здаволена. Яна прыняла з рыгоравых рук пасуду і выйшла з пакою. За дзвярыма яна апамяталася і ўголос папрасіла:

— Навіны перадасьце заўтра ранкам.

— Абавязкова!—запэўніў Рыгор, ужо пасьпеўшы разгарнуць газэту.

«Біржоўка» ў навінах дня амаль ня поўнасьцю падмацоўвала гаспадыніна паведамленьне.

Фронт набліжаўся да Менску. Немцы абышлі Сьвянцянны, пераправіліся на левы бераг Вільлі, апынуліся каля Ліды.

Пад пагрозай пераможнага ворага страсянула жахам нядаўна дзерскія, самаўпэўненыя сэрцы айчынных патрыётаў. Усерасійскія земскі і гарадзкі зьезды выкінулі чужыя лёзунг «радзіма ў апасцы!». А цьвёрдалобы, зблутаны ў падзеях урад вуснамі цара

абвясціў маніфэст аб прызыве ратнікаў апалчэння другога разраду...

Размах здарэнняў гаварыў сам за сябе...

Пагрозны, атулены змрокам невядомасці пыталнік канцэнтраванай на сабе рыгоравы думкі і ўзрокі.

За ім, у цёмры ночы, распластаная крыжам ляжала змучаная краіна.

III

ТАЯ-Ж БУДНЯЯ, з голымі хваёвымі сталамі канцылярыя кіраўніка работ, але ў ёй замест двух чалавек, як то знайшоў у першы раз Рыгор,—чатыры. Трое маўклівых мужчын над цёмнымі справамі і чацьвертая рухавая машыністка. Стукі клавiтуры машынкi ніжучь роўныя радкі дробных літар. У стуку—аднастайнасьць, як аднастайнасьць у словах і сказах казённых паведамленьняў. Павейвае сумам, хоць у прасторныя вокны льецца досыць сьвятла. На вуліцы і ў двары—крыкі і бегатня дзяцей. Раз-по-разу возьмуць ды адцягнуць яны ўвагу машыністкі ці руплівага дзелавода. Порсткі павёрт, звычайна, правядзецца нявыразнай вымовай па адрасу бясклопатных дзяцей. Надалей—цішыня і зьнямоўчныя стукі машынкi. Паперак—тое і глядзі—не абабрацца. З двух бакоў падсоўваюць іх на маленькі столік машыністкі.

Праз кожную гадзіну, а мо' і часьцей, ідуць прыказаньні ад Провава. Кіраўнік работ важна выходзіць з свайго габiнэту, аддае распараджэньне і, праверыўшы прысутных, зьнікае туды, адкуль зьявіўся.

Калі пры ўваходзе ў канцылярыю дзьверы габiнэту адчыняюцца нячутна, то пры выхадзе яны стукаюць сухім трэскам. Трэск заўсёды падобны, стандартаваны і адваротны, болей усяго для машыністкі. Нэрвовая, яна так і скалынецца, абы заўважыць зьнікаючую постаць Провава!..

Дзьверы ад ганку ў канцылярыю характэрны іншым стукам. Устаўленыя зьверху чатыры шыбіны рознастайняць яго бразгучым звонам шкла. У дадатак растузаная клямка, выпадаючы з рук, далучае свой патройны бразг у агульную сымфонію гукаў.

Гукі парушаюць цягу канцылярскае працы—чэцьвера істот, як па камандзе, падымаюць ад паперы галовы і глядзяць у бок дзвьярэй. Хто-б у іх ні ўвайшоў—настрой падымаецца; сьвежы чалавек адчыняе губы і разам са словамі прыносіць пах сьвежага паветра местачковае вуліцы.

На гэты дзень пакуль выпаў адзін усяго наведывач. Зайшоў якісьці селянін прасіцца на працу ў атрад. Яго не прынялі. Ён пастаяў, паматаў безнадзейна лахматаю галавою і выйшаў. І з таго часу—нікога. А на гадзінніку—дванаццатая.

Што за асаблівы дзень!

Машыністка не ўцярпела і паглядзела ў акно—мігнуўся чалавек у адзеньні старшага рабочага. Хто-б то быў? Яна ведае ўсіх з атраду і вось адзін з іх...

Гама апісаных зыкаў у дзвьярах ад ганку пацягнула да сябе ўзрокі чацьвьярых людзей.

Увайшоў Рыгор.

Машыністка скрала свавольную ўхмылку і зачасьціла перабор клавиатуры. Скошаныя вочы яе глядзелі да дзвьярэй, дзе рухала стройная постаць старшага рабочага з атраду. Блішчастыя гузікі на жукетцы пасоўваліся да першага стала, за якім сядзеў чалавек па чыну нешта накшталт кіраўніка справамі. Машыністка не пасьпела выбраць моманту, каб сьмялей на яго паглядзець, як Рыгор загутарыў наконт камандыровачнага пасьведчаньня і літару.

Кіраўнік спраў, як відаць было з яго слоў, знаходзіўся ў курсе рыгоравай справы. З бланкам у руцэ ён падбег да машыністкі і стаў дыктаваць ёй зьмест камандыровачнай у ўпраўленьне начальніка работ III арміі—Менск.

Жанчыніна рука ёмка выбівала завучаны зварот—пальцы самі падалі на літары, даючы магчымасьць іх валадару спакойліва паглядаць на Рыгора.

Той сядзеў і сачыў за ходою згатаваньня папер, аглядаючыся на вокны.

Як паказалася Рыгору, нельга было ўпікаць кіраўніка спраў за маруднасьць—той скрытна спраўляўся з паперамі. Ня мінула паўгадзіны, як ён пакінуў машыністку і шмыгнуў у габінэт кіраўніка работ. Рыгор задаволена паглядзеў яму ўсьлед і скрытна

засьмяяўся. Раптам з яго сьмехам зьлілося густое, адрыўнае тупаньне многалікіх ног і гучны выкрык.

«О-ай!...»

Рыгор першым, а за ім трое службоўцаў, паўзьнімаліся з месца і працягнулі галовы да вокан.

Каля ганку канцылярыі стаяла грамадка людзей, аднака і бедна адзетых, у безказырках. Вакол іх таўкалася процьма месчакowych дзяцей і дарослых, якія цікава разглядалі іх потныя, пачырванелыя твары.

Яшчэ не паспеў Рыгор са службоўцамі заключыць, што гэта за людзі, калі ў канцылярыю віхрам уварваўся з кніжкаю пад пахаю ўзброены салдат і ўголас прагучаў:

— Каму здаць палонных?

На яго выгук выбег са свайго габінэту Проваў і павярнуў у бок салдата голаў.

— Чаму так позна?—запытаў ён, ня думаючы пра тое, што салдату гэта мала вядома.

— Не магу знаць, ваш блародзьдзе!—адчаканіў салдат.

— Так, я і знаў, што...

Кіраўнік работ не дасказаў і абярнуўся да Рыгора.

— У нас усё не да часу. Калі ў асноўным вучастак канчаем, шлюць палонных.

Ён расьпісаўся ў кніжцы і перадаў яе назад салдату.

— Прыкажаце-ж... ваша-рродзьдзе!

Проваў замест адказу матнуў рукой.

Салдат адышоў да акна і настарожана, статуяй замёр на месцы.

— Давядзецца накіраваць у двор... Але дзе іх будзе разьмясьціць?

Кіраўнік работ незаволена скрывіў твар і пачасаў затылак...

— Калі будзеце ад'яжджаць, не забудзьце заскочыць да мяне,—праказаў ён да Рыгора, а сьледам адварнуўся да салдата:

— Адвесьці ў двор!..

— Сслушаю-ю-аз, ваша...рродзьдзе!

Рыгор забраў свае паперы і выйшаў на ганак. Салдат раўняў палонных у дарогу.

Змораныя, задрыпаныя ў дарозе, аброслыя і панурныя, палонныя рухава хавалі ў парваныя кішэні аблезлых шынэляў недакураныя люлькі, раўняючыся пад гукі расійскае каманды.

Пяцёра ўзброеных канвойцаў пашырылі ацяты вакол палонных круг, нязмігутна сочачы за безаружным «ворагам».

І зусім не да часу і ні да месца былі занадта суровыя іх узрокі ды напружанае трыманьне вінтовак. Яшчэ болей лішнімі паказвалася срогая муштра камандуючага імі салдата, які храбра абводзіў шарэнгу зьвярыным узрокам, несарамліва штурхаючы не пасьпеўшых выраўняцца згодна яго ранжыру.

Кожны гэткі штуршок выклікаў з боку гледачоў зычны разліў рогату, а ў палонных—выраз затаенае злосьці.

Тою-ж злосьцю быў абураны і Рыгор. Ён нэрвова азіраўся на дзьверы канцылярый, шукаючы ў іх кіраўніка работ, каб апэляваць на салдацкую жорсткасьць у адносінах да палонных, але не знаходзіў яго. Тады ён ня стрымаўся і нечакана для ўсіх рвануўся з месца і ў момант апынуўся ля бравана тылавіка; той ня згледзеў, тузаючы за стрыфель аднаго з палонных, як рыгорава здаровая рука моцна адштурхнула яго ад пакрыўджанага. Салдат замёр, скмеціўшы перад носам злосны твар Рыгора і ня ведаючы, што рабіць. Чыноўнічая форма напалохала яго, прымусіўшы тую руку, што тузала палоннага, пакорліва падняцца ўгору і ўзяць пад казырок.

— Ці-ж можна так бяз жалю!—сур'ёзна выгукнуў Рыгор.

— Вінават-с, ваш...

Рыгор абярнуўся да пакрыўджанага салдатам палоннага і ня ўсьпеў спыніцца на ім вачмі, як пачуў з яго губ вокліч:

— Рыго-ар!

Зьдзіўлены нечаканасьцю гэтага, Рыгор зрабіў крок да абазваўшага.

— Рудольф?

— Так, я!

Суцешная ўхмылка заліла твар палоннага. Пачуцьцё таварыскасьці перамагло баязьлівасьць дысцыпліны, і ён працягнуў Рыгору руку.

Дзесяткі вачэй пільна сачылі за нязвычайным здарэньнем.

Нярухома стаяў салдат, ня спускаючы рукі з-пад казырка і балюча перажываючы бачанае перад сабою.

— Вольна! Вядзі палонных па назначэнню! 'А з гэтым пайду я!—распарадзіўся Рыгор.

— Шш-агг-ам, арш!—хвалюючыся скамандаваў канвойны, і колёна гучна адбіла першы крок, заглушыўшы ім стук дзвярэй канцылярыі, праз якія выбег на ганак кіраўнік работ.

— На адну хвілінку!—пазваў ён Рыгора, які не пасьпеў з Рудольфам крануцца з месца.

Рыгор падышоў да Провава і ўзяў з яго рук запечатаны ліст.

— А гэты чаго застаўся?—паказаў кіраўнік работ на Рудольфа.

— Гэтага я павяду пад сваім конвоем,—адказаў Рыгор.

— ??

— Дзівіцеся?

— У чым справа?

— Правініўся!—пасьмяяўся Рыгор.

Кіраўнік работ разгубленымі ўзрокамі правёў Рыгора, які на ваччу Провава і дзiesiąткаў мяшчан узяў Рудольфа пад паху і пайшоў услед аддаленай колёны палонных.

Задні канвоец, з вінтоўкаю на плячы, украдчыва азіраўся на іх, не разумеючы наяўнага парушэння дысцыпліны з рыгоравага боку.

Ніякавата адчуваў сябе і Рудольф. Ён паскорыў крокі, цягнучы Рыгора і няўверана перагаварваўся з ім. Рыгор пасьмейваўся з адыгранай ім гісторыі.

— Паглядзі, што значыць рашучасьць і сьмеласьць! Мярцьвіць на месцы палахлівых.

— Спрытна... Гэта можна толькі ў Расіі.

— Усюды адно і тое...

— Ну, у Нямеччыне-э...

— Кінь...

— За гэты час я вывучыў нямецкую дысцыпліну, як належыць...

Рудольф нясьмела ўхмыльнуўся.

— Вось, бач, як перакруцілася калясо!—дадаў ён.

— Надзвычай цікава! Каб хто сказаў, палічыў-бы казкаю...

— Я сам дзіўлюся... Сапраўды—казачна... Гісторыя, якая варта-а...

Яны ўпёрліся вачыма ў нагнаную колёну палонных. Гэта было пры ўзыходзе першых шэрагаў на забруджаныя аполкі мосту. Конвойныя сьвечкамі пасталі з абодвых бакоў колёны, абапёршыся на няўстойныя парэнчы. Узятая на перавагу вінтоўкі бліскучымі штыхамі пагражалі кожнаму, хто-б выйшаў з шэрагаў напрамкам да рэчкі. Аднак, настарожанасьць конвойных абышлася бяз ужытку. Ды яна была зусім лішняй ва ўмовах, якія адгараджвалі заспакоеную думку ад драпежнага подыху сьмерці. Пачуцьцё самазахаваньня абмацвала ўнутры кожнага палоннага пункт апоры, хоць нявыразнасьць наступнага і калыхала яе ўстоямі.

Асеньняе надвор'е з цёплым летнім сонцам, з пахам зложанай у бабкі і распростанай ярыны, з зеляню адраслай атавы, з няўмоўчным цвырканьнем вераб'ёў і скакунцоў, навеявала на выхапленых з кіпцюроў сьмерці палонных радасныя думкі аб працягу жыцьця. Шырокая ровень поплаву і густая купка дваровага саду, чыстае ўлоньне рэчкі асоцыявалі ў іх памяці прускую і саксонскую раўніны; узгрудак каля апрысджанага шляху, самыя прысады і маладая дубрава за мястэчкам—дапаміналі гарыстую Цюрынгію...

Крохкая, але ўпартая надзея, глядзела з панурых, прытупленых вачэй палонных. Гэта надзея скрадала шурпатасьці вайсковых умоў чужое краіны, драпежныя ўзрокі фанатычных патрыётаў, фэльдфэбэльскую дзікасьць муштраў і беспягаднасьць да голаду і холаду ўжо бяшкродных людзей...

— Сто-ай! Вво-альна-а!

Рэха тупату ног пракацілася па шырокаму дзяцінцу. З усіх канцоў яго накіравалі да атраду дзеці і дарослыя. Разам з імі падышоў і тэхнік Бросьня.

Той самы конвойны, які зьявіўся ў канцылярыю кіраўніка работ, а пасья папаў у героі адыгранай рыгорам гісторыі, падаў яму кніжку.

Бросьня разгарнуў яе і стаў разглядаць.

Яго ўвагу адняў на сябе паложаны Рыгорам на кніжку ліст...

АД РУДОЛЬФА ПАХЛА ПОТАМ. Заношаная гімнась-цёрка муляла шыю чорным бліскучым каўняром. Палатанья на каленях порткі, вынашанья да махроў абгорткі, адтапыранья падошвы на вышмуленых чаравіках—усё адзеньне ў цалку шаржыравала стройнага і чыстага раней немца—бурса. Цяжка было прывыкнуць воку бачыць перад сабою аброслы рыжым бруднаватым валасеньнем белы далікатны рудольфаў твар, які ўпарта змагаўся сваёю прывабнасцю, сваімі сымпатычнымі рысамі з беднатою ўсяе постаці.

Гэта выразна адчуваў сам Рудольф, баючыся шаргануцца аб рыгораў ложак і не асьмельваючыся прысесці на крэсла.

Ён стаяў каля акна і стараўся як мага звузіцца, патанчэць, каб менш заняць месца ў рыгоровым пакоі.

Апошні выглядаў у рудольфавым ваччу нечым ня горшым ад княжацкіх палацаў, поўным салодкага прытулку і гасьціннага спакою. Ужо даўно іх Рудольф ня бачыў. Памятая, старэнькая падушка на ложку, незнаёмая ў свой час ні бацькавай кватэры ў Смагіне, ні рудольфаваму пакою ў Пецярбурзе, зараз маніла яго да сябе, распываючыся затуманеным месяцам.

— Садзіся, чаго стаіш. Тут конвойнага няма!—пажартаваў Рыгор.

— Дзякуй, пастаю!

— Яшчэ чаго! Кінь упартасьць!

Рудольф адсунуў крэсла ад ложка, паглядзеў на яго і асьцярожліва сеў.

Ён умацаваўся на крэсьле толькі тады, калі Рыгор выбег з пакою, каб папрасіць у гаспадыні гарбаты.

Абставіны рыгоравай каморкі, ціхая гутарка з гаспадыняй увялі Рудольфа ў каляіну спакою.

— Ты значна перайначыўся!—падаў Рыгор, вярнуўшыся ў пакой.

— Я думаю...

Рудольф агледзеўся ў зацёмненае акно.

— Апошні год—клубок страшных здарэньняў... Я хапаюся за голаў, калі знаходжу спакойліваю хвіліну, каб азірнуцца

назад. Дзіўлюся, як і што гэта забыталася так, і якім чынам я мог вытрымаць гэтка трудныя іспыты...

— Іспыты, кажаш?

— Непажаданыя нікому.

Рыгоравы вочы пільна глядзелі ў заспакоены, крыху прасьветлены твар Рудольфа Шульца.

— Памятаеш, калі я заяжджаў да цябе разьвітацца?.. Тады-ж я не пасьпеў выпіць шклянкі гарбаты, каб не спазьніцца на цягнік... Ледзьве даехаў на вакзал... А праз двое сутак я ўжо быў у глыбокай правінцыі, у захалусным Прыўральскім гарадку... Нас апынулася там восем чалавек. І ўяві сабе, як нас сустрэлі. Боязна было хадзіць вуліцаю... Нас праводзілі, як дзікіх заморскіх зьвяроў. Абываталі кідалі на нас злосныя ўзрокі, справоджваючы іх агідным пляваньнем, насьміханьнем, жартамі. Паліцыя-ж гэтаму патварала. Яна штучна распальвала зьвярыную нянавісьць да нас, узмацняла цяжкасьці адшукаць тую ці іншую працу... Гой, як я пакутаваў, пакуль сяк-так учапіўся за ашчэдня магчымасьці пражыць... Таму і ня дзіва, што выпадкова атрыманья чуткі пра абмен зьявіліся для мяне сапраўдным збавіцелем. Я хапіўся за гэта, як той, што топіцца, за саломку. З вялікімі цяжкасьцямі, з неймавернымі хітрыкамі я дамогся залічыць сябе ў чацьвертую катэгорыю, і быў высланы праз Швэцыю ў Нямецчыну...

У лютым праяжджаў Пецярбург... Го, як прогся я стрэцца з табою! Але ніякім чынам гэтага нельга было зрабіць... Нас не адпускалі ні на крок, і толькі два няпоўных дні я пасоп пецярбургскім паветрам...

На параходзе я адчуў сябе вольным, толькі балюча тачыла думка пра родных. Якаво з імі? Дзе і што яны? Апошні ліст я меў перад ад'ездам у высылку, а далей—ні чуткі...

— Дазвольце ўвайсьці!

Рыгор сарваўся з месца, на якім ён стаяў, як заварожаны рудольфавым апавяданьнем, і адчыніў дзьверы.

Гаспадыня ўнясла дзьве поўных талеркі кіслага малака. Паставіўшы іх на стале, яна сьледам даставіла міску паранай бульбы.

— Гарбату вы любіце нарэшце?—запытала яна Рыгора.

Гаспадыніны вочы абміналі Рыгора і ўпіраліся ўзрокамі ў Рудольфа. Маладзіцаю валадала змешанае пачуцьцё цікавасьці і баязьлівасьці. Рахманае сядзеньне немца-палоннага ў яе кватэры было крыху дзіўным, крыху пікантным. Усё-ж яе вострыя ўзрокі не знаходзілі на ім яўных адзнак зьвярынасьці. Няпрыметна было таксама жадных праяў тае экзатычнае драпежнасьці, пра якую маладзіца многа наслухалася ў царкве і на месцы ў мястэчку. Узбуджаная ў ёй злосьць і зьнянавісьць да немцаў, значна падмацоўваньня забраньнем мужа ў армію, зараз расплыліся ў мяккім пачуцьці жаноча-людзкае спагады.

— Можна ваш знаёмы зьбегчы сала?—запытала гаспадыня ў Рыгора, ня спускаючы ўзрокаў з Рудольфа.

Рудольф заварушыўся на крэсьле і ўдзячліва схінуўся ў бок гаспадыні.

— Дзякую шчыра.

Гаспадыня здзіўлена адступіла на крок да дзвярэй. Немец казаў на зразумелай ёй мове. Пашыраныя вочы чакалі ад Рыгора адказу.

— Калі можна, дайце крыжэнік...

Маладзіца лёгка зьбегла з рыгоравага пакою.

У той час, пакуль яна даставала сала, нельга было дагадацца, ці ў сябе яна.

— Добрая ў цябе гаспадыня? Сялянка?

— Не магу паскардзіцца. Гэта не пецяўбургская. Дваровая. Гаспадары забралі ў войска, а яна жыве адна... Як жыве—ня ведаю...

— Працуе, напэўна?

— Ды ўжо-ж...

Нячутнымі крокамі маладзіца зноў прыйшла ў пакой і кашлянула.

— Вось вам, халоднае...

— Добра... дзякую...

Рыгор прыняў з гаспадыніных рук новую талерку і, ня ведаючы як яе ўмясьціць на застаўленым століку, перадаў Рудольфу.

— Хоць на акне пастаў.

— А калі трэ' будзе гарбата, паклікайце.

— Дзякуем...

Рудольф жадна хапіўся за яду. Ядучы, ён ня мог трымацца, каб не працягваць апавяданьня. З перарывамі, глытаючы словы, ён на працягу вячэры пасьпеў апісаць дарогу ад Пецярбургу да Гамбургу.

— І каб сказаў, што Нямеччына падмацавала мае надзеі—нікольнікі. На першым-жа кроку мяне здушыла ваеннае паветра, прасякнутае крывёю, зоолёгічнай нянавісьцю да расійцаў і французаў. Я адчуў сябе ў жалезных ланцугох суворае, пагалоўнае ваеншчыны... Яна бразгала шпорами, стукала падкаванымі абсацамі, блішчэла залатымі палетамі і сталёвымі рулямі вінтовак, кулямётаў ды гармат. А нашыя соцыял-дэмократы аказаліся ня лепш за прускіх юнкераў. Тыя-ж, якія асмельваліся так ці інакш протэставаць, даўно ўжо пакутвалі ў казэматах. Разьёшаны вайсковаю гарачкаю, нашпігаваны таннай патрыётычнасьцю, у вобдыму навіслых недастач—гэткім стрэў мяне Бэрлін... Але мне ня прышлося доўга разглядаць яго ваенізаванае жыцьцё... Ужо праз тыдзень я быў шэраю, нявыразнаю між тысячамі іншых адзінкаю лянштурмнага палка. Нада мною навіс небаскіл у выглядзе шэрай, мулкай і адваротнай нямецкай каскі. У процьме вайсковых падзей, як ва ўзьнятым самуме, вярцелася бягучае жыцьцё.

Поле руцянела густым жытам і ценькаю ярыною, калі наш эшалён перабягаў ад горада да горада напрамкам да Рэйну... Чыстая вада рэчкі, як і адвеку, спакойна абмывала заасфальтаваныя берагі... Руіны фэўдальных замкаў нядбайна глядзелі ў яе люстра, слухаючы нясупынную стукатню дзень і ноч рухаючых цягнікоў... З-пад Аахена, з Лётарынгіі, з-пад сыцен Льежу плылі эшалёны раненых. Ёх модлы ляцелі да неба, наганяючы шпіцы Кёльнскага сабору...

Пасьля—позыцыі пад Вэрдэнам... Штурмы, горы забітых, павіслых на электрызаваных драцяных загарадках, у забэтоненых акопах... Траскатня самалётаў і грамавое буханьне 42-дзюймовак.

— Будзем піць гарбату?

— Можна.

Рыгор пастукаў.

— Зараз!—пачулася з-за сыценкі.

— Уражаньне—мэрам цябе засадзілі ў сталевы кацел і грукаюць па ім малатамі. У зацяжным, надрыўным гуку тонуць усякія жаданьні і расплываецца сэнс жыцьця...

— Вось вам!

Маладзіца ўперла дзеве поўных шклянкі ў цесныя прагалінкі паміж тарэлак, пасья забразгала імі ў руках.

Рудольф пры кожным стуку нэрвова ўздрыгваў, закусваючы губы ад ніякаватага адчуваньня.

— Можа ваш знаёмы захоча застацца начаваць, то скажаце—я прыгатую пасьцель?

— Дзякуем. Не маракуйце за турбацыю, якую ўжо прынясьлі вам.

— Ды то-ж нічога, хай бог крые... людзкая справа...

Гаспадыня закончыла сказ за дзвюрыма, ажно ён расплыўся ў далейшых словах Рудольфа:

— Я ня думаў, што вэрдэнскія пазыцыі адпусьцяць мяне жывога. Мае вочы бачылі цесныя завалы ў нязьлічаных трупах маіх таварышоў... Страшэнныя вобразы зглумленых за няма нішто людзей затулялі крохкія рваньня мары пра Смагін, Пецярбург, Стокгольм, Гамбург, Бэрлін, Кэльн і Рэйн... І вось—сярод цёмнае ночы, пры трапяткіх праменьнях прожэктараў і выбухаў фэйервэрачных ракет—мы адступілі...

Далей цягнік, новыя гарады, сьвежыя ляндшафты. І на другі дзень ад вечару мы на балотных роўнасьцях Курляндзі... З цягніка—проста на пазыцыі. На золаку—атака. Перада мною—знаёмыя твары прамігаўшых у Пецярбургу салдат. Няўжо іх браць у цэль і засьцілаць мёртвымі цэламі патоптаныя паплавы?.. Рука прыказна націскае курок і на маім ваччу... Нне-э, я падаюся ўправа, дзе націск расійцаў робіцца напружнейшы, ахоплівае наш фланг і, нарэшце, цэлую роту аддзяляе ад папхнутаі назад колёны... У абед—я палонны...

— Можа пераначуеш?

Рыгор паглядзеў на ложка.

— Ня варта рабіць табе няпрыемнасьці... Кінь, Рыгор, я лепш пайду на сена...

— Возьмеш коўдру?

Ён тут-жа садраў яе з пасьцелі і згарнуў у камяк.

— Ды ці варта...

— Кінь скромнічаць...

— І вось тры месяцы, як я палонны. Палонным унтэр-афіцэрам... Заслужыў пад Вэрдэнам... Два месяцы трымалі ў Смаленску, пасля перакінулі ў Менск... Ці варта казаць пра становішча палоннага? Ты сам бачыў...

Рудольф матнуў рукою і падняўся з крэсла.

— А цяпер дзякую, браце, за ўсё—і пайду... Дык вось гісторыя апошняга году майго жыцця—праказаў ён, выходзячы з пакою:—пачуць-бы тваю?

— Раскажу!.. Тут знойдам часу—гэта не пад Вэрдэнам...

Браскотка вартавога скрала апошні сказ Рыгора.

Рудольф схаваўся ў цемні ночы.

V

ШЭРЫ ЗОЛАК ЗАТУМАНЕНАЕ РАЊЦЫ абяліў невялічкае акенца рыгоравага пакою. Мокрае, пачарнеўшае, а дзе і рудаватае лісьце вольх атрахала буйныя каплі вады. Панікла віселі жоўтыя ды чырвоныя вярціні, гледзячы ў абгрызаныя галовы капусты. Лапатаў крыльлямі раскатурханы певень. Вось ён голасна засьпяваў ды напалохаў прабягаўшага разораю сабаку. Сабака падняў голаў да седала і адказаў патройным брэхам.

— Не даюць спаць, каб яны падохлі,—скрозь сон вылаяўся Рыгор і павярнуўся на другі бок.

Але толькі на момант зьнябыўся, як пастукалі ў дзьверы.

— Хто там?

— Можна?

У запытаньні зьліліся два розных галасы, якіх Рыгор не разабраў.

— Я зараз,—адказаў ён і падняўся.

Праз хвілін пяць стук паўтарыўся.

Хутка апранаючы жукетку, Рыгор адапёр дзьверы.

— Уваходзьце!

— Ты, пэўна, думаў, што гэта гаспадыня?—праказаў увайшоўшы прэднім Сёмка.

— А, прызнацца, не пазнаў, хто за дзвьярыма.

За Сёмкам пераступіў парог Рудольф.

— Яшчэ спаў?

— Сабака абудзіў.

— А пара ўставаць. Сённяя-ж едзеш.

Сёмка пытална паглядзеў у рыгораў заспаны твар.

— Так, рэчы запакованы.

Ён паказаў на куфэрак.

— Дык бывай здароў, таварыш!—працягнуў Сёмка Рыгору руку;—дзякую, вельмі дзякую за тваю дапамогу мне. Каб ня ты—хто ведае, дзе я быў-бы і што-б са мною сталася... Ты выратаваў... І прашу, дазволь напісаць у скрутную хвіліну... Бывай!..

Яны пацалаваліся.

— Таксама дзякую,—заяў Рудольф сёмкава месца,—я шчыра задаволены нашым спатканьнем. Яно палажыла новую мяжу ў маім шэрым, паднявольным жыцці палоннага... За мяжою—цёмны змрок неведомасьці, наперадзе—хто адгадае?—магчыма стрэнецца і шчасная хвіліна. Дазволь і мне пісаць. Ужо адна твая прысутнасьць недалёка мяне значна легчыць маё моральнае адчуваньне...

Рыгор пацалаваўся з Рудольфам.

— Бывай, шчаслівае дарогі!—пажадалі Рыгору таварышы, выходзячы з яго пакою.

Рыгор правёў іх за дзверы.

Дзядзінцам маршавалі на працу зьмяшаўшыся ў адну грамадку рабочыя атраду і палонныя. Наводдаль ад іх ішло грое конвойных з рэвольвэрамі пры боку. Атрадаўцы нясьлі жалезьнякі, пілы, сякеры. Адзін высьвістаў «Каробачку», другі заводзіў мотывы з вальсу «На сопках Манчжурый».

Разрэджаны туман агаляў празрыстую пляміну сіняга лазурку. Пляма выглядала глыбокай ямай, берагі якое прадстаўлялі атогі засьнежаных гор.

Рыгор абвёў разьвітальным узрокам палахлівую грамадку людзей, дваровыя будынкi, неба і вярнуўся да сябе.

Гадзіннік паказваў восем. Дзье з паловаю гадзіны заставаўся на сьнеданьне, разьлік з гаспадыняй, дарогу да станцыі.

Часу хапала, і ён не сьпяшаючыся прыбраўся ды зайшоў да гаспадыні.

Тая рухава ўвіхалася ля стала, гатовячы Рыгору сьнеданьне. Белы абрус прыдаваў пакою ціхую, інтымную ўрачыстасьць, якая, аднак, не адпавядала спакойліва-настарожанаму настрою маладзіцы.

— Шкада мне вас, Рыгор Міхасевіч,—стрэла яна свайго кватаранта.

— Нічога не зрабіць!

— То-ж ведама, але... Хаця-ж не ўспамінайце блага... А калі, часамі, здарыцца быць у нашых месцах, тады сьмела, ня стукаючы ў дзьверы, да нас... Ды калі яно здарыцца?.. Адагнаная хвалямі трэска рэдка варочаецца да берага... Ці ня праўда, мо'?.. Прашу вас, Рыгор Міхасевіч, пад'ядайце. Да Менску наўрад ці давядзецца закусіць... Пеце малако—такі-та ж вы яго гэтак любіце... Шкада мне вас... Зжылася, ведаеце, за гэту пару... А вы ў Менску, сапраўды, надоўга спыніцеся?

— Калі добра ісьціме...

— Ды з гэткам чалавекам, як вы, хто можа сварыцца?..

— Ёсьць розныя людзі...

— То вядомая рэч... Вось, папрашу вас, Рыгор Міхасевіч, можа трапункам напаткаеце ў Менску...

Гаспадыня нэрвова затрапятала рукамі і сама сябе папракнула:

— І маю-ж, аднак, я розум... Цьфу!..

Калі Рыгор падняўся з-за стала, каб падзякаваць і заплаціць гаспадыні, тая падала яму белы невялічкі клумачак, гасьцінна праказаўшы:

— Вазьмеце, калі ласка, гэта вам на дарогу.

Яе ўвага кранула Рыгора і ён ня мог адмовіцца.

Шчыры поціск гаспадынінай рукі быў аддзякаю за гэта.

Аддзяка пацягнула далейшую ўслужлівасьць маладзіцы: загрукаеўшыя пад падвоканьню калёсы ўзьюшылі яе і пагналі ў рыгораў пакой за яго рэчамі.

Каля пяці хвілін ішла тузаніна між гаспадыняй і Рыгорам, і ўсё-ж Рыгор ня мог нічога зрабіць, каб паперашкодзіць маладзіцы вынесці яго куфэрак.

— Навошта гэта, сапраўды,—пераказваў ён яшчэ каля падводы.

Аднак, яго словы ня мелі жаднага ўплыву на ўслужлівую гаспадыню. Тым болей яна на іх не зважала, калі пачула спагаду да сябе з боку падбегшай Волькі. Жанчыны ў дзвёх спрытным прыёмам улажылі рыгораў куфэрак на воз і пакрылі яго дзяругаю.

— У Менску адзін цягацьмеш яго,—пажартавала Волька.

— Вядома што...

Аставалася здзіўлена маўчаць, што Рыгор і рабіў, умайстроўваючыся на возе.

І толькі, калі рушылі коні, ён некалькі раз развітальна кіўнуў галавою, пажадаўшы:

— Аставайцеся здаровы!

— Не забывай, Рыгор!—папрасіла Волька, нахмурана гледзячы ўслед падводы,—можа, часамі, стрэнеш дзе Зосю, дык кланяйся і перадай, як мы жывем...

— Не забудзьце пакланіцца сястрыцы!—папрасіла ад сябе гаспадыня.

Хутка ў руках абедзвюх жанчын маталіся белыя хустачкі. Рыгор глядзеў на іх, трымаючы ўровень галавы знятую шапку. Простыя, але шчырыя ды замілаваныя праводзіны моцна краталі яго.

Самі-ж па сабе ўмовы провінцыянальнага жыцця не выклікалі рыгоравай спагады. Было досыць пражытага часу, каб імі здаволіцца і іх дасканала вывучыць. Толькі гурток рабочых атраду, нечакана згуртаваны вакол яго ствараў умовы, якія скрашалі аднастайнасць глухое мясціны.

Іх блізкасць і павага да яго сыціралі сьляды адваротнага пачуцця ад стрэч з Бросьнем.

• Выяжджаючы з агароджы саду, Рыгор яшчэ раз абярнуўся ў бок дзядзіну, але густая сьцяна ліп, непарушная ў ціхую пагоду, ужо хавала за сабою і Вольку з гаспадыняй, і дзядзінец, і дваровыя будынкi, і пражыты ў ім час.

Як і вясною, едучы ў атрад, вузкая дарожка праз паплавы, праз гарбаты мосьцік, між далёка адсунутых за мястэчка гаро-

даў,—гэта дарожка мігала ў яго ваччу абыкла-новымі калдобінкамі, рассыпчатым суглінкам, бародкамі парослых абочын.

Поплаў зелянеў і скрадаў доўгі адрэз часу ад вясны да восені, а пажатыя нівы адмячалі яго розьніцу.

Восеньню аддавала і з гародаў. Рыгоравы вочы толькі абегам лавілі тоўстыя галоўкі капусты, жоўтыя ды чорна-зялёныя гарбузы. Абыкласьць летняга завяданьня, знаёмы настрой, што яго родзіць патуханьне яскравых фарбаў квітучага лета, кратала яго ціхім даткненьнем павуціньня.

Местачковыя будынкi зьмянілі яго самаадчуваньне. Ад іх па веяла Сільцамі, Смагіным, даўно пакінутымі мястэчкамі, доля якіх цяпер яму невядома. Ну, яны, адноўленыя ў яго ваччу вялікім падабенствам, былі жывымі і блізкімі.

— Хвілінку!

Вокліч, што пачуўся зьлева, адцяг Рыгора ад разьюшаных дарожным настроем думак.

— Стой!—гукнуў ён фурману.

Вымуштраваныя ў руках вымагальнага фурмана коні адбілі стройны крок на месцы.

— Едзеце?

Кіраўнік работ працягнуў Рыгору руку з сінім квадрацікам паперы, заціснутай у два пальцы.

— Аддасьце Прахору Хведаравічу Стукалку, кіраўніку канцелярыі. З ім і лепей усяго мець справу, бо ад яго многае залежыць у вашым прызначэньні. Да рэчы, я ў лісьце рэкомэндую вас з лепшага боку... Прахор Хведаравіч—душа чалавек. Вы знойдзеце ў ім сябра і колегу... Цалкам ваша падабенства... Але, калі ласка, прасеце ад мяне, каб ён і мае просьбы не забыў... Бывайце!..

— Дзякую за ўвагу... і... не палічэце надзойлівым, калі што-кольвечы з маім бежанцам—зрабіце, што можна...

— Буду мець на воку... Ад'е!..

Проваў крута павярнуў ад воза і хутка схваўся з рыгоравага ваччу:

Наперадзе цягнулася загразьненая вуліца, канец якое за апошнімі будынкамі ўпіраўся ў грудок. Гэта з таго грудка пры

першым уездзе ў мястэчка Рыгор разьзіраў захапляўшы яго ландшафт.

На гэты раз Рыгор абмежаваўся двума повертамі галавы, кінографічным абегам узроку—чаму мястэчка, прысады, двор, аддаленыя лясы і рэчка зьліліся ў яго воччу ў адно плямістае палатно.

Сьвісток манэўровага цягніка на станцыі адагнаў і ад гэтага рыторавы думкі.

Рыгор загадзя прыгатовіў фурману дробных і сваячасова намерыўся ўставаць, толькі конскія падковы бразнулі па прыстанцыённым бруку.

— Вам пасобіць?—запытаў Рыгора фурман.

— Не, не, не! Спраўлюся сам. Дзякуй, браток! Вяртайся ў двор.

Рыгор перадаў яму некалькі срэбных монэтак.

Фурман спрытна схаваў іх у кішэню і ўзяў пад казырок.

— Шчасьліва даехаць!.. Сьпяшайцеся браць білет, а то скоро прыдзе цягнік,—парадзіў ён у аддзяку.

Рыгоравы крокі заглухлі ў конскім тупаце і ў стуку калёс.

VI

ЛІБА НЯЎВЕРАНАЮ ХАДОЮ накіроўвала да Віленскага вакзалу. Выходзячы з Падгорнай, яна паглядзела на гадзіннік. Няўжо сапсаваўся? Ці можа яна зарана выйшла? Да цягніка—добрая гадзіна... Ды што цягнік? Ласьне ўчора і пазаўчора яна таксама ня прыходзіла да яго прыбыцьця, пільна прапускала ўсіх прывезеных ім пажыраў і з тым, што прыйшла, варочалася назад? Напэўна Рыгора нешта затрымала ў атрадзе. Іначай-бы ён ужо быў у Менску... А можа?..

Зялёныя дрэвы Каломенскага бульвара манілі на вольныя месцы незамешчаных лавак. «Лепей пасядзець з паўгадзіны, ніж варочацца ў лазарэт».

Яна накіравала праз вуліцу да бульвару, калі яе пазвалі:

— Сястрыца, выбачайце!

Ліба ўздрыганула ад нечаканасьці і спынілася. Агледзецца назад было позна, бо гукаўшы мужчына ў форме чыноўніка дарожнага ведамства, тут-жа, збоку яе, браў пад казырок.

— Здаецца ня мыляюся?

— Што вам ад мяне патрэбна?—нездаволена запытала Ліба, гледзячы ад чыноўніка.

— Я перапрашаю...

І ці-то жаночая падатлівасць перад мужчынаю, ці інстынктыўнае адчуваньне знаёмае ноткі ў голасе чыноўніка, а мо' іншае нешта прымусіла Лібу ўважліва паглядзець яму ў твар.

— Ох, гэта твар Паўла?

— Ды вы ня хочаце са мною гаварыць?

— Вы так неспадзявана!

— У вас вялікая перамена!

— Хто-б то думаў—у гэткім месцы!

— Вы на бульвар?

— Дзе вы гінеце, што столькі часу ў Менску і ні гуку... Як мігнуўся на станцыі, пры ад'ездзе са Ступак—дык мэрам у воду...

— Пачакайце лаяць, Ліба...

Яны падышлі да лаўкі і спыніліся.

— Вас мала лаяць, вас трэба біць. Таварыш называецца... Сядайце-э...

Бабулька пільна паглядзела на іх і далікатна пасунулася на край лаўкі...

— Можа выберам лепшую?

— Мне некалі доўга сядзець...

— Са мною?

— Кіньце выдумляць... Давайце лепш разам спатыкаць Рыгора.

— Рыгора?! Ён едзе ў Менск?

— Ужо тыдзень, як едзе... Рыгор едзе, а Павал жыве—між тым ні таго, ні другога...

— Дайце сказаць... Дык можа пара ісьці на вакзал?

Ліба прысела побач і хапіла Паўла за руку.

— Зараз... вось скажэце, дзе вы прападаеце?

— Плаваю ў паветры... Уявеце сабе, не пасьпеў сыйсьці з вакзала, як мне білет у рукі—і едзь у Маскву. А з Масквы ў Казань, у Ніжні... Паверыце, ня меў вольнае часінкі, каб хоць адкрытку кінуць... Вам або Рыгору... Чую, што стрэўшы яго

мецьму другую споведзь... А, прынамсі, і на столечкі віны... Вось заўгра-ж зноў на цягнік і ў Віцебск...

— Разносіце жыцьцё па сьвеце...

— Так, расьсяваю бясьсьледна... А вы тут...

— А я тут... Праводзьце на вакзал... Таварыш прыяжджае, а вы нібы-та той...

— Што вы, Ліба!.. Мiane цікавіць ня меней, калі ня болей... Нарэшце едзе-а...

— Я вымусіла.

Ліба асалодна зарагатала, абвесіўшыся на паўлавай руцэ.

— У вас прабіваецца жаночая дыктатарства...

— А вам гэта не да спадобы?

Паўз іх праехала некалькі рамізьнікаў да вакзала...

Яны ўскорылі хаду. Гудок, які вясчаў прыбыцьце цягніка, стрэў іх на ўсходах у будынак вакзала.

З будынку дыхнула густым, спэцыфічным імпадам неправетранай казармы.

Яны перш памкнуліся прайсьці на пэрон праз трэцюю клясу, а далей мусілі павярнуць у першую. Напакованая людзьмі, як бочка селядцамі, трэцяя кляса прыпыніла іх ў дзьверах.

У першай таксама ня відаць было вольнае мясьціны. Усе буфэтныя сталы, крэслы і лаўкі, што прызначаны для чаканья, былі выкарыстаны поўнасьцю. Людзі стаялі і тупалі ў прагалінах між сталоў і крэсел, нясьціханна швэндаліся ў дзьверах. Стаяў кірмашовы шолам, у якім губіўся стук падышоўшага цягніка.

— Нам лепей стаць пры выхадных дзьверах,—парадзіў Павал.

— А я ўжо ня ведаю...

Яны выйшлі з першае клясы, але пасажыры, хлынуўшы ў вакзал, не далі прайсьці да намечанага есца.

— Глядзецце адсюль...

— Вам каго? Ха-ха-ха!.. Памыйка, калі не абмыляюся?—праказаў хтосьці ззаду іх.

Павал аглянуўся.

— Прахор Хведаравіч?

— Як бачыце. Гэта-ж праводзіў знаёмага—едзе ў Харкаў. А вы чаго?

— Я сустракаю... свайго таварыша... Да вас едзе... Выпадкова даведаўся...

— Да нас?..

Прагор Хведаравіч узяў пад казырок і пашыўся да выйсьця. Павал успомніў, што яму варта было-б запытаць наконт пазаўтрашняй камандыроўкі, і зрабіў намер кінуцца ў дагонкі.

— Ты куды гэта?—хапіў яго за руку Рыгор.

У гэты-ж момант накіравала за ім і лібіна рука, але яе адгарнуў у бок якісьці здаравенны салдат. Гэты-ж салдат схаваў за сабою і ўсю Лібу.

— Адзін?—запытаў Рыгор.

— З Лібаю!

Яны пачалі разглядаць навакол сябе, ды націск задніх пасажыраў не даваў ім спыніцца, адначасна робячы сьцяну між імі і Лібай.

— Толькі што стаяла пры мне. Прынамсі праз яе і я тут апынуўся, а так ня ведаў...

— Ня ведаў?

— Зразумела. Толькі заўчора вярнуўся з камандыроўкі... За гэты час, калі цікавішся, я паўрасіі аб'ездзіў... Ты думаеш, чаму я табе ня пісаў ні слова?..

— Ды я ўжо вастрыў на цябе зубы... Ці ня Ліба вуньдзека?—кіўнуў Рыгор галавою ў бок дзвярэй, за якімі бачылася белая пляма касынкі...

— Напэўна.

— Ліба Шлёмаўна!—гукнуў Рыгор, адцягнуўшы на сябе ўвагу з боку вакольных пасажыраў.

Наперадзе паднялася ўгору рука з хусьцінкай.

— Вярні налева!

— Чамадан мяшае...

Павал адварнуўся ад Рыгора, каб паціснуцца наўскасок, як яго рукі, атапырыўшы локці для пракладкі дарогі, у момант апусьціліся па швах. Сьцяна людзей, што рухала наперад, раптам таўханулася назад, ажно Рыгор ледзьве ўтрымаўся на нагах.

— Што-а за штукі-ы!—злосна выгукнуў ён.

Яго гук зьнік у многагалосым, успуджаным гомане, які пранёсься над галовамі натоўпу. «А-ан... Пля-ан... рра-а-ра-н»—чуліся ў ім нявыразныя склады страшнага слова.

Хутка гэта слова расшыфроўвалі ўсе, хто застаўся ў будынку вакзала і напалохана чакаў жахлівае хвіліны.

Заспакоеньне прынёс выразны гук стрэлаў, які пачуўся дзесьці недалёка ад вакзала.

На пятым залпе, мэрам па прыказу, натоўп з вясёлымі крыкамі хлынуў з вакзала. Ад націску і замяшаньня некалькі чалавек падмялі пад ногі.

У радасных крыках збавеньня ад няшчасьця, што нёс з сабою аэроплян, выпукляліся балючыя енкі прыдаўленых. На іх ніхто не зважаў, ужо на першым кроку за парогам дзэвярэй задзіраючы голаў угору.

З надсільнай напружнасьцю, адціснутыя адзін ад другога, выкарабкаліся Рыгор з Паўлам у бок ад струменя людзей і тут-жа абое трапілі на Лібу. Яна ўкорліва заўважыла Паўлу:

— Вы знарок схаваліся ад мяне!

— І ў думках ня было; што вы, Ліба Шлёмаўна!

— Ну дзе-ж вы згінулі; не пасьпела азірнуцца, як зьнік, мэрам у ваду...

— Мы вас шукалі і звалі...

— Ды я чула, а далей? Аэроплян збаяліся? Ва-а-як-кі-ж!

— Нас зацёрлі, як у жорны...

— А я на адкрытым месцы прастаяла і хоць-бы што... Дзіўныя людзі, аэроплян на вярсту, а яны наўцекі...

— Самазахаваньне,—пасьмяяўся Рыгор.

— Пазваць рамізьніка?—запытаў Павал і тут-жа дадаў:

— Але я з вамі не паеду: мне трэба зайсьці ў упраўленьне работамі, да Стукалкі.

— Да Стукалкі?—перапытаў Рыгор.

— Так, гэта загадчык канцылярыі ўпраўленьня... Маю справу... Між іншым, цікавы чалавек... Вось той, што стрэў мяне на вакзале,—растлумачыў Павал Лібе.

— Я маю да яго ліст ад Яўгена Віктаравіча Провава,—паведаміў Рыгор,—які ён ад сябе, гэты Стукалка?

— Высокі, сухарлявы, з рыжаватай французскаю барокай і доўгімі вострымі вусамі. Косы на галаве маленькім вожыкам, у пэнснэ.

— Ну, выгляд яго плюгавы,—скрывілася Ліба.

— Гэта хіба з жаночага пункту гледжанья.

— Я-б не сказала, што толькі так...

Двое рамізьнікаў, што падвязаўлі да вакзала чатырох афіцэраў, запрапанавалі свае паслугі.

Рыгор уздымаў рукі затрымаў аднаго з іх.

— Куды-ж ехаць?—запытаў ён Лібу.

— Да мяне...

— ?

— Чаго-ж дзівішся? Сядай... Праводзьце нас, Павал...

Пакуль яны ўсядаліся, каля іх ачуўся высокага росту, аброслы, як цыган, у зношаным суконным адзеньні чалавек.

— Выбачайце мяне,—абярнуўся ён да ўсіх, углядаючыся ў Рыгора,—я хачу запытаць...

— Праяжджай-ай!..—данёсся з ганку прыказны голас гарадавіка...

— Рамізьнік тузнуў лейцамі, але той, што падбег, не разгубіўся: ён стаў на падножкі вазка і паўтарыў сказаныя словы.

— А вам што ад нас трэба?—недаверліва запытаў Павал.

— Я перапрашаю, мне паказалася, што вы... Рыгор Нязвычайны?

Вытаращчыўшы вочы, Рыгор зьбянтэжана ўгледзеўся ў твар незнаёмага.

— Стой!—гукнуў ён рамізьніку.

Павал, на кожны выпадак, прыняў абарончую позу.

— Янкi Кліна не пазнаеш?

— Няўжо гэта?..

З шэрых шустрых воч незнаёмага, з яго таўставатага носу, з ямчак каля губ вырас перад Рыгорам знаёмы вобраз яго таварыша.

— Як жывеш і якім чынам апынуўся ў Менску?—паціскаючы Клінаву руку пытаў Рыгор.

Ліба спакойна ўсьміхалася, Павал адчуваў сябе няёмка пасля выяўленай западозранасьці...

— Гоняць, вось... Забралі ў армію, як ратніка другога разраду... Я спыніўся з бацькамі ў Барысаве і быў паступіў недалёка адсюль у бровар... Пасьля... А ты-ж якім чынам трапіў сюды з Пецяярбургу?

— Як бачыш...

— Едзем, барын!..—панукнуў рамізьнік..

— Я вельмі рад, што стрэў... Перш сумляваўся, а далей думаю—давай запытаю... Хоць адрас скажы, можа ліст кіну...

— Пішы да патрабаваньня—вярней усяго.

Янка Клін зьняў шапку і, калі рамізьнік крануў з месца, галасьней праказаў:

— Ня так даўно Зосю бачыў... Ехала са сваімі на Смаленск...

— А я з-за вас спазьнюся ў упраўленьне,—перабіў іх Павал.

VII

ЦЕСНЫ, СЬВЕТЛЫ І ПРЫТУЛЬНЫ пакоік Лібы выходзіў невялікім акном на Юраўскую вуліцу. Калі Рыгор, паставіўшы пры ім свой куфэрак, паглядзеў у акно, то ўпёрся ўзрокамі ў тры крыжы невядомай яму царквы. Направа ад яе высілася якаясьці касьцёльнага стылю, пачарнеўшая ад часу будыніна. Востраю процілегласьцю ёй выглядаў старэнькі, дзеравяны домік візаві акна, з якога ён глядзеў.

— У цябе добры выгляд з акна.

— Гэта першае, што ты заўважыў?

— Ня толькі гэта...

Ён ніякавата адварнуўся ад акна і прайшоўся пакоікам. Зьнячэўку стукнуўся аб камод, які звужаў праход данельга.

— Аднак, ты непаваротны,—пажартавала Ліба.

— Павернешся ў цябе...

Яна расьсьмяялася.

— Не да спадобы?

Рыгор аглядзеў беднае абсталяваньне лібінага пакою. Старэнькі пачарнелы ложак, камод, столік, два крэслы—гэта быў увесь асортымэнт мэблі. Да яе залічалася пагнутая драцяная вешалка, зьлезлае, забруджанае мухамі люстра і пару старых, паморшчаных пад рамкамі олеографій.

— Тут блізка ёсьць готэль?

— Чаму?—занедаволілася Ліба.

— Я не хачу цябе цясьніць...

— Гэта як разумець?

— Ды гаспадыня...

— Што за далікатнасьць, Рыгор!

— Ніякае далікатнасьці! Я хачу, каб табе лепш...

— Дзякую за дбаньне—толькі ня рыпайся... Гарбату піцьмеш?

— Давай пойдзем паабедаць...

— Я цябе павяду да харчоўкі, аддам ключ, а сама наведу лазарэт...

— Паабедаем удваіх...

— Я ўжо і так спазьнілася, Рыгор... Папрасіла, ідучы на вакзал, таварышку, і тая, пэўна, праклінае мяне... А можа абход, крый бяды...

У дзьверах іх сустрэла пажылая, нізкая кабета.

— Гэта мой зямляк... Ён на нейкі час застанавіўся ў мяне... Майце, Сара Восіпаўна, на ўвазе...

— Ды ўжо-ж... няхай, чаму не... што мне мяшае... Можак-траба будзе другая пасьцель?—спакойна адказала яна.

— Калі я не застануся нанач на службе, то папарашу вас... Прыгатоўце, на ўсякі выпадак...

— Што мне гатовіць—у мяне заўсёды напегатове... А вы-ж, сястра, ключ перадалі гаспадыні?..

— Так...

Нізкая жанчына адчыніла ім дзьверы і праказала пажаданьне:

— Гуляйце наздароўе!

— Гэта гаспадыня?—пацікавіўся Рыгор.

— Але...

— Цікавая асоба...

— Кінулася ў вочы?

Яны прайшлі на Губарнатарскую, пасля завярнулі па Захараўскай.

Тратуары абедзьвюх вуліц былі ўсеяны людзьмі. Вакөл адчуваўся фронт, што дапамінаў пра сябе вялікаю колькасьцю ваеншчыны, вайсковага чыноўніцтва і салдат.

На рагу Губарнатарскай і Захараўскай стаялі грамадкі людзей, якія задзіралі галовы ўгору і тыкалі пальцамі ў неба. Хлапчукі газэтчыкі драліся на ўсё горла, выгукваючы апошнія навіны з фронту. Сярод розных паведамленьняў са штабу галоўнакамандуючага, празвоньвала вушы вестка пра налёт нямецкага аэропляну.

«Аэроплан над Менскам. Ааррапп-янн-н-над Ме-эн-скаам!».

Ліба падвяла Рыгора да Захараўскага завулку, паказала на дом, у якім мясьцілася харчоўка, а сама пайшла далей.

Рыгор прайшоў у нізкі цемнаваты пакой, у якім было расстаўлена да дзесяці засланных белымі скацэрткамі столікаў.

Ужо была другая гадзіна, і людзей у сталоўцы знаходзілася нямнога. Дзякуючы гэтаму ён выбраў рагавы столік і заказаў сабе абед. Маладая паўнатварая, пачырванелая падавальніца са знарочыстай ухмылкай і з дбайлівасьцю падала яму адну за другой тры стравы. Усе яны прышліся Рыгору да густу, і ён пахваліў падавальніцу харчоўкі. Яна нічога не адказала і з тэю-ж замацованаю раз назаўсёды ўхмылкаю адышлася ў другі куток ды прысела.

Сядзячы, яна раз-по-разу глядзела на Рыгора. Гэта яго заінтрыгавала, і ён дазволіў сабе падыйсьці да падавальніцы і запытаць:

— Мне здаецца, што я вас дзесьці сустракаў.

Офіцыйная ўхмылка зьмянілася лісьліва-радасным сьмяшком, і сымпатычная падавальніца кокетліва адказала:

— Я вас ведаю па Смагіну... Ваш твар настолькі мне запамятаўся, што я вас пазнаю ўсюды і заўсёды...

— У Смагіне?!—зацікавіўся Рыгор.

— Так, калі памятаеце, на сходцы ў ляску... Здаецца, нават вы і прамову там казалі? Ці ў гэтым ужо мыляюся?..

— А ваша прозьвішча?

— Ды яно вам нічога ня скажа.

— Аднак, цікава ведаць...

— Злата Мельнік... Вы, зразумела, ня чулі... Вы кватаравалі ў Шлёмы карчмара... Яго дачка, Ліба, слаўная дзяўчына, зараз сястрою недзе ў Пецяярбурзе...

Падавальніцу паклікалі на кухню:

— Выбачайце мяне, я на момант,—перапрасіла яна.

Белы фартух мігнуўся перад Рыгорам і схваўся за дзвьярыма. Рыгор зацікаўлена глядзеў туды, дзе схавалася вяртлявая падавальніца. Тое, што яна сустракалася з ім на сходцы ў лесе, яго інтрыгавала. Было ясна, што Ліба яе ведае. Але-ж яна нічога яму пра гэта не сказала, праводзячы ў харчоўку. Лібе будзе навіна...

— А вы даўно ўжо як у Менску?—запытаў Рыгор настрэчу, толькі падавальніца выйшла з кухні.

— Каля году... Летась восеньню выехала з Смагіна... Пасьля пад'ехалі з бежанцамі мае бацькі...

— Вам-жа цяжка ў харчоўцы працаваць.

— А што-ж зрабіць, дзе-кольвечы працаваць трэба...

У харчоўку ўвайшло трое новых чалавек. Агледзеўшыся наўкола, яны занялі трэці ад іх столік. Рыгорава сагутарніца хутка ўзьнялася з месца і накіравала да наведвачаў. Другая падавальніца пераняла яе.

— Я за цябе падам, Злата...

Злата вярнулася да Рыгора.

— Вас добра ведае мой муж...

— ?!

— Вы, напэўна, памятаеце Сімана Галаса?

— Вы жонка Сімана Галаса?!

— Трапілася, бачыце.

Злата весела зарагатала.

— Перадам яму ад вас уклон...—дадала яна.

— Нізенькі... і прасеце... А ён ня тут абедае, часамі?

— Часамі, а часамі і без абеду...

Злату зноў пазвалі на кухню.

Рыгору ніякавата было яе чакаць, але таксама ня ёмка было і выйсці, не разьвітаўшыся з жонкаю таварыша. Пры гэтым не мяшала-б згаварыцца пра спатканьне з Сіманам.

Ён на момант зацікавіўся думкаю, ці не паведаміць Злаце пра лібіну прысутнасьць у Менску, а далей раздумаў.

— Я заўтра зайду да вас на абед; можа меў-бы час і Сіман прыйсці?—запытаў ён падавальніцу, калі яна выйшла з кухні.

— Добра, я скажу яму пра вас.

Рыгор узяў пад казырок і павярнуў да дзвярэй. І толькі ён адчыніў іх, каб пераступіць парог на вуліцу, як яму перагаразіў дарогу, павяртаючы ў харчоўку якісьці чалавек.

— Перапрашаю!—папрасіў ён выбачэння ад Рыгора.

Рыгор, не звярнуўшы ўвагі, паднёс руку да шапкі і прапусціў стрэчнага. У гэты момант ззаду яго аклікнулі:

— На адну хвілінку!

Каля яго стаяла знаёмая яму падавальніца.

— Калі ласка!

— Якраз прышоў мой муж. Вунь ён сядзіць...

Злата з вясёлай усмешкай ткнула пальцам на сталовую.

— Шанцуе!—праказаў Рыгор і падышоў да стала, за якім сядзеў Сіман.

— Рыгор?—падняўся той і ад шчырасці затрос рыгору руку.

— Неспадзявана як!—выгукнуў ён яшчэ мацней.

Але мэрам-бы спалохаўся свайго гуку і порсткім узрокам павёў па харчоўцы.

— Злата, падай сюды пару бутэлек піва.

— Чакай,—перапыніў яго Рыгор,—я ўжо паабедаў.

— Вось і добра... мая жонка, пазнайся!..

Рыгор падняўся з крэсла і працягнуў знаёмай падавальніцы руку.

— Я ўжо пасьпеў пазнацца. Ха-ха-ха!

— Ласьне?

Сіман паглядзеў на жонку.

— Ён ня хлусіць?

— На гэты раз не...

— А заўсёды, хочаце сказаць...

Злата сьмяючыся пабегла да буфэту.

— Выпадкова, ведаеш... Прыглядзелася, і мне кінулася ў вочы нешта знаёмае ў твары. І не абмыліўся—сустракаліся; памятаеш, у Смагінскім лесе?..

— Добрая ў цябе памяць.

Злата прынесла піва.

Сіман разьліў па шклянках і падняў адну над сталом:

— За цікавае спатканьне!.. А ты, Злата, ня вып'еш?

— Ты не глядзі на мяне, я занятая...

Яна не адводзіла вачэй ад Рыгора.

— Ужо каля двух гадоў як бачыліся! І што за гэты час на-
чаўплося!

Абое стукнуліся шклянкамі і засаб выпілі.

— За лепшую будучыню, Рыгор!..

— Ну, як ты жывеш, скажы хаця? Жонка скардзілася, як
мэрам-бы...

— Я жартавала,—пераняла Злата і адбегла ад стала.

— Няцікава жыву...

— А працуеш дзе?

— Лекцыі даю... Маю некалькі вучняў і гэтым... У ліхой
бядзе... Якраз жаніўся... Жонка, бачыш, вымушана працаваць...
А каб не працавала—туга, брат... Але ты...

Сіман дасьледвальным узрокам агледзеў Рыгора.

— У ваеншчыну падаўся?

— Як бачыш... І думаеш праз каго?

— Скажы.

— Памыйка спакусіў. Стрэў мяне ў Пецяярбурзе—во, так, во,
як я цябе, і давай агітаваць... На гэты раз я ня мог устаяць і
здаўся... Якраз з заводу разьлічылі, і чаму-ж бы... Так месяцаў
пяць дачыў...

— А дзе-ж цяпер Памыйка?

— Таксама ў Менску... Сустракаў мяне сённяя з Лібаю.

— Значыць, уся Смагінская хэўра сабралася!!—і зноў перай-
шоў на вышэйшую ноту Сіман:—Вось дык гісторыя! За яе му-
дрыя законы!

Ён зрабіў да таго гучны чок, што наведывачыя, як адзін, абяр-
нуліся ў іх бок.

— Пабіў шклянку?—запытала падбегшы да стала Злата.

— А калі і пабілі адну?..

Сіман узяўся двума пальцамі за вузенькую французскую ба-
родку і з свайго блядога, аб'інтэлігенчанага твару зрабіў дэман-
скую міну.—Значыць і Ліба тут!

— Цябе гэта дзівіць?

— Ну, Ліба-ж сястрою?

- Так...
- Рыгор хвілінку памаўчаў.
- Сазнаюся табе, Сіман, Ліба мяне спаланіла... Яна мне падабаецца, калі хочаш ведаць, як таварыш і... жанчына...
- Яна—мілы чалавек... Шкада мне...
- Пойдзем дахаты?—перабіла Злата.
- Ты ўжо вольная?
- Кончыла... Ах, як я сёньні стамілася! Ты ня знаеш, Сіман, што за цяжкая праца...
- Чула, Злата, Ліба Крамнік тут...
- Цяпер-жа сьвет, як шалёны віхор... Хто думаў, што стрэну іх.
- Гэтага мала,—падаў Рыгор,—а вось нядаўна, зусім перад маім ад'ездам у Менск, я раптам напаткаў Рудольфа Шульца... Прыгналі атрад палонных і, паверыш, ён сярод іх...
- Што ты кажаш?!
- Шаломная нечаканасьць, кажу табе!..
- Сьледам Сіман схіліўся да Рыгора і праказаў:
- А, ведаеш, я ўсё яшчэ на нелегальным... І між тым вяду працу...
- Рыгор задаволена адказаў:
- Я думаў пра гэта... Цяпер будзе добрая сувязь...—і пачаў з захапленьнем апавядаць аб сваёй працы сярод рабочых атраду. Парываючыся ісьці, яны праседзелі да вечара.
- Ужо ў вокны харчоўкі пралазіў змрок, калі Злата адарвала іх ад стала.

VIII

СІМАН ГАЛАС З ЖОНКАЮ давялі Рыгора да лібінай кватэры.

- Заходзь з Лібаю да нас...
- Абавязкова... Дайце толькі аглядзецца...
- Разьвітаўшыся, Рыгор падняўся на другі паверх і пазваніў. Тоўстая, нізкая кабета адчыніла яму дзьверы.
- Сястра вас чакала-чакала і недзе выйшла... Дзе вы яе згубілі?..
- Яна даўно прыходзіла?

— З гадзіну таму... У вас ключ ёсьць? Праходзьце ў яе пакой...

Гаспадыня забегла Рыгору наперад і адамкнула лібін пакой.

— Я вам прыстрою канапку... вось каля гэтае сьцяны... А можа сястра захоча ў сталовай пераначаваць? Тут ужо ваша справа—я не хачу, бачыце, пакрыўдзіць ніводнага... Вы стукнеце мне?

— Добра...

Рыгор зачыніў за гаспадыняй дзьверы і падышоў да акна.

Пераплецены нечаканасьцямі дзень разрываў яго думкі на часткі. Менск адразу паварочваў яго настрой у другі бок—прывітальная заспакоенасьць нямаведама дзе і дзелася. Насычаны прывітальнай нэрвовасьцю, горад адбіваў у сваім жыцьці сударажны пульс акрываўленай Расеі. У многалікіх стрэчах выразна выяўляўся яе лёс, выгнанай на вандроўку. Расьсеяныя па сьвеце выгнанцы, аднак, ня кідалі надзеі парваць з роднымі месцамі. Яны шукалі сабе прытулку і апоры на коўзкіх скатах рубяжоў, абы можна было адчуваць пад нагамі знаёмы грунт, устоі; яшчэ ня згубіліся апошнія магчымасьці замацаваць маленькі кавалчак свае зямлі, ухапіўшыся за які—можна было-б сапсыці вольным павеграм. А далей—далей вострыя ўзрокі перасягалі франтавую мяжу і ласкалі душу непатухлаю вераю ў блізкае наступнае. Якім яно прыздзе? Што за песьні справодзіцьмуць яго прыход?

Цераз чорную рысу высокае камяніцы рыгоравы ўзоркі ўпіваліся ў чырвоны водбліск затуленага ёю сонца. У яго істоце бушавалі хвалі салодкага натхненьня...

Ён адчуваў сябе прывязаным да падлогі, і трэба было прагучэць стройнай песьні салдат, якія праходзілі вуліцаю, каб ён паварушыўся і адцягнуў думкі ад суворае сапраўднасьці.

Салдаты адпраўляліся на фронт, бо ішлі пры амуніцыі, нават з вінтоўкамі, у новых шинэлях. Ёх песьня гучэла бадзёрымі напевамі з разухабістым зацягваньнем канцовых нотак. У зьлітнасьці людзкіх галасоў для большай зухаватасьці сьпеву ўліваліся вострыя сьвісты. Рытмічны тупат соцень салдацкіх ног падымаўся ўгору ад брудных каменяняў бруку і стукаў Рыгору ў вушы.

Салдаты ішлі каля дзесяці хвілін, і цеганіна іх праходу прыцягала да сябе рыгораву ўвагу. Ён не адхіляўся ад акна, на старожана слухаючы заціхаўшыя водгукі тупату і песьні.

Уваход Лібы застаўся яму незаўважаным. І толькі асьцярожліва-далікатны яе штуршок вывёў Рыгора з нярухомасьці.

— Думаеш? Пра вошта ты думаеш?

Ліба палажыла яму на плячо руку і ўмільна, ласкава паглядзела яму ў вочы.

— Паабедаў?

— Нічога, харчоўка ня дрэнная.

— Але дзе ты быў так доўга? Няўжо праседзеў у харчоўцы? Чакала я, чакала і не дачакалася.

Рыгор гасьцінна засьмяяўся.

— У харчоўні праседзеў каля трох гадзін.

— З якое гэта прычыны?

— Меў цікавую стрэчу...

— Няўжо?.. Давай сядзем...

Яны адступіліся да ложку і ўселіся побач.

— Я выпадкам напаткаў Сімана Галаса.

— ?!

Лібін твар абярнуўся ў здзіўленае запытаньне.

— Ён і жаніўся тут.

— Жаніўся? Што-а ты-ы ка-жа-аш?

— З Златаю Мельнік.

Паведамленьне Рыгора да таго захапіла Лібу, што яна выйшла з ранейшага настрою, устала і пачала тупаць па пакою.

— Ніколі не паверыла-б, каб хто сказаў мне гэта...—паціскала яна плячыма і расьсеяна кідала ва ўсе бакі ўзрокамі.

— Сіман і Злата! Ха-ха-ха! І ў Менску? Але-ж чаму мне не давялося ні з водным з іх стрэцца? Цікава! Што-ж хаця робіць Галас? Не казаў?

Рыгор падзяліўся з Лібаю апісаньнем стрэчы перш са Златаю, а пасля з Сіманам, гутаркамі з імі і заключыў двуслоўным словам:

— Закон жыцьця!

Лібе гэтага было мала; яна не пакідала гутаркі пра Сімана Галаса датуль, пакуль уваход у пакой гаспадыні кватэры не зьмяніў яе тэмы.

— Выбачайце,—сказала гаспадыня, разглядаючы ў шэрым змроку дваіх прысутных,—я ўжо зьбіраюся спаць і прасіла-б вас,

калі што трэба, то кажэце зараз... Няхай-бы вы запалілі лямпу!..

А можа няма газы?..

— Дзякуем, пакуль, здаецца, нічога...

— Засьвяці агонь...

— А спаць як?

Тоўстая кароткая кабета, не дачакаўшыся адказу, дадала:

— Калі сястра не захоча спаць у сталовай, то прашу ўнясьці ў пакой канапку і... я падушку дам сваю...

І выйшла.

Ліба засьвяціла агонь і пабегла за гаспадыняй.

— Калі ласка, ці ня можна гарбаты?—праказала яна за дзвярыма.

— Трэба ўнесці канапку?—ні то парадзіла, ні то запытала Ліба, вярнуўшыся ў пакой.

Рыгор згадзіўся і праз некалькі хвілін парваная, брудная канапка стаяла ў лібіным пакоі. Адзін канец яе ўпіраўся ў камод, другі—у сьценку ад калідору, а між ложкаў і канапкаю сьвяцілася вузкая разорына праходу.

— Было-б лепей, каб вы яе пасунулі да акна, па той бок камоду,—парадзіла гаспадыня, прынёсшы гарбаты.

Ліба адказала на гэта пагаворкаю:

— У цеснаце—ня ў крыўдзе.

Пагаворка прышлася гаспадыні па нутру тым болей, што яна збаўляла яе ад клопату слаць пасьцель Лібе ў сталовай.

— Асабліва маладым людзям,—пажартавала яна на выхадзе.

Гаспадынін жарт быў апошнім фактарам пастароньяга сьвету, які наведваў лібін пакой.

Далей нівошта не перашкодзіла ёй выпіць з Рыгорам гарбаты і аддаць патрэбны час для інтымнай, хвалючай гутаркі, тэмы каторае выплывалі з іх блізкіх, цёплых сяброўскіх адносін.

Затуленая зялёным абажурам лямпа ўзмацняла вакольную цішу, якая прыдавала іх спакойнай гутарцы сталёвую выразнасьць.

Сумнаватае сьвятло скрадала вострыя куты рысаў, і міны іх твараў рызыкавалі адбіцца выключна ва ўзаемных узроках кожнага. Настрой угатаваў глебу для адкрытых выказаў пачуцьця, да выразных, акрэсьленых слоў.

— Мне так добра з табою, Рыгор, так радасна!.. Няўжо ты ня чуеш гэтага?—праказала Ліба.

Пацалунак, які выплыў сьледам за яе сказам, быў галасьнейшы за словы гутаркі...

Калі іх губы разьняліся, абое аглянуліся на сьценку, за каторай храпла гаспадыня.

Падазронасьць, што іх хто падслухаў, раптам патанула ў сугучным сьмелым рогаце.

— Я толькі ў паяднаным жыцьці і магу знайсці сваё шчасьце. Я веру сама, што сапраўдная любоў павінна прайсці праз доўгія іспыты. Да яе мусіць падгатаваць чалавека само жыцьцё. У адносінах мяне—наша стрэча па дарозе ў Ступкі вырашыла гэта пытаньне канчаткова... Ты згодзен са мною, Рыгор?

— Я многае згубіў, пакуль цябе знайшоў. Ужо адно гэта кажа за тваю каштоўнасьць у маім ваччу... Далейшыя мае думкі накіраваны толькі ў адну кропку—гэта да таго, як-бы надаўжэй захаваць цябе... маёю сяброўкаю, таварышам маім... маім вечным спадарожнікам... Я не хацеў-бы таіць рознастайных нечаканасьцяў у наступным, але ведаю, што ты з імі лічышся сама. Перад намі—будучыня. Сёнешняе—бягучае, будзённае, як падстава, як апора, з якою мы змагаемся за заўтрашняе... Разумееш, Ліба?

— Ня пытайся, Рыгор. Ты не павінен забыць майго першага ўзроку, які я падаравала табе, падаючы, памятаеш, сьнеданьне. У тым узроку быў зародыш таго, што зараз вырасла ў моцнае, вялікае, непарушнае пачуцьцё... Я разумею цябе, бо памятаю тваё хваляваньне ў дзень Першага мая, твае словы на сходцы ў Смагінскім лесе, падзеі ў Рызе і ў Пецяярбурзе... Няхай наступнае іх удвоіць, утроіць—я не пахіснуся, не дапушчу крануць сумненьню стойкага сэрца... Мяне лучыць з табою ня сёнешняе маё і агульнае, а агульнае і маё заўтрашняга дня... Не сумляваешся, Рыгор?..

Дванадцятая гадзіна, што выбіваў яе гадзіннік на вежы, сьведчыла падвойны пацалунак, як аброк, што перадавалі яго Рыгор Лібе, а Ліба Рыгору.

За сьцяною чуўся той-жа крэк гаспадыні, але ўрачыстасьць прызнаньня рэзваю бадзёрасьцю разганяла спакой заціханьня.

- Будзі мяне, Ліба, а дзевятай, я мушу ісьці ў упраўленьне.
- Хочаш, а восьмай абуджу, калі сама ісьціму ў лазарэт?
- Здаюся на цябе...

ІХ

ВУЗКІЯ ТРОТУАРЫ Губарнатарскае вуліцы ледзьве ўмяшчалі натаўп пешаходаў. Вялікая колькасць вайскоўцаў заўважна прэсьцілі чорныя сылуэты цывільных. Чыстае асеньняе неба разьлівала сонечнае сьвятло па ломаным бруку. Яго праменьні асьвятлялі каламутныя жаральцы памыяў, што цяклі між тротуараў, як і трывожныя, няпэўныя за сваё наступнае, твары афіцэраў, палкоўнікаў, генэралаў. Апошнія нахаду шалясьцелі сьвежымі газэтамі, нядбайна ківалі галовамі пры адданьні ім чэсьці і хаваліся за рагі дамоў папярэчных вуліц.

Земгусары адбівалі сваім выглядам спакойны настрой забьспекі. На іх блішчастых палетах халоднае сонца ганяла зайчыкаў, якіх некаму было палохаць. Служба не перашкодзіла земгусарам урваць гадзінку-другую часу на зазірк у кавярню.

За круглымі мармуравымі столікамі з каваю па-варшаўску яны праседжвалі доўгія часы, выказваючы лібэральныя думкі і «опозыцыйныя» настроі разам з «клопатамі» пра салдат у акопах.

На скрыжаваньні Губарнатарскае і Захараўскай над гімназіяльным парканам віселі апошнія навіны. Ёх выкрыквалі і газетчыкі, але кожны пешаход лічыў сваім абавязкам праверыць крыкуноў на адказным аншлягу.

Роўна а дзiesiąтай гадзіне Рыгор выйшаў з Юр'еўскай на Губарнатарскую. Параўняўшыся з першай кавярняй, ён заскочыў выпіць кавы. На гэта пайшло каля чвэрткі гадзіны. Далей зрабіў спынку перад навінамі. «Расія і Італія абвясцілі вайну Баўгарыі»,—стаяла ў першым радку зьверху. Выдзеленая буйнейшымі літарамі гэта навіна забівала ўсе іншыя. Вакол яе вярцеліся гутаркі ў сабранай грамадцы.

Пара пажылых палкоўнікаў, што стаялі з боку Рыгора, вылаяліся агіднымі словамі па адрасу Баўгарыі. Нейкі чыноўнік, па форме з кантрольнае палаты, паціскаў плячыма, дзівячыся, што робіцца на сьвеце. Бясьпечны дыскантовы галасок сястры,

якую падвёў да навін зухавы казачы сотнік, сьмяялася з задзёру баўгарскага Карлушы. Зьнянацку дысонансам прагучэў пыталны сказ якогасьці селяніна з торбаю на плячо: «І да чаго толькі гэта дойдзе». Мужычка абмылі спачуваючыя ўзрокі не адных цывільных. Храбрыя палкоўнікі пераглянуліся з сабою і загадліва паківалі галовамі.

Рыгор абышоўся маўчанкай, хоць селянін і падвастрыў яго ахвоту выказаць сваю думку. Але ён ня мог ручыць, што на яго сказ адгукнуцца тым-жа, чым на словы селяніна, і пайшоў напрамкам да ўпраўленьня работамі.

Ён знаходзіўся зусім недалёка ад будынку, дзе зьмяшчалася ўпраўленьне, калі напатканая сястра вярнула яго да ўчарашняй гутаркі з Лібаю. Міга у рыгоровым уяўленьні прабегла карціна мінулай ночы, слова ў слова прагучэлі ў яго вушах адпаведныя, рашучыя дыялёгі паміж ім ды Лібаю.

Мэрам-бы хто хапіў Рыгора за руку і прыпыніў—ён пракалоў узрокам даўжыню Захараўскай, і праз хвіліну зрабіў увераны крок наперад.

На другім кроку ён прамармытаў пра сябе.

«Адказныя справы ў жыцьці адзінкі, як і ў жыцьці грамады, вырашаюцца часам вельмі проста ды лёгка».

З гэтага сказу паплыў струмень думак і плянаваньняў, якія завярцеліся вакол Лібы, перароджваючыся ў будзённыя клопаты пабудовы сямейнага жыцьця. Гэтыя клопаты, зьмешаныя з навіною ўзятых абавязкаў, варушылі рыгоровым нутром і плячыма.

Рыгор пачуў сябе крыху вальнейшым, калі ўвайшоў у канцелярыю ўпраўленьня работамі. Стукатня машынак, службовая бегатня, незнаёмыя твары службоўцаў вярнулі Рыгора да бягучае сапраўднасьці.

— Выбачайце!—перапрасіў ён якогасьці пісца, запыніўшы яго пры дзьверах.—Мне трэба Прахора Хведаравіча Стукалку.

— А навошта ён вам?—запытаў пісец і раптам, збаяўшыся свайго пытаньня, дадаў, ткнуўшы ў паветры пальцам:

— Прахор Хведаравіч вуньдзека сядзяць!

Рыгор падзякваў і прайшоў да паказанага месца.

— Я да вас ад Яўгена Віктаравіча Провава.

Стукалка далікатна схінуўся і працягнуў Рыгору руку.

— Ці ня вы ўчора прыехалі ў Менск?

— Вам паведамляў Памыйка?

— Мы ўжо падбалі пра месца вам.

— Калі ласка, вось і ліст ад Провава.

Рыгор падаў Стукалку конвэрт.

— Дзякую. Напэўна, сумавалі там у глушы? Праўда, затое спакайней. Сядайце, прашу вас...

Стукалка хутка прачытаў ліст, скамячыў яго і адправіў у кішэню.

— Мне пра вас Памыйка многае расказваў. Добра... Я вельмі рад, што мне давядзецца з вамі працаваць... Нябось, Яўген Віктаравіч слаўны чалавек? Мы з ім сябры здаўнага... Та-ак... Дык скажэце, ці хацелі-б вы па грашовай частцы, ці па адміністрацыйнай?

— Глядзеце, дзе лепш,—пасьмяяўся Рыгор.

— У нас, аднака, нядрэнна... Я думаю, нейкі час папрацуеце ў агульнай канцылярыі, а там пераменім...

Да Стукалкі падыйшло некалькі службоўцаў з паперамі.

— Па нядзелі прыходзьце на службу... Я вельмі рад...—сказаў ён, устаючы з крэсла.

Рыгор разьвітаўся і накіраваўся да дзьвярэй.

Ён яшчэ ня выйшаў з сталоў, як яму перагарадзіў дарогу знаёмы яму кароценькі чалавек з бежанскага камітэту.

— І вы тут?

— Як бачыце. А якім-то чынам вы сюды папалі?

Кароценькі чалавек рэзва затросься ўсёю постацьцю, засьмяяўся і адказаў:

— А ўсё з-за камітэцкіх спраў. Патрошку пашыраем. Вось днямі я даведаўся з прыватных крыніц, што маюць асыгнаваць на бежанскую справу вялікія сумы. Я і прыехаў у Менск, каб тут наладзіць сумесную заяву... Вы, часамі, не наведвалі Менскага камітэту?

— Бачыце, я толькі ўчора пераехаў у Менск. Дагэтуль працаваў за Менскам.

— Вы добра зрабілі, што перабраліся ў Менск,—праказаў кароценькі чалавек.

— Як вам сказаць... Пакуль яшчэ я не нагледзеў нічога гэтага, што-б казалася за гэта... Мне чамусьці думаецца, што лепшае прыйдзе з Пецярбургу...

— Зразумела...

Кароценькі чалавек на момант задумаўся, пасля іншым тонам паведаміў:

— Ага, бок, маю вам перадаць уклон ад вашага таварыша... Ня так даўно заходзіў на Знаменскую і пытаў кагосьці... ня памятаю каго... Ды самога таварыша прозьвішча запамятаваў... З Масквы прыяжджаў...

— З Масквы? Дагадваюся...

Яны развіталіся.

Кароценькі чалавек уподбежкі накіраваўся да першага стала, а Рыгор выйшаў на вуліцу.

Для яго было зусім неспадзяваным, калі на адгоне кварталу з боку, у яго зноў пачуўся нядаўна заціхшы голас прадстаўніка бежанскага камітэту.

— Калі вы думаеце пра Пецярбург, то ці не ўзяліся-б вы часамі за маю працу па камітэту? Я вельмі вас прасіў-бы. Мне да таго цяжка, што я з радасьцю ўцёк-бы сюды ў Менск...

— Я не абяцаю вам гэтага...

— То давайце мы так скомбінуем,—настойваў кароценькі чалавек:—Вы звязжаецеся з Менскім камітэтам, а я вымалю замест вас другога чалавека сабе на замену...

Рыгор і на гэту пропозыцыю ня даў акрэсьленага адказу. Гэта астудзіла кароценькага чалавека і прымусіла яго перайсьці на іншыя тэмы. Аднак, кожная з новых тэм непраменна стыкалася з бежанскімі справамі, а тыя цягнулі за сабою скаргі на цяжкасьць працы ў камітэце. Нельга было западозрыць няшчырасьці ў яго споведзі, тым болей Рыгору, які збольшага ведаў становішча камітэту. Знаёмы быў Рыгор і з працаю кароценькага чалавека ў камітэце. Але ўсё-ж думкі яго былі далёка ад гэтага.

— Будзе час пра гэта пагаварыць па маім прыездзе ў Пецярбург,—адказаў ён, каб скончыць гутарку.

Кароценькі чалавек мэрам-бы гэтага і чакаў. Ён зразу спыніўся, з падзякай падаў Рыгору руку і крута павярнуў назад.

Калі Рыгор азірнуўся, то ён ужо бачыў кароценькага чалавека на гсны ад сябе.

«Сапраўды працуе з пачуцьцём і самаадданасьцю»,—уголас выказаў ён пра сябе.

І не пасьпеў зрабіць кроку з новаю думкай, як знаёмы жаночы голас пераняў яго сказам:

— За кім вы так пільна ўзіраецеся?

Сьледам, ня даўшы Рыгору павярнуць галавы, порсткая рука прасунулася яму пад паху.

— Ну, якавы справы?

Ліба была ў вясёлым настроі і ласкава зазірала Рыгору ў твар.

— Я сёньня проста шчасьлівая—гэта-ж цэлы палудзень у маім распараджэньні.

— Якім-жа чынам табе падшанцавала?

— Выпісалі з майго аддзяленьня да дваццаці чалавек.

— А ўсё-ж засталася ў лазарэце людзей?..

— Алеся даглядае за імі... Ну, а як твае справы? Што-ж ты ня кажаш нічога?

— У панядзелак іду на службу.

— А працу вызначылі?

— Знойдзецца. Ёсьць некалькі месц на выбар... Ці-ж у гэтым рэч?

— Твая справа... Прынамсі, за гэтыя дні варта было-б падшукаць новую кватэру... Ты пра гэта ня думаў?

Рыгор паціснуў лібіну руку і жартаўліва праказаў:

— Не пасьпеў пакуль, мая дбайная гаспадынька...

— Ня тое, што...

Рыгоравы жарты выклікалі на лібіным твары лёгкія ўспыхі сарамлівае ружы.

— Разумею цябе і згодзен з табою цалкам... Асноўнае зроблена, а там усё пойдзе сваёй чаргою... Ці не пара было-б абедаць?

— Давай пойдзем!

Яны завярнулі ў знаёмы Рыгору завулак.

— ЯК, ПА-ТВОЙМУ, Ліба, так будзе нічога? А можа пасунуць яшчэ крыху да акна? Толькі не даставацьме шнур. Няхай стаіць так...

Рыгор адступіўся да кушэткі, на якой сядзела Ліба з газэтай у руках, і паглядзеў адтуль на распалажэньне стала.

З правага акна, на паколаных шыбах якога ляжаў тоўстым пластом сьнег, падала сталёвая паласа сьвятла. Востры рог прыаконьніка роўнай лінейкай адразуў яго правую палавіну. Стажок паложаных на стале кніжак трапляў у зацямненьне, якое скрадала ня толькі загалоўкі кніжак, а і малюнкi іх вокладак.

— Трэба адсунуць крыху назад, тады болей на стол ляжа сьвятла. Няпраўда, мо'?

Ліба паднялася і пільным розьзіркам праверыла рыгоравы меркаваньні.

— Ня так сьвятло, як холад. З акна-ж неміласэрна дзьме. Па-першае, трэба было-б уставіць новыя шыбы ды пазатыкаць паміж рам... Які недагляд, а гэткія грошы дзяруць... Адсунь стол на корх-другі назад...

Яна падышла да акна, праверыла рамы і шуфляднікі, папробавала шчыльней прычыніць дубальт і незадоволена кіўнула галавою:

— Што-ж ты хочаш! Яшчэ добра, што і гэткую каморку ўдалося знайсці. Як-ні-як, а сьвятла багата, прасторная.

А чаго-ж ад старога дому хацець!

— Зразумела... Бачыш, дамаўласьнікі не адстаюць ад іншых гандляроў. Даражэе мяса, дровы, крамніна—чаму-ж адставаць кватэрам... Ды горад перапоўнены да адказу...

Рыгор адсунуў стол назад, а ложка пацягнуў крыху да акна.

— Ды ці ня ўсёроўна, як што будзе стаяць! Адзін корх бліжэй да акна, ці далей...

Ліба ўголас засьмяялася.

— Які ты цудны, Рыгор!.. Сядай ды раскажы мне, што новае... Мы-ж з табою так мала бачымся...

— Няма часу, Ліба!

Ён прысеў і ценька датуліўся галавою лібіных грудзей. Тая выпусціла з рук нячытаную газету і абвіла яго шыю тонкаю белаю рукою. Пальцы рукі крталі яго губ, якія адказвалі прагным варушэньнем.

— Ты паглядзі, адно, Рыгор, як хутка праняслося каля двух месяцаў з таго часу, калі мы пачалі наша супольнае жыцьцё! Я не паспела агледзецца, а тымчасам...

— Кажы, я слухаю...

— Прызнайся мне, ты думаў, што ўсё так проста ды так незаўважна перапляецца адно з другім, і мы станем...

— Чым?

Лібіна рука крыху падалася наперад, гэтак, што далонь прышлася на рыгоравы вусны, якія знайшлі пад ёю ўтульнае месца...

— Табе ня хочацца слухаць, Рыгор?

— Кажы, кажы, Ліба...

Рыгор вызваліў руку і перацяў ёю лібіну стройную паясьніцу.

— Каб я думаў ці чакаў, магчыма ўсё-б яно іначай пайшло...

— Іначай?.. Выходзіць, што ўсяму прычына ёсьць адзін цёмны выпадак?

— Выпадак, але той, якім кіруецца наша жыцьцё... Калі ён і быў цёмны, то я асьвяціў яго сваёю сьвядомасьцю... Якія, аднак, вы жанкі чулыя!..

— Ты глядзіш на мяне выключна, як на жанчыну? І не саромяешся казаць гэтага?

— Адкуль ты бярэш усё гэта, Ліба? Было-б так, я абмежаваўся аднёю-дзьвюма стрэчамі з табою... Я не раскідаю свайго пачуцьця на вецер і не таргую словамі, як лыкам... Да цябе я грыйшоў праз доўгія, спакусныя іспыты... Ды што казаць...

І Рыгор адчуў раптам лібін пацалунак. Ён быў ціхі, але шчыры і зацяглы, з сілаю, якая на нейкі час перацяла іх глыбокія ўздыхі і заваражыла прасторны пакой салодкаю маўчанкаю.

— Мы яшчэ шчасьлівыя з табою, Рыгор! А ёсьць людзі—і колькі гэтых людзей!—што гадамі ня бачылі сваіх жанок, дзяцей... Ды можа ня ўбачаць!..

— Трэба напружней змагацца... Нехта стукае?

Мінутная іх настарожлівасьць перарвалася паўторным стукам.

— Адчыні, Рыгор!

— Прашу заходзіць!—гукнуў ён, зрабіўшы пару крокаў да дзвярэй:—Засьвяці агонь, Ліба!

Яна не пасьпела абмацаць лямпу, як у пакой увайшоў чалавек, якога ў вячэрнім змроку нельга было адразу распазнаць.

— Нарэшце адшукаў!.. Добры вечар у хату! Ну і забра-ліся-ж!

У голасе ўвайшоўшага гучэла нешта знаёмае, але не па голасу Рыгор распазнаў Пятруса. Засьветленая Лібай лямпа выявіла Пятрусёў твар, на якім бегала вясёлая ўхмылка.

— Сапраўды, што нарэшце! А пісаў-жа, што будзеш у Менску многа раней... Маю гонар пазнаёміць з маёю жонкаю...

— З жонкаю?! Так-такі і жонкаю?!

Пятрусь прывітаўся з Лібаю і аглядзеў пакой.

— Скідайце паліто,—запрапанавала Ліба:—я пастараюся... гарбаты...

Яна пачакала, пакуль Пятрусь распрануўся, пасля выбегла з пакою.

— Так, жонка... законная... Адно другога ўзаконілі,—пасьмя-яўся Рыгор.

Ліба вярнулася з гарбатнікам.

— Я думаю, ня лішнім будзе з марозу шклянка цёплае гарбаты,—абярнулася яна да Пятруса.

— Згаджаюся, дзякую.

П'ючы гарбату, Пятрусь рэвізаваў узрокам абсталяваньне пакою і вясёлую спанраўную яму гаспадыню. Ён не чакаў, што прыцель спаткае яго ў сямейных абставінах. Да гэтага ня было жадных адзнак. Ды па настрою Рыгора Пятрусь ня мог дапусьціць хуткае перамены ў яго жыцьці. Між тым факт паказваў сваё. Пятрусь спачувальна глядзеў на таварышавы паводзіны, хоць прысутнасьць пры Рыгоры Лібы, відаць было па ўсім, мала ўплывала на рыгораў нутраны сьвет.

Умовы, што зьяўляліся сьведкамі новага жыцьця, далёка не пасавалі да маладых асоб, якія сядзелі пры ім, мэрам-бы сышоўшыя з прычыны яго наведаў.

Кагод ды стол, канапка і ложка, пяць патрыманых крэсел мала рознастайнілі памяшканьне для дваіх ад памяшканьня для

аднаго. Усяго і службы гэта абсталяваньне ў мэтах адноснага дапамінку Рыгору пра яго гаспадарскія абавязкі. А калі ды Ліба ня дужа заўзята пільнавала гэтага, тады за камодам ды кушэткаю толькі і аставаліся сухія функцыі сьцясьненья гаспадара. О, не, Пятрусь у гэтым пасьпеў шмат далей перагнаць Рыгора! Яму хапіла часу, каб абкруціцца досыць надзейна клопатамі «заўзятага сем'яніна». Што таму пасабляла—гадаць ня трэ' было доўга.

Пятрусь выразна бачыў прычыну гэтага і ў абставінах свайго жыцьця, якое звязала яго нелегальнасьцю, ва ўмовах непасяднае службы, каторая кідала ў разьезды і, нарэшце, спадчына, вынесена з астрогу. Усё паказанае з невялікім дадаткам пятрусёвае ўступчывасьці значна пасунулі яго ў бок сямейнае клапатніны.

Чамусьці ў прысутнасьці Рыгора з Лібаю гэта вельмі выразна замуляла ў яго нутры.

Паведзеная гутарка на тэму бягучага жыцьця ня стрымала Пятруся ад самапапроку. Ён даў месца ў сваім нутры для вострых упікаў за недагледжанае патуханьне сваіх ранейшых настрояў. Але, побач з гэтым, гутарка з Рыгорам, ахапіўшы шырокае кола бягучых зьяў і будучых заданьяў, дала яму набой для ўсхваляваньня і аброк да аднаўленьня ранейшай актыўнасьці.

— Так,—завяраў Пятрусь перад адходам,—я пераеду ў Пецярбург. Мiane цягне туды ня менш твайго... Толькі...

— Вось гэтае толькі і не дазваляе табе пакінуць Масквы.

— Дык парадзь мне, Рыгор, што рабіць...

— Якая-ж тут рада... Чакай яшчэ нейкі час...

— Няўжо ім у галаве за мною сачыць? Вось быў-жа я надоечы ў Пецярбурзе і праз пяць дзён—ніякага знаку сочкі...

— Завяраць, браце, цяжка...

— А так-бы паехаў перш я, а сьледам выцягнуў-бы і вас. У мяне там наклёваецца некалькі добрых месц... Разумееш, за гэты час пасьпеў зарэкомэндаваць сябе перад кіраўніцтвам установы, а частыя камандыроўкі далі магчымасьць знайсці добрае знаёмства... Вы паехалі-б, Ліба Шлёмаўна?

— Яшчэ з якою-б ахвотай! Як была ў Пецярбурзе—цягнула куды індзей... А пажыла ў Менску—моцна хочацца назад у Пецярбург... Усё-ж Менск—провінцыя... Ехалі-б вы хутчэй, Пятрусь... А то мне Рыгора не ўгаварыць...

— Што-а?

Рыгор зрабіў фальшыва-сур'ёзную міну і ўзрокам Мэфістофеля паглядзеў на Лібу.

— Не згаджаецца...

— Ты не чакацьмеш, як я прыкажу складвацца,—пажартаваў Рыгор.

— Паду-у-мма-еш! Адкуль ты набраўся гэтае смеласьці?..

— Ліба Шлёмаўна прэтэндуюе на матрыархат...

— Згодзімся, што да гэтага яшчэ далёка, але...

— Але не бяз дыктатарскіх ухілаў...

Яны весела засьмяяліся.

Адбітак гэтага смеху Пятрусь вынес на сваім твары з рыгоравага пакою.

— Да спатканьня ў Пецярбурзе,—пажадаў ён Лібе, якая правяла яго з кватэры.

I

НАПРУЖАНАСЬЦЬ ВАЙСКОВЫХ ПАДЗЕЙ, якімі справодзілася другая палова лета, змянілася асеньнім зацішшам.

Было ясна кожнаму, што немцы сваім наступам на Расію імкнуліся забясьпечыць базу для наступу на захадзе. Рэдкія сутычкі на паасобных вучастках, даўжэразнага фронту не мянялі агульнага становішча. Мала хто дапушчаў, каб фронт да наступнае вясны пасунуўся за Баранавічы, Дзвінск, Пінск, Ілуксту. Гэта давала магчымасьць каму сьлед крытычна праверыць пройдзеную навуку, улічыць недагледжаныя памылкі, унесці новыя корэктывы. Частку гэтых клопатаў узяла на сябе перапужаная нямецкімі посьпехамі расійская лібэральная буржуазія. Разгубіўшы рэшткі патрыётычнага задзёру, яна павярнула незадоволеньне ў бок нядаўняга прыяцеля—вайскавай ды буйна арыстакратычнай камарыльлі.

Аднак, нядобрая воля прымушала радзімых патрыётаў станавіцца ў ваёўную позу супроць самаўладнай клікі. У іх паказной, фальшывай опозьшчынасьці хавалася вострая прага апанаваць становішчам.

Буржуазія хапілася за думку і за рады, каб перапыніць разьбег падзей, агаловіць іх, і надалей разьліваць рабоча-сялянскую кроў на аўтар «вольнае краіны».

З гэтакімі палажэньнямі, што выпускалі іх вусны Мілюковых ды Какошкіных на вядомым кадэцкім банкете, памыкалася буржуазія заняць месца плутакратыі. Але жахі «вызвальцельнай» вайны нікольні ня гублялі свайго гібельнага skutку.

Яны самі па сабе, у баку ад волі яўных ды скрытых прыхільнікаў вайны, рабілі сваю працу разгойдваньня спакою ды пакоры мільённых салдацкіх, рабочых і сялянскіх гушчаў.

Кадэцкія завярэньні не затрымлівалі ў акопе салдата, і не давалі яму натхненьня для далейшага кроваліцця. Заняўшы суд і кару, ён кідаў фронт і накіроўваў дадому, у тыл, далей ад непатрэбных жахаў на перадавых пазыцыях. У тылу было падгатавана яму спачуваньне.

Мянюшка «дэзэртэр» ня ўздымала ружы сораму на змучаных, пажайцельных тварах тых, хто двухгадоваю пакутаю зразумеў сутнасьць і мэты вайны. Тылавая героі з земгусараў, шыбэраў і прадажных пісак паходзілі на дзяцей, што пускаюць мыльныя бульбалкі. Пушчанья ў пачатку вайны, на трэці год яе, гэтыя патрыётычныя гульні згубілі манлівы свой эфэкт. Гэта адчувалася на кожным кроку, у кожным кутку неабсяжнае краіны, у паветры, што яе аблягала.

Дзевяцьсот шаснаццаці год прыходзіў у сьвет пад знакам крутой зьмены агульных поглядаў ды адносін да вайны. Вайна ставіла супроць сябе драбнейшыя праявы народнага жыцьця. Людзкія гушчы прасякала пачуцьцё сухое аднакавасьці да фронту, да стрэлаў гармат, да аэроплянаў і бліндажоў, да перафармаваньняў войска і да вестак са штабу галоўнакамандуючага. Страхі вайны ў сваім расьцяжэньні ў будучае зьліваліся з буднямі, якія капілі ў сабе порах для расплаты за яе.

Процэс перараджэньня людзкае псыхікі, зьмена ў настройх паасобных пластоў жыхарства выпуклялі новую эпоху на пасадзе гістарычнасьці. Апошняя рашуча спускалася на зямлю, надаючы вастраты малейшым калываньням грамадзкага жыцьця. З усіх шчэлак дзьмула завабна-трапяткім павеям няяснага, а жада-нага ды няпрыменнага.

У рыгоравай істоце калыхаліся хвалі разьёшанага, уздымнага пачуцьця. Гэта пачуцьцё не давала яму спакою. Нават Памвал Памыйка не здавальняў Рыгора сухаватасьцю сваіх вывадаў. Больш-менш улагоджваў яго, рэдка наведваючы, Сіман Галас; але тая работа, якую яны вялі ў Менску, не давала Рыгору поўнага здаволеньня.

Седзячы ў Рыгора адным лютаўскім вечарам Сіман казаў:

— На тваім месцы, браце, я ўжо даўно быў-бы ў Пецярбургзе... Болей таго, я нават ня даўся-б так лёгка з яго выехаць... Чым цябе прыцягвае Менск? Службаю ў упраўленьні дарожных работ?

— Тым болей не становішчам ды заробкам, якія ён дае... Ха-ха-ха! Сіман! Мяне Менск прыцягвае тым самым, што і цябе. З тым-жа поспехам ты можаш яго замяніць на Адэсу, Віцебск ці другі горад, як я на Пецярбург... Але гэта не на заўсёды—гэта выключна на даны час... Зараз Менск—ня Менск, а вайсковы лягер. Ну, а нашая партыйная праца тутка, ты сам разумеш, ня можа мяне задаволіць.

— Маеш рацыю... Ты пасудзі сам—Менск нічым не адгукнуўся на гадавіну 9 студзеня, а Пецярбург... Там баставала звыш пяцідзiesiąці тысяч рабочых... Ты чуў гэта? Надоечы прыехаў адтуль адзін рабочы і казаў мне... Гэтак што Пецярбург...

Паведамленьне Сімана пра студзеньскія забастоўкі ў Пецярбургзе выклікалі ў Рыгора радаснае здзіўленьне. Ён уверанай хадою прайшоўся па пакоі і пацёр ад здавальненьня рукі.

— Ты калі атрымаў гэтыя весткі?

— Учора вечарам.

Пытальны ўзрок Рыгора спыніўся на Лібе:

— Чула навіны?

— Я табе ня раз казала, што цябе...

— Ты толькі, Ліба, не нэрвуй... Хочаш выехаць—выедем... Але-ж ты павінна памятаць, што гэта ня так лёгка... І ты і я—абое мы зьвязаны службаю, а ў адносінах да мяне маюцца і іншыя прычыны... Няўжо ты думаеш я знарок цябе марыную тут... Альбо шкадую пакідаць сваіх маэнткаў...

Лібіна рука, крануўшы рыгоравай шчакі, выявіла жончыну ласку да мужа і гэтым згладзіла паўстаўшую шурпатасьць у іх адносінах.

— Разумею цябе, Рыгор. Калі я кажу так, то зусім ня маю ў воку сёньнешні, або заўтрашні дні... Мяне... ды ці ты-ж ня ведаеш... забівае мая служба...

— А хто цябе прымушае служыць?

Сіман быў радцаю і супакоіў абодвух.

— Не палічэце мяне падбухторшчыкам...

Гэтага, зразумела, ні Рыгор ні Ліба ня думалі.

Сіман лічыўся іх ганаровым госьцем. Яго гутарка папаўняла іхныя разважаньні, яго рада была таварыскім пажаданьнем. Хто ў гэтым сумняваўся?

Сіман таксама зьяўляўся і чулым перадатчыкам таго, што дыктавала і Рыгору і Лібе іх незадаволенасьць менскаю прывіцыяльнасьцю. Гэта незадаволенасьць дзень-ата-дня абвастралася. Скуткам іх была наступная споведзь Рыгора перад таварышом.

— Нам ня трэба станавіць жадных мэт у прыватным жыцьці, калі яны ня звязаны з жыцьцём агульным... Мне сьмешна глядзець, як людзі тужацца з усіх жыл, каб зьберагчы лішнюю капейку... Агідна, ведаеш, Сіман, слухаць гутаркі пра ўзнагароды, павышэньні, пра дробненькую цікавасьць набывць пляцок, хату... Да чаго ўсё гэта? Ласьне можна гэтым адмежавацца ад усяго сьвету? Або ўхілам ад агульных падзей зьберажэш сваю недатыкальнасьць? Дарма ўсё гэта—мурашчына політыка... Я ў баку ад усяго гэтага, а што іншае мяне можа трымаць на адным месцы?

— Які лад, гэтка яго і праявы...

— Гадкі лад.

— Згаджаюся з табою...

— Але ня меней гадка, калі ня шукаеш, дзе яго канец.

— Вось асноўнае... Усё-ж, браце, жыцьцё не стаіць на адным месцы... Памятай тое...

— Што-б тады было, каб ды яно спынілася...

Іх філэзофскія разважаньні пагражалі зайсьці далёка ў ноч, але, трапіўшы на іх, Памыйка павярнуў іх гутарку ў другі бок.

Засопшыся, Павал адначасна з тым, як падняў цераз парог левую нагу, праказаў:

— Я прынёс табе, Рыгор, сумную навіну... цяжкую...

Прысутнасьць Сімана, якога ён адразу не пазнаў, не дала яму закончыць сказу.

Ліба пераняла памыйкаву зьбянтэжанасьць.

— Сіман Галас—ці-ж вы не пазналі?

Памыйка раптам знайшоўся:

— Выходзіць, што я вам прынёс сумную навіну, а ў вас застаў вясёлую... Здароў, Сіман!—працягнуў ён яму руку.

За гэтым словам Паўла чулася выразная трывога, якое не скрашыла сіманавы рэзвасць.

— Вашаму блagarодзьдзю!.. Адкуль гэта павеела, што ты трапіў сюды?

— Выпадкова... Ну, а ты якім чынам апынуўся тут?

— Сярод чыноўнікаў?

— Хоць-бы і так... Кажы!

— Перш выкладай свае навіны...

— Так, кажэце, Павал, тое, што меліся.

Памыйка раптам пасур'ёзьнеў і зусім інакшым тонам праказаў:

— Мае навіны зусім няцікавыя.

— Гэта чаму?.. Кажэце, ну...

— Казаць?.. Так, не схаваешся... Памятаеш, Рыгор, старшага тэхніка Бросьню?

Рыгор настаражыўся:

— А што?

— Дык вось, брат, гэты прахвост застрэліў Рудольфа Шульца... Сярод белага дня, ведаеш, пры людзях... Перш штурхануў яго за нешта, а калі той замахнуўся на яго кулаком. Бросьня р-раз-з і... бывай здароў...

— Рудольф? Бросьня?!

Зьбялеўшы, як мел, рыгораў твар выказваў яго сібернае абурэньне, перамешанае з востраю трывогаю.

— Адкуль ты праведаў гэта?! Ці праўда таму?..

Яго напружаны ўзрок разьліваў агонь кіпучае злосьці.

— Толькі вось атрымаў ліст ад Провава... Не пасьпеў, ведаеш, зайсьці ў пакой, як мне яго падалі... Прачытаў... і на табе... Выпіў шклянку кавы і да цябе...

— Рудольф Шульц!! Братка ты мой!

І Сіман, і Ліба аслупянела глядзелі Паўлу ў вочы.

Рыгор пусьціўся тупаць па пакоі.

Яго важкія, цвёрдыя крокі гучэлі па ўсёй кватэры.

— Бедны Рудольф!!

— Які слаўны таварыш!

— Гэткі харошы чалавек!

За гэтымі словамі запанавала важкая цішыня, у якой чуўся выразны процэс кандэнсацыі вострае злосьці да вубійцы.

У згустках гэтае злосьці фармавалася суровае адамшчэньне.

Яго напорнасьць падняла рыгораву руку ўгару і затрасла выпрастаным пальцам перад цёмным вакном.

II

ВЕСТКА ПРА ЗАБОЙСТВА Рудольфа Шульца хутка падмацавалася пісьмом Сёмкі. Сёмка падрабязна апісваў Рыгору кароткую, але жудасную гісторыю бросьневае справы з Рудольфам.

«Яна зрабіла цяжкае ўражаньне ня толькі на рабочых, а і на ўсіх дваровых, на местачковае жыхарства», пісаў Сёмка. «Але забойца, нажаль, не атрымаў належнае адплаты за свой крываваы ўчынак. Абкружаны раззлаванымі рабочымі, ён пасьпеў вырвацца з іх рук і ўцячы пад ахову сунічанскай паліцыі. Праўда, Проваў дамагаўся таго, каб станавы Бросню арыштаваў і адправіў у Менск. Ці зрабіў гэта станавы—невядома, усё-ж Бросні зараз у нас няма... Рудольфа-ж Шульца, трэба сказаць, пахавалі на старых местачковых кальвініскіх могілках. Натаўп людзей з двара і з мястэчка, які праводзіў забітага на могілкі, яскрава засьведчыў сваю павагу да яго і востры протэст супроць учынку драпежніка-тэхніка. Уміраючы, Рудольф некалькі раз успамінаў цябе».

Сёмкаў ліст быў канчатковым пасьведчаньнем пра сапраўднасьць памыйковага паведамленьня. Ніякіх сучасных вестак чакаць пасья гэтага нельга было.

Рудольфаў вобраз некалькі дзён засаб трымаў на сябе рыгораву ўвагу. Яго не кранула гэтак моцна ні сьмерць Гэлі, ні сьмерць мацеры... Рудольфава сьмерць мэрам-бы вабрала ў сябе ўсе жахі перажытых Рыгорам трагедый і вызьвярылася на яго сваёю жудаснаю сапраўднасьцю. Гэта сапраўднасьць, зразумела, была не абмежавана часам ды не акрэсьлена месцам, але Рыгор хапіўся і за выпадак з Рудольфам, каб далучыць яго да тых прычын, якія штурхалі яго да выезду з Менску. Пад націскам

гэтых прычын усё слабейшымі ды слабейшымі рабіліся супярэчныя ім фактары. Важнейшы з іх, пра якія Рыгор часта дапамянаў Лібе,—гэта пагроза падпасьці ў Пецярбурзе выкрыцьцю і арышту,—губіў таксама сваю вострасьць.

Рыгор самаўверана глядзеў у наступнае, застаючыся наўздзіў нячулым да небясьпекі. Усвойная яму, як кожнаму чалавеку, некаторая асьцярожлівасьць адпала, як прыгаркі ад пасудзіны. Ён ня пытаў сябе, чаму гэта так сталася з ім, але быў упэўнены, што зараз з гэтым ня годзіцца яго людзкая вартасьць. Гэта адкідала вострасьць клапатлівасьці і пра сямейнае жыцьцё. Рыгор вызначыў яму маленькі ўтульны куток у сваім нутры, без якога, наогул, нельга абыйсьціся жывой істоце, і тым здавольваўся.

Гэта незаўважная клапатлівасьць упіралася галоўным чынам у Лібу.

За кароткі час сумеснага жыцьця яна пасьпела з ім зблізіцца, сыйсьціся, як Рыгор таго не чакаў. Ранейшыя ўспыхі пацуцьця, падобныя да выбуху маланкі, разгарэліся цягучым, незгасаючым полымем. Было-б цяжкай опэрацыяй, каб хто падумаў разлучыць іх.

Сам Рыгор баяўся думкі пра гэта, як не баяўся іншага нічога ў сваім прыватным жыцьці. Ліба знаходзіла словы, ласку, міну і ўзрок, якімі суцяшала яго ў хвіліны выпадковай жальбы... Яна дубальтавала яго надзеі, гартавала жаданьні, дзень-ата-дня вытоптвала пабочную сьцяжынку ў сумесных намерах.

І цікава—Ліба дамагалася ехаць, а разам з тым яна болей усяго трымала яго ў Менску.

Толькі з-за Лібы Рыгор не пакідаў думкі папрасіць Стукалку, ці не дапаможа ён, хоць праз начальніка ўпраўленьня, перавесьці яго ў адпаведную мілітарызаваную ўстанову ў Пецярбургу.

Дзевятага сакавіка Рыгор увайшоў у канцылярыю ўпраўленьня з намерам адразу падыйсьці да Прахора Хведаравіча і выказаць яму сваю просьбу.

Стукалка якраз быў заняты. Каля яго стаяла некалькі асоб, з якімі ён заўзята гартаў сьвежа атрыманыя газеты.

Рыгор не хацеў пры іншых гаварыць з ім пра свае інтарэсы. Ён прысеў за свой стол і ўзяўся лістаць вынятыя з шуфляды

справы. І толькі яго ўвага зацягнулася ў змест першага адносьніка, як яго паклікалі. Рыгор падняў голаў і ўгледзеў, што яго заве Стукалка.

Калі ён апынуўся каля ўпраўляючага справамі, акаляўшыя таго асобы, сярод якіх апынуўся і кіраўнік работ, Яўген Віктаравіч Проваў, паказалі Рыгору зьмешчаную ў газэтах справаздачу пра скандальнае паседжаньне Думы.

— Чытайце, Рыгор Міхасевіч, і кажэце сваю думку,—запрапанаваў Стукалка.

Усе настаражыліся і прыціхлі, сочачы за Рыгорам, які прабягаў вачмі сьвежы друк ранішняе «Біржоўкі». Калі-ж ён з усгыхнутаі вясёласьцю адварнуўся ад газэты, яго сустрэла зьлітнае, ва ўпор праказанае:

— Нну-у?!

Чаканьне рыгоравага водгуку на думскія падзеі незварухназварожана трымала заінтрыгаваных чыноўнікаў.

— До-о-бра!—каротка ды ўверана адказаў Рыгор.

— Так, пара,—паўшэптам дадаў Стукалка.

— Зазналіся, падляцы!—паглядзеўшы на інжынэра, няўверана праказаў незнаёмы Рыгору чалавек.

— Гэта, разумееце, гавораць ня члены Думы, фактычныя сябры падляцоў; гэта іх вуснамі гаворыць жах перад уздымам рабочае помсты,—з тым-жа задзёрам уверыў сагутарнікаў Рыгор.

Яго сказ прымусіў Стукалку з гіранічнай ухмылкай пераглянуцца з Провавым. Апошні, відаць, заінтрыгаваўся гутаркаю, але не зьвярнуў належнае ўвагі на сэнс рыгоравага сказу.

— Гэтага мала!—стукнуў ён кулаком па сталу, заставіўшы Стукалку і двух другіх палахліва паціснуць плячыма, а канцылярных—праверыць вачыма.—Справу трэба выносіць на вуліцу! Не зважаюць грамадзкае думкі, няхай адчуюць грамадзкага кулака. Досыць гандляваць Расіяй ды глуміцца з яе народу. Грамадзкасьць здолее вярней давесьці вайну да перамогі, чымсь Сухамлінавы з царска-сельскай прадажнай клікай...

Але Рыгор перабіў яго; вайшоўшы ў азарт, ён перастаў лічыцца з вакольнымі абставінамі. І калі сполах нагнаў раптоўную цішыню, ён уголас праказаў:

— Так, вайна кончыцца на вуліцах сталіцы. Але яе кончаць не палахлівыя крыкуны з Таўрыцкіх палацаў, а рабочыя грамады ўжо разварушаных гневам фабрык і заводаў...

Толькі тады ён скеміў, якую ўзяў на сябе рызыку, калі Стукалкава рука нэрвова тузанула яго за крысо.

Абарваўшы сказ, Рыгор заўважыў лёгкае хваляваньне службоўцаў, якія то закашлівалі, то застуквалі крэсламі начальніцкую зьбянтэжанасьць.

— Няхай вас зусім... які вы неасьцярожлівы!—папракнуў Рыгора Стукалка.

Рыгор уголас засьмяяўся.

Двое чыноўнікаў пасьпяшылі схавацца ў адчыненую фортку дзьвярэй габінэту начальніка ўпраўленьня работамі. Стукалка прыказна матнуў перад Рыгорам міжвольна складзеным кулаком, а кіраўнік работ атраду затуліўся газетаю.

— Хаця-б не пачуў ніхто,—паглядзеўшы з-пад ілба на пайшоўшых, западозрыў Стукалка.

— Прахор Хведаравіч перапалохаўся,—бэдзёрыўся Проваў, выгледваючы з-пад газеты.

І ён паўшэптам пачаў апавяданьне Рыгору пра забойства Бросьнем Рудольфа Шульца. Проваў знайшоў патрэбным пахваліцца Рыгору сваім спачуваньнем забітаму, ды варожасьцю да забойцы.

— ...Каб гэта захапіў на гарачым учынку—не бяруся за сябе... Ну-ж вам ведама, Рыгор Міхасевіч, што цяпер немец палонны спагады ня знойдзе... Станавы, прахвост, ухмыляўся, калі я стукаў кулаком, патрабуючы заслужанай кары разбойніку... Ды што-ж ты зробіш... Даў выгляд, што паварочвае справу да сур'эзнага, а далей... ці-ж можна ручыць, што Бросьня ня гуляе зараз яшчэ з падзякаю за стараннасьць?.. Падляцы...

Проваў кулак нечакана для яго самога прайшоў шрацінавым стукам перад носам Стукалкі. Той нэрвова адарваўся ад чытанага рапарту і працягнуў трасучую руку ў бок Яўгена Віктаравіча.

— Супакойся, Хведаравіч! Зямля стаіць нярухомай. Абое засьмяяліся.

— А я скажу праўду—шкадую Рудольфа. Хоць немец і мо' сам нёс крыху віны за пачатак вайны, усё-ж у ім таілася зьняна-вісьць да яе... І розумам—некалькі раз спрабаваў гутарыць з ім—Кант... Вострая, як нож, думка, багатыя, дзіўныя пляны... Самому-ж Бросьні, гаду, ня раз даваў практычныя рады... Ну-ж той, плюгавец, здатнейшы выявіўся да прээймы чорнасотніцкага цкаваньня, ніж да патрэбных яго тупаватай галаве ведаў. Вечны пакой дарэмнай ахвяры... Няхай яна будзе залічана ў скарбніцу агульнае адплаты...

— Вас просяць у габінэт...—перабіў Провава нячутна падышоўшы да іх стройны малады чалавек.

Яўген Віктаравіч юрка ўсхапіўся з месца, паправіў мундырчык, кашлянуў і, нічога не сказаўшы ні Стукалку, ні Рыгору, пайшоў да дзьвярэй у габінэт начальніка ўпраўленьня работамі.

Рыгор пачакаў, пакуль Стукалка перагледзіць паперу, і, папрасіўшы прабачэньня, пераказаў яму сваю просьбу. Стукалка, напэўна, не знайшоў яе ні нечаканай, ні нязбыўнай, бо зусім спакойна выслухаў Рыгора і яшчэ спакойней паабяцаў:

— Гэта, бадай, можна будзе ўладзіць ды ня дрэнна для вас.

— Ідзе!—уверыў ён Рыгора, калі той падзякаваў за абяцанку.

У Рыгора ня было падстаў не паверыць свайму бліжэйшаму прынцыпалу, як чалавеку ў гэтым чэснаму, і ён адышоў ад свайго стала з завіхрыўшымі ў галаве плянамі. Выйсьце са становішча наглядлася як найлепшае, абы толькі наперадзе што-кольвечы староньняе не сарвала добрых намераў Стукалкі.

Прынамсі ў даны момант нівошта не намякала на гэта...

Непрагледжаныя паперы з вынятай справы папоўніліся новымі. Яны ўбіралі рыгораў стол засуцэленым белым абрусом.

Калі ён сеў за ім, то з двух канцоў пацягнуліся да папяровага абруса папэцканыя сіняю фарбаю рэгістратаршыны рукі...

III

— РЫГОР МІХАСЕВІЧ?

Асьцярожлівы і ў той-жа час увераны жаночы голас адцягнуў Рыгора ад папер.

Ён паглядзеў перад сабою і замёр у здзіўленьні...

Пры стала стаяла Наталя.

— Наталя?

Поўны, прыстараны твар, лёгкае рабаценьне каля носу і на носе, спакойліва-анямічны ўзрок і таго-ж настрою ўстаноўка радзілі сумненьне.

— Няўжо Наталя?

Рыгор хутчэй падаў ёй крэсла і яшчэ раз упэўніўся:

— Наталя?

Далёка не ранейшая ўхмылка, як выплаўленая з агня, манлівая і прыцяглая, зараз спакойная і ціхая, засьведчыла Рыгору здагадку.

— Папрашу садзіцца... А я ўжо думаў...

Трэба было папрацаць сябе за тую хвілёвую разгубленасьць, якая выразна адбівалася на няскладнасьці гутаркі.

Наталя пераняла рыгору думку нечаканаю трапнасьцю:

— Ты-ж мог мой адрас мець?

— Ня толькі мог, але і хацеў...

— І што-ж таму перашкодзіла?

— Магчыма, што тое, чаму і ты...

— Добра... Ня будзем чапаць мінулага. Кажы, як жывеш?

— Іначай, ніж тады, калі мы рассталіся.

— Трэба верыць...

Кароткая пауза дала Наталі магчымасьць запытаць Рыгора:

— Жаніўся?

— Не таюся... Запрашаю да сябе...

Рыгор адарваў кавалачак чыстае паперы і хутка падаў яго Наталі.

— Мой адрас. Ня прыдзеш—жонка мяне закліе. Я ёй многа гаварыў пра цябе.

— Нават да таго прышло? Дазволь табе не паверыць... Ну, што-ж... Жыцьцё, разумееш, плыве, дарогі крыжуюцца...

— Крыжуюцца, а больш блытаюцца... Ці даўно тапталі нагамі прыбраныя вуліцы Рыгі, а гэта... Сапраўды ты замужам?

Яго ўпераны ўзрок на Наталю прыліп да яе пахарашэўшага ў апошнюю хвіліну твару. Калі ён апаў на стол, то якраз трапіў на выпаўшую з адчыненага рыдыкюлю рудую фотографію, дзе задком уверх ляжала рэзвае малое.

— Дазволь павіншаваць! Ты ўсё-ж спрытнейшая ад мяне.
Перад рыгоровым носам мігнуўся наталін рыдыкюль.

— Ты ні званьня не зьмяніўся, Рыгор.

Наталя суцешна паглядала на яго праз стол і задаволена ўхмылялася.

— А ўмовы вымагалі многага,—адказаў Рыгор.

— Чаму?

— Як табе сказаць! Давялося шмат чаго перажыць... Матку страціў. Шэраг блізкіх людзей... у тым ліку... цябе...

— Сьмяешся?..

— З чаго-б сьмяяўся, але ня з гэтага.

Сур'ёзная міна пакрыла наталін твар. Стромкі ўзрок яе адарваўся ад Рыгора і прабег праз канцылярыю, як сонечны зайчык.

— А я не сказала-б, каб ты быў у мяне згубленым...

Апошнія слова замерла ў ціхім шэпце. Але Рыгор яго пачуў, і яго нутро адгукнулася едкім уколам яскравых успамінаў.

Каб ня зьбіцца на сантымэнты, ён перамяніў гутарку, праказаўшы да Наталі:

— Абяцаеш быць у нас вечарам?

— Білет страчу.

— Можна адтэрмінаваць... Хочаш, я сам гэта зраблю.

— Навошта, часу ў мяне хапае... Ага!..

Наталя спрытна зазірнула ў рыдыкюль і дастала з яго ліст:

— Выбачай, Рыгор. Гэта ён мяне прывёў сюды. На!

— Гэты ліст—ён?!

Яго ўзрок прабег па шэраму квадраціку паперы.

«Ад каго-б?»

— Мяне вельмі прасілі перадаць табе гэты ліст і я мусіла...

— Я не магу дагадацца, хто мне яго перасылае... Адну хвіліну...

Рыгор дастаў з конверта ліст і ёмка перавярнуў яго на апошнюю старонку.

— Дзе ты з ім стрэлася?

— Зусім выпадкова, у аднэй рабочай сям'і. Ён мне дужа спадабаўся. Ня была знаёма, а ўвечар сышліся, мэрам-бы гадамі

ведаю яго. І чаму-ж было адказаць яго просьбе!.. Скардзіўся, што некалькі лістоў напісаў, а ты маўчыш...

— ?!

— Так, так. Анікей Кузін ня схлусіць. Я яму веру...

— Павер, што не атрымаў аніводнага лісту...

— А каб першым напісаў яму, страціў-бы гонар, думаеш?

— У нашых з ім адносінах няма гэтага разуменьня...

— Выбачайце!..

Стукалка адважыў далікатны ўклон у бок Наталі.

Тая адварнулася на канцылярыю, каб не перашкодзіць.

— Я думаю, Рыгор Міхасевіч, можна будзе гэта аформіць у выглядзе камандыроўкі. Вы прабудзеце там месяц і, думаю, што за гэты час або самі падшукаеце, або я выдумаю што... Гэта тады, калі вам патрэбна хутчэй. А калі-б вы пачакалі, тады...

— Дзякую, Прахор Хведаравіч. Дазвольце ўжо водлуг абставін выкарыстаць вашу ласку...

— Што-а вы-і, што-а-а вы-ы! Не за службу, а за дружбу... думайце, калі ласка...

Стукалка тым-жа ціхім і роўным крокам, якім падышоў да Рыгора, вярнуўся да свайго стала.

— Меруся, Наталя, варочацца ў Пецярбург... Няма, ведаеш, мне тут разгарнення. Менск—гэта вайсковы лягер, прасякнуты жахамі вайны. Генэральскі абсац прыдушыў у ім усё жывое... Апроч звону шпор ды стуку конскіх капытоў—нічога...

— Так, спачуваю тваёй думцы... Анікей нават прасіў мяне, каб я цябе ўгаварыла пераехаць. Там ты патрэбны зараз. Разгортваецца вялікая справа... Заводы заварушыліся... Пуцілаўскі перажыў ужо дзве забастоўкі. Трэба ехаць... І я паеду... Бывай!

— А да мяне?

— Не магу, Рыгор!

— Крыўдзіш, Наталя!

— Мы абое пакрыўджаны.

— Я не хачу верыць, каб ты была здатна да капрызаў.

— Ня гэта... Бывай!

Рыгор падышоў да Наталі і ўзяў яе за руку. Накіраваны ў яе твар рыгораў узрок апальваў яе вочы—яны панікалі. Тая

роўнавага Наталі, з якою яна прыйшла да Рыгора, змянілася балючай нэрвовасцю.

— Я спазьнюся на цягнік.

Наталя павярнула да дзвярэй. Рыгор апранаў шынэль, калі яна стукнула дзвярыма.

— Я цябе, Наталя, не разумею, аднак,—з лёгкім упікам праказаў ён, нагнаўшы Наталю на вуліцы.

— Паверыш, не магу заставацца назаўтра. Мне абавязкова трэба заўтра да вечара быць у Харкаве.

— Я адчуваю, нібы са мною гаворыць другая Наталя...

— Магчыма... Але і Рыгор таксама мала падобны да таго, якога я ведала...

— Ты мыляешся...

— Магчыма... Ну, і ты няверна судзіш...

Праз адрыўныя, сухаватыя пераказы іх гутарка паступова сышла да нічым нявытлумачаных спрэчак.

Каля вакзала, куды Рыгор правёў Наталю, у яе не хапіла цяропня і на гэта. Яна маўчала, ні моргам вока не рэагуючы на рэдкія, зноў павернутыя на таварыскі цёплы тон рыгоравы сказы.

Рыгору заставалася зволіць Наталю ад свае надазойлівасці, і ён працёг ёй руку, папярэдне прылажыўшы да казырка.

Наталя нехаця развіталася з ім і ўскорыла хаду па ўступях усходаў.

— Напішы з Харкава, чакацьму!—гукнуў Рыгор і, недачкаўшыся адказу, павярнуў назад.

Адышоўшыся на некалькі сажняў, яму зарупіла яшчэ раз аглядзецца на вакзал.

Наталя стаяла на ўсходах і глядзела ўсьлед яму. Рыгор памахаў ёй шапкай, і пайшоў ужо не на службу, а ў сталовую.

Паводзіны Наталі пакінулі ў яго нутры няпрыемны адбітак. Мэрам-бы нешта запала ў сэрца і ня было жаднае рады яго адтуль выціснуць. Брала здзіўленьне—што сталася з чалавекам, якога ён добра ведаў з інакшага зусім боку. Няўжо ў Наталі над таварыскім пачуцьцём узялі верх пачуцьці жаночыя. Ці яны ў гэтай-жа меры, у якой зараз выявіліся Рыгору, валодалі ёю і

раней, але былі ўдала замаскаваныя паказной рэвалюцыйнасьцю?
А мо' падобная зьмена істотна для кожнай жанчыны, тады?..

— Вы ўжо заказалі?

Перад Рыгорам стаяла сіманавя жонка. Рыгор прыўстаў і прывітаўся з ёю. Прывітаўся і заўважыў зладзін сумны настрой.

— Прынясеце па свайму выбару.

— Давяраеце?

Натужная ўхмылка не пасавала да нявыразнага ўзроку вачэй.

Рыгор паглядзеў усьлед, калі Злата пайшла да кухні, і пачаў чытаць ліст ад Анікея. За чытаньнем ён не заўважыў, як Злата апынулася зноў каля яго.

— Ежце, каб не астыла.

— Дзякую... Што чуваць? Нешта Сімана сягоньня ня відаць...

Злата недаверна аглядзелася па харчоўні і цішком паведаміла:

— Сіман учора арыштаваны.

— Што вы кажаце?!

— Са сходкі ўзялі,—яшчэ таемней выказала Злата.

Праз нейкі час, падаўшы Рыгору другое, яна пужліва паскардзілася.

— Было добра, а цяпер стала яшчэ лепш...

Рыгор нехаця даеў абед. Вестка пра Сімана адняла апэтыт. Ды ня толькі гэта. Злата перабіла яго бадзёры настрой, які пачаў складацца пры чытаньні анікеевага лісту.

— Яшчэ ня лепш!—падаў ён.

Злата ня чула яго слоў: яна ўжо стаяла каля другога наведвача, які бессаромна рабіў ёй вымову за нядбайнасьць да яго з боку падавальніцы.

— Няйначай, як хто знарок рашыў вымучыць маю душу дарэшты...

Недачытаны ліст Рыгор вярнуў у кішэню і сьпешнай хадой выйшаў з харчоўні.

IV

ШОЛАМ І СУМЯТНЯ ЗАХАРАЎСКАЕ адцягнулі рыгоравы думкі на сябе. Гарадзкое жыцьцё цякло сваім парадкам, чужое настрою паасобных адзінак.

Аднак яно цікавіла Рыгора. Кожны дзень уносіў нешта сваё, новае, а часта і нечаканае. Сёнешні дзень асабліва выдаваўся з гэтага боку.

Здарэнні, што адыграліся ў дзяржаўнай Думе, разварушвалі затоеныя ў грамадзе думкі і настроі. Праглівыя ўзрокі павярнуліся на гэту куртатую, шэрую і малапрыметную ўстанову. Націск разняволеных ад часовага анэмізму рабочых гушчаў дакочваўся да сьцен Таўрыцкіх палацаў. Не рэагаваць на гэта маглі выключна тыя, хто ня ўлічаў небясьпекі стаць ахвяраю свае сьмяротнае панікласьці.

Уздым рэволюцыйных настрояў разіў больш чужых і далёкаглядных, хоць яны па сутнасьці складалі бадай адно суцэльнае ў складзе наўздзіў сваяасяблівых «народных прадстаўнікоў».

Адбітак гэтых вестак Рыгор выглядаў на тварах соцень людзей.

Ранішняя гутарка ў канцылярыі ўпраўленьня служыла ўзорам гэтаму. Што азначае захапленне опозыцыйнымі думкамі гэтых людзей, як, прыкладам, Стукалка?

«Калі ўжо дайшло да падобных зьяў—ня збыцца марам радзімых патрыётаў. Яны жорстка пралічыліся на вайне. Не пасобяць ім ні перамогі хаўруснікаў, ні гэтак жданае выступленьне Амэрыкі. Людзкія гушчы ўсё болей ды яскравей выглядаюць у вайне няшчасьце.

Пара!..»

Гутарка з Наталяю адышла ў затульля куткі рыгоравага нутра. Прытупілася нядаўняе ўражаньне і ад сіманавага арышту...

Наперад выпіралі пытаньні, што іх кранаў анікееў ліст.

Рыгор адчуваў сябе, як той, хто ўсплываў на чаўне на самы хіб усьпененых хваль. Гэтыя хвалі бурлівымі, пеністымі сувоямі ўпарта каціліся напрамкам да раскалыханае сталіцы.

Мінаючы струмень пешаходаў, дзсяткі рамізьнікаў, што накіроўвалі Захараўскаю ў бок вакзала, ён ня мог адарваць узроку, не правёўшы кожнага з іх...

На кватэру Рыгор прыйшоў з акрэсьленым рашэньнем пакінуць Менск як можна хутчэй.

Ужо ён аглядаў набытую маемасьць, мяркуючы, як будзе з ёю рабіць. Нельга сказаць, каб стол ці шафа суцяшалі яго ўласьніцкае пачуцьцё. Дзе там! Рыгор упікнуў сябе, чаму не здагадаўся іншым чынам, пазычкаю, ці пракатам, абсталёўваць свой часовы пакой...

Нарэшце... або варта займаць гэтым сваю ўвагу?..

Яго думкі перанясьліся на недачытаны анікееў ліст.

Дык вунь яно што!..

Калі на яго зьяднаным фронтам наступалі жыцьцёвыя адмоўнасьці, то і дадатныя прыгоды не засталіся ў завінаватасьці.

Анікей настойна ўгаварваў Рыгора перабірацца ў Пецярбург. Ён абяцаў яму—з вакзалу проста на працу. У завод, а калі толькі не падабаецца, «адвык ад чорнае працы», у кантору, ці ў банк. Адно-б не заставаўся ў Менску...

— Ха-ха-ха! Адвык ад чорнае працы! Цудны, аднак, гэты Анікей!..

Вобраз таварыша мігнуў у праменьнях спушчанага над дахам сонца...

Але яго зьмяніла Ліба:

— Ты ўжо дома?

Лібін настрой гармановаў з вясновым днём, якім быў гэты, сёнешні.

Ён быў бліжкім і Рыгору, і Ліба сама бачыла гэта.

— Хоць раз ды я перамагла!—пахвалілася яна, падбегшы да Рыгора і ўзяўшы яго за руку.

Чырвоны крыж на грудзях затуліў рыгораў узрок.

— Я адчуваю, што ты прынесла добрыя навіны.

— Няўжо? Мой твар выдае гэта?

— А як па-твойму?

— Бадай што... Ды навошта мне хаваць ад цябе...

— Што?

— Тое, якое дае мне магчымасьць перавясьціся ў Пецярбург.

Сёньня ордынатар нашага лазарэту запрапанаваў нам перабрацца да яго ў Пецярбург. Ён пераводзіцца туды на службу...

І я дала згоду першай... Добра зрабіла?

— Першай? Добра.

— А мо' табе не падабаецца?

— Што ты, Ліба, кінь... Я вельмі задаволены гэтым, бо і самому ёсьць падобная пропозыцыя...

— Ад каго? Скажы!

Рыгор падаў Лібе анікееў ліст.

Яна прагна накінулася на яго і прачытала ад слова да слова.

— Анікей Кузін? Гэта той, што ты мяне з ім каля заводу пазнаёміў?

— Так... Добры таварыш... Каб і хацеў ня любіць—нельга... І зацяты барацьбіт...

Ліба праверыла яго словы па характары лісту.

— Мне падабаецца, Рыгор, гэты твой таварыш...

Рыгорава рука абвіла яе шыю.

— Толькі гэта і падабаецца?

— Кінь, Рыгор... Табе пара мяне выведаць, як мае быць. Ты любіш жартаваць, а мне здаецца...

Мужняя шчырая ласка папярэдзіла кабеціну гняўлівасьць.

— Калі-б ты мог прыгатавацца да ад'езду?..

Рыгор падумаў.

Яго ўзрок накіраваў да пачырвоненага захаду, а думкі— у наступнае.

«Калі-б ён мог прыгатавацца да ад'езду?»

Ужо гэта пытаньне ня ўпіралася амаль што ў жадныя перашкоды. Тым ня меней ён ня мог вызначыць тэрміну для падобнага кроку.

— Я ня думаю, каб нам прыйшлося доўга зьбірацца,—адказаў Рыгор.

— Мне так хацелася быць у Пецярбурзе да Першага мая,—выказала свае пажаданьні Ліба.

— Мне думаецца, што гэта магчыма...

Далей гутарка незаўважна для обоіх перайшла на іншыя тэмы.

Рыгор не забыў перадаць Лібе пра спатканьне з Наталяю, пра гутарку ў упраўленьні кіраўніцтва. На нейкі час ён яшчэ раз спыніўся на забойстве Рудольфа.

Усе закранутыя ім пытаньні разьвязваліся пад кутом погляду блізкага перасяленьня ў Пецярбург.

Апошні выразна ўплываў пагодлівасьцю на іх адносіны. Знайшлі сабе месца ў гэтай іх гутарцы і некаторыя сямейныя

пытанні. І Рыгор і Ліба выявілі перад сабою тое, што з часам мусіла легчы над іхным жыццём больш ачулаю павіннасьцю. У які бок накіруецца разьвіццё гэтага, пакуль ніводзін з іх ня думаў. Аднак, уваход прыватных жаданьняў у акрэсьленыя рамкі—адцягваў на сябе ўвагу абудвых.

Па-за сьценамі пакою блукалі пашарэлыя ўздымы ранейшых надзей, але абрысы іх туманіліся, як праз малочнасьць аконнага шкла...

Калі над супроцьлежным будынкам стухалі апошнія водблескі захаду, а ў пакоі гусьціўся апоўны вясновы змрок,— Ліба запрапанавала Рыгору выйсьці ў горад.

Чыстае неба спакойнага надвор'я прыносіла ў пакой ажыўлены, узняты шолам вулічнага жыцця.

Наперакор раскалыханаму шалу сьмерці, якая жахлівым поступам мерала земляныя абшары,—задзёрыстай, пружыністай рабілася сіла нараджэньня новага. Разам з раставаньнем сьнегу, побач з набуханьнем пупінкаў на дрэвах паўставала бадзёрасьць, уздыблялася да сонца цяга маладых пакаленьняў. Падобна гоману разьюшанай паводкі—гудзела песьня сьвежае, пявучае гамонкі ўсьцяж роўных стужак вуліц.

— Пойдзем!

Яны пасьпешна зьбіраліся выходзіць з пакою, але ў гэты час ужо паднімаўся да іх ганкам Сёмка.

Ён дапытаўся, дзе жыве Рыгор, і з параю важкіх клункаў, за дзьве гадзіны да адходу цягніка, рашыў яго наведаць.

«Рыгор, напэўна, не чакае—ну, што-ж»... І мазольныя, не адмыўныя ад зямлі пальцы тузнулі званок.

Мэрам-бы ўдваіх пазвалі яго ўваходзіць.

«Удваіх?»

— Добры вечар!

Абапал стаялі Рыгор і яшчэ нейкая асоба.

«Углядаецца?»

Абеглы ўзрок нічога не казаў Сёмку, аднак у Лібе нешта знаёмае.

— Вы зьбіраліся выходзіць?

Сёмкаў прыход быў болей як нечаканым. Рыгору нельга было варочаць таварыша з пакою, і ён тут-жа распрануўся.

— Мая жонка! Напэўна бачыў калі?

Суровая міна лібінага твару выказвала нібы-та незадоволенне яго прыходам.

Сёмка выбачыў:

— Каб я ведаў, што перашкоджу, я не заходзіў-бы..

— Што вы, калі ласка!

Ліба вярнулася да гаспадыньскіх абавязкаў.

Увіхаючыся каля стала, яна не забывала аглядацца на Сёмку.

Ад гасьця нясло дзэгцем ды потам. Лахматы твар не гарманавалі з мяккім тонам гутаркі. А шэрыя вочы таілі ў сваіх узроках бяздоньне жалю.

Між тым Сёмка выціскаў аднекуль крохкія ўсплёскі сьмеху і выдаваў сябе моцным у няроўным змаганьні з мулкім няшчасьцем.

— Ты гэта як да мяне трапіў?

— Яўген Віктаравіч «зьлітаваўся» і паслаў у камандыроўку за жалезьнякамі.

— Закупіў-жа хаця?

— Паўсотні. Дзе ты што зараз знойдзеш... А ў атрадзе— бяда... Мы, бач, пераехалі за дваццаць вёрст ад Ступак, да Вішнеўскай, і грунт, я табе кажу,—жалеза. Хоць ты лёмам гваздай—жалезьнякі як гумалыстыкі гнуцца... Дзень працы, а знаку—як кот наплакаў.. Казна, бачыш, і мэта, няхай яе пярун спаліць, усё-ж трэба...

— Ха-ха-ха! Я бачу, што табою заваладала гаспадарскае пачуцьцё...

— Старшы, ведаеш.

— Ты ўжо старшы?

— Дзякуючы табе, Рыгор... Наогул, ведаеш, ты мне зрабіў столькі добра... Каб ды не адно, можа-б с'як-так...

— У чым-жа гэта адно?

— Волька падвяла... Кабета дажывае апошнія дні...

— Я цябе не разумею! У чым справа? Яна мяне праводзіла здаровай ды вясёлай.

— Вось тое і то, а раптам хапілі лёгкія, горла... Ды што казаць!..

Сёмка безнадзейна матнуў рукою.

— Каб ня дзеці, а то—прапашчы чалавек. Што я з імі чыніцьму?.. Дрэнь справа. Маці была-б дужэйшай, а то і старая аднэй нагою ў магіле...

— Яна ляжыць у вас?—пацікавілася Ліба не без спагады ў голасе.

— Лежма...

Ён паглядзеў у вакно, за якім бліснула сьвятло ліхтара.

— Выбачце... Неяк выходзіць, мэрам-бы я прыехаў са скаргаю... А, між тым, мне хацелася іншага...

— Кінь!

— Так, так... папершае, я хацеў прасіць цябе, калі ў мяне працягнецца нейкі час бяз дрэнных прыгод,—заві мяне да сябе... Паверыш—захацелася ў горад. Зямля, вёска—мяне падвялі. З ахвотаю пажыў-бы нейкі час у горадзе... Хочацца аднавіць мінулую чыннасьць... Сьмяешся? І мне сьмешна, тым ня менш... Абяцаеш?

— Я еду ў Пецяярбург!

— Ізноў?

— Ізноў!

Сёмка ўздыхнуў і ўперыўся ў зрокам у Рыгора.

— Туды-б—ды ці давядзецца!..

— Ня руч.

— Наўрад... А хоць-бы сволач тую напаткаў, Бросьню гэтага... Казалі, нібы ён апынуўся ўжо ў Пецяярбурзе...

Успамін пра гісторыю з Рудольфам Шульцам перамяніў настрой абодвых. Рыгор задумаўся і няўважна выслухаў пераказ Сёмкі і адыгранай у атрадзе трагедыі. Забойства Рудольфа ўздымала ў Рыгора цяжкае пачуцьцё абурэння і мучыла безадплатнасьцю забойцы.

— У Пецяярбурзе пашукаем...

— Заві мяне—дваім будзе лягчэй знайсці.

Таварыскае завярэнне, што даў яго Рыгор Сёмку, выклікала паўтор нядаўна прапянага Сёмкам мотыву.

Пад гэты напеў сёмкавы ногі лёгка пераступалі парог з рыгоравага пакою.

— Кланяйцеся Вольцы і не пакідайце лячыць. Яна павінна жыць і для вас і для дзяцей!

Падзякаю Лібе была лагодная ўхмылка Сёмкі, кінутая ім з-за дзвярэй у пакой, дзе на срэбным сьвятле выдзяляліся цёмныя сылуэты Рыгора з Лібаю.

V

ЛАМАВАЯ ПАДВОДА чакала апошняга куфэрка. Падводу сьцерагла Ліба, а Памыйка пабег за рамізьнікам. Бадай адначасова высунулася з-за рогу вуліцы конская галава, а з дзвярэй дому—сьпіна ламавіка.

Прайшло зусім нямнога часу, пакуль Ліба з Памыйкам паперадзе, а Рыгор з ламавіком пазадзе кранулі да вакзалу.

Цёплы адвячорак кішэў натоўпам людзей. Як знарок, дзесьці ў баку Ляхаўкі грывеў вайсковы оркестр. Зусім незалежна ад гэтага ў рагавым доме трумкала рояль мефістофелеўскую сэрэнаду.

На завароце конь чуць не наскочыў на кучку дзяцей, якія зацягла гулялі ў вайну. Пачуўся палахлівы дзіцячы энк, а сьледам старая яўрэйка з крамы пасылала да рамізьніка гучныя праклёны.

Зьвязаная рукамі, як ланцугом, маладая пара перагарадзіла тротуар, заліваючыся рогатам.

Пажылы чыноўнік зрабіў заўвагу, але абышоў пару брукам.

На скрыжаваньні Захараўскай з Багадзельнаю бліснуў ліхтар над пад'ездам готэлю «Гарні». Толькі што пад'ехаўшы аўтомобіль лапатаў утому.

Хіхікала наўздзіў вострым голасам жанчына, якую афіцэр цягнуў у готэль. На адгоне сажня ад гэтай сцэны газэтчык выгукваў навіны з фронту, з Нямецчыны, з Амэрыкі.

— Ёх ня відаць,—азірнулася Ліба.

— Яны паехалі іншай дарогай.

— Хаця-б не спазьніцца здаць багаж. Казала-ж Рыгору выбірацца раней, дык ласьне яго ўгаворыш!

Памыйка суцешыў Лібу.

— У вашым распараджэньні болей гадзіны.

— На вакзале так цесна... Дык вы кажаце, што хутка будзеце ў Пецярбурзе?

— Мяркую.

— Заяжджайце, прашу вас... Вы, наогул, якісьці стаў нялюдны. Столькі пражылі ў Менску, а ня ведаю, ці былі ў нас тры разы.

— Заняты, Ліба Шлёмаўна... Ды і вы таксама... Любіце ўнікаць, а прыдзі—ласьне засьпееш вас?

— Рыгор заўсёды дома... Ды я ў апошні час...

— Затое ў мяне якраз па вушы работы... Паверыце, ледзьве вырваўся і зараз...

— Яшчэ-б, каб не правясьці нават.

— Вось то-та-ж... Кінуў, бачыце, а правясьці...

— Сто-ай!—перабіў іх гучны вокліч гарадавіка.

Рамізьнік крута абарваў язду.

Прывацзальным пляцам ад усходаў вакзалу ішла рота салдат.

Тоўсты, мурлаты фэльдфэбэль напружаным узрокам адмерваў ровень бакавога шэрагу.

— Аць-два! Ле-авай, ле-а-ва-ай! Ннапра-ва!

З яго басістага голасу раптам выплыў тонкі, салаўіны голас запявалы.

Рамізьнік рушыў да пад'езду пад стройны выбух харавога салдацкага сьпеву.

— Надаела да ачамеры!

Памыйка хапіў Лібу за руку.

— Не нэрвуйдэся.

— Навошта гэты фальш! Няўжо яны думаюць, што ім ўдасца абмануць салдат вымушанымі песнямі.

— Бачыце...

— Проша!

Рамізьнік паваротам галавы даў знаць, што прыехалі.

Памыйка памог Лібе зьлезьці, і яны прайшлі ў бітком набіты вакзал.

— Рыгор замучыцца здаючы багаж,—занепакоілася Ліба.— Пачакайце яго, Павал, а я пайду да касы.

Яе непакой быў лішнім. Ня мінула і дваццаці хвілін, як Рыгор з Памыйкам замянілі яе ў чарзе за білетамі.

І на пэрон яны выйшлі амаль ня першымі.

— Дзякую вам, Павал, што вы пасобілі нам з ад'ездам... Чакаю вас у Пецярбурзе,—праказала Ліба, толькі цягнік спыніўся пры вакзале.

— І вы едзеце?—пераняў яе танклявы, з худым аголеным тварам вайсковы.

Ліба адварнулася ад Памыйкі і ў гэты-ж момант згубіла яго ў хлынуўшым натаўпе пасажыраў.

Ужо стоячы пры акне вагона яна заўважыла мігнуўшы ківок паўлавай рукі, але сказаць нічога не магла.

Сыгнал да адходу пераняў яе намер гукнуць разьвітаньне.

І гэта акалічнасьць замуліла ў лібіным нутры. Яна выла-ялася пра сябе на знаёмага вайскоўца, які адцягнуў яе ад Памыйкі, і паскардзілася Рыгору.

— Хутка справу паправім!—Павал скора маецца быць у Пецярбурзе,—разуважыў той.

Але Ліба ўляглася спаць незадаволенай.

Яшчэ нават назаўтра яна ўспомніла гэта.

І толькі тады, калі за вокнамі вагона задыміліся пецярбургскія фабрыкі, учарашняе было забыта.

Яскравы дзень квітучага мая глушыў надзеннае пачуцьцё, акрыляючы лібіны надзеі. Выглядала парадоксам, калі прысталічная зелень казытала яе цягу да прыроды.

Польныя прасторы Меншчыны, якіх не магло абмерыць вока, зазелянелі бяз лібінай увагі, а вузкая паласа прыгародных купястых лугоў цягнула яе да сябе.

Рыгор паказаў Лібе на гэту дзіўную раздвойнасьць, аднак яна не пакідала быць складаным яе ўзбуджаных адчуваньняў.

Захопленая гэтымі адчуваньнямі, Ліба вярнулася да сапраўднасьці, калі яны выйшлі з вагона пад шкляны насоў вакзала.

— Ты праходзь у залю, а я пайду за багажом.

Ліба хацела прарэчыць Рыгору, але яе пераняло расьцяжнае:

— А-а-а! На-рэшце-э!

З-за чыгуннае кованае падпоры глядзеў да іх разьвяселены Анікей Кузін. Каля яго стаяла яшчэ двое чалавек, якіх Рыгор ня ведаў.

Усе ўтраіх яны кінуліся да Рыгора з Лібай і павыцягалі з іх рук клункі. Аднеквацца ня было як, бо Анікей з таварышамі порстка пашыліся ў вакзал першымі.

— Ты, брат, компенсаваў нас!—казаў Анікей, знаёмячы сваіх таварышоў з Рыгорам ды з Лібай.—А то не хацелася вяртацца дамоў...

Сэнс анікеевага сказу быў цёмным для Рыгора.

Ён здзіўлена паглядзеў таварышу ў вочы.

— Так, так... Не сьмяюся... Мы правялі Якава Гіса, а сустрэлі цябе. Натура пустаты ня церпіць... Ха-ха-ха! Ня праўда, мо'?

Адзін з новых знаёмых весела ўсьміхнуўся.

— Куды-ж Якаў паехаў?—пацікавіўся Рыгор.

— Яго паехалі... На тылавыя работы паслалі ў бок Менску.

— Нават? Як, усё-ткі, цікава крыжуюцца дарогі!

— Бачыш... Прыпяклі беднага: болей году сядзеў, а на закуску—дысцыплінарная кара...

Першая пецяўбургская навіна была далёка ад вясёлай. Гісторыя з Гісам перавярнула ў рыгоровым нутры сфармаванае дарагаю пачуцьцё.

— Яшчэ не лягчэй.

Ён задуменна глядзеў у вакно, за якім узьнімалася ўгору сьвежа-пафарбаваная сьцяна высокага будынку.

— Гэта ўжо мне не падабаецца!

— А каму падабацьмецца! Ды што-ж парадзіш... Бедны Якаў—не ўзялі на ўвагу і яго абаронства...

Ліба пераняла мужаву гутарку настойваньнем:

— Паедзем. У памяшканьні будзеш думаць... Рыгор?

— Куды-ж вы думаеце ехаць? Мо' часамі на старую кватэру?

Рыгор адмоўна матнуў рукою.

— Раней дзе-кольвечы да готэлю, а пасля ўжо прыдзецца шукаць сталай кватэры... Мо', часамі, маеш на воку?

Анікей падумаў і пераглянуўся са знаёмымі.

— Цяперака з гэтай справай нялёгка... Усё-ж, я думаю, можна будзе знайсці...

Яны накіравалі да выйсьця.

На сходах двое таварышоў Анікея разьвіталіся і пабеглі да падасьпеўшага трамваю.

Анікей пазваў рамізьніка.

— У Знаменскі готэль,—праказаў Рыгор:—Ну, а ты як?—запытаў ён Анікея.

— Гадзіне а пятай я буду ў вас,—паабяцаў той і пайшоў да трамвайнай спынкі.

— Раптам—вазьмі і папсуў настрой,—паскардзіўся Рыгор Лібе.

— А хто ў гэтым віною!.. Можа варта было-б забраць багаж?

— Куды-ж мы з ім у готэль?.. Ня згіне...

У далейшую іх гутарку ўварваўся шолам гарадзкога жыцьця. На першы ўзрок, як Рыгору, гэтак і Лібе, яно паказалася на многа інакшым ад ранейшага. З вуліцы, з будынкаў глядзелі сьляды заняпаду. Людзкі натоўп дапамінаў распорканы мурашнік. Кожны парыўна кідаўся ў бакі, раптоўна спыняўся, рызыкаўна перасякаў вуліцу. Кідалася ў вочы надмерная колькасць салдат, кульгавых, аброслых, з распушчанымі шынялямі, павязаных. На іх мэрам-бы не распаўсюджвалася тая нэрвовасьць, якая валодала цывільнымі, асабліва жанкамі.

На працягу аднаго кварталу Рыгор з Лібаю заўважылі і некалькі доўгіх ланцугоў з жанок, якія гудзелі пад вокнамі крам, як чмялі. Пра гэта Рыгор ведаў яшчэ ў Менску, але рамізьнік пасьпяшыў разагрэць іх цікавасьць:

— Што дзень—дык болей!—Но-а-а!—кінуў ён праз плячо да Лібы:—Гонімся за Дарданэламі, а ў саміх есьці нечага. Падума-аць! Столькі часу ўбіваць за фунтам мяса ці цукру... Парадкі-ы!.. Нэ-е, ужо досыць, бачыце... Можна раз, два падараваць, але-ж гэтаму канца ня відаць... І чаму-у то людзі маўчаць?.. Рабочыя маўчаць, салдаты маўчаць... Няўжо-а ня ведаюць, што гэта іх маўчанка якраз на руку начальству?.. Га-а?.. У вас таксама?

— Свар-рач-чыва-ай! Куды-а прэш-ш!

Рука гарадавога чуць-чуць ня ўперлася ў Рыгораў твар.

Круты паварот улева, які зрабіў рамізьнік, пераняў узьбегшую на язык лаянку, што Рыгор намерыўся кінуць яе паліцыянту.

— Вось гэта толькі і ведаюць, фараёны!—вылаяўся рамізьнік, раптам павярнуўшы направа.—Уздыхнуць вольна нельга...

Рамізьнік адказу не атрымаў: і Рыгор і Ліба накіравалі ўвагу на вялікую грамаду сялян, якія павольна заварочвалі на Гароховую вуліцу. Дзесяткі пешаходаў таксама спыніліся, каб на іх паглядзець. Каравыя паўшубкі, падрыпаныя лапці, магеркі і аблезлыя каўпакі, торбы за плячыма і пры бакох, доўгія кіі—павейвалі вострай экзотыкай. Гэта экзотыка, аднак, хавала ў сабе непазбыўнае гора змардаваных валацужнікаў. Рыгору было зразумела, адкуль і што гэты людзі, з якою мэтай яны ўступілі на паламаны сталічны брук і куды іх вядзе балючы клопат надзенных інтарэсаў. Можна ня гэтых, але падобных, іх землякоў, аднавяскоўцаў, часамі родных ён сустракаў і праводзіў тысячамі і дзесяткамі тысяч у Ступінскіх прысадах. Іх, а мо' суседзяў ці блізкіх Рыгор бачыў год таму назад на Знаменскай; спатыкаў іх па дарозе з Пецярбургу да Ступак, па цесных і смуродных вакзалах, па сьцежках ды дарожках разбуранай краіны. Вось ужо каля двух год, як яны мераюць зямлю, стукаюць у запёртыя дзьверы няпрыветных дамоў, гутараць з нячулымі людзьмі пра сваё гора. Два гады—нясупыннага выгнаньня, лютага зьдзеку! Колькі іх прайшло па многалікіх вуліцах сталіцы! Дзе яны супыняцца?

— Бачыла?

Ліба глыбока ўздыхнула.

— Ці скоро готэль?

Рамізьнік абярнуўся да Лібы і асьцярожліва праказаў:

— Сястрыца, ласьне можна не надбавіць за гэткі доўгі прагон?

Ліба паглядзела на Рыгора.

У гэты момант ён заўзята махаў рукою ў бок тротуару.

Гэта зацікавіла Лібу і яна накіравала ўзрокі ў чорную расжалыханую істужку пешаходаў.

ЛІБА УЖО ПРАЙШЛА ў вяртлявыя дзверы готэлю, а Рыгор расплачваўся з рамізьнікам, калі да іх падышоў Міхась Камар.

— Паверыш, не пазнаў... Ты завеш, а я думаю і ня веру— няўжо Рыгор?.. Адкуль, скажы, цябе прынясло? Ды ўдваіх? Знаёмая, ці жонка? Адарваўся і ні гуку. Не спадзяваўся з цябе гэтага, Рыгор... Як жывеш?..

Ужо хвілін з пяць нясьмела паглядаў на іх пасланы Лібаю швайцар, а Рыгор усё пералічваў адказы на камаровы пытаньні. Нарэшце, каля іх апынулася Ліба і далёка недалікатна тузанула Рыгора за рукаў.

Камар-жа не адставаў, ахоплены нейкім шалам скорамоўнай гутаркі. Ён трымаў Рыгора за крысо і стараўся ў найкарацейшы тэрмін падаць як найболей пытаньняў. У захопе гэтай прагі ён не заўважыў, калі ачуўся ў круцёлцы дзвярэй, а сьледам у ліфце і, нарэшце, у доўгім вузкім калідоры пятага паверху.

Толькі дзвэнг ключа ў руках калідорнага вярнуў яго да прытомнасьці.

Камару было няёмка ў ролі незапрошанага госьця, але ён не падаў выгляду на сарамлівасьць. Наадварот, у гэтыя хвіліны выразней, як калі, ён пачуў сваю правовасьць на панібрацкае абыходжаньне з Рыгорам.

Яго ні каліва не сароміла зусім незнаёмая яму Ліба. Знаёмства з Рыгорам пераносілася Камаром і на яго жонку. Аднак, ён не паказаў гэтага, калі Рыгор адрэкомэндаваў яму Лібу.

Далікатна схінуўшыся перад маладзіцай, Камар ня меней далікатна паціснуў ёй руку. Далей, усё з тым-жа этыкетам, Камар прыставіўся рыгоравай жонцы:

— Дзякуйце мне за вашага мужа; гэта я выгадаваў з яго палкага барацьбіта і прыкладнага грамадзяніна...

Ліба пытална паглядзела Камару ў вочы.

Ёй было новым гэта паведамленьне чалавека, у якім яна пакуль што запымеціла ўсяго нейкага неўтрапёнага тыпа. Між тым камарова заява ня сустрэла з рыгоравага боку чаканага

Лібаю адбою. Для яе стала яснай тая задзёрыстасьць мужавага настаўніка, з якою Камар казаў далей:

— Праўда, мая мілая (фамільярнасьць гэта вывела злосную ружовасьць на лібіным твары)... Вучань перайшоў настаўніка. Хі-хі-хі, г-гн-гы-і!.. Нашы погляды некалькі разышліся... Рыгорава маладосьць вымагае экзальтацыі, а я ўжо ведаю кошт гэтай рэчы... Аднак, сястрыца, гэта нам не перашкодзіць заставацца бліжэйшымі сябрамі... Ці ня праўду я кажу, Рыгор?

Камар пакуль гутарыў—кальхаўся, стоячы каля Рыгора; у чаканьні-ж рыгоравага адказу—прысеў на крэсла.

— Не бяз праўды,—з лёгкай іроніяй вымавіў Рыгор.—Не бяз праўды і тое, што чым далей, тым разыходжаньні ў нашых поглядах глыбеюць...

— Браток, таго ніхто ня тоіць. Я зусім не па-твойму гляджу на сучасныя падзеі. Тым ня меней, Рыгор, прызнаюся табе, што гэта не мяшае мне паважаць твае погляды. Хто яго ведае, чым усё скончыцца і хто з нас застанецца правым, а зараз усё-ж мы не канчаткова з табою разышліся. Мне здаецца, што становішча краіны абавязвае і цябе, так як і кожнага грамадзяніна, аддаць свае сілы на яе абарону...

Падняўшыся для вымовы сказу, Камар на гэты раз ня сеў назад, а ў непарушнай позе замёр на месцы. Накіраваныя на камара рыгоравы ды лібіны ўзрокі ўплылі на яго гіпнотычнай сілай чароўнасьці.

Камар хутка выявіў замуляўшае ў яго нутры жаданьне ня чуць рыгоравы думкі, яснай яму па жорсткасьці пранізваючага ўзроку. Але Рыгор, цалкам падтрыманы Лібаю, ня мог не адказаць Камару.

— Цара ды памешчыкаў, буржуазію ды ўсякіх марадзёраў я бараніць не намераны...

Крэсла загрукацела ад націску Камара, які падаўся назад ад рыгоравых слоў.

— Расія—радзіма не аднэй пералічанай табою погані, а і мільёнаў рабочых...

— Радзіма, а не астрог?

— Мы самі вінаваты.

— В-во-а... вы самі вінаваты-і...

Напружанасьць пералівалася праз іх галовы і рабіла вачавідкай недачасную прысутнасьць у пакоі Камара.

Ён неўспадзеўкі гэта адчуў, чаму крута павярнуў гутарку на патрэбу сьпяшыць на кватэру. Ні Рыгор, ні Ліба яго не затрымлівалі, і Камар хутка выйшаў з пакою.

Яшчэ не зрабіў ён трэцяга шагу ад дзвярэй, як Ліба здзіўлена паглядзела на Рыгора, запытаўшы яго:

— Што гэта за тып?

— Ніякага цуда. Мой стары знаёмы, прымаў удзел у рэволюцыйным руху... Але што ты парадзіш, калі ім абуяла патрыётычная дурасьць... Гэткіх няма, на жаль... Яшчэ год таму я чуў ад яго падобныя разважаньні—усё-ж не чакаў, каб іх наша сапраўднасьць не зьмяніла... Між тым... Гарбатага магіла зьменіць...

— Ну, чым гэта ўясьніць сабе, Рыгор?

Ліба не дасказала: за дзвярыма прагучэў звонкі, адрывны гук:

— Тут?

З глыбіні калідору мэрам-бы працяг яго—

— А-а-а!

Рыгор падбег да дзвярэй і не пасьпеў адчыніць, калі па іх каўзанула чыясьці рука.

— Дома?

То быў Анікей.

— Ды вось-жа: не пасьпелі ня толькі паабедаць, а і перадзецца з дарогі—Міхась Камар папэрашкодзіў.

— Гэта ён ад цябе ішоў? Я сустрэў яго па Лігаўцы.

— Так... І, ведаеш, мы ўжо пасьпелі былі зрэзацца з ім.

— А-а-а... Ад яго не чакаць... Працуе-ж ён у ваенна-прамысловым камітэце, ты можа і ня ведаў таго?

— Камар?

— Ніхто іншы; меў ужо справы з гэтай асобай... Спрытны, усё-ж такі, трэба прызнацца...

— Ну, дакаціўся да працы ў ваенна-прамысловым камітэце!

— А чым ён не адпавядае па сваіх поглядах?—уставіла Ліба.

— Вось-то-та-ж...

— Ды ўжо-ж...

Рыгор папрасіў Анікея застацца ў пакоі, а сам пайшоў з Лібаю шукаць абеду.

Праз паўгадзіны ён вярнуўся адзін: Ліба засталася прайсьціся па Неўскім.

— На мяне Пецярбург зрабіў пагрознае ўражаньне,—падзяліўся Рыгор думкамі з Анікеем.

— Два гады вайны! Ня дзіва. Усё-ж, браток, ужо блізіцца да разьвязкі...

— Ну, ведаеш, народ пракаўся... Каб ты ўявіў сабе, да чаго вайна прывяла вёску,—ты жахнуўся-б!.. Нельга бяз болю ўспамінаць... Зьнішчаецца... Ды ня толькі вёска—цэлая краіна зьнішчаецца... Ад Віндава-Рыбінскага вакзала да Менску—непарыўны, густы цуг бежанцаў. Станцыі, разьезды, гарады і мястэчкі—поўны нашароханымі людзьмі... Вайна кінула іх у дарогу, няведаную, бязмэтную, халодную і халерную... Сагналі з месца народ, як чараду вераб'ёў, і пусьцілі ў сьвет...

— Так... Усё да аднаго...

Анікей паглядзеў на гадзіннік Мікалаеўскага вакзала.

— Стрэлка няспынна вядзе да зручнага часу... Вядзе рашуча ды няўмольна...

Ён крута павярнуўся да Рыгора.

— Шаснаццаць год—не чатырнаццаць.

— Зараз настрой другі... Я ня думаю, каб ты не адчуваў таго... Пэўна, не забыў нядаўняга паседжаньня Думы? Мы, рабочыя, прымусім гэты агрызак з царскага стала яшчэ ня так заварушыцца... Страсянуцца сьцены не аднаго Таўрыцкага палацу... Тут ужо не залатаеш ні хаўрусніцкаю згодаю, ні ваеннапрамысловымі камітэтамі... Вось пазнаеш, калі захочаш вярнуцца на завод...

Слухаючы Анікея, Рыгор ня мог стрымацца ад ахапіўшага яго ўздымнага настрою. Абмыты натхнёнай ухмылкаю, яго твар распаляў празрысты ўзрок у наступнае.

Анікей сачыў за таварышавай парыўчатасьцю і бачыў, як Рыгор быў недалёка ад таго, каб сарвацца з месца і паляцець...

— Вярнуся на завод!

Гэта было сказана, як выбіта молатам—вярнуць удару нельга.

— Твая справа—выбірай: я магу цябе ўстроіць у саюз гарадоў таксама. Да рэчы, а як у цябе з дакумантам?

— Паперы добрыя, у парадку, сыйдзе, але надаела чыноўніцтва! Хоць і мала меў да яго дачынення, аднак—прэч! Пайду на завод...

— Можна да Гальске, можна і да Артура Копеля... Ды, прызнацца, усюды месца знойдзецца,—паведаміў Анікей.

— А па-твойму?

— Я раджу да Гальске... Там, разумеш, надзвычай спрыяючыя для цябе абставіны. Прызнацца, і я зараз адтуль... Хоць заўтра на працу... У тым раёне і кватэру шукацьнеш...

— Дзякую, браце, за дбаньне...

Рыгор у момант зьвязаўся думкамі з заводам. Бязумоўнасьць рашэньня навеявала яму пачуцьцё здаволеньня.

— Ну, а ты, брат, дзе працуеш?—запытаў ён Анікея.

— На заводзе Сямёнава... Калі хочаш, я буду гаварыць...

Рашучы мах рукі правёў лінію, праз якую Рыгор ня думаў пераступаць.

— Шкада, што ты раней ня прыехаў...

Лічачы пытаньне з месцам вырашаным, Анікей перайшоў да іншай тэмы.

— Гэта зіма была надзвычай багатай забастоўкамі. Я сам не чакаў таго... Некаторыя заводы баставалі па некалькі раз. Пры гэтым, настроі рабочых... я табе кажу... анцік... Вось толькі апошнімі днямі крыху прыціхла, ды не надоўга—бачыцьнеш...

— Я з большага ведаў... Ведаў і прогся ў Пецяярбург, як магамэтанін у Мекку... І скажу—хоць позна, але рад, што зноў тут.

У пакой увайшла Ліба. Расчырвоненая паветрам, яна пыхала здароўем і сілай. Сталіца ўплыла на яе асьвяжаюча.

— Сустрэла свайго доктара на Неўскім. Запрашаў назаўтра зьявіцца да яго,—задаволена паведаміла яна.—Працуе ён у лазарэце на Васільеўскім...

— На Васільеўскім?

Анікей паглядзеў на Лібу.

— Вы чаму гэта пытаеце?

— Рыгора туды прочу на працу.

— Гэта-ж куды?

— Хоча на завод.

Ліба кранула Рыгора за руку.

— Рашыў такі на завод?

— Надаела мне, Ліба, чыноўніцкая служба. Цягне да жывых людзей...

— Ды мне... мне яшчэ прыемней гэта,—пасьпяшыла заверыць Ліба.

— З твайго блаславення заўтра-ж пайду на разведы.

— Калі ласка.

Анікею спадабалася лібіна падатлівасьць. Ён не чакаў ад яе той суладнасьці, якая пры першай стрэчы ні ў чым не выяўлялася, а зараз выразна сьвяцілася ў кабецінай мілай ухмылцы.

Гэта лібіна ўхмылка была прычынаю для госьця на многа даўжэй працягнуць сваё аставаньне ў рыгоравым пакоі.

VII

ДА СЯРЭДЗІНЫ МАЯ рыгорава жыцьцё кацілася новай каляінай. Яны з Лібаю сталі жыхарамі Васільеўскае выспы, увайшоўшы ў складаны мэханізм грамадзкага жыцьця сталіцы. Паступова згладзіліся тыя вострасьці пецярбурскага выгляду, якія ўкраліся ў іх першае ўражаньне. Надынамічанае жыцьцё не давала магчымасьці спыняцца на дробязях яго гаспадарчага дабрабыту. Абшарпанья будынкi ды паломаны брук, хоць і казалі за многае, тым ня меней не на гэта ўстрамляліся іхныя ўзрокі. Сталіца гудзела незадоволеннем, якое нараджалі зацяжная вайна і зьвязаныя з гэтым дарагоўля ды адсутнасьць харчу. Бязьлікія чаргі пераходзілі ў мітынговыя зборышчы. Доўгія ланцугі жанчын дзень-ата-дня выносілі на вуліцу пераказаныя па кватэрах думкі. З гэтых думак паўставалі гутаркі, якія існуючаму ладу ня сулілі нічога добрага. Водгалас гэтых думак і гутарак тупаў чырвонай зданьню па рабочых ускраінах Пецярбургу, уліваўся ў заводы, дзе гартаваў незадавольства, перакідаўся на фронт. Ужо ня было сілы ўціснуць жыцьцё ў рамкі, з якіх яго вывела вайна. Заставаліся часовыя рады заспакаеньня, штучнае адцягваньне думак і ўзрокаў на рэчы ды здарэньні, ад якіх мала рабілася лягчэй, самаабманныя намеры і сьляпая, драпежная ўпар-

тасьць ня ўступаць вымаганьням закону жыцьця. Апошняя асаблівасьць, моцна прасякшы расійскую сапраўднасьць, пераварочвалася ў едкую гіронію бесппагаднага лёсу.

Каласьніца гісторыі імчалася да рубікону з нястрыманую сілай.

Грукат яе калёс стукаўся ў сьцены палацаў. Яго не маглі заглушыць ні патрыётычныя маніфэстацыі, ні «благароднае негодваньне» кадэтаў, ні жалезны бразг шпор. Наадварот, гэта зьлівалася ў мінорную музыку пахавальнага маршу, з якім гісторыя ўзыходзіла на новыя ўступы.

Трэба было мець чуласьць пролетара, каб выяўляць усю веліч гэтае музыкі. Рыгор хадзіў на завод, як на канцэрт, каторы разыгрываў нячуваную прэлюдыю да нячуванай-жа па сіле ўздыму і бляску ўрачыстасьці сымфоніі.

Рабочыя—то музыканты. У іх руках, напружаных не аднэй пакорай працы, а і ўверанасьцю ў перамогу, зусім інакш хадзілі інструманты. Імі вадзілі далёка ня тыя настроі, якія былі ў той час, калі Рыгор пакінуў завод. «Шаснаццаць год—не чатырнаццаць»—хто мог сумнявацца?.. Рыгору гэта стала ясным і вачавідкім, толькі ён стыкнуўся з рабочымі. Яны жылі бурлівасьцю бягучага. Іх гутаркі выяўлялі цьвёрдасьць і веру, узрокі палалі агнём. Шум і грукат заводу зьліваліся з пачуцьцём абурэньня.

Рыгор заўсёды любіў работу, процэс яе творчай субстанцыі, але яго любасьць труілася адзнаньнем прыгоннасьці. На гэты раз ім валодала сымволіка новага зьместу. У згушчаным паветры заводу, у яго зацяжлівай, глушлівай траскатні нараджалася новая сіла, каторай належала будучыня. Яе прыходу ласкава ўхмыляліся суровыя, стомленыя твары рабочых, насустрач ёй прагліва нясьліся іх вострыя ўзрокі. Ужо завод не таміў аднастайнасьцю працы—у яе процэсе таілася ўздымная творчасць, што разьёшвала бадзёрыя настроі, веру і трапяткое чаканьне. Нельга было не заўважыць смелых парываньняў, рашучых повертаў, цьвёрдых крокаў, якія вярнуліся ў завод з часоў дэманстрацыйных выступленьняў.

Гутаркі ня сьведчылі пра асьцярогу перад кожным, хто за імі сачыў з акрэсьленымі мэтамі. З пагорбленага, прымоўкшага ў пачатку вайны нявольніка, выпростаўся чалавек, асоба,

адзінка, без якое нельга было абыйсьціся складанаму жыцьцю. Сотні, тысячы іх рабіліся сілаю, арміяй, фронтам, наступ каторага калыхаў зямлю.

Першая палова году вызначыла гэта ў поўнай меры. Шэраг пераможных забастовак паказаў сілу і моц абуджаных ускраін сталіцы. Ні мілітарызацыя, ні пагроза ды спробы высылкі на перадавыя пазыцыі, ні ўзмоцненая вайсковая ахова рабочых раёнаў—нівошта не давала належнага і жаданага ўраду эфэctu. Думкі ды настроі рабочых упарта ўрываліся ў асяродзьдзе дзяржаўнага жыцьця і разладжвалі яго наперакор гісторыі зьбітую машыну.

І той, хто ўрачыставаў у посьпехах вялізнае лёгкае нажывы на жахах вайны, хто ўбіраў свае плечы палетамі, а грудзі—мядалямі і той, хто варушыўся, як крот у нары, нячулы ў клапацях будзённага жыцьця—роўна аглядаліся за заставы, на Васільеўскую выспу, на Пецярбургскую ды Выбарскую староны.

З пералічаных месц, тымчасам, праз паліцэйскую забарону, нясьліся трывожныя чуткі пра неспакой, пра вострыя канфлікты, пра частыя забастоўкі. Гэтыя чуткі, у выглядзе цудоўных зданяй, пралазілі ў міністэрскія канцылярыі, у банкі, у пакоі раскошных асабнякоў; яны насіліся па шырокіх тротуарах Неўскага, стройным Каменнаастроўскім, напышчанымі Сергіеўскай ды Фурштадзкай.

Бітком набіты трамвай сеяў іх па многалікіх завулках нэрвовай сталіцы.

Ад іх не магла схавацца дзяржаўная Дума.

І вось аднёю раніцою побач з разьдзьмутымі весткамі пра пераможны наступ Брусілава, газэты раскідалі па сталіцы, па ўсіх гарадох, па незьмярымай краіне весткі аб запытаньні ў Думе пра забастовачны рух. І мільёны воч адарваліся ад чорных радкоў навін са штабу галоўнакамандуючага, а прыліпі да зьместу стэнографічнае справаздачы, парванае белымі плямамі вайсковае цензуры. Дык во-ась яно што-а! Сталіца на вулькане. Жалезны абруч сыціскае багатыя кварталы, асабнякі ды палацы пагрозным сымптоматычным незадаволеньнем. Дарма ўсякія завярэньні ў перамогу на франтах, у «супрацоўніцтва» ўсіх станаў

грамадства, у руплівую клопатнасьць пра дабрабыт жыхарства сталіцы. Усё гэта—пустая балбатня, туман у вочы.

Будынак трашчыць, колецца і рухае пад ім няўстойны фундамент.

Запытаньне, з яго пералікам забастовак і колькасьці іх удзельнікаў,—запярэсьціла чырвоным туманам дагэтуль зьлёгка зацемнены небасхіл...

У гэты дзень з трыма газэтамі ў руках Ліба спаткала Рыгора надзвычай вясёлай. Для яе, як і для многіх іншых, запытаньне ў Думе пра забастоўкі выпукліла мінулыя здарэньні ў факт агромнай значнасьці. Яна ведала многа са слоў мужа, многа чула з гутарак яго з Анікеем, але не чакала гэткага звароту, які атрымаўся ад абвяшчэньня запытаньня ў газэтах.

— Каб ты ведаў, Рыгор, з якім захапленьнем нашы раненыя читалі сёнешнія газэты! Для многіх запытаньне адчыніла заслоны ў нешта нечаканае, але радаснае ды надзейнае... Гутаркі, перашэптваньні ня спыняліся праз увесь дзень. Бедныя, яны забывалі пра вострыя болі і, калі не маглі чытаць, то настарожана лавілі вухам кожны шэпт шчасьліўшага суседа. Кожны выразна адчуў набліжэньне вялікіх здарэньняў. Нават мой ордынатар першым словам у гутарцы са мною крануў гэтых навін... В-во-а! Расшчэдрылася і купіла ажно тры газэты...

Рыгора ня здзівілі лібіны словы: ён добра ўлічваў зробленае газэтамі ўражаньне. Але Лібін настрой знайшоў у ім спачуваючы водгук... Рыгору было прыемна наглядаць у ёй тую задаволенасьць, якая адбівалася радаснаю ўхмылкаю на лібіным твары. Гэта сьведчыла за адно—за гармонічную суладнасьць іх пачуцьцяў, якая вымагалася для блізкага наступнага.

— У нас насыпявае забастоўка таксама!—паведаміў Рыгор, калі яны апынуліся ў пакоі.

Ліба паглядзела ў адчыненае вакно, мэрам-бы шукаючы адзнакаў яе прыходу.

— Хутка?

— Як табе сказаць: можа заўтра, а можа крыху пазьней...

У акно сьвяціла агромністае чырвонае сонца. Улівалася густое летняе паветра, насычанае перагарам вугальля. Саплося лёгка і беднае, на скорую руку сабранае абсталяваньне пакою, не

нараджала жаднага клопату пра яго паднову. Пакой ня прыцягваў іх увагі—абое пакінулі вымагальную штодзённым клопатам патрэбу сямейнага дабрабыту. Пецярбург варочаў руплівасьць, думкі і настроі, якія не мясьціліся ў чатырох сьценах будынку.

За месяц жыцця ў кватэры яны не пасьпелі нават добра пазнацца з яе гаспадаром і ні разу не закінуліся пра тыя ці іншыя кватэрныя пытаньні. Гэта пакідалася на пасля, на час, якога-б не шкада было страціць.

Вяртаючыся з заводу, Рыгор увечар ішоў або на міжраённыя сходкі, або ў будынак Панінай, або часам заходзіў у бежанскі камітэт. Ліба амаль ні кожны дзень заставалася ў лазарэце да дзесятай гадзіны вечару. І толькі зрэдку ў іх была магчымасьць улучыць гадзіну-другую на сумеснае бываньне. Падобнае становішча ясна разумелася обоім і ні ў адным з іх не выклікала жаднага нараканьня. Магчымасьць яго паралізавалася цёплымі, таварыскімі гутаркамі, урыўнай ласкай, адзнаньнем сур'ёзнасьці моманту.

Абое дзяліліся адзін з другім сваімі думкамі і намерамі пра політычна-грамадзкія пытаньні, з увагай выслухвалі парады, аднак наўздызіў мала чапалі сямейныя ўзаемаадносіны. Для іх ня было месца. Яны выглядалі нагэтулькі яснымі і зразумелымі, што абгавор іх нічога новага ня прыдаў-бы.

З дакумантамі абышлося наўздызіў гладка. Гаспадары кватэры маўкліва прагледзелі дакуманты чыноўніка і сястры, праісалі ў вучастку і вярнулі, якімі ўзялі.

Хто гэтакія Рыгор з Лібаю—мэрам-бы гаспадароў не датычала. Яны бралі за пяцісажнёвы пакой з параю ложкаў, сталом і чатырма крэсламі дваццаць пяць рублёў у месяц і акуратна складалі грошы ў балянс сваіх мізэрных зваротаў.

Па-за гэтым іх стасункі з кватарантамі абмяжоўваліся рэдкім абменам ранішняга прывітаньня ды вячэрняга разьвітаньня. Між гэтых момантаў гаспадыня моўчкі падмятала пакой, абцірала стол і крэслы і адчыняла вакно. Яна, праўда, яшчэ адчыняла дзьверы тым, хто прыходзіў да Рыгора з Лібаю. Вось у гэтыя разы цікавасьць да кватарантаў як-бы некалькі паднімалася. Але наведвачы выходзілі, і цікавасьць гаспадыні асядала на ранейшы ўзровень...

Гаспадар кватэры быў зусім чужым ды амаль што незнаёмым ні Рыгору, ні Лібе. Лёкайства ў рэстаране паглынала яго ўвесь час і яго цікавасьць.

Запытаньне ў Думе і заўзяты яго абгавор Лібаю ўпяршыню даў повад гаспадыні кватэры ўмяшацца ў іх гутарку.

— Будуць баставаць, калі няма чаго есьці. Без яды не працуеш! То-ж падумаць—вачавідкі ўсё гіне. Да чаго толькі гэта дойдзе!—нэрвавала гаспадыня.

Калі Ліба намякнула пра скутак, які, па яе думках, прынясе надышоўшае становішча, гаспадыня спагадліва праказала:

— Ё добра было-б, а то занадта ўжо зазналіся... На мой розум, дык-бы я...

На гаспадынін жаль, яе першую гутарку з кватаранткаю абарвалі чыесьці галосныя крыкі якраз перад вакном рыгоравага пакою.

Гаспадыня вярнулася да сябе і толькі назаўтра раніцою падпільнавала Лібу, каб паведаміць ёй, што ўчора, на ліха, на бяду, перабіў іх гутарку ўзьняты кучкай крамнікаў Андрэеўскага рынку патрыётчны гармідар з прычыны брусілаўскіх перамог.

Ліба ведала гэта раней гаспадыні.

VIII

БЫЛА ДЗЕВЯТАЯ ГАДЗІНА раніцы, а рабочыя ўсё яшчэ не вярталіся ў завод. Тысячнаю грамадой тупалі яны па заводзкаму двару і гудзелі, як раскалыханае мора.

Прасьвісьцела паўторная сірэна, але яе гук не зрабіў на рабочых жаднага ўражаньня. Ё калі хтосьці кінуў провокацыйны вокліч «на працу!», ён мігам згас ва ўздымным натоўпе.

Сотні вачэй павярталіся да брамы, адкуль мусіла ўвайсьці дэлегацыя, пасланая да адміністрацыі заводу на перагаворы.

Мінула гадзіна часу, як дэлегацыя выйшла з заводзкага двара і ўсё яшчэ не вярталася. Гэта сьведчыла, што патрабаваньні рабочых наткнуліся калі не на адмову, то на супраціўленьне.

Адміністрацыі заводу мала дзела да становішча рабочых. Узросшая дарагоўля яе не абыходзіць.

Каму незразумелы яе мотывы да адмовы! Кожны з тысяч гэта добра ведае і кожны з тысяч мае сілу да вымаганьня законных патрабаваньняў.

Ня выпаўняць?

Дарога адна: завод застыне ў бяздзеяньні, а рабочыя з вераю ў перамогу вернуцца дамоў.

Ужо іх настрой пасьпеў акрэсьліцца ў пэўнае рашэньне. Толькі разьнімуцца вусны дэлегатаў, каб паведаміць адмоўныя вынікі перагавораў, як цвёрдым, зьлітым крокам грамада апыніцца на вуліцы.

Яе чакае падгатаваная паліцэйская засада?

Няхай гэтым суцяшаецца той, хто разьлічвае на чужую слабасьць.

Рабочыя кіруюцца сваімі намерамі.

Яшчэ хвіліна, яшчэ пяць хвілін, і справа знойдзе другі паварот.

Ж-ж-ж-ж! А-о-а-і-й!

Грамада зьлітнай адзінкай кранула з месца, павярнуўшыся да брамы.

Сьледам—ціша.

Чуваць, як з Неўкі даносяцца гукі каталёў ды зьнекуль далей—цяжкі грукат трамвайных калёс.

За брамаю гукаюць дзеці.

— Што-а-а?! А-о-а-і-й?

— Адказ адміністрацыі пасья абеду?

Як па дроту, палкія словы коцяцца над грамадаю ўзрушаных рабочых.

І яшчэ не дайшла вестка да задніх, як пярэднія стройным напорам ачуліся на вуліцы.

Ланцуг паліцэйскіх коньнікаў выраўняўся струною.

Перш зрэдку, нясьмела, а што далей—выразней ды часцей панесьліся да іх вострыя кпіны, лаянкі, просьвісты.

Паліцэйскія падаліся на сярэдзіну вуліцы і звузлі ў стужку шырокі струмень рабочых.

Конскія мызы працягнуліся над галовамі тых, хто ішоў крайнім.

Злосныя, драпежныя ўзрокі паліцэйскіх перапляліся з узро-
камі рабочых, поўнымі зьнянавісьці ды абурэньня.

Сталёвая напружанасьць між варожымі станамі раптам вы-
ціснула трывожны сьвісток паліцэйскага прыстава.

І з сьвістка, як з чароўнай рэчы, выляцелі чорныя, павісшыя
ў паветры дугі нагаек.

Ужо крайняя матнулася над конскай галавою і строма апала
на шэрую жукетку.

Чырвоны кавалак цэгля апісаў расьцягнутую траекторыю і
паставіў на дыбы паліцэйскага каня, скраўшы ўдар нагайкі...

Сьледам усе замітусіліся, зьмяшаліся ў адну кучу...

Прыціснуты коньнікам да дзьвярэй дому, Рыгор глядзеў у
шырокія грудзі чорнага, абшумленага каня. Вострая падкова яго
пярэдняй нагі моцна дзважыла аб каменную плітку тротуару.
Збоку нейкі ляск аб таркованую сьцену ўторыў конскаму
дзвэнгу.

Калі ў адзін міг коньнік павярнуў каня так, што ён стаў
бокам да дзьвярэй, Рыгор раптам угледзеў перад сабою знаёмы
твар.

Яго характарных, памятных рысаў не скрадалі сабою ні па-
ліцэйская форма, ні коньніцкая выпраўка.

Пад аховаю рукі, зложанай трохкутнікам, насустрач зьвіслаі
нагайкі, Рыгор мігам прапусьціў памяцьцю рознастайную бага-
тую галярэю знаёмых портрэтаў, асоцыраваных з коньнікам.

І—прымха!.. балючы ўдар нагайкі спыніў яго думку на Васілі
Берагу.

«Няўжо?»

У адзін момант падвоены напор злосьці прыгнуў Рыгора да
зямлі, порстка зашавяліў рукамі, уклаўшы ў жменю вырваны з
бруку камень і паставіў у позу мятальшчыка дыску.

Наступны момант напружыў рыгоравы мускулы, якія далі
моцны штуршок дапатопнаму прыпасу ў руцэ...

Загуўшы, камень, аднак, не даляцеў да коньніка, які ў гэты
час пасьпеў ад'ехаць далёка ад Рыгора.

Абурэньне сьціскала яго істоту і путала ногі, калі Рыгор
пашоў усьцяж ачышчанай ад публікі вуліцай.

Агідны, адваротны вобраз Берага зацямяў яркае сонца і мернаю, надаеднаю траскатнёю конскага капыта калоў у вушы.

Трэба-ж было надацца гэткаму выпадку!

Вярнула.

Унутру грабліся куры.

Рыгор не хацеў сабе дараваць, чаму ўсё сталася так, а ня іначай, чаму ён, кідаючы камень, прамахнуўся.

Хутчэй-бы ўжо Ліба вярнулася з лазарэту і выслухала яго.

Не расказаўшы Лібе—цяжка будзе варочацца ў завод.

«Бадай пасля абеду я не пайду»—падумаў ён і сьледам па-чуў запытаньне:

— Ужо на абед?

Вясёлы, з мяккаю ўхмылкаю на твары, Памыйка адцягнуў на сябе рыгораў бегуючы ўзрок.

— Павал?

— Бачыш, іду да заводу.

— Па мяне?

— А то-ж па каго? Магчыма, сёння паеду ў Менск.

— Чаму ўсё так хутка?

— Служба вымагае... Якім чынам, скажы, ты апынуўся на заводзе? Ласьне з стукалкавых рэкомэндацый нічога ня выйшла?

— Я імі не карыстаўся.

— Цікавыя ў цябе павароты... А я-ж думаў...

— Верне ад чыноўнікаў... Яшчэ ў дарозе думаў дваяка, а ступіў на пецяўбургскі брук—пацягнула ў завод. Інстынкт рабочага... Толькі ня прымай на свой адрас, прашу цябе...

— Табе не агідна са мной ісьці?

Павал жартаваў, а Рыгор усё яшчэ знаходзіўся пад уражаньнем сутычкі з Берагам.

— Я, вось, сам яшчэ ў чыноўніцкіх портках,—знайшоўся Рыгор і абярнуўся назад.

Прабегшы конь супыніў яго на месцы.

— Ты што там дзіўнае ўгледзеў?—пацікавіўся Памыйка.

— Гэта цікавасьць... во тут сядзіць,—ён паказаў на правае плячо.

— Чаму? Як гэта?

— Паверыш, ужо доўга не адчуваў сябе падобна сёнешняму... Бачыш, надало ліха зьнянацку сустрэцца з чалавекам, ад якога верне... І як сустрэцца!.. Бррр... Вось ішоў на кватэру, а ўнутры мэрам хто разьліў банку дзэгцю. Моташна... Прыкра... Чадліва... І балюча....

— У чым справа?

Рыгор сплюнуў.

— У нас, бачыш, забастоўка да абеду... а мо' і надаўжэй... Дэманстрацыйна выйшлі на вуліцу... Сутычка з паліцыяй і—нягодны! Адзін з паліцыянтаў—сілцоўскі абармот... І ў дадатак—пачастунак нагайкаю...

— Гм-м-м?! Ад яго?

— Табато і то...

— Спагадаю... Сапраўды прыкра... Усё-ж—ідзем...

— І гэткае пачуцьцё, што я не магу апамятацца... Няхайбы... Ды што было рабіць, прыпёртаму да сыцяны? Кінуў камень, але ня ўцэліў...

— Пакінь хвалявацца... Хадзем...

Яны пайшлі ўсьцяж роўнае, шырокае лініі.

Нагрэтыя, як у печы, тротуарныя пліты, парылі ногі. Было цяжка і ўтомна ісьці. Лёгка, чуць прыметны, але рэдкі і гарачы вятрыска не адганяў ад іх утомы.

Абое туліліся да сыцен будынкаў у скупую палоску цені, але і тут ня было як схавацца ад духаты.

Далёка наперадзе віднелася вузкая чорная палоска—то была стуленая воддалью Нява. Яны ўстраглі вачыма ў яе цёмнасінюю ваду.

— А ты-ж хіба ад таго ня бываў у Пецярбурзе?

— Павер, што ня выпала.

— Ліба колькі раз успамінала цябе.

— Я хацеў-бы спаткацца з ёю... Да рэчы, няўжо яна цябе са спакойнай душою адпусьціла на завод?

— Ліба? Ты жартуеш, Павал? Калі не, то крыўдзіш маю жонку...

— Ня жарты, але раскажаш сёнешні выпадак;—паглядзімо, як Ліба адгукнецца.

Яны незаўважна мінулі дом, у якім была Рыгорава кватэра. Чырвоная сьцяна суседняга будынку надаўміла Рыгора пра абмылку. Ён схамянуўшыся сплюнуў:

— Аглузьдзеў! Назад!

— Не магу, браток.

— Кінь, Павал!

Рыгор тузнуў таварыша за рукаў, і абое павярнулі назад. Праз дзесяць хвілін яны ўжо стаялі перад дзьвярыма кватэры, за якімі, паказалася Рыгору, чуўся лібін голас.

Ён тузнуў за драцяную пятлю, і не абмыліўся... адчыніла Ліба.

— У вас забастоўка?.. Ах, і Павал тут?

— Як бачыце... Рыгор гвалтам прыцягнуў.

Ліба пакінула Паўла і абярнулася зноў да Рыгора.

— Бастуеце?

— Хто табе сказаў?..

— Гаспадыня, толькі вось вярнулася з гораду, дзе даведлася ад знаёмага... Паліцыя нападала на маніфэстацыю?..

Увайшоўшы ў пакой, Рыгор пацьвердзіў праўдзівасьць пачутага Лібаю.

— Так, паліцыя не спазьнілася і на гэты раз.

Павал гіронічна ўсьміхнуўся, паглядзеўшы на Рыгора.

— Дасталося і табе?—настарожліва запытала Ліба.

— Ня так балюча, як сьмярдзюча...

Яна настаражылася і нэрвова праказала:

— Кажы, кажы, Рыгор, у чым справа.

— Зарабіў... і болей...

Ліба спагадліва павярцела галавой. Аднак, рыгораў выгляд не вымагаў далейшых распытаньняў, і яна перайшла да Памыйкі.

— Нарэшце асьмеліліся наведаць... Як вам ня сорамна, абяцалі праз два тыдні, а паказаліся больш як праз два месяцы.

— Я ў начальнічых руках, Ліба Шлёмаўна... Водлуг магчымасьці... Але што вы скажаце, што на два дні прыехаў, а да вас—будзьце паважаны...

— Дзякую... Спадзяюся, што знойдзем час пайсьці з вамі... Усё-ж гэта не выкупае вашай віны...

Паднятая ўгору памыйкава рука адсекла лібін сказ.

— Я толькі на дзесяць хвілін, сёння маю выяжджаць... Маё новае начальства занадта ўжо строгае, каб браць на ўвагу маю віну перад вамі... А яшчэ мушу пабываць у партыйным камітэце... Маю даручэньне...

— Ах, ты кажаш новае начальства ў цябе?—хапіўся Рыгор за паўлаву навіну...

— Так, Стукалка болей месяца, як выехаў у Кіеў. Прасіў кланяцца табе і паведаміць, як з яго рэкамендацыямі...

— Падзякуй яму, калі пісацьме...

— Паміж іншым, я і забыў сказаць, што Яўгена Віктаравіча таксама перасялілі ў другі атрад. Нават з паніжэньнем...

— Гэта-ж завошта?

У лібіным голасе пачулася нотка спагады.

— Перадавалі, нібы адным разам у канцылярый ўпраўленьня нешта гэткае сказаў... Напэўна Рыгор ведае?

— Ласьне за тое?

Лёс Провава ды іншыя навіны Менску, пра якія Рыгор з Лібаю далі Памыйку некалькі пытаньняў, занялі ўвесь час, які меўся ў распараджэньні Лібы.

Сьледам выявілася, што даўжэй ня мог застацца ў пакоі і Рыгор. Больш за іх сьпяшыўшы Памыйка не паказваў, аднак, руплівасьці да абвешчанага ім ад'езду.

Мужчыны ахвотна спыніліся на пропозыцыі Лібы разам ўтраіх пайсьці паабедаць...

ІХ

ЗАБАСТОЎКА НЕ АБМЕЖАВАЛАСЯ палуднем. Да абеду перамаўленьні ўпёрліся ў глухі куток і не падаваліся з месца. Віною паслужыла стыкненьне з паліцыяй: падыходзіўшая згода раптам адскочыла да выходнага пункту, толькі ў дырэкцыю прыляцелі весткі пра напад паліцыі на рабочых. Адміністрацыя ліцамерна выказвала дэлегацыі спагаду, аднак упарта адмаўлялася споўніць вырасшае патрабаваньне гарантыі ад паўтораў падобных здарэньняў.

Перамаўленьні мусілі перанесьціся на другі дзень і цягнуліся са стойкай няўступчывасцю з абодвух бакоў.

Рабочыя, што зьяўляліся даведацца пра skutкі перамаўленьняў, заставаліся каля заводу, уносячы нэрвовасць у настрой адміністрацыі.

Напружанасць становішча надавала вострасць моманту, і Рыгор, прыйшоўшы да заводу а восьмай гадзіне раніцы, упарта падбухторваў таварышоў націскаць на дэлегацкую стойкасьць. Ён прыводзіў у прыклад забастоўкі на Выбарскай старане, якія цягнуліся тыднямі. Правучыць адміністрацыю заводу таксама ня шкодзіла-б і ім. Было-б крыўдна, каб дэлегатыя хоць у дробязі паддалася ўгаворам. Рыгор крыху сумняваўся ў цвёрдасьці некаторых дэлегатаў і заставаўся пры заводзе датуль, пакуль не пранясьліся чуткі пра няўхільную сур'ёзнасьць і цвёрдасць дамаганьняў дэлегатыі.

Гэта было а дзесятай гадзіне раніцы. Да абеду хапала часу, каб праехацца ў бежанскі камітэт.

Паўстаў успамін пра дадзеную кароценькаму чалавеку абяцанку пасобіць у яго працы.

Поруч з гэтым ён многім быў абавязаны кіраўніку камітэту за тыя запіскі ды просьбы, з якімі часта сам да яго зварочваўся.

Між тым грамадзкія абавязкі бежанскага камітэту за апошні час значна ўзрасьлі.

Вайсковыя падзеі мінулага году давялі бежанства да страшэнных памераў. Мільённая армія людзей патрабавала настаянае неадкладнае дапамогі. Organізацыя яе—многа сілы, упартых стараньняў, самаадданасьці.

Чым бліжэй ачуваўся Рыгор ад Знаменскай вуліцы, тым яго рашэньне мацнела.

Нават у яго галаве склаўся акрэсьлены сказ, з якім ён абвернецца да кароценькага чалавека, прапануючы свае паслугі.

— Ведаеце што...

На жаль, адчыненыя дзьверы ў канцылярыю засьведчылі, што кароценькага чалавека ў камітэце няма.

Пры сталае сядзеў незнаёмы лахматы хлапчук, які сухаватым, нячулым голасам апытваў шэраг дзядзькоў ды цёткаў.

Аднастайныя, жаласьлівыя іх адказы хлапчук старэнна зацісваў на паперу, зрэдку падымаючы голаў на агляд прысутных.

Рыгор прашыўся да стала і запытаў пра кароценькага чалавека.

— Ён бывае ад шостаі!—адказаў лахматы хлапчук, не адгінаючыся ад стала.

— А сёння будзе?

Запытаньне Рыгора паказалася яму найўным, і лахматы хлапчук адказаў:

— Дзядзька Бронісь бывае кожны дзень.

Калі Рыгор павярнуўся ад стала, за ім пагнаўся нявыразны сказ хлапчука.

— Пасядзеце крыху, можа дзядзька Бронісь наведае і зараз.

Рыгор прыпыніўся. У гэты момант адчыненыя дзьверы ўпусьцілі ў канцылярыю кароценькага чалавека.

— Каго я бачу!—выгукнуў ён.

— Прышоў наведаць вас, а калі патрэбна—чым-небудзь дапамагчы вам у вашай працы.

— Як дачасна!

Бронісь увесь зьяў ад радасьці, мэрам яму прынясьлі нечаканы гасьцінец.

— Што вы прывязьлі добрага з Беларусі? Што чуваць там? Калі вы вярнуліся ў Пецярбург? Дзе ўладзіліся на працу?—сыпаў ён запытаньнямі.

Рыгор не пасьпяваў адказваць, тым болей, што Броніся хутка абкружылі дзядзькі, якія наперабой, кожны са сваімі скаргамі ды просьбамі, намагаліся іх выслухаць.

У канцылярыі падняўся гоман, які гразіў канчаткова памяшаць бронісевой з Рыгорам гутарцы.

Гэта вымусіла іх перайсьці ў суседні пакой.

— Я задыхаюся ад працы,—перайшоў да скаргі Бронісь,—а падмогі ніадкуль. Як і раней—адзін... Людзям свае інтарэсы даражэй за ўсё. Толькі я... ведаеце, я... мая ўжо вада... ніяк не магу спакойным заставацца, калі бачу гэткае гора людзей... А маю-ж таксама і сям'ю і хатнія клопаты... Дык, падумаўшы, хто-ж будзе працаваць для агульнай справы, калі мы ўсе зашыемся ў сваё прыватнае жыцьцё. Вельмі добра, што вы пры-

ехалі... я зараз не адстану ад вас, пакуль вы не запражэцеся ў камітэцкую працу... Цяпер-жа, я забыў сказаць, у нас і гароды свае... Го, як-бы можна было разгарнуць працу, каб гэта былі людзі... Толькі ўсё ўрыўкамі, з наскоку...

Кароценькі чалавек клапатліва бегаў па пакоі, зазіраючы Рыгору ў твар і чакаючы ад яго адказу на плойму закранутых пытанняў.

Але толькі Рыгор пачынаў гутарку, як Бронісь знаходзіў новую зарадку слоў і перабіваў Рыгора на паўсказе.

Гэта цягнулася каля гадзіны і, напэўна, цягнулася-б яшчэ столькі, каб раптам сярод іх не апынуўся лахматы хлапчук:

— Дзядзька Бронісь, там прышлі да вас з тацянінскага камітэту.

Кароценькі чалавек мэрам-бы зб'янтэжыўся, крыху моўчкі пастаяў, пасля порстка кінуўся да дзвярэй.

Ужо адна яго нага была на калідоры, калі ён зноў вярнуўся ў пакой і загутарыў да Рыгора:

— Папрашу вас зайсьці вечарам. А то пакуль я адпушчу прадстаўніка тацянінскага камітэту, ня будзе часу пагутарыць... Я вельмі рад, што вы прыехалі... Хоць маласьць пасобіце мне ў працы...

Кароценькі чалавек працягнуў Рыгору руку, нізка схінуўся і выйшаў з пакою.

Рыгор выйшаў сьледам за ім. Павярнуўшы да выйсьця з камітэту, ён нечакана зноў быў спынены Бронісем, які, трымаючыся за ручку канцылярскіх дзвярэй, скоромоўна гукаў:

— Дык я вас чакаю, абавязкова!.. Адну хвілінку, я забыў паведаміць вас. Можна не памятаеце, як вы пасылалі да мяне аднаго старога латыша? Месяц таму пахавалі яго на камітэцкія сродкі... Ад'е!.. Бывайце!.. Чакаю!

Адначасна стукнула двое дзвярэй, і Рыгор уподбежкі панёсься па сходах да нізу.

Хоць ён нічога не адказаў на настойную просьбу Броніся прысьці вечарам у камітэт, усё-ж ня думаў заняцца яго просьбу. «Ласьне, што-кольвечы раптоўнае паперашкодзіць гэтаму», рашыў ён, «тады прыдзецца адлажыць».

— Якое бязьлюдзьдзе, аднак!—праказаў ён, выходзячы на вуліцу.

І толькі пасьпеў засуцэліць выказаную думку, як пачуў:

— Рыгор Міхасевіч?

Кульгаючы, з палкаю ў левай руцэ, да яго падышла маладая жанчына.

Па азысламу змучанаму твару, па жудліваму ўзроку вачэй, па моцна-зьмененай форме постаці ніяк нельга было пазнаць у ёй Рыму.

Рыгор выдаў сваё здзіўленьне, якое мінула з запытаньнем Рымы:

— Не пазнаеце?

— Як быццам-бы Рыма, калі ня мыляюся.

— Вось бачыце, чаго дачакалася. Нават знаёмыя не пазнаюць... Вы куды?

— Магу вас правясьці... Ды што гэта з вамі сталася?

— Тут мяне мусіць нагнаць адзін чалавек... Ідзем да Басейнай... Дрэнна са мною, Рыгор Міхасевіч!

— У чым-жа справа, скажэце?

Рыма глыбока ўздыхнула, працерла хусьцінкаю вочы і паведаміла:

— Я чуць не памерла. Болей васьмі месяцаў ляжала ў лазарэце... І вось мушу з палкаю хадзіць... У ёй цяпер мае нядаўнія мары, надзеі ды жаданьні...

Разнэрваваная, яна выпусьціла з рук палку, якую спрытна Рыгор вярнуў ёй у рукі.

— Мяне ранілі ў Маскве ў часе памятнай сутычкі з паліцыяй на Цвярскім бульвары... Куля засела ў назе... і на цэлых восем месяцаў прыкавала мяне да ложка... З лазарэту выйшла калекай...

Надрыў у голасе будзіў у Рыгора цёплую спагаду да няшчаснай. Рабілася страшным глядзець у рымін твар, гэтак моцна зьменены з часу апошняга спатканьня з ёю. З жывое, бойкае, поўнае руху дзяўчыны Рыма зрабілася сумнай, непаваротлівай, пастарэлай кабетай, на выгляд гадоў трыццаці. Перажытыя ёю мукі адбіваліся і на яе настроі, нават на гутарцы, поўнай безнадзейнасьці ды распачы.

— І паверыце,—скардзілася яна Рыгору,—ні разу ня бачыла Пятруся. Спачатку прыезду ў Маскву наведала яго пару раз, але не знайшла ні на кватэры ні на службе; а пакуль сабралася трэці раз зайсьці—якраз сустрэла паліцэйскую кулю... Ніхто ня ведае, што яго чакае назаўтра... Можа вам, часамі, Пятрусь піша што-кольвечы?

Адказаць на рыміна запытаньне было ня так лёгка. Перад Рыгорам расчынілася карціна, якое ён не спадзяваўся бачыць. І зараз, слухаючы Рыму, яму ня верылася, што тая апавядае пра сябе, а не пра каго іншага...

Як-то магло стацца, каб пятрусёвы дарогі пад гэткім вострым кутом перакрыжываліся з рымінымі дарогамі?

А ён-жа, сазнацца, калі не ўспамінаў пра Рыму, то думаў (ці хацеў думаць), што яна звязала сваё жыццё з яго таварышам. Ды хто-б мог дапусьціць сабе, што рыміна пачуцьцё да Пятруся расьсеецца патухшым сьвятлом, а любімы чалавек зьнікне з яе небасхілу? Няўжо яна ехала з Пецярбургу ў Маскву, каб там замест Пятруся стрэцца з куляю азьвярэлага паліцэйскага?

Ці то Пятрусь зьмяніў сабе, стаўшы праз гэта ўскосным вінавайцам рымінаў трагэдыі?

Загадка!

Ды ня ў выказ цікавая і нечаканая для Рыгора.

І ён, і тым болей, Пятрусь на працягу амаль ні цэлага году—ні словам пра Рыму. А яно—вунь як!

— Піша, але зрэдку!

Рыгораў адказ не парушыў зацяглае маўчанкі, якую перарваў нагнаўшы іх сярэдніх гадоў мужчына:

— Гольдберг прасіў зайсьці да яго заўтра,—паведаміў той Рыму.

— Мой стрэчны брат, пазнайцеся,—парэкомэндавала Рыма.—Каб ня ён, выпадкова трапіўшы ў Маскву якраз у дзень майго раненьня, я ні за што ня выбралася-б з лазарэту. Ён, дзякуй яму, дбаў увесь час пра мяне, хоць руінай усё-ж пасобіў мне яшчэ на нейкі час церці гэтыя каменны...

— Таварыш ідзе на Ражджэсьцьвенскія?—запытаў рымін брат.

— Я еду на Васільеўскі! Можа, Рыма, паедзем да мяне?
Рыма паглядзела на брата, пасля адказала:

— Няхай ужо другім разам.

— Чакаю вас. Прыяжджайце з братам!

Той зняў парыжэлы капялюш і, хапіўшы Рыму за руку, павёў яе насустрач грывеўшаму трамваю.

У гэты момант з завіласьці Раждзесьцьвенскай выбег стрэчны трамвай, нумар пяць.

У адзін момант яны развязаьлі сваіх пасажыраў у розныя, процілеглыя бакі.

Х

УРАЖАНЬНІ АД РАПТОЎНАЙ СТРЭЧЫ з Рымаю займалі Рыгора праз увесь дзень.

Ён ня мог ад іх вызваліцца і тады, калі яму выпадкова давялося даведацца пра зацяжнасьць забастоўкі на неакрэсьлены час.

Трывожная нотка ў паведамленьні, якое перадаваў яму напатканы сябра дэлегацыі, коўзалася між вушэй, поўных шаломнага звону ад рымiных слоў.

Яшчэ дзень-другі, а можа і тыдзень забастоўкі не таілі ў сабе нічога страшнага для Рыгора. Наадварот, забастоўка нясла з сабою развой далейшых здарэньняў узвышанага настрою. Яна глядзела з утулаў абкураных гмахаў бадзёрым узрокам людскога ўздому. На яе чырвоным фоне густою плямаю чарноты акрэсьлівалася новае зьвяно ў ланцугу самотных, нязьлічоных, але глыбокіх ды балючых трагедый. На хібах хваль, што іх раскалыхвае людзкі акіян, шавеляцца нябачнымі жывучкамі штодзенныя гісторыікі паасобных чалавечых сьветаў. Незаўважныя ў мільёнах, яны агромністы ў адзінках. Бясьсьледныя для грамады, яны выпальваюць нясьціраныя сьляды для індывідуумаў. Ціхае заміраньне струны глушыць завіруху...

Чорнаю істужкаю працягнулася жалобная паласа падзей, разгарадзіўшы гісторыю рыгоравага жыцьця надвое. Па адзін бок—доўгі мартыралёг страт, разлукі; па другі—бляск сустрэч, калыханьне надзей, нараджэньне вялікіх неспадзяванак...

Дзьве лесьвіцы, што нясупынна рухаюць—адна ўгору, другая ўніз. Гэта жыцьцё.

Наўсьцяж мінулых гадоў, як ахапляе памяць, у шэрай, каламутнай далі—роўна-супярэчнае, калючае, а між тым...

Ступенька за ступенькаю—угору ды ўгору!

— Ты ўжо дома?

Ліба незаўважна для Рыгора апынулася ў пакоі.

— Колькі часу?

— Дзесятая гадзіна. Ты спаў?

— Падобна таму.

— Пра што ты кажаш?

Ліба ўперылася ў мужа здзіўленым узрокам.

— Ты ўсхвалёваны, Рыгор? Няпрыемнасьці з заводам?...

— Няпрыемнасьці... Як табе сказаць...

— Забастоўка ня скончана?

— Не! Ды ня ў гэтым справа.

— Ну вы-ж траціце час.

— Здохнуць, а прастой заплацяць...

Ліба ня цалкам згаджалася з Рыгорам. Але яна не хацела раздражняць мужа сваім разувер'ем.

Яна таксама была ўпэўнена, што бягучая сытуацыя не пакрыўдзіць забастоўшчыкаў, аднак не хацела даваць свайго аналізу наступнаму.

XI

ЗАБАСТОЎКА ЦЯГНУЛАСЯ БОЛЕЙ двух тыдняў і скончылася поўнаю перамогаю рабочых. Рыгор прынёс пра гэта вестку Лібе, як матрос пра зямлю—Колумбу.

Перамога над прадпрыемцамі акрыліла іх абоіх.

Ня толькі Рыгор, але і Ліба адчувала сябе гэроем дня, хоць ад выграннае забастоўкі ў лазарэце нічога не змянілася.

Там цягнулася жыцьцё, да прыкрасьці аднастойнае, сумнае.

Вайна рабіла сваю справу, калечачы людзей, якія нясупынна папаўнялі месцы падлечаных ці памершых. Дзень-у-дзень ішла гэта нудная, нэрвовая перасоўка калек; з ранку да вечару цяжэй раненыя нылі ад болю, здаравейшыя—ад суму.

Белымі зданямі мігалася па цесных калідорах неадлучная сьмерць. Яе ня вытручвала едкая ёдаформа, пякучы ёд, труглівая карболка.

Гэтыя лякарствы служылі прыправай душнаму паветру, якім мусілі сапсьці безнадзейна хворыя і тыя, хто іх абслужваў.

Але ніхто не задумваўся над тым, наколькі скарочвалася жыцьцё ад гэтай атруты.

Жахі вайны, як цэлага, хавалі ў сабе крывавыя эпізоды, якія складалі яе цэласьць.

Тым ня меней, нявідныя ніткі працягаліся непасрэдна ад адзінак да агульнага. Кожны ранены быў злучаны з вайною і ад яе канца чакаў свайго збаўленьня. Роўнай ацэнкай надзяляліся перамогі і паражэньні. У іх вачох з ваеннага туману ня ўздымаліся галовы асобных гэрояў. Хворыя шукалі іх у другім месцы, дый само гэройства вызнавалі іначай. Брусілаўскі наступ з сотнямі тысяч палонных ухмыляўся ня значнасьцю перамог над ворагамі, а якасьцю сродку да хутчэйшага зьнішчэньня вайны. Ды кампанія Брусілава ападала ніжэй у параўнаньні з апошняю забастоўкаю.

У лазарэце не канчаліся гутаркі пра памятны запрос у Думе пра забастоўкі. Гэты політычны факт адпіхаў на задні плян усе буйнейшыя падзеі вайсковага характару. У забастоўках таілася гібель вайны, расьсеяньне яе жахлівых вынікаў.

Ліба не ўтаіла пераможнай забастоўкі на заводзе, дзе працаваў Рыгор. Яна ўпляла яе ў агульную сетку тых падзей, якія ўплываюць на раненага лепей ёдаформы ды карболкі. Ї была рада, што хворыя з паўстаўшай надзеяй пыталі яе ў часе прывітаньня: што чуваць у рабочых раёнах?

Весткі адтуль прыносіць Рыгор.

Гэтыя весткі поўны бадзёрасьці. Рабочыя ня тыя, што былі два гады назад. Яны пачулі сілу, якую вось-вось уплятуць у агульныя падзеі дзяржаўнага жыцьця. Ї ніхто ня ручыць, што яно не паверне свае хады ў іншы бок...

Ліба ня можа ня верыць Рыгору.

Яго словы падмацаваны фактамі. Выйграная забастоўка— адзін з тых фактаў.

Каб ня рыгорава пераконаньне ў блізкасьць вялікіх зьмен—
Ліба ня ўседзела-б на сваёй службе.

Але яна ажыўляе службу занятым ад мужа натхненьнем.

Лібу суцяшаюць інтымныя гутаркі з хворымі—гэта-ж яна
перадае ім суцешныя, а то і радасныя весткі з-за сьцен нада-
еўшага ім будынку.

Жывыя, праўдзівыя навіны, а не падфарбаваную выдумку...

Лазарэт адрэзаны ад жыцьця—ён частка вайны, хоць вакол
яго разгартуюцца падзеі, якія накіраваны на ахову жыцьця ня
толькі хворых, а і здаровых.

Над гэтымі падзеямі расьсьцілаюць чорную валь штучнага
гэройства —

Подвігі Брусілава,

Выступленьні Румыніі на баку саюзнікаў,

Патрыётычныя маніфэстацыі...

Для каго і каму яны патрэбны?

Чыё пачуцьцё яны ў сілах распаліць?

Хворыя ў лазарэтах разумеюць сэнс ваяўнічых выкрыкаў
тылавых герояў.

Гукі «Коль славен»—для іх адваротныя пахавальныя песьні.

Бляск абразоў—палуджаная мана ды ашуканства.

Лямантацыі газэт—фальшывы тон разбазыраных пісак.

— Праўда, сястрыца?

Вярней адкажа Ліба—яе адну пытаюць.

Яна разам з Рыгорам устанавіла ацэнку містыфікацыі гра-
мадзкіх настрояў.

Няхай уведаюць яе тыя, ад каго праўда схавана.

Выступленьне Румыніі суліць новыя жахі зацягнутай вайны.

З-за высокіх муроў сталіцы пазірае здань трэцяе зімы.

Агалелы, змучаны франтавік мусіцьме зноў курчыцца ў хо-
ладзе і голадзе, у мокрых ды гразкіх акопах.

Акопы, а ня дом чакаюць вылечаных у лазарэце.

Тыф і халера.

Адкідкі ў гасьцінцах.

Модлы пра сьмерць.

Да чаго-ж гэтыя абразы, гэта агіднае «спасі госпадзі», про-
вокацыйнае «ура»?

— Праўда, сястрыца?...

Ліба перадае запытаньне Рыгору.

Бач і яна не без грамадзкіх абавязкаў.

Їх мала, ды ці-ж Ліба вінавата?

Рыгор упэўнены, што не; Рыгор задаволены жончыным укладам у агульную скарбніцу карыснай працы...

Завод і лазарэт.

Організацыя сіл.

Упартая, сыстэматычная праца —

Змаганьне з вайною.

І цікавае сымптоматычнае лета назадзе.

Яно пражыта для другіх.

— І для сябе?

— Наша шчасьце залежыць ад агульнага.

Ліба пераконана ў гэтым не слабей Рыгора. Як і ён, яна не заўважыла, калі сьветлыя доўгія дні сьціснуліся ў вузкія палоскі сямігадзінных прамежкаў.

Як і ён, яна загубіла пахаладаўшае сонца ў цягучых асеньніх хмарах, у праліўных дажджох.

Цёплыя дні ліпеня і спакойная ўмеранасьць жніўня рассыпаліся ў руплівай бегатні: Рыгора з дому на завод, з заводу ў харчоўку, адтуль назад, а вечарам—упярэмежку—то на сходы, то ў партыйны ў камітэт, то на тайныя яўкі:

Ліба—нязьменна і роўна—з дому ў лазарэт, з лазарэту дамоў.

Трапунковыя стрэчы... Мігатня, як на экране...

Людзі і час...

Машыны...

І лістапад на дварэ...

Няўжо лістапад?

Адным днём разбуджаны сырэнамі заводаў Рыгор паглядзеў на календар:

Так—другое лістапада.

— Цікава, што адбылося ўчора ў Думе?

Але Ліба нешта ўзмоцнена сапе.

— Ліба?

Крохкае даткненьне рукі засталася бяз адказу. На пачырво-
неным ілбу адбіўся рыгораў пацалунак.

— Рыгор?

— Ты хворая?

— Я ўся гару.

— Бачу, мілая. Я пазаву доктара.

— Не клапаціся, прашу, і ідзі на працу.

— На працу? Бязжаласная, ці-ж я магу цябе пакінуць?

Растрывожаны Рыгор хутка бег да доктара. Ці застане яго ў лазарэце? І чаму, канечна, ордынатара?

Ну, лібіна-ж хаценьне—святая.

Яно заставіла прывясьці ордынатара на кватэру.

— Што з ёй?

— Уся ў агні.

Ордынатар супакоіў обоіх.

— Я вас чакаю, Ліба Шлёмаўна.

Лібіна ўхмылка асвятліла рыгораў твар і, здавалася, пакой.

— Няўжо сумею хутка падняцца? Ня верыцца, доктар...

І, перамяніўшы тэму, запытала:

— А як мае хворыя, доктар?

— Чакаюць вас і канца вайны... Прыходзьце, сястра...

Доктар паглядзеў на Рыгора.

— Мілюкоў у Думе ўчарашняй прамовай нарабіў многа шуму,—сказаў ён.

— Доктар яе чытаў?—запытаў Рыгор.

— Маю сёньня паслухаць.

— Нават?

— Папраўляйцеся, сястра...

Калі ордынатар павярнуў да выйсьця, пачуўся стук у дзьверы.

Рыгор адчыніў і ўгледзеў перад сабою Анікея.

— Прашу. Пазнайцеся: ордынатар лазарэта!.. Анікей Кузін!

— Ліба Шлёмаўна ў пасьцелі?

— Вы мяне не турбуйце... Здараецца...

— Так, яна падкачала... Ды не забывайце прымаць прапіса-
ную мікстуру...

— Дзякую, доктар...

— Вы чулі пра ўчарашняе?—запытаў ордынатар Анікея.

— А хто ня чуў?

— Падзеі шпарка разьвіваюцца...

Ордынатар закончыў сказ па-за дзьвярыма пакою.

Ён не пасьпеў зыйсьці з усходаў, як Анікей задаволена разгарнуў перад Рыгорам перапісаную на машынцы партыйную адозву.

Ліба настарожана слухала пачатае ўсьлед за гэтым чытаньне.

XII

— ЗНАЧЫЦЬ будзе па-згаворанаму?

Рыгор лісьліва паглядзеў на Лібу, чакаючы яе адказу.

— Добра.

І хоць у лібіным слове нельга было абмацаць жаданай Рыгору цьвёрдасьці, ён адплаціў ёй за адказ пацалункам.

— Я папрашу гаспадыню, няхай яна табе згатуе...

Ліба памкнулася пераняць рыгораў намер, але да яе ўжо неслася гутарка гаспадыні.

— Добра, Рыгор Міхасевіч, добра. Не клапацецеся, будзьце спакойлівы...

«Навошта яму турбаваць чалавека», занедаволілася Ліба і дэманстрацыйна паднялася з пасьцелі.

Яна не чакала, што Рыгор вернецца ў пакой, і накіравала да акна.

Рэдкі ў лістападзе сонечны дзень раптам затуліўся чорным валем, калі да Лібы данесьліся нечаканыя словы Рыгора:

— Ты ўстала?

Яна пугліва азірнулася назад.

— Я адчуваю сябе ў сілах падняцца.

Абвіўшая яе стан рыгорава рука дазволіла яму ўсумніцца ў лібіных словах.

— Усё-ж, я раджу табе паляжаць сёньнешні дзень. У цябе не прайшоў жар... Гаспадыня табе згатуе, што скажаш...

— Навошта было турбаваць чалавека?

— Ня будзь каразьлівай... Лажыся.

Рыгор пачакаў, пакуль Ліба выпайніла яго просьбу, і сам далікатна апрануў яе да шыі.

— Ты спозьнішся на працу!

— Бягу, Бывай, мілая...

Частыя крокі па пакоі зьліліся з ціхім стукам дзвярэй. Сьледам бразнула зашчэпка ў выхадных дзвярах і гулкі тупат па ўсходах засьведчыў Лібе, што Рыгор пасьпяшыў у завод.

Яна ў роздумах праляжала ня болей таго часу, які патрабаўся Рыгору на тое, каб дайсьці да заводу. Пасьля за- драмала.

Незнаёмы для яе завод з яго экзатычным і разам з тым чарствам ды грозным жыцьцём маляваў у яе мазгох забытаныя, казачныя сцэны сьненьня. У мігатні агромністых ценяў выростала нявыразная, туманная постаць Рыгора. Ён на момант рабіўся асяродкам эксцэнтрычнага руху, сьледам, вочавідкі, выростаў у казачнага волата, пасьля раптам зьнікаў. Калі Ліба напружана чакала яго новага зьяўленьня, на заводзе паднімаўся стук і гоман. Было прыметна, як гіганцкі молат апускаўся над гэткім-жа кавадлам. І яксьці выходзіла так, мэрам-бы гэты молат тоўк людзкія галовы. Пасьля зусім незаўважна з туманнае мігатні заводзкае працы выніклі шэрагі людзей у лазарэтных халатах. Знаёмы ордынатар іх гнаў да кавадла...

Што за прымха?

Концэнтрычны, нэрвовы ўздрыг вярнуў Лібу да сапраўднасьці.

Яна расплюшчыла вочы і агледзела пакой,—лістападаўскае сонца залаціла яго сьцены і доўгімі шнуркамі расьцягалася па блакітнай коўдры на яе постаці.

— Ну, я-ж чую сябе зусім здаровай!

Ліба сказала гэта не для аднэй сябе—няхай ведае кожны, ўсе, гаспадыня і Рыгор, раненыя і ордынатар лазарэту.

Так! Уставаць!

Лёгкі скрып ложка зьліўся з стукам дзвярэй.

— Вы будзеце есьці курыны бульён?

Ліба абярнулася ў здзіўлены пыталынік, але гаспадыня за- верыла яе:

— Я вам звару.

— Ня турбуйцеся, калі ласка.

— Рыгор Міхасевіч прасіў мяне, і я адшукала на рынку на-
рэдкасьць тлустае куранё...

— Дзякую... Я папрашу вас напазьней...

— У любы момант, Ліба Шлёмаўна.

Між апошнім сказам і паваротам да выйсьця гаспадыня з
хвіліну разглядала прыўстаўшую на ложку Лібу. Спагадлівы
ківок яе галавы супярэчыў лібінаму настрою.

Гаспадыня не зайшла яшчэ ў свой пакой, як Ліба напалову
была гатовай адправіцца ў лазарэт.

Наступныя трыццаць хвілін пайшло на тое, каб яна пры-
брала пасьцель, напісала цыдульку Рыгору і цішком, няпры-
метна для гаспадыні, выйшла з кватэры.

Цёплае надвор'е спакойлівага асеньняга дня абдало яе ра-
дасьцю існаваньня. Усё-ж гэтай радасьці не хапала для цвёр-
дасьці лібінай хады. Блытанья крокі і шолам у галаве сьведчылі
за дачаснасьць выйсьця на вуліцу.

Але вяртаць на кватэру—то значыла даць волю сумненьню,
і Ліба ўверана накіравала да лазарэта.

Яна задыхалася, паднімаючыся па ўсходах на трэці паверх і
з перабоямі адказвала на прывітаньні хворых, сясьцёр і прыслугі.
Ордынатару-ж хвалілася выздараўленьнем.

Той гасьцінна сустрэў яе прыход на службу, тым ня меней
парадзіў Лібе на першы раз не заседжвацца.

— На сёньня хопіць для вас пары гадзін.

— Я магу, ведаеце...

Аўторытэтны ўзмах ордынатарскай рукі сьведчыў за лішньяе
спрачацца.

Ліба адказала на гэта нявыразнаю ўхмылкаю на стомленым
твары і спакойліва пайшла ў абход палаты.

Яна радасна сустрэла першыя прывітаньні ад паздаравеўшых
за апошнія дні хворых. Але не пасьпела выказаць ім свайго
спачуваньня, як з суседняй палаты накіраваў да яе якісьці
чалавек.

— Здаецца, вы жонка Рыгора Нязвычайнага?—праказаў ён,
падышоўшы да Лібы.

— Так... А вы?

Лібе ня трэба было чакаць яго адказу,—яна ўспомніла Камара і першаю прывіталася з ім.

— Як добра, што я вас сустрэў,—нэрвова ды расьсеяна праказаў той.

— У чым справа?

— Вунь...

Камар абярнуўся да палаты, з якое падышоў да Лібы:

— Прывезьлі з фронту раненага ў голаў Артура Цьвібеля.

— Артура Цьвібеля?

— Рыгор яго ведае... Ён працуе?

— Пайшоў.

— Давайце пазвонім яму на завод... Ранены наўрад ці выжыве да заўтрага...

Ліба порстка сарвалася з месца і пайшла з палаты. За ёю сьпяшыў Камар, а сьледам ляцелі зацяжныя глухія стогны Артура.

— Ліба Шлёмаўна, вам пара канчаць працу,—перабіў Камара ордынатар, выходзячы з канторы.

— Дзякую, доктар, я зараз... Там тэлефон вольны?

— Напэўна.

Яны да таго старанна шукалі патрэбнага нумару тэлефону, што зусім не заўважылі ні кінутага фэльчарам запытаньня, ні адказу на яго зазірнуўшага ў кантору Рыгора.

Трэба было гучна выказаць лібіна імя, каб яны адварнуліся ад тэлефоннай кніжкі і нечакана для сябе ўгледзелі Рыгора.

— Рыго-ар?—схамянуўшыся, запытала Ліба і выпусьціла правую палавіну кніжкі...

— Ах, Ліба!.. Я-ж цябе прасіў!.. забылася?..

З камаровых рук выпала кніжка і моцна бразнула разьлітай чарнільніцаю.

— Выбачайце!—павярнуўся ён да фэльчара, які незадаволена мармытаў па адрасу Камара.

— Залілі ўвесь стол,—як неасьцярожліва!—узьнятым тонам праказаў фэльчар.

Яго ня слухалі: Камар лічыў дастатковым аднаго слова, каб выкупіць віну за пралітае чарніла, а Ліба зусім не зважала на

інцыдэнт. Яна няўверана, вінаватаю глядзела Рыгору ў вочы і ня ведала, што яму адказаць.

Гэта яе згубленасьць заставіла Рыгора перамяніць здзіўленую міну на ласкавы выраз твару, а далейшую гутарку—на пантомімны паказ лібінай цыдулькі.

— Даруй, ведаю гэта,—адпіхнула яна рыгору руку,—Зараз не да гэтага: мы вось прыбеглі ў кантору, каб выклікаць цябе з заводу. Сёньня зранку прывезьлі ў лазарэт нападзенага Артура Цьвібеля...

— Артура?!

Рыгор падаўся тулавам да Лібы, і раптам наноў выпрастаўся, калі Камар хапіў яго за руку.

— Давай пасьпяшымо наверх... Хутка скончыцца тэрмін наведкаў.

— Сапраўды, Артур?!—перапытаў усхвалявана Рыгор.

Ні Ліба, ні Камар не пасьпелі пацьвердзіць паведамленьня—іх звала прыбегшая сястра падняцца ў палату да раненага.

— Ранены вас настойна просіць да сябе...

Рыгор першым пабег па стромых усходах, пакінуўшы далёка пазадзе і Камара і Лібу.

Ён ужо набліжаўся да абступленай лазарэтным персоналам койкі, калі ў яго ваччу мільганулі плаўныя спакойныя ўзмахі ордынатарскіх рук, а ў вушах прашапацела зацяжнае:

— Га-а-то-а-ва-а!

Гэта спыніла Рыгора ў трох кроках ад памершага Артура.

Тут яго нагналі Камар і Ліба.

— Сто-ой-це-э!—спакойліва, мэрам-бы баючыся нарушыць урачыстасьць артуравага пераходу ў нябыцьцё, праказаў Рыгор.

Камар застыў у здзіўлена-роспачнай позе, гледзячы ашкляненымі вачмі ўсьцяж вузкага прагалу між койкамі; з лібінага ваччу выхілястымі рагамі ацякалі буйныя сьлязіны.

Сястра і фэльчар, абое маладыя, з нясышоўшаю ўхмылкаю са сьвежых твараў, увіхаліся каля пасінеўшага твару нябожчыка.

На суседніх койках хворыя ўталоплена сачылі за кожным рухам усё яшчэ ня вышаўшага з палаты ордынатара.

Яшчэ цішэй, калі можна ацішыць цішу, зрабілася ў палаце лазарэту, калі з дзвьярэй увайшло пара служыцеляў з белымі насілкамі...

Їх уваход раптам сарваў з месца Рыгора і Камара, якія ў пярэймах апынуліся каля нябожчыка і адзін за другім палажылі на яго халодным ілбе два гарачых пацалункі...

Сьледам асьцярожлівы тупат служыцеляў, што выносілі Артура з палаты, патануў у зьяднаным разьвіталым уздыху сотні раненых.

Вырваўшыся з белых сьцен палаты, ён зьліўся ва ўходных дзвверях лазарэту з зычлівым распачным плачам артуравай жонкі.

Маладзіца разьнятымі рукамі перагарадзіла служыцелям дарогу, галосзячы:

— Мой мілы, Арту-у-р мой, дарагі-ы... Я-ж чакала цябе ў госьці-ы, як сонца ўвосень, як...

Яе плач ды прычытаньні чуліся далёка па-за будынкамі лазарэту, зьліваючыся з вострым затоеным жалем у рыгоравым, камаровым ды лібіным нутры.

ХІІІ

— ГЭТА НУМАР кватэры пятнаццаць?

Той, што пільна ўглядаўся ў шэрую клямку над дзвьярыма, адварнуўся да пытаўшага.

— Або разьбярэш!

— Пазванецце...

— Я ўжо хацеў, але не абмацаць званка...

— Дазвольце-э толькі...

Падышоўшы каўзануў рукою па правым вушаку:

— Няўжо жывуць без званка?

— А то-ж непраменна ён кожнаму?

Падышоўшы зацікаўлена паглядзеў на суседа і запытаў:

— А вы-ж да каго?

— Да Рыгора Нязвычайнага. Ды ці тут ён?

— Да Рыгора?! Мы як згаварыліся.

Знадворны выгляд востра адрозьніваў абодвых, што кожнага цішком інтрыгавала.

— Трэба стукаць!—парадзіў той, што прышоў першым.

Але яго рада не дачакалася ажыццяўленьня. Зьнянацку стукнула зашчапка дзвярэй і на парозе адзначыўся чырвоны крыж на белым фоне грудзей.

— Вам каго?

— Рыгора Нязвычайнага!!—пачуўся падвойны адказ на запытаньне.

— Калі ласка!

У асьветленым калідоры мігнуліся між Лібу аброслы, у запыленых ботах ды зношанай суконнай жукетцы Сёмка і стройны, чыста выбрыты, у чорным адмысловым паліце Пятрусь.

— Направа, вось-вось!—адказала Ліба і порстка кінулася адчыняць дзверы.

— Разьдзеньцеся ў пакоі,—папярэдзіла яна гасьцей.

Тыя непарушным парадакам прайшлі ў рыгораў пакой і поруч сталі перад стрэўшым іх Рыгорам.

— Згаварыліся?—кінуў ён запытаньне, цёмнае ды няяснае для абодвых.

Наступны момант засьведчыў сабою цёплае прывітаньне трох сяброў, якія зьнянацку для кожнага стрэліся на кватэры Рыгора.

Найболей гэта стрэча інтрыгавала Сёмку, які нэрвова пацепаў плячыма, паўтараючы:

— Ніколі-б не падумаў на Пятруся... Гляджу і хоць-бы думка закралася...

Пятрусь прызнаваўся таварышу ў тым-жа:

— Так моцна зьмяніцца! Хто-б мог дагадацца!..

Абмеркаваньне цікавага здарэньня нечаканай стрэчы адняло каля гадзіны часу.

Далей іхняя гутарка паступова перайшла на тэмы, якія паслужылі прычынаю спатканьня.

Першым да іх зьвярнуўся Сёмка.

— Я прашу выбачыць мяне, Рыгор, што я так бесцырымонна зноў да цябе з просьбай,—перасьцярог ён.

— А ты падалікатнеў, я бачу!—пасьмяяўся Пятрусь.

— Жыцьцё вучыць усяму, браток...

— Ды ўжо-ж!

— Як бачыш...

— Далікацтва, я думаю, на гэты раз ня зусім і патрэбна,—
расхаладзіў Рыгор.

Ліба ўголас засьмяялася.

— Апрашчэнец які!

— Вось бачыш!—ткнуў пальцам Пятрусь:—жонка з табою
ня згодна.

— Тут гэтай згоды не канечна...

— Так... Чакайце, мужчыны...

Сёмка не даказаў і задуменна адышоў да акна.

Яго вярнула Ліба, падаючы яму руку:

— Бывайце здаровы... Я пайшла...

— Куды-ж вы?

— На службу...

— І нядзеляй?

— Бачыце...

Рыгор правёў Лібу з пакою і, вярнуўшыся, праказаў да
Сёмкі.

— Ты, я бачу, не ў настроі.

— Відаць,—далучыўся Пятрусь.

— Ёсьць вядома, што мой настрой не да вашага... Глядзецце...

Сёмка зноў адварнуўся да акна і, адварнуўшыся, гаварыў
далей.

— Прывёз дзяцей і старую ды кінуў у калідоры бежанскага
камітэту галоднымі. Тут не да настрою... Памажэце, браткі...
Рабіць магу і ўмею што хоць, нават найцяжэйшую работу, але
складаецца так, што і гэтага нельга: як абітую апуку, кідае мяне
жыцьцё па сваіх каўдобах... Памажэце... не грашыма, а працаю,
месцам!.. Рыгор!..

— Ты тут з дзецьмі?

— А на каго іх кіну?

— Нават так?

Пятрусь прыўстаў з месца і пільна пачаў углядацца ў Сёмку.
Яго таварыш, сапраўды, выклікаў да сябе спагаду.

Худы, пажаўцелы сёмкаў твар, яго павялічаная сутуласьць, закаржэлыя, мазалістыя рукі, бедная апранаха—сьведчылі Пятрусь за ніякаватае жыцьцё Сёмкі. Ня бачачы яго доўгі час, Пятрусь быў спакойным пра яго. Ён ведаў тыя ўмовы, у якіх жыў Сёмка ў Сілцох, дагадваўся пра магчымыя ў ім зьмены. Аднак сапраўднасьць выявіла інакшае. Сёмка бязумоўна няшчасны чалавек. Бежанства зблытала яго разьлікі, выбіла з-пад ног падпору і вось—перад ім бяздомны валацуга. Факт казаў за сябе і казаў балючую праўду.

Пятрусь адчуў, што і ён вінен у сухой бязудзельнасьці да Сёмкі. Пра яго казаў Рыгор, стрэўшыся з Пятрусём у Менску, між тым... А пасобіць Сёмку пры жаданьні Пятрусь мог-бы. Колькі было выпадкаў даць чалавеку працу, дапамагчы асталявацца на месца. Сёмкі-ж ён ня ўспомніў.

Ці ня колкім укорам яму зычаць сёмкавыя словы? Калі так—Сёмка праў, хоць і няпрыемна гэта Пятрусь. Ніякавата тым болей, што Рыгор у гэтым яго папярэдзіў. Рыгору Сёмка многім вінен, а яму—Пятрусь?

Самакрытыка паступова ахапіла доўгую паласу мінулага. Нельга сказаць, каб на ім вызначалася шмат сьветлых плям, адложаных Пятрусёвай чыннасьцю. Наадварот: Пятрусь нявольны ад самапапроку і ў справе Гэлі.

Няўжо ў яго натуры, насупраць жаданьню, закладзена адмоўная рыса халоднасьці і бязудзельнасьці да людзей і нават блізкіх?

А Рыгор?

А шэраг чужых, малазнаёмых людзей, за якіх яму прыходзілася столькі прасіць, часамі прыніжацца?

А Рыма, для якога ён рашыўся на рызыкаўныя крокі?..

З Сёмкам—прыкры выпадак. Трэба было спаткацца з ім у рыгоравым пакоі, каб гэта яскрава адзнаць. Павінна было нейкі час пабыць з ім разам, перакінуцца дзесяткам-другім сказаў, успомніць наляту мінулае, каб адчуць сваю вінаватасьць перад Сёмкам. Наяўнасьць гэтага, а ня што іншае, сабрала, нарэшце, пятрусёву цёплую ўвагу на таварышу.

— Ты, зразумела, ня маеш грошы, каб?.. Колькі магу, я табе пасоблю, Сёмка, а далей...

— Мне-б працу якую, ды сям'ю прытуліць пад страхою... Дзякуй яму, Рыгор быў уладзіў у атрад, і, здавалася, больш нічога непатрэбна... Але вазьмі ды зьмяніся начальнік, і ўсё шыварат-навыварат... Перагляд рабочых, і я са старшага рабочага зноў на дарозе, але ўжо без каня. Да Ступак даехаў, а з іх—невядома куды... Што зарабіў, выручыў ад біткі, ад паламаных драбін—пайшло на Вольку... На дарогу-ж...

— Ці-ж не вядома?

Рыгор перабіў сёмкаву споведзь і сеў пісаць запіску кароценькаму чалавеку з бежанскага камітэту.

Пятрусь нэрвова закалупаўся ў ісподняй кішэні жукеткі.

Сёмка бясцїкаўна насіўся ўзрокамі па высокіх многавоканых будынках процілеглага боку вуліцы.

Тым-жа момантам пятрусёва рука пацягнулася за Сёмкам з моцна зьмятаю дзесяцірублёўкай.

— Даруй, што я так бесцырымонна, але-ж мы таварышы і... пачуцьцё солідарнасьці—наш абавязак... А за мінулае—я перапрашаю...

Было нечаканым для ўсіх, уключаючы і Сёмку, яго раптоўны паварот да дзвярэй, таіўшы ў сабе вынікі разгойданай распачы.

— У чым справа?—усхапіўся з-за стала Рыгор, складаючы напісаную цыдульку.

Прайшло доўгіх пяць хвілін, пакуль Сёмка вымавіў слова.

— Дзякуй!

— Дзе-б і калі-б, толькі ня тут і цяпер! Кінь, Сёмка! Мінулых страт ня вернеш, а ў будучым—усё наша.

Рыгор правёў свой сказ да таго пераконанай ухмылкай, што перад ёю Сёмка ня ўстояў.

— Даняло, браткі!.. Ведаеце—жалезным будзь, а падасіся... Гэта-ж уявеце сабе!! Гэткі цяжкі шлях! Змагаўся, колькі хапала сілы... Нарэшце стаў падавацца... І каб ня вы—ня ведаю, чым скончылася-б... Што я адзін, бяз жонкі, з дзяццмі, і бяз грошай?..

— Я цябе запэўніваю, Сёмка,—пераняў яго Пятрусь:— патрабуецца ня больш тыдня, як ты інакш загаворыш. Вельмі

добра, што выпадак нас зьвёў з табою... Кінь сумаваць!.. Мы перад лепшым—горшае пазадзе.

Цёплае таварыскае пачуцьцё крута перамяніла настрой Сёмкі і нават вярнула некаторыя надзеі.

Сёмка выйшаў на вуліцу, як падкаваны.

Ён адчуў сябе бадзёрым, адноўленым і ўверана ступаў па каменьях, як па траве.

У сёмкавай кішэні шамацела рыгорава пісулька, а ў другой—пятрусёва дапамога, далей-жа... Ён ня мыляўся, калі ўвараў сябе, што далей таварышы пасобяць яму выбрацца на раўнейшую дарогу...

Ужо па яго сьлядох нясьліся іх клапатлівыя плянаваньні наконт гэтага.

Пятрусь абумаўляў сябе перад Рыгорам дэкларацыйнай афармленьня сёмкавай справы. Рыгор дапаўняў пятрусёва дбаньне сваімі меркаваньнямі.

— Я прызнаюся табе, што я не ўяўляў Сёмкі ў гэткім стане, як зараз стрэўся...—казаў Пятрусь.—Мабыць-жа, калі гляджу на яго, а жаднае адзнакі, што перада мною Сёмка... І толькі ўвайшоўшы ў пакой...—ёкнула сэрца... Шкада мне яго!

— Чалавек, сапраўды, напакутваў апошнім часам... Трэба моцную волю, каб устаяць пад дажджом няшчасьцяў, якія на яго пасыпаліся... Я помню, якім прыехаў ён да мяне... Жабрак... Потым сьмерць бацькі, Волькі, пераезд у Пецярбург... Чалавеку...

Абодвых, і Рыгора, і Пятруся, рашчуленьня сэрцы моцна адбівалі ўзгодненую музыку спачуваньня Сёмку, калі раптоўны выгук гаспадыні крута абарваў іх:

— Да вас, Рыгор Міхасевіч!

Блішчастыя гузікі гарадавіка запырэсьцілі ў ваччу мужчын.

— Вам што ад нас?—запытаў Рыгор, ўскочыўшы з месца.

— Я... бачыце... Толькі што на Сярэднім праспэктзе зарэзаны трамваем чалавек... Па дакумантах—Сёмка Хведараў Загон... Перад скананьнем прасіў паведаміць... Ізвольце наведаць паліцэйскі вучастак... для допыту...

— Як?! Што-а?! Дзе-э?!

Сухія жорсткія словы гарадавіка затраскацелі шротам у рыгоравых ды пятрусёвых вушох, мярцвелі іх вусны і глушылі іх, пакуль яны не ачуліся на вуліцы... Гарадзкі грукат разбавіў балючую нечаканасьць шаломнасьцю свае зацяжнай аднастайнасьці...

Пад гэтым грукатам ніклі і ня ў меру зычныя выгукі газэтчыкаў, што голасна крычалі чарговую навіну ва ўнутранай політыцы: «Назначэньне Трэпава старшынёю міністраў»...

XIV

ЖНІВЕНЬСКІЯ ДНІ, што адзначылі сабою кульмінацыйны ўздым вайсковых падзей 1916 году, зьмяніліся зацяжнымі асеньнімі навінамі з фронту. Навяныя брусілаўскім наступам на паўдзённым фронце задзёр і патрыётычная кічлівасьць расплыліся ў надышоўшым зацішшы.

Уваход Румыніі ў вайну таксама не надоўга падагрэў раскалыханыя надзеі расійскай ваяўнічай буржуазіі, ваеншчыны ды адуранага мяшчанства. Штучна створаны настрой замёр помеж з сыстэматычнымі няўдачамі саюзнікаў на Румынскім фронце. Патрыётычныя маніфэстацыі чыноўнікаў ды крамнікаў, генэральскіх жонак ды царкоўных служак, газэтны галас і ўся іншая бутафорыя падагрычнае радасьці няпрыемна расталі ў асеньніх туманох ды дажджох.

Тымчасам дажджы ды туманы зусім не хавалі сабою тых адзнак, якія выразна казалі за ўпартую стойкасьць даўно асуджанай на здачу ці на галодную сьмерць Нямецчыны. Газэты штодзенна нясьлі весткі пра жорсткія бойкі на заходнім фронце. Як і год назад, немцы не здаваліся пад націскам «славутых» саюзнікаў. Разбураная Бэльгія і захопленая Польшча дзень-ата-дня бліжэй знаёміліся з адміністрацыйным прускім абсацам. Хутка з-пад яго выціснуўся фальшывы, ліцамерны акт пра незалежнасьць Польшчы. Акт грывнуў над галовамі саюзнікаў не слабей саракадзьвухцалёвага знараду. На нейкі тэрмін ён заглушыў сабою гутаркі пра замірэньне, дробныя посьпехі румын і нават зацяжную ўпартасьць непаслушных грэкаў кінуцца ў вайну на баку саюзнікаў.

У бясслаўным забыцці ляжала нікчэмная, хлусьлівая дэ-лярацыя, даная той-жа Польшчы галоўнакамандуючым Міка-лаем Мікалаевічам. Напісаная ў апартамантах царскіх палацаў, яна згубіла свой эфэкт у пакоях княгіні Патоцкай...

Царская міласць, паабяцаная Польшчы ў пачатку вайны, ляжала ў архіве крывавае гісторыі. Незалежна ад яе, як і ў баку ад нямецкага акту, з грукату гармат ды з дыму пажараў выростала самастойная белая панская Польшча. У забытаным пераплёце падзей ёй спрыялі крывавыя ўмовы заклятае пары. Але ўсё тое, што звязвалася нараджэннем буржуазнай Польшчы, танула ў прыкрай штодзённасці расійскай сапраўднасці. Рыса франтавых акупаў, праведзеная да канца 1915 году, ляжала непарушна на тым-жа месцы. Яна мэрам-бы ўвайшла ў значэньне граніцы, перасунуць якую не хапала ні сілы, ні сродкаў, ні жаданья.

Многамільённая армія разгубіла сваю сілу ў голадзе ды холадзе, у хваробах ды вайсковай непадгатаванасці. Паступова адзнаная ёю непатрэба, бязмэтнасць і праступнасць вайны падмацоўвалася шпаркім поступам абяднення, руйнавання краіны.

У шырокіх гушчах збытаных вайною людзей вырасла магутнае пачуццё пратэсту... Гэты пратэст калыхаўся над зямлёй пакуль нявыяўна і скрытна, але ачула і магутна. Ём нясло ад многалікіх чэргаў на вуліцы сталіцы, яго дэманстравалі непарыўныя забастоўкі рабочых, ён глядзеў са сьцен казарм, напоўненых апошнім рэзервам здаровых людзей, ратнікамі другога разраду.

Гэты пратэст прасочваўся ў белых плямах газэт, у разбураным чыгуначным руху, за сахою ў полі, на лазарэтнай койцы...

Нарэшце, першага лістапада, у залі Таўрыцкіх палацаў, напалоханы яго ўздывам, правадыр буржуазіі Мілюкоў паднёс яго сьляпым, адраньцьвельым ценям з прыдворных сфэр.

То быў бляск у чорнай ночы, які не разагнаў цемні, а разварушыў яе жыхароў... Разьюшаныя здані доўгае, драпежнае ночы, занасіліся ў шалёнай завірусе сударжнага кананья... У пераддзённым змроку адбывалася чортава вясельле, ачмуцелае ігры-

шча, ведзьмін карагод, які адначасна высосваў апошнія сокі краіны...

Як у сьмярдзючай бросні, танулі ў гэтай ночы ўзмоцненыя гутаркі пра замірэньне. Той, хто сударажна ўтрымліваў выкаўзаючую ўладу, губіў чуласьць і розум, другі, каторы прогся яе палудзіць буржуазнай грамадзкасьцю, ня меў сілы пераняць пропозыцыі...

Абоіх трасло нэрвовае чаканьне выступу Амэрыкі. Яе пасрэдніцтва ў міравых пропозыцыях калола безнадзейныя сэрцы атрутнымі іголкахі...

Калі-ж, ды калі-ж, нарэшце, выступіць Амэрыка?

Над буржуазіяй павісла гэтае трывожнае запытаньне і побач—наступны бязмоўны адказ: «Дазвольце, для гэтага знойдзецца рада...

— «Грамадзкасьць»...

Яна знойдзе дарогу... Ня ў тэй тлуманіне бясьціханных зьмен міністраў, ня ў экстраных плянах наступнае кампаніі, а...

Расію, яе перамогу над ворагам губіць адзін чалавек—

Распуцін!

— Гэта чмара бязглуздага стану, увасабленьне бяспомачнага, загілага парадку...

Пракляты шаснаццаты год—бяры яго сабе ў афяру!

І ў адну хвіліну...

Подвіг? Манэўр?

Сталіца настаражылася.

Юсупаўскі палац вырас у штосьці агромністае, нячуванае, да чаго ў адну раніцу зьбегліся мільёны ўзрокаў. Уздыбленая ўпярышню за мінулых два з паловай гады—цукровая сэнсацыя.

Фантанка!

Незнаёмыя аўтамабілі!

Вядомы, бяз'іменны дэпутат!

«Лібэральны» князь...

Расхваляваны натоўп.

Рэзвыя гутаркі ў тэатрах, кіно, на вуліцах, у кожным доме, кватэры, сям'і.

Перазвон тэлефонаў!

Нячуваны тыраж газэт...

Далей:

Пятроўская выспа.

Пулкава.

Патайныя інтэрв'ю з маткаю «вядомага» дэпутата.

Гутаркі ў кулуарах Думы.

І—

Жалезная ўздэчка цэнзуры на друк...

Белыя, доўгія плямы...

Конфіскацыі ды штрафы...

.

З новым годам!

«Што ён прынясе змучанай краіне? Што нясе новы год?»

Вось яго першыя крокі!

На аб'індзавелых сьценах рагавых будынкаў указ пра адтэрмінаваньне заняткаў Думы...

І побач—паведамленьне пра адсутнасьць белае мукі і круп...

Да чаго-ж і каму і на-вошта гэтыя крохкія, няўвераныя чуткі аб разрыве зносін паміж Амэрыкай ды Нямецчынай?

Навошта і зачым асобная нарада для выпрацоўкі асноў будучага дзяржаўнага ўстройства Польшчы?

А-а! Новая падачка адцанелых паперак мільёнам бежанцаў.

Ха-ха-ха!

— Чытала, Ліба?

— Я ўжо сама губляюся ў гэтым скоку ведзьмаў...

Яна адлажыла газэту і пацягнула Рыгора за рукаў:

— Прысядзь ды раскажы мне толкам,—табе, пэўна лепей вядома...

Рыгор у гэты момант якраз быў у павышаным настроі.

Апошнія падзеі сустракалі ў іх на заводзе жывы водгук. Яны настаражвалі кожнага рабочага, сеючы ў душных майстэрнях надыходзячую трывогу. Бягучы момант ня сходзіў з абгавору, глушачы ўсе іншыя пытаньні. Саматугам расла, гартавалася і крэпла баявая гатоўнасьць, якая абяцала раптам, у адзін міг, абарваць разьбег машын, стук малатоў, калываньне пілак і пхнуць на вуліцу зьяднанай грамадою тысячных гушчэ рабочых...

Гэты міг насіўся ў халодным паветры пецяярбургскіх ваколіц, і яго блізкасьць хвалявала навостранае чаканьне...

Рыгор прыйшоў на кватэру якраз са сходкі, дзе гутарка ішла пра заўтрашні дзень.

— Я адно табе магу сказаць, Ліба, што ўсё ідзе да аднаго разьвязаньня... Мы перада днём падзей, якіх трудна ўявіць... Пытаньне ў часе—усяго... Можа заўтра, можа...

— Гэта-ж заўтра адчыняюць Думу?—праверыла Ліба, падазрона гледзячы на Рыгора.—Ты, пэўна, не абмінеш, каб не адзначыць гэты дзень тэй ці іншай дэманстрацыяй?

Яна ўсьміхнулася і з цікавасьцю стала чакаць адказу.

— Ты непакоішся, я бачу?

— Паверыш, Рыгор, у апошні час... Слухай, адно... Уяві, што табе—суджана стаць бацькам, а разам...—я часта думаю над гэтым і ўсё адкладваю, каб падрабязна абгаварыць з табою... Некалі, і ўсё гэта будзённа, шэра, няпраўда мо'? А наступнае—так цікава і, паколькі яно зьвязваецца... ну, ты разумеш, Рыгор?.. Задача, чую сама, але за нас ніхто яе не рашыць...

Раптоўнасьць і навіна, што прагучэлі ў лібіных вуснах, на момант спавіла Рыгора шаломнасьцю. Ён ня толькі ня меў, што казаць, а і бязмоцны быў, каб аб чым выразна падумаць. Да яго вярнуўся міг, хвіліна, падобныя якім даводзілася сустракаць пры памятных гутарках з Ганнаю, пасья з Лібаю, і, між гэтым, з Наталяю. Ну, то-ж быў час далёка няроўны сучаснасьці. А зараз... Значыць, нанавя, чарговы раз, жыцьцё хапалася за фалды і адцягала Рыгора да зямлі ад яго надземных узлётаў.

— Не бясьцікава ўсё гэта, Ліба, зразумела...—праз нейкі час, мэрам-бы ацьверазіўшыся, праказаў Рыгор, пасьпеўшы прамераць некалькі разоў пакой, а пасья ценька прытуліць да сябе Лібу...—Заўтра ў нас забастоўка, і я разам з іншымі іду да Думы, але-ж...

Ён прабег вострым, пільным узрокам перш па твары Лібы, а сьледам па яе папаўнеўшых грудзях і па прыметна ўзвышаным жываце...

Бледнасьць і лёгкая заўпаласьць лібіных шчок, украдлівая жаўцізна з рэдкімі плямамі рабаценьня, крыху як-бы павузеўшыя губы—усё гэта праліло яго нутром якуюсьці пякучую і разам з тым халадзеючую струмень... Яна ўсплыла на сэрца. Сьціснула клапаны, зацюкала ім наўздзіў моцна, здавалася яму, нават чутно для Лібы...

— Ты чуеш сябе дрэнна, Ліба?.. Ну, а чаму ты мне дагэтуль не хацела казаць?.. Хоць я, ведаеш, адчуў ужо тады, калі ты раптам захварэла...

Ускосны ўзрок зноў абмыў задуменны лібін твар.

Вобраз мадонны з малым на руках мігнуўся ў яго шырока-расплюшчаным ваччу...

Далей адчынілася нязьмерная паласа шэрых аднастайных праглядаў у затуманеную далячыню...

Пасьля вырасла вузкая шчыліна-каморка, густа заграмаджаная незнаёмымі рэчамі...

Нарэшце здалася сумная восенская ноч, на фоне каторай раптоўна зьнікла белая паласа фартуха і заўсёды абудлівая чырвань крыжу...

— Я не хацела атуманьваць тваіх настройў, хоць нешта моцна наставала на споведзі табе... Пачуцьцё—якога я да апошніх часоў ня ведала...

Вялы, але няўмольны ківок лібінага пальца, яе прызыўны ўзрок вярнулі Рыгора на нядаўна пакінутае ім месца...

Каля гадзіны ён сядзеў пры Лібе, маўкліва звонку, а расхвалёваным з нутра; перабоямі, то неабдуманна, то абгледжанымі думкамі, выходзілі з яго вуснаў адкрытыя, прасочаныя сьвежасьцю навізны, дагэтуль нявыказаныя словы, сказы... Яны дыхалі на Лібу элексірам уцехі, ласкі, салодкіх надзей... завівалі вянкам абнесеную ў сярэдзіне руку, і крохка ды ачула прыціскалі пальцы да яе правага боку...

І гэты ценькі ўціск, як даткненьне пчалы да каронкі цьвету, і праглівасьць нямірглівага ўзроку, апечанага палам нутранага цяпла, і лібіна водырнае адчуваньне мужняе ўвагі, пераплёт жыцьцёвых пачаткаў, як схрышчэньне тых-жа квятоў у застоенай, непарушнай цішы, акрытай сталёвым змрокам лютаўскай ночы—зьліліся ў зацяжны, сакавіты пацалунак:

— Маці!

— Бацька!

І наадварот.

Сьледам, толькі на хвілін дваццаць, пакой абмыўся ярка-вым променем электрыкі, а дваццаць першая хвіліна застала абоіх у спакойлівым здrome...

— ТЫ ІДЗЕШ ДА ТАЎРЫЧАСКАГА?

Ліба нахаду дапівала застыўшую гарбату.

— Апазьніўся?—запытаў Рыгор, шукаючы гадзінніка.

— Здаецца, ужо пайшлі, ці то проста так?

— Каторая гадзіна?

— Дзевятая... Усё-ж ты, Рыгор, асьцярожлівей... Навошта, канешна, лезьці жыватугам... Бывай!.. Я сёньні вярнуся раней—не пазьніся...

Ліба ўвішна падышла да ложку, палажыла на рыгоравай шчацэ пацалунак і пабегла з пакою.

— Гарбата на пліце,—паведаміла яна з-за дзвярэй.

Рыгор пасьпешна справіўся з туалетам, з гарбатаю і хапіўся за ўчарашнюю вячорку.

Яго порсткі ўзрок улавіў прадоўжную літару Г, што ачэльвала радок «Государственная Дума», калі ўвайшоў Анікей.

— Здароў! Ідзем?

— Шта за пытаньне!

— Твая разважнасьць не паказвае.

— Я нахаду: адзін міг і, мы-б з табою стрэліся на Малым проспекце-э...

— Ідзем...

Яны кампэнсавалі сваё запазьненьне ўскоранай хадою.

Падасьпеўшы трамвай яшчэ больш паспрыяў кампэнсацыі.

Незаўважна Васілеўская выспа засталася пазадзе, і трое гарадавікоў з акалодачным адгараджвалі іх ад білаў Мікалаеўскага мосту.

Перад мостам стаяла нелапая грамадка людзей, якую ўпарта разглядала паліцыя.

— Нашы вунь!

Некалькі чалавек схіліліся да замерзшых вокан вагона.

— Студэнты па адным, па двое з самае раніцы накіроўваюць у горад...—праказаў хтосьці ззаду іх.

Хто азірнуўся на казаўшага—сустрэў у задніх дзвяерах вагона дбайлівае калываньне гарадавіковай галавы.

— Ха-ха-ха! Нядрэмнае вока... А праз Няву...

Разганяючы бег, трамвай вёз у горад ажыўленья спрэчкі пра Думу. Напоўнены розначыннай публікаю, вагон дапамінаў рухомы мітынг, які ў кожную хвіліну, на любым месцы мог абярнуцца ў ядро дэманстрацыі. Было відаць па настрою, што большасьць едзе туды, куды і Рыгор з Анікеем.

— Зьбярэцца!—пацешыўся Рыгор, шапнуўшы Анікею над вухам.

Той не пасьпеў пацьвердзіць Рыгоравы думкі, як каля іх пачулася:

— Да Таўрыцкіх?

Зьдзіўленым глядзеў Рыгору ў вочы Камар.

— І вы?

— Я ня дамся на провокацыю!—цвёрда і голасна адказаў Камар:—Дзіцячае мудрагельства! Вы читалі ліст Мілюкова? Гэта не кадэцкія хітрыкі, як вам здаецца, а гэта разумная перасьцярога... Зараз зьявіцца ў друку новы ліст сяброў-рабочых з ваенна-прамысловага камітэту... Трэба дачасна апамятацца, ня то немцы выкарыстаюць момант і сядуць на нашых плячох...

— Магчыма хлеба чорнага прынясуць, а то Мілюкову гэта не абыходзіць,—пачулася ззаду іх...

Па вагону пранёсся галосны адабрыцельны гоман.

Яго водгук разьліўся па Ліцейным проспекту, па якім ўверанымі крокамі пайшлі Рыгор з Анікеем, сьмяючыся з Камара.

XV

— ТЫ ПОЗНА ўчора вярнуўся?

— А другой уночы...

— Я так трывожылася... Страляніна, якаясьці заварожаная ціша... Ці праўда, ці не, казалі гаспадары, нібы паўлаўцы адказаліся страляць і іх заперлі ў сутарэньне?..

У кватэры, іначай ад заўсёднага, чулася тупатня і ажыўленая гутарка.

— Ты пойдзеш на службу, Ліба?

— Мушу...

— Ці варта?

— Ды ўсёроўна... Калі што-якое, магу кінуць...

— А я-б думаў, няхай-бы лепш заставалася дома...

— Чаму?

Ліба ўсумнілася і перастала зьбірацца.

— У кожным выпадку... воля твая...

— А ты, Рыгор?

— У нас забастоўка цягнецца... І не Мілюкову яе сыпыніць!.. нядаўная нарада прадстаўнікоў ад заводаў... Здарэньні разгортваюцца нечаканым тэмпам...

Рыгор зьяў ад радаснага, усхваляванага пачуцьця, сеючы па пакоі замілаваныя ўзрокі гаручых вачэй... Адрыўныя, распарушаныя сказы закругляліся раптоўнымі напевамі мэлёдый рэвалюцыйных песень...

— Ну, добра... Ты ідзі ў лазарэт, а я адпраўлюся ў горад... Дзе рэвольвэр?

— Навошта ён табе?..

Ліба стала паміж ім і сталом.

— Вы чулі?—адцягнуў іх увагу гаспадар кватэры, няпрошана ўбегшы ў пакой.—Паўсталі два палкі—Валынскі і Пецярбурскі...

— Ласьне?—зьліліся ў адно запытаньні Рыгора і Лібы.

І не пасьпелі шавяльнуцца гаспадарскія губы для адказу, як Рыгор ужо апынуўся на сходах, лятучы ўніз.

Праз пару хвілін ён мігнуўся ў лібіным ваччу, прабягаючы між будынкаў, направа. А калі Ліба выйшла на вуліцу, Рыгора ўжо ня было відаць. Ён згубіўся ў тэй сумятні, якая заліла шырокія роўныя лініі Васільеўскае выспы.

Напрамкам да проспекту беглі разам і па адным мужчыны, жанчыны, юнакі.

Месцамі, перасоўваючыся, гуртаваліся і на вачох раставалі гурткі, грамадкі, натоўпы людзей.

Дзесьці чулася напеўнае, урачыстае «гура!»

Агульная разьюшанасьць і сумятня падхапілі, як на скрыдлы, Лібу, і лёгкаю, ветранаю хадою панясьлі яе ўсьцяж вуліцы.

Апынуўшыся на Сярэднім праспэктэ, яна заўважыла шырокую празрыстую пляміну агня—то гарэў дом папярэдняга зьняволеньня.

Туды, да яго нясьліся радасныя гукі людзей, працягваліся разьнятыя рукі, нахіляліся разгойданыя постаці.

Промін не даваў ёй спыніцца, падбіваў бегчы за ўсімі, у які хоць бок, абы хутчэй апынуцца ля яго... Бегчы і сьпяваць, або гукаць, абсыпаць усіх шчырымі, цёплымі прывітаньнямі, ласкаю і неабмежнай удзячнасьцю...

На нейкі час яна забыла пра Рыгора, адчуваючы вакол сябе дзесяткі, сотні і тысячы блізкіх, родных прыемных людзей.

Пасьля ў яе нутры раптам успыхнула пякучае жаданьне ўгледзець яго каля сябе, абняць, як таварыша, і пацалаваць самаадданым пацалункам—у адплату за яго доўгагадовае напружанае змаганьне...

Бягучы далей, Ліба нэрвова, напружана азіралася вакол, шукаючы Рыгора ў раскалыханым людзкім моры. Загледзеўшыся, чуць не папала пад аўтамабіль-грузавік, які спыніўся ў двух кроках ад яе, гледзячы плотам вострых штыкоў.

Ліба падалася ў бок, але ў заціхаючым «гура» пачула:

— Ліба Шлёмаўна!

І калі прыгледзелася, то ў згруджанай кучы людзей, якія шчыльна стаялі на грузавіку пад маленькім чырвоным сьцягам, яна разгледзела Пятруса.

— Дзе Рыгор?

Яго запытаньне зьнікла ў гучным вокліку:

— Няхай жыве рэволюцыя!

Ліба памкнулася да грузавіка, і ня згледзела, як некалькі здаровых рук узьнялі яе ўгору.

Грузавік памчаўся напрамкам да Тучкавага мосту, авеяны нясьціханымі воклікамі «гура!»

Пры Лібе стаяў Пятрус, апіраючыся на новую вінтоўку. У яго на руцэ акрэсьлівалася шырокая чырвоная павязка.

Чырвоныя-ж знакі—то ў выглядзе тых самых павязак на руках, то бантаў на грудзях, то пецелек на штыкох—зв'язвалі ў адно цэлае, вогненна-ўздымнае, усю купу людзей, якія былі на грузавіку.

Ліба стаяла неаддзельнай адзінкаю лётнага атраду энтузіястых-вястуноў, што расьсейвалі па абуджанай, растрывожанай сталіцы весткі новых дзён...

Яна захоплівалася баявою ўрачыстасьцю неперажытых падзей і, чула як яе істота драбіцца на малючкія частачкі ды сеецца ў ачырвоненым сонечным паветры нячуванага дня... Цяжар і колкая боль у нутры танулі ва ўзьнятым натхненні.

— На Пецяярбургскую старану!—абарвалі яе ўздым прыказныя воклікі суседзяў, у тым ліку і Пятруся.

Грузавік крута заламаў управа... Хто стаяў—калыхнуўся ўлева. І ў тую-ж хвіліну ўсе прыселі. З-пад мосту неслася страляніна. Рассыпчатая траскатня вінтовак разьлілася па асьнежаных барках, разьбеглася між плоту, адгукнулася ззаду, каля будынкаў першае лініі...

Некалькі блудлівых куль празьвінелі накрыв над іх галовамі... Некалькі ўдараў забразгацела па жалезных частках грузавіка...

У гэты момант Ліба ўгледзела, як з падножкі, унізе пад ёю, скаціўся на сьнег з вінтоўкаю ў руках малады салдат.

У залпавых стрэлах, што пасылалі з грузавіка, гучней іншых выдзеліўся стрэл падбітага ваякі. Яна нагнулася над біламі скрынкі, працягнуўшы рукі да параненага салдата, з твару якога глядзеў знаёмы вобраз Сроля Доўгага.

— Л-ліб-ба-а!—праказаў ён і павярнуў аслабшую галаву направа.

— Сроль, браток мой!

— Пятрусь!—выгукнула з перапалохам Ліба і стала шукаць узрокамі Пятруся.

Крануўшы грузавік і частыя адстрэлы яго седакоў заглушылі лібін вокліч і разьвеялі колкую ўражлівасьць ад заботства Сроля.

Яна ўдвойчы ўспомніла пра яго тады, калі праехалі Тучкаў мост; але новыя стрэлы на рагу Вялікага проспекту і пера-

точнай яму вуліцы зноў разьвеялі яе думкі. Шэры дымок толькі адляцеў на ўзровень вокан першага паверху, як грузавік упёрся ў разьнятыя рукі пераняўшага дарогу натоўпу.

— Ліба Шлёмаўна!—пазваў Пятрусь.—Ву-унь Рыгор!

Улева, каля ганку рагавога дому, ляжаў чалавек. Пры ім стаяў Рыгор з рэвольвэрам у руцэ. Ён упарта глядзеў на забітага...

— Рыго-ар!

— Рыго-ар Міхасевіч!

Рыгор крута павярнуў на воклік і сьледам быў каля грузавіка.

— Ты чаго тут?

— Васіля Берага сустракаў!

— Васіля Берага?!

— Так, з-пад мосту выцягнулі і народным судом... у царства продкаў...—А ты яшчэ не дазваляла браць рэвольвэра!.. Цудная! Якраз да часу...

— Магчыма! Няхай будзе адплатай за сьмерць Доўгага.

— Сроля забілі?—узрушыўся Рыгор.

— Вось толькі што пакінулі яго па той бок мосту... Я праехала з вярсту на грузавіку і не заўважвала яго, а раптам... стрэлы... Ён выпаў з машыны і я чую ўмольны позыў з акрываўленага сьнегу...

Залапатаўшы грузавік падагнаў Рыгора ўскочыць на яго і разам з Пятрусём ды Лібай ехаць далей.

— Няхай жыве рэволюцыя! Далоў самадзяржаўе!—гукаў ён праз некалькі хвілін пасля паведамленьня пра забойства Доўгага.

З перанятага іх стрэчнага грузавіка адгуквалі:

— Прывітаньне ад прэабражэнцаў!

— Няхай жыве рэволюцыйнае паўстаньне!

Сьледам, ці хтосьці скамандаваў, ці грузавікі самі разьехаліся, пацягнуўшы за сабою ў два процілеглыя канцы нямоўчнае «гура!»

Поміж з воклікамі, што разьліваліся па крывых вуліцах, па іх скрыжаваньнях, на пляцох і заломах стальным клёкатам узбройнай радасьці, тарашчэлі пераліўным россыпам стрэлы.

Між аблітых сонцам будынкаў, дварамі і вузкімі шчылінамі яны плылі за грузавіком, то наганяючы яго, то перасякаючы дарогу.

Каля Мытнінскай вуліцы парадзеўшыя стрэлы, як кінуты на зямлю ланцуг, раптам змоўклі, каб праз хвіліну аднавіцца з-пад палаючага будынку ахранкі.

Пад заслонай чорнага дыму і языкоў полымя, што лізалі вокны і мураваныя карнізы шэра-зялёнага будынку, вецер расьцярушваў абгарэлыя дакуманты доўгагадовага змаганьня за надышоўшы дзень... Як блудлівыя цені, вакол гаручага дому шныпарылі якіясьці людзі, старанна зьнішчаючы ўцалелыя паперы.

Яны мігам зьніклі па глухіх задворках, за рагамі будынкаў, калі грузавік спыніўся, каб салютнымі стрэламі прывітаць палаючую ахранку.

На яго стрэлы з Кронверскага проспекту паказалася дэманстрацыя моладзі.

Яна разносіла вестку пра здачу Рэволюцыі Петрапаўлаўскай крэпасці...

Прынесеная навіна затуліла сабою і клубкі дыму і нясьціхаючыя стрэлы і раптам вынікшы адкульсьці грузавік з хлебам, абложаны жанкамі, як мурашкамі.

— Няхай жыве рэволюцыя!

— Гу-ра-а-а-а! а-а-а-а!..

Ліба матала даручаным ёй сьцяжком над голавамі гульлівай грамады і ня сьціхала кідаць палкія лёзунгі. Надарваны голас адбіваўся болью ў яе горле, драньцьвелі ногі ад доўгае стойкі, прыціснутай да вострага рубу грузавіковай сьценкі. Але яна не патурала нічому, цалкам адданая ахапіўшаму яе натхненьню.

У яе між вушэй праляцела дбайлівае запытаньне Рыгора:

— Ты не стамілася, Ліба?

І калі яго рука легла на лібіным плячы, яна адказала:

— Як мы шчасьлівы сёньня, Рыгор!..

Узьезд на Біржавы мост спыніў далейшую гутарку. Шырокае поле Нявы і Неўкі адцягнула на сябе іхнюю ўвагу.

Раптам Ліба ўгледзела, як дзесятак бліскучых штыкоў з

грузавіка накіравала на Дварцовую Ўзьбярэжную. У момант, адзін за другім, бліснулі агенчыкамі над белым сьнегам біл два гучных залпы.

Голая і пустая Ўзьбярэжная маўчала—у сьценах Зімніх палацаў стаяла рэштка вернага цару войска.

— Далоў самадзяржаўе!—выгукнуў лібін сусед.

І звонкі пераліўчаты вокліч аддаўся рэхам на неўскім прасторы.

Ён яшчэ не даляцеў да сьцен многалікіх палацаў па той бок Нявы, ня стукнуўся ў вяковыя сьцены крэпасных валаў, як новая засада гарадавікоў пераняла грузавік.

— Наперад!—пачулася з некалькіх вуснаў і змоўкла ў гулкай траскатні перастрэлкі.

Ліба ня ўспела вызваліць руку, каб узьняць апушчаны ў сумятні сьцяг, як пачула моцны штуршок у плечы.

— Асьцярожлівей, таварышы!..—праказала яна, і тут-жа балюча, галасьліва працягнула:

— Рыго-а-ар!! Рыго-арка-а!.. Што-а ты, мілы мой!.. Рыго-а-ар!

У пятрусёвых абоймах з заплюшчанымі вачмі ляжаў акрываўлены Рыгор. Зьбітая з галавы шапка чорнаю кропкаю тырчэла на срабрыстым сьнягу пры бліскучых трамвайных рэйках. Яркае сонца залаціла яго гладкапрычэсаныя валасы. На правай скроні чырвонай гвяздою ляжала смугласіняя па краёх і чорначырвоная ў асяродку крываваая рана...

Ні Пятрусь, ні Ліба не заўважылі, як сьціхла перастрэлка, і крануў з месца грузавік.

Ліба выйшла з няпрытомнасьці толькі тады, калі яе ўвялі ў цёплае, белае і ціхае памяшканьне больніцы. Сеўшы на падзеным ёй белым драбінчатым крэсьле, яна бязмоўна глядзела ў пасінеўшы рыгораў твар, яшчэ нядаўна гэткі румяны і жыцьцярады. Двох чалавек, што ўвіхаліся каля яго, варушыліся ў лібіным ваччу, як лёгкія цьмяныя цені. Яна не заўважала і Пятруса, пакуль той не падышоў да яе і не запытаў:

— Можа хочаце адпачыць, Ліба Шлёмаўна?

— Не-э, не!.. Я нікуды не пайду-у ад яго!.. Я яго не пакіну ні на кога, нікому!..

Пятрусь перадаў Лібу сястры, і выйшаў з больніцы, нясучы ў нутры сваім сумную навіну радаснага дня.

Ён пераходзіў больнічны двор, калі яму перагарадзілі дарогу пара чалавек з насілкамі. У адгоне некалькіх крокаў, ціха стогнучы, сьпяшыла якаясьці жанчына.

Яна ня сьціхла плакаць, пакуль за насілкамі не схавалася ў дзвярах нізкага незаконнага будынку.

Пятрусь, як заварожаны, стаяў нейкі час сярод дзядзінца, пасля крута сарваўся з месца і выйшаў на вуліцу...

Насустрач яму з-пад Мікалаеўскага мосту стройнымі шэрагамі накіроўваўся да дзяржаўнай Думы флоцкі экіпаж.

Чорныя бясконцыя шарэнгі матросаў цвёрдай уверанай ходою адбівалі перамогу рэвалюцыі.

На верках Петрапаўлаўкі гойдаўся чырвоны сьцяг.

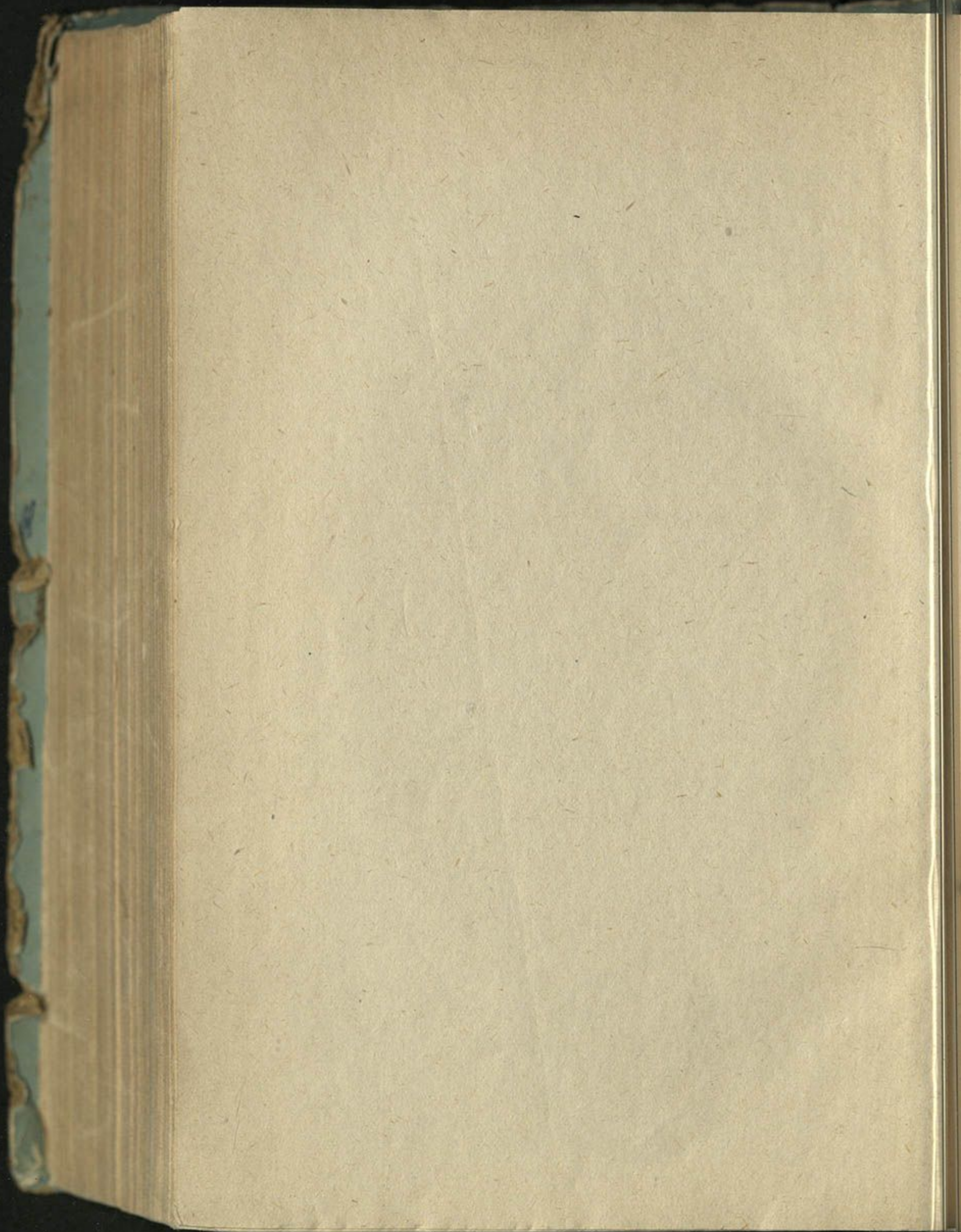
І вакол-вакол, як зловіць вуха, жывым непарыўным ланцюгом гучэла рэзвае, вясёлае, урачыстае.

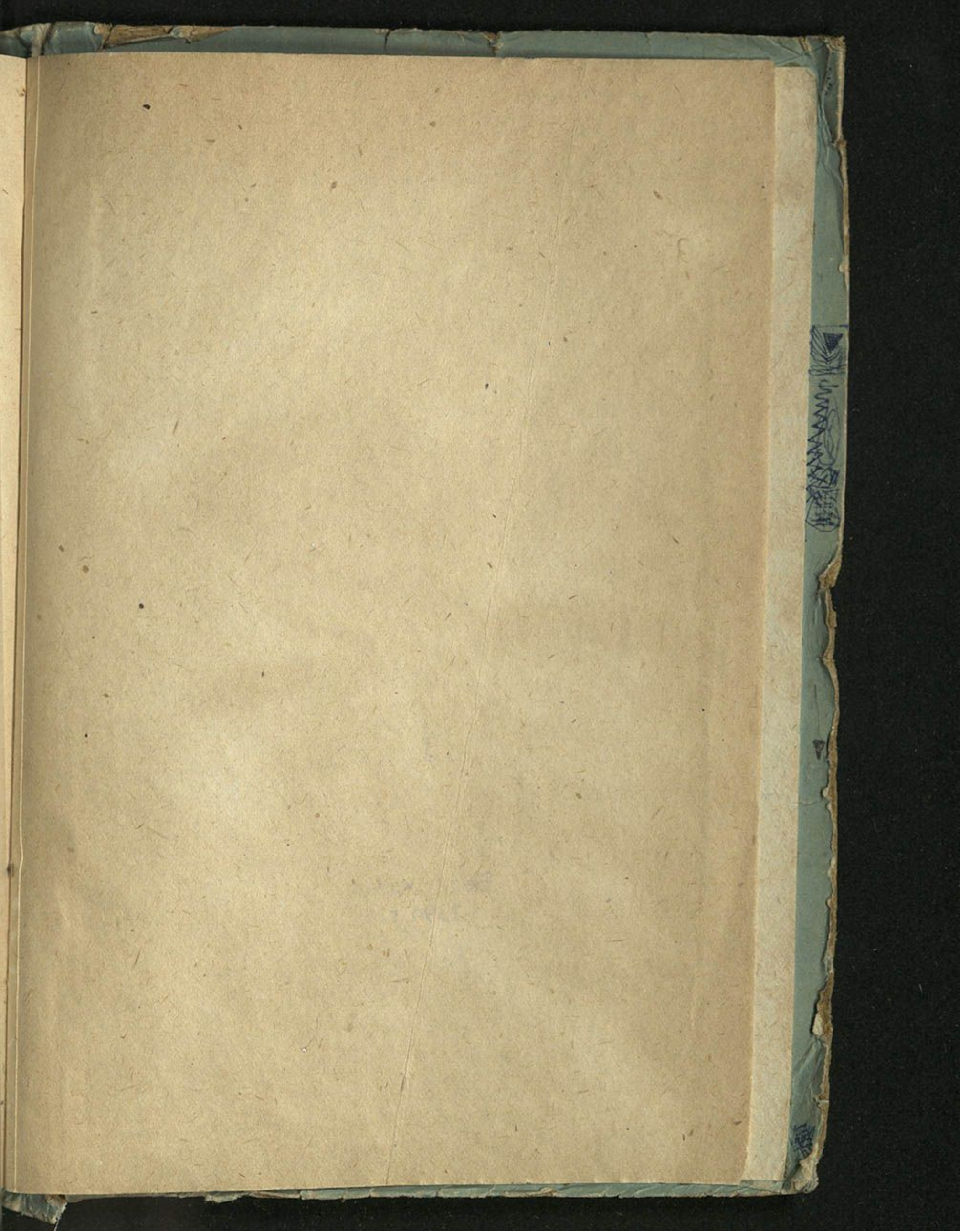
— Гура-а-а-а! Гу-ра-а-а-а-а-р!

А ў гэты час насустрач яму з белых сьцен больніцы, дзе ляжаў мёртвы Рыгор, выплывалі новыя радасныя гукі новага стварэння, прышоўшага ў сьвет на зьмену Рыгору.

Чэрвень, 9, 1929 г.

1964 г.

Бел. гадзет

1994 г.

Майі Беларусь.
Цяжка тывайну сачу.

ЦАНА 4 РУБ.

600000025944 1 1

